

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
(YÖNETİM BİLİMLERİ)**

**OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİ VE
EĞİTİMİN BELİRLENİMİ (1789 – 1946)**

Doktora Tezi

Tarık Soydan

Ankara – 2012

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
(YÖNETİM BİLİMLERİ)**

**OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİ VE
EĞİTİMİN BELİRLENİMİ (1789 – 1946)**

Doktora Tezi

Tarık Soydan

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Metin Özuğurlu

Ankara, 2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
(YÖNETİM BİLİMLERİ)

OSMANLI – TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİ VE EĞİTİMİN BELİRLENİMİ (1789 – 1946)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof.Dr.Metin ÖZUĞURLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Sina AKŞİN

.....
Sina Akşin

Prof. Dr. Nejla KURUL

.....
Nejla Kurul

Prof. Dr. Metin ÖZUĞURLU

.....
M. Özüğurlu

Yrd. Doç. Dr. İpek ÖZKAL SAYAN

.....
İpek Özkal Sayan

Yrd. Doç. Dr. Cengiz EKİZ

.....
Cengiz Ekiz

Tez Sınavı Tarihi 11.05.2012

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tezi Hazırlayan

Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Tarık Soydan

İmzası

İçindekiler

İçindekiler.....	iv
Giriş	1
1. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve	33
1.1. İnsan/Toplum ve Eğitim	34
1.2. Modernleşme	55
1.2.1. Modernleşme Kavramı	55
1.2.2. Modernleşmenin Ekonomi Politikası.....	70
1.2.2.1. Batı’da Kapitalizmin Ortaya Çıkması ve Gelişmesi	72
1.2.2.2. “Doğu”lu Toplumlarda Modernleşme: Emperyalizm ve Azgelişmişlik.....	92
1.2.3. Modernleşmenin Siyasal Boyutu: Ulus, Ulusçuluk ve Ulus – Devlet	108
1.2.3.1. Ulus Kavramı.....	108
1.2.3.2. Kadim bir Toplumsal Olgu mu Tarihsel ve Toplumsal Bir Kategori mi?	117
1.2.3.3. Ulusçuluk ve Ulus-Devlet Üzerine	127
1.2.3.4. Ulusun Tarihsel ve Toplumsal Belirlenimi Sorunu.....	134
1.3. Modernleşme ve Eğitim	140
1.3.1 İdeoloji Üzerine.....	142
1.3.2. Ulus İnşa Süreçleri, Yurttaşlık ve Eğitim.....	149
2. Avrupa’da Modernleşmenin Gelişimi Sürecinde Eğitim.....	158
2.1. Avrupa’da Modernleşme ve Eğitimin Tarihsel ve Toplumsal Kökleri	160
2.2. İngiltere ve Fransa’da Modernleşme Sürecinde Eğitim.....	172
2.2.1. İngiltere’de Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi Üzerine.....	174
2.2.2. Fransa’da Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi Üzerine	185
3. Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim.....	192

3.1. Osmanlı Toplumsal Formasyonunun Niteliği Üzerine	192
3.2. Osmanlı'nın Krizi Üzerine	223
3.3. Osmanlı toplumsal Formasyonunun Çevreleşmesi Süreci	232
3.4. Klasik Osmanlı Toplumsal Düzeni ve Eğitim.....	246
3.5. Osmanlı'da İlk Dönem Batılılaşma Hareketleri ve Eğitim (1773 - 1839)	259
3.6. Tanzimat Dönemi ve Bu Dönemde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler (1839-1876)	282
3.6.1. Tanzimat Dönemi	284
3.6.2. Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Gelişmeler	291
3.7. II. Abdülhamit Dönemi ve Bu Dönemde Eğitim Alanında Gelişmeler (1876-1908)	318
3.8. II. Meşrutiyet Dönemi ve Eğitim Alanında Gelişmeler (1908 – 1918)	333
3.8.1. Jön Türkler ve İttihat Terakki	337
3.8.2. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Eğitim Düşüncesi	340
4. Cumhuriyeti Dönemi Türk Modernleşmesi ve Eğitim	356
4.1. Osmanlı'dan Cumhuriyete: Osmanlı Mirası	356
4.1.1. Demografik Özellikler	358
4.2.2. Ekonomik Miras	362
4.2.3. Siyasal ve Toplumsal Yapı ve Düşünce Mirası.....	370
4.2.4. Ekonomi ve Toplum Düşüncesi	391
4.2. Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikası	399
4.2.1. Cumhuriyet'in Ekonomi Politikalarının Oluşma Süreci.....	402
4.2.2. Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikalarının Seyri ve Dönemleri	413
4.2.2.1. 1920'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi.....	414
4.2.2.2. 1930'lu yıllar ve Sonrası: Devletçilik ve Savaş Ekonomisi...	427

4.2.2.2.1. Devletçilik Dönemini Hazırlayan Koşullar.....	429
4.2.2.2.2. Devletçi Politikalara Geçiş Süreci	432
4.2.2.2.3. Devletçiliğin Toplumsal Anlamı ve Değeri	433
4.2.2.2.4. Savaş Ekonomisi (1939 – 1945)	439
4.3. Siyasal Gelişmeler ve Toplumsal Reformlar	441
4.4. Cumhuriyet Döneminde İdeolojik Yapı.....	452
4.5. Cumhuriyet Döneminde Eğitim	460
4.5.1. İdari Yapı, Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler	462
4.5.2. Cumhuriyet Döneminde Eğitimin İşleyişi Üzerine	472
4.5.3.1. 1920’li Yıllarda Türkiye’de Eğitim Yaklaşımı ve Politikası....	489
4.5.3.2. 1930’lu Yıllarda Türkiye’de Eğitim Yaklaşımı ve Politikası ..	502
4.5.3.3. Cumhuriyet Döneminde Köylünün Eğitimi Politikası: Köy Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri Uygulamaları	511
4.5.3.4. Türk Modernleşmesi Sürecinde Öğretmenlerin Örgütlenme Deneyimi Üzerine.....	528
Sonuç.....	534
Kaynakça	556
Özet	583
Abstract.....	586

Giriş

Günümüz Türkiye'sinde küresel sistemin dinamikleriyle birlikte somutluk ve anlam kazanan kapsamlı bir yeniden yapılandırma süreci yaşanmaktadır.¹ Başlangıcı itibariyle, 1980 askeri darbesinin milat olarak kabul edilebileceği bu süreç, birikim rejiminin niteliklerini, genel olarak egemenlik sistemini; siyasal sistemi oluşturan yapı ve dinamikleri, çeşitli toplumsal yapıları ve kurumları, egemen toplumsal sistemin meşruluk kaynaklarını ve toplumsal yaşamın farklı bir dizi kertesini içine alacak şekilde genişleyerek devam etmektedir.

Yaşanan yeniden yapılandırmanın, kabaca son on yıllık zaman dilimi ile sınırlı, 'yeni' halkasının siyasal ve toplumsal anlamına dair bir dizi farklı yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlar arasında öne çıkan ve süreci asıl olarak belirleyen liberal ve/veya yeni muhafazakar yaklaşım(lar) açısından yeniden yapılandırma süreci, dünya kapitalizminin yeni küreselleşme atağına, bir başka ifade ile, yeni dünya düzenine uyarlanarak ekonomik olarak gelişmek,

¹ Dünya kapitalizminin, genel olarak "sermayenin yeniden değerlendirilme sorunu"na bağlı olarak ortaya çıkan ve günümüzde etkileri artan yapısal krizi, sermaye tarafından, dikey düzlemde yani toplumsal ilişkiler alanında, piyasacı politikaların yaygınlaştırılması ve yatay düzlemde yani coğrafi alanda, tüm yerkürenin bütünleşik bir sermaye faaliyet alanı haline getirilmesi politikalarıyla aşmaya çalışılmaktadır (Marcuse, Peter, **"Küreselleşmenin Dili"** Mülkiye, Sayı:299, 2001, Ankara). Bu süreçte üretim ve yönetim yapılarının dönüşümü, bununla bağlantılı olarak devlet yapılarının görev ve işlevlerinin değişimi hedeflenirken, aynı zamanda egemenlik sistemlerinin, kurum ve kuralları, dayandıkları meşruluk çerçevesi, bir başka ifade ile, siyasal ve toplumsal referansları da yeniden şekillendirilmektedir.

sivil ve askeri bürokrasinin vesayetinden kurtulmak suretiyle siyasal olarak serbestleşmek ve resmi ideolojinin “dar”, “otoriter”, “seçkinci”, “laikçi” referanslarından arınarak özgürleşmek anlamına gelmektedir.

Bu yaklaşım(lar) açısından, kamusal hizmet sorumluluğu güvenlik sağlama ve yargılama işlevlerine indirgenmiş, küçük ama etkin bir devlet ile rasyonel aklın yönlendiriciliği ile hareket eden, bu açıdan modern olduğu kadar, gelenek, görenek ve inançlarına bağlı (“daha Müslüman”) 2 bir toplum arasında, piyasa ilişkilerini ve kadim muhafazakar değerleri merkeze alan, yeni bir sözleşme yapılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla, “muasır medeniyetler seviyesine erişme” hedefinin Kemalist versiyonu miadını doldurmuştur. Ancak, Türk modernleşmesi bitmemiş, aksine devlet ve toplum ilişkilerinin yeniden ele alınması; siyasal ve toplumsal sistemin demokratikleştirilmesi ile, Türkiye’ye özgü ideal bir biçim kazanmaya başlamıştır.³

Süreçte, egemenlik sistemi açısından restorasyon özlemini temsil eden kesimlerin yaklaşımına göre ise, söz konusu yeniden yapılandırma süreci, bir yanıyla Türk modernleşmesinin sona ermesi; çağdaşlaşmanın karşısında vaktiyle yenilgiye uğratılmış olan geleneksel toplumsal kurum, kural ve

² Bugününün Milli Eğitim Bakanı, geçmişin Kamu Yönetimi Temel Kanunu taslağına ilişkin genel geçerlik çerçevesini hazırlayan bürokrati, Ömer Dinçer’in ifadesiyle.

³ Bu açıdan devletin geleneksel bürokraside simgeleşen katı, otoriter, seçkinci yaklaşımı yerine “yeter, söz milletindir” düsturuyula hareket eden, milletin istemine göre biçimlenen, esnek bir devlet yapısı şekillenmeye başlamıştır! Dolayısıyla, toplumsal yaşamda otoriter zihniyetin bir ürünü olarak şekillenen katı laikçi yaklaşımların yarattığı ayrımcılıklar da ortadan kalkmaya başlamıştır! Örneğin kız öğrencilerin türbanla Yükseköğretim kurumlarına girmelerine izin verilmesi, onların kendi ailevi/toplumsal ve bireysel değerleri ile herhangi bir çatışma yaşamaksızın daha üst bir eğitim olanağına kavuşmaları anlamına gelmekte ve modernleşmenin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır!

değerlerin yeniden yükselişe geçmesi, diğer bir yanıyla da “ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütünlük oluşturan” Türk ulus-devletinin emperyalist sistemin himayesi ve desteği ile güç kazanan ayrılıkçı ve/veya federalist eğilimler/hareketler tarafından tehdit edilmesi anlamına gelmektedir.

Tüm bu süreç ve tartışmalar içinde, Osmanlı-Türk modernleşmesine ilişkin bir dizi önemli soru ve sorun gündeme gelmektedir. Bir kere başlangıcı Lale Devri Islahatlarına kadar götürülebilecek olan, Meşrutiyet ve Cumhuriyet’le birlikte köktenci bir tarzda gelişen, Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecine ne olmuştur? Bir başka ifade ile, geleneksel toplum yapısının referans çerçevesini değiştirmeye, din ve gelenek yerine Batılı, akılcı değerleri geçirmeye, pozitif bilimlerin rehberliğinde yeni bir toplumsal kültür oluşturmaya, dolayısıyla toplumda ve devlet yapısında laikleşmeye, ulusçu bir siyasallaşma süreci şekillendirmeye, türdeş kültürel ve toplumsal öğelerin biradallığına dayanan bir ulus-devlet inşa etmeye yönelik Türk modernleşmesi süreci nasıl olmuştur da bir yandan yeni muhafazakar politikaların diğer yandan ulus-devlet yapısını tehdit eden siyasal eğilim ve hareketlerin toplumsal ve siyasal ağırlığını arttırdığı bir tarihsel döneme gelinmiştir.

Yaşanan süreç, Dubiel ’in dünya genelindeki değişime ilişkin olarak dile getirdiği burjuva modernliğin dönüşümü ve yeni muhafazakar bir biçim alması ile mi bağlantılıdır?⁴ Eğer böyle ise, burjuva modernleşmesinin

⁴ Yeni muhafazakârlık, burjuva değer sisteminde gerçekleştiği düşünülen otorite çözülüşüne ve sosyal devlet uygulamalarına karşı bir yandan liberal akılcılığın toplumsal ve siyasi savunuculuğunu, bir yandan da klasik muhafazakarlık unsurlarını bir araya getiren hegemonik bir yaklaşımdır. Yeni liberal politikalar bir hegemonik proje olarak pratiğe

tarihsel ve toplumsal değeri ve sınırlılıkları nelerdir? Burjuva modernliğinin dönüşmesinde ziyade Osmanlı–Türk modernleşmesinin gelişimindeki handikaplar mı Türk modernleşmesinin niteliğini ve dönüşümünü beraberinde getirmiştir? Bu açıdan Türk modernleşmesi süreci nasıl ele alınabilir?

Genel olarak, modernleşmeye ve Osmanlı - Türk modernleşmesine ne olmuştur, sorusu ile birlikte, Aydınlanma Dönemi öncesinin “ergin olmamış insanlarını”, kendi kaderlerinin belirleyici özneleri ve modern devlet yapıları karşısında hak ve yükümlülük sahibi yurttaşlar haline getirmenin önemli aracı olan; dinin ve geleneğin ağırlığını toplumlar üzerinden çekip atma yönündeki toplumsal seferberliğin gerçekleştiği asıl zemini oluşturan eğitim sistemlerine ne olmuştur? Cumhuriyet dönemi radikal reformları ile, laik ve ulusçu bir ideolojik yaklaşımla şekillendirilen, bir yandan “muasır medeniyetleri” referans alan, diğer bir yandan geçmişin geleneksel mirasını reddederek kendine önce Doğu’nun uzak diyarlarından sonra Anadolu’nun uzak tarihinden yeni bir tereke edinme kaygısıyla hareket eden Cumhuriyet’in, kendini toplumsal olarak gerçekleştirmeyi hedeflediği eğitim sistemi, nasıl olmuştur da geçmişin geleneksel mirasıyla linkler kurmaya başlamış ve zamanla onun modern toplumsal uzantısı olmaya yönelik bir dönüşüme uğramıştır?⁵

aktarıldığı ölçüde, bu süreçte savunulan liberal değerlerle muhafazakârlığın kadim değerleri iç içe geçmiş ve “yeni muhafazakârlıkta burjuva modernliğinin kendisi muhafazakar hale gelmiştir” (Dubiel, Helmut, **Yeni Muhafazakarlık Nedir?**, İletişim Yayınları, 1998, Ankara).

⁵⁵ Fortna’ya göre, İslam’ın laik gelişimin ve ulusal homojenleşmenin kaleleri sayılan okul dersliklerine ve üniversite kampüslerine “bölücü dönüşü”, hem İslam hem de Batı dünyasındaki çoğu kişi için ciddi bir sorun olarak algılanmıştır. Zira, modernleşme sürecinde, yeni tarz okullar hem fiziksel hem de ideolojik olarak pedagojinin din çerçevesinden çıkarılması anlamını taşımıştır. Osmanlı topraklarının ve eğitim altyapısının büyük kısmının

Tüm bu soruların yanıtları, kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte gelişen Batı modernleşme sürecinde ve Batı merkezli kapitalist sisteme eklemlenerek modernleşen (ve/veya modernleşerek kapitalistleşen) Osmanlı'nın batılılaşma sürecinde ve Cumhuriyet dönemi toplumsal ve siyasal politikalarında aranabilir. Söz konusu arayışta, bir yandan, Batı'da modernleşme sürecini ortaya çıkaran ve modernleşmenin gelişmesini sağlayan koşulların ve bu süreçte eğitim sistemlerinin gelişmesinin çok boyutlu olarak çözümlenmesi gerekir. Diğer yandan, Osmanlı – Türk modernleşme sürecinin, ekonomik, toplumsal ve küresel dinamiklerinin, tarihsel zaman içinde geçirdiği safhaların, içerdiği kopuş ve süreklilik öğelerinin, taşıdığı handikapların ele alınması ve bu süreçte eğitim sisteminin belirleniminin ve işlevinin çözümlenmesi gerekir.

Kapitalizm ile modernleşme arasında çok yakın bir ilişki olduğu söylenebilir. Geleneksel yapıların çözülmesi, merkezi bir pazarın oluşması, teknolojinin sıçramalı gelişimi, meta üretiminin yaygınlaşması, işgücünün metalaşması, ücretli emeğin başat kategori haline gelmesi, kapitalist gelişmenin temel görüngüleridir. Batı'da kapitalizmin ortaya çıkmasına ve gelişmesine koşut olarak, ama asıl olarak sanayi kapitalizmine geçişle birlikte ortaya çıkan ve Aydınlanma Dönemi düşüncelerinden etkilenecek şekilde şekillenen toplumsal, siyasal ve kültürel değişimler ise modernleşmeyi anlatmaktadır.

Bir başka ifade ile, Batı'da, önce gelişen ticari etkinlikler ve yağmacılıkla, sonra bunlara eşlik eden sanayi üretimi ile ekonomik olarak

varisi olarak Türkiye'de de modernleşme programında eğitimin çok önemli bir yeri olmuştur (Fortna, Benjamin C., **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, İletişim Yayıncılık, 2005, İstanbul, sy. 19, 20).

güçlenen yeni toplumsal sınıf (burjuvazi), geleneksel toplumsal ve siyasal yapının mağduru olan geniş halk yığınlarını arkasına alarak, tüm bu süreç içinde ekonomik olarak elde ettiği güce koşut olarak toplumsal ve siyasal gücü de eline geçirmeyi başarmıştır. Avrupa'da geleneksel egemen toplumsal sınıfların gücünü yitirmesiyle birlikte, bu sınıfların toplumsal meşruluğunu sağlayan kurum, kural ve düşünceler de etkisini büyük ölçüde yitirmiş; burjuva sınıfın yeni bir meşruluk zemini oluşturmaya dönük olarak, yeni toplumsal kurumlar, kurallar, düşünceler ve değerler geçerlik kazanmıştır. Bu süreç genel olarak modernleşme süreci olarak değerlendirilebilir.

16. ve 17. Yüzyıllarda Batı Avrupa'da kapitalizme geçilmesi ile birlikte dünya tarihi kapitalist toplumsal formasyonlarla kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler bağlamında şekillenmeye başlamıştır. 19. Yüzyılda, sanayi devrimlerinin Batı kapitalizmine kazandırdığı itkiyle birlikte artan rekabetin sonucu olarak, yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan ve mal ihracı yanında sermaye ihracının büyük önem taşımaya başlaması, üretim ve dağıtımın büyük tröst ve kartellerinin elinde merkezileşmesi, banka ve sanayi sermayesinin birleşip mali sermayeyi oluşturması, dünyanın büyük kapitalist güçler arasında nüfuz alanlarına bölünmesi ve bu bölünmenin büyük kapitalist güçler arasında paylaşım mücadelelerini ivmelemesi olgularını içine alan emperyalizmin⁶ ortaya çıkması ile birlikte, çevreleşme süreçleri hızlanmış ve yeni biçimler kazanmıştır.

⁶ Lenin, İvan İlyiç, **Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Sol Yayınları,1992, Ankara

Çevreleşme sürecinin bir yönünü Çevre ülkelerdeki kapitalizm öncesi üretim tarzının, dünya kapitalizmiyle yakın ilişkiye girdikten sonra dönüşüme uğraması oluşturmaktadır. Dünya pazarına dönük meta üretiminin genişlemesi ve sermaye ihracının belirleyicilik kazanmaya başlaması Çevre niteliğindeki ülkelerde üretim ve uzmanlaşma kalıplarında, üretim ilişkilerinde, sınıf yapılarında ve devlet niteliklerinde önemli bir dizi değişiklik yaratmış, aynı zamanda çeşitli toplumsal kurumları da değişmeye zorlamıştır.⁷

Kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimine koşut olarak Batı dışındaki dünya açısından çevreleşme ve modernleşme birlikte ilerlemiş, Osmanlı imparatorluğu dünya ekonomik hiyerarşisine emperyalistler arası rekabet koşulları içinde bir çevre birimi olarak eklemlenmiştir. Çevreleşme ve modernleşme devletin dışa bağımlılığını arttırmış ve aynı zamanda bu süreç ağırlıklı gayri Müslim Osmanlı milletlerine mensup olan yeni ticaret burjuvazisini Batı ekonomik yayılmasının aracısı olarak güçlendirmiş ve Osmanlı siyasetini bu yönüyle de bir açmaza doğru sürüklemiştir.⁸

Kapitalizm öncesi bir üretim tarzına sahip olan ve yeterli sermaye birikimine sahip olmayan, zayıf bir 'merkezi' devletin içine düştüğü mali, askeri ve siyasal bunalımlar, Batılılaşma yönünde değişimi zorlamış, değişim istemi ve/veya zorlaması ise bir yanıla modern temellerde bir devlet ve

⁷ Çevreleşme sürecinin bu değişikliklerle ilişkili diğer bir yönünü ise, dünya kapitalist sisteminin hiyerarşik yapısı içinde Merkez ile Çevre arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucu olarak Merkez'e "eşitsiz değişim" aracılığıyla artı değer aktarımı oluşturmaktadır. Her iki yönüyle çevreleşme süreci Çevre'nin Merkez'e bağımlılığını artırmıştır (Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820 – 1913)**, Tarih Vakfı Yayınları, 2005, İstanbul).

⁸ A.g.e.

toplum yapısı oluşturmaya dönük reformları bir yanıyla da yarı sömürgeleşmiş bir sosyo-ekonomik yapıyı beraberinde getirmiştir. Bu niteliğiyle batılılaşma/modernleşme, bir yandan bağımlılık ilişkilerini süreklileştirdiği ve diğer yandan “bağımlı ve egemen” toplumsal sınıfların çıkarlarına oturduğu ölçüde, Osmanlı’nın toplumsal gelişimi ve geniş halk yığınlarının toplumsal çıkarlarının gerçekleşebilmesi açısından bir handikapa dönüşmüştür.

Milli Mücadele’nin başarıya ulaşması ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde, siyasal bağımsızlığa daha büyük bir önem verilmesi, bir ölçüde siyasal bağımsızlıkçı politikaların yürütülmesi ve Batılılaşma reformlarına köktenci bir tarzda devam edilmesi söz konusu handikapı ortadan kaldıracak değildi.

Yeni devleti kuran yönetici kadrolar kapitalist Batı’yı ve onun izlediği ekonomik ve toplumsal politikaları referans almış ve dünya kapitalist sistemine eklemlenmenin görece olarak avantajlı bir versiyonunun arayışına girişmişlerdir. Bu yönelim, dünya kapitalizminin oyun planına dahil olmayı sürdürmek, dolayısıyla da, konjonktürel süreçler ne olursa olsun, dünya kapitalizmine eşitsiz eklemlenmenin çok yönlü sonuçlarını yaşamak ve bunları süreklileştirmek demektir.

Genç cumhuriyetin ekonomik ve sosyal politikaları Osmanlı son dönemine hakim olan birikim rejimi ve mülkiyet ilişkileri ile bir süreklilik oluşturmaktadır. Yeni devleti kuran politik kadrolar (asker ve sivil bürokratlar), yeni rejimin desteğini (aynı zamanda halk desteğinin dolayımını) oluşturan mülk ve nüfuz sahibi kesimlerin (gayri Müslim ticaret burjuvazisinin yerini alan

ve/veya almaya çalışan tüccar ve eşrafın) mevcut üretim tarzı ve mülkiyet ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik istemlerini karşılayacak politikalar uygulamaya girdikleri ölçüde ve/veya geleneksel mülk ve nüfuz sahibi kesimler ve onların çıkarları ile bütünleştikleri ölçüde, Türk modernleşmesi toplumsal yapıyı ve toplumsal ilişkileri halkın geniş emekçi yığınları lehine dönüştürmek açısından yetersizlikler ve yanlışlıklarla belirlenmiştir. Aynı zamanda bu yetersizlikler ve yanlışlıklardır ki cumhuriyet reformlarının kökleşmesini önlemiş, bu anlamda Türk modernleşmesinin niteliğini belirlemiş ve sınırlarını çizmiştir.

Batı'da kapitalizmin ve modernleşmenin gelişimi, Osmanlı'nın Batı kapitalist sistemine çevreleşerek eklemlenmesi ve bu süreçte görece olarak modernleşmesi, Osmanlı'nın bu süreçlerde izlediği ekonomik, toplumsal ve siyasal politikalar ve bu politikalarla birlikte Türkiye Cumhuriyeti dönemine geçişte üzerinde durulabilecek süreklilik ve kopuş öğeleri üzerinden gerek Batı modernleşmesinde gerekse Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde eğitim sistemlerinin belirlenimi ve işlevi üzerinde durulabilir.

Eğitim, insanın türsel varlığından toplumsal varlığına uzanan tarihsel ve toplumsal gelişme sürecinde farklı toplumsal sistemler içinde farklı işlevler görmüş ve farklı biçimler almış toplumsal bir kurumdur. Eğitimin temel işlevi, toplumsal yeniden üretim sürecinde bireyin sosyalleşmesini sağlamaktır.⁹ Sosyalleşme ise bireylere (özellikle yeni kuşaklara) belirli bilgi, beceri ve tutumlar kazandırmaktır. Eğitim aracılığıyla bireylere kazandırılan bilgi, beceri

⁹ Ercan, Fuat, **Eğitim ve Kapitalizm: Neo-Liberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi**, Bilim Yayıncılık, 1998, Ankara.

ve tutumların türü, bunları kazandırmanın yol, yöntem ve araçları, eğitime biçilen roller ve eğitimden beklentiler ise toplumsal formasyonun türüne göre farklılaşmaktadır.

Modernleşme sürecinde eğitim, hem modernleşme sürecinin toplumsal ve ekonomik dinamikleri ile şekillenen bir bağımlı değişken hem de modernleşme sürecine hız kazandıran bağımsız bir değişken olarak işlev görmüştür. Bu süreçte eğitim ile, bir yandan toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal yapısına müdahale edilebilirken, bir yandan da bizzatıhi eğitim toplum yapısındaki değişmelerden etkilenerek amaç, yapı ve işleyiş olarak farklılaşmıştır.

Modernleşme öncesinde eğitim gelişmiş bir kurumsallığa ve yaygınlığa sahip değildir. Devletler gerek kurumsal ve yönetsel gerekse mali olarak eğitim konusunda herhangi bir sorumluluk üstlenmemiştir. Nüfusun büyük çoğunluğu eğitsel olanaklardan yoksundur; gerçekleştirilen eğitim kitlesel ve yaygın değil olabildiğine sınırlı ve seçkinlere yöneliktir. Modernleşme süreci ile birlikte ise, Orta Çağ Avrupa'sında dini kurumlarda (manastırlar) ve malikane yapıları içerisinde sınırlı bir etkinlik olarak örgütlenen, Doğu toplumlarında ise yine aynı sınırlılıkta ve benzeri dini (tekke, medrese) ve geleneksel (saray) yapılarda, mesleki niteliği ile de lonca ya da lonca benzeri örgütler içinde gerçekleştirilen eğitim alanında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

Batı Avrupa'da, kapitalizmin gelişmesinin ilk safhalarında eğitim, asıl olarak geleneksel toplum yapısını ve bu yapı içinde egemen konumda olan geleneksel toplumsal sınıfların yeniden üretimini gerçekleştirmeye, lonca

üyelerine belirli bir meslek erbabı olmanın gerektirdiği düşünölen bilgi, beceri ve tutumları kazandırmaya ve pre-kapitalist dönemde (ve kapitalist gelişmenin ilk safhalarında) temel toplumsal ideolojiyi oluşturan dinin yeniden üretimini ve din adamlarının yetiştirilmesini sağlamaya dönük bir etkinlik iken modern kapitalizmin ve Batı Avrupa'da ulus-devletlerin gelişimiyle birlikte ulusal ölçekte yaygın bir etkinlik olarak gelişmiş ve kurumsallaşmıştır.

Bu süreçte, kapitalizmin ve dolayısıyla modernliğin disiplin ve denetleme mekanizmasının açığa çıktığı önemli alanlar olan aile ve fabrikanın yanı sıra okullar özel anlam kazanırken devlet, yurttaşlık üzerinden yeni üretim tarzına ve egemenlik ilişkilerine uygun bireyler yetiştiren eğitim sistemini ayrıntılı bir şekilde düzenlemeye başlamıştır.¹⁰ Modernleşme sürecinde eğitimin maddi yeniden üretim boyutu, asıl olarak Sanayi Devrimi ile birlikte gündeme gelmiş, Sanayi Devrimi ile güçlenen sanayi burjuvazisi belli bir aşamadan sonra yeni türde bilgi ve becerilere sahip kitlesel çapta işgücüne ihtiyaç duymuştur.¹¹ Sanayi Devrimi'yle birlikte gelişen modern kapitalizm içinde sermaye birikimi emek yoğun bir nitelik gösterdiği oranda, emeğin üretiminin sosyalizasyonunu sağlama gereği ortaya çıkmış, standart ve seri üretimin gerektirdiği bilgi ve beceri aktarımı eğitimin temel misyonu olarak algılanmış ve devletler eğitim konusunda sorumluluk üstlenmeye başlamıştır.¹²

¹⁰ Ercan, 1998.

¹¹ Şaylan, Gencay, **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Kitabevi, 1994, Ankara.

¹² Ercan, 1998.

Eğitim alanında köktü değişiklikler doğuran modern gelişmelerin güçlenmesi ise asıl olarak Fransız Devrimi ve cumhuriyetçi Fransız siyasal düşüncelerinin yaygınlık kazanması ile birlikte gerçekleşmiştir.¹³

Batı'da kapitalizmin ortaya çıkması ve bir dünya sistemi olarak gelişmeye başlaması ile birlikte Osmanlı toplumsal formasyonu kendi iç evrimine de bağlı olarak 18. Yüzyıldan başlayarak batılılaşma – modernleşme sürecine, tedrici biçimde, klasik dönemindeki temel nitelikleri yeniden var etme hedefiyle girmiş, ancak bu süreç yaklaşık bir yüzyıllık zaman kesiti içinde bambaşka toplumsal niteliklerle tanımlanan yeni bir devlet ve toplum yapısının oluşmasını beraberinde getirmiştir.¹⁴

Batı'daki sürecin eğitim açısından Osmanlı'ya yansımaları, 18. Yüzyılla birlikte yenileşme ve reform hareketleriyle birlikte belirmeye başlamış, Tanzimat ve özellikle II. Abdülhamit ve Meşrutiyet dönemlerinde önemli bir gelişim göstermiş ve asıl olarak Cumhuriyet reformlarıyla birlikte somutluk ve yaygınlık kazanmıştır. Cumhuriyetle birlikte Osmanlı yenileşme sürecinin oluşturduğu zeminde, laik bir yaklaşımla eğitimin kurumsal yapısı güçlendirilmeye ve kitlesel temeli genişletilmeye çalışılmıştır.

¹³ Sanayi Devrimi ile birlikte devletlerin eğitim alanında rol üstlendikleri önermesi belirli bir mantıksal tutarlığa sahip gibi görünmekle birlikte olgusal gerçekliği zayıf bir önermedir. Bu çalışmanın ilerideki bölümlerinde görüleceği gibi mesleki teknik eğitim alanlarında devletlerin sorumluluk üstlenmeleri Batı için bile 1930'lardan sonra gündeme gelmiş, bu alanda asıl gelişme ise, II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Devletlerin eğitim alanında sorumluluk üstlenmeleri genel olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmeye başlamış (ki İngiltere gibi ayrık örnekler de vardır) ve maddi yeniden üretim süreçleriyle de bir ölçüde bağıntılı olarak ideolojik/kültürel yeniden üretim boyutuyla ilgili olmuştur.

¹⁴ Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınları, 2006, İstanbul.

Osmanlı'nın son döneminde ve Türkiye'de, kapitalist gelişme sanayileşme aşamasına yükselemediği için, eğitim işgücünün yeniden üretimine dönük olarak kurumsal bir güç ve kitlesel bir yaygınlık taşımamıştır. Gerek Osmanlı yenileşme sürecinin farklı dönemlerinde gerekse Cumhuriyet döneminde eğitim, her bir dönemin egemenlik sisteminin ihtiyaç duyduğu, egemenlik ideolojisinin üretiminde ve yeniden üretiminde önemli işlevler görmüştür. Buna ek olarak farklı dönemlerde egemenlik sisteminin ihtiyaç duyduğu kadroların yetiştirilmesi açısından önem taşımıştır.

Osmanlı – Türk modernleşmesi süreci ve bu süreçte eğitimin işlevi, çeşitli açılardan, gerek yerli gerekse yabancı araştırmacı ve yazarların çalışmalarına konu olmuştur. Konuyu ele alan araştırmacı ve yazarların önemli bir kısmı Batı'da kapitalizmin gelişimine koşut olarak ortaya çıkan modernleşme süreçlerinin etkisiyle durağan bir toplumsal formasyon¹⁵ olan Osmanlı'nın gecikmiş bir modernleşmeyi, Batı'ya nazaran kısa bir tarihsel süreçte ve asıl olarak dış dinamiklerin etkisiyle yaşadığını ve Batı'da kapitalizmin ve modernleşme süreçlerinin gelişiminde eğitimin gördüğü işlevin bir benzerinin Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecinde görüldüğünü savunmaktadırlar. Özellikle Fransa'da eğitim sisteminin gelişmesiyle Osmanlı eğitim reformlarının kronolojik yakınlığı ve şekli benzerliği, Fransa'nın

¹⁵ Batılı toplumları varoluşsal olarak dinamik ve Doğulu toplumları da varoluşsal olarak durağan olarak niteleyen Avrupa merkezli ideolojik yaklaşımın izlerini taşıyan söz konusu açıklamalar, bir toplumun belirli tarihsel ve toplumsal koşullar içinde, üretici güçlerin gelişmişliğinin belirli bir düzeyinin ve söz konusu toplumdaki sınıf ilişkilerinin niteliğinin belirlediği çerçevede, göreceli olarak daha dinamik veya durağan olabileceğini ancak mutlak anlamda durağan kalamayacağını gözardı etmektedirler.

Osmanlı eğitim reformu süreçlerinde, özellikle Tanzimat döneminde, üstlendiği dolaysız roller ilk bakışta bu yaklaşımları doğrular görünmektedir.

Kuşkusuz Batı'da kapitalizmin ortaya çıkışına ve bir dünya sistemi olarak gelişmesine bağlı olarak Osmanlı toplumsal formasyonu bir değişim sürecine zorlanmıştır. Ancak bu zorlanma ve Osmanlı'yı değişime götüren süreç dış dinamiklerle iç toplumsal dinamiklerin diyalektik bütünlüğü üzerinden ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Hatta, Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecinde, etkileme – etkilenme ilişkisinin yönünün ağırlıkla Batı'dan Doğu'ya doğru olduğu kabulüyle birlikte, bu tür bir ilişkide sürecin görüngülerini şekillendiren niteliklerin asıl olarak etkilenene özgü olduğu önermesine dayanarak, Osmanlı'daki dönüşümün rengini asıl olarak Osmanlı'ya özgü niteliklerin belirlediği söylenebilir.¹⁶

Öte yandan, Batı'daki eğitimsel gelişmelerle Osmanlı'da yaşanan eğitsel yeniliklerin şekli benzerliği ve kronolojik yakınlığı üzerinden sonuçlara varmak yanıltıcı olabilir. Osmanlı'da Batı'dakilere benzer eğitim kurumları açılmasından ya da benzer eğitsel düzenlemeler yapılmasından, en genel planda eğitsel işlevlerin benzerliğinden söz etmek mümkünse de, Osmanlı toplumsal formasyonunun kendine özgü nitelikleri ve Batı ile Osmanlı arasında gelişen bağımlılık ilişkilerinin Osmanlı egemenlerini eğitsel alanda sevk ettiği politikalar ve bunların uygulanma tarzı düşünüldüğünde, Osmanlı'daki eğitsel gelişmelerle Batı'daki gelişmeler arasında önemli farklılıklar olduğu söylenebilir.

¹⁶ Eroğul'un belirttiği gibi, "herhangi bir belirlemenin sonucu, belirleyenin değil, belirlenenin niteliğine bağlıdır..bir belirlemenin yarattığı etki, kaçınılmaz olarak, etkilenen nesnenin doğasını taşır"(Eroğul, Cem, **Devlet Nedir?**, İmge Yayınevi, 1999, Ankara).

Bir başka açıdan, Osmanlı-Türk modernleşmesi ve bu süreçte eğitim konusu ele alınırken tarih yöntemine ilişkin bir dizi sorundan söz edilebilir.

Calhoun'un belirttiği gibi, milliyetçilikle tarih yazımı arasında yakın bir ilişki vardır. Modern tarih disiplini, okurda ve öğrencilerde kolektif bir kimlik duygusu oluşturmayı amaçlayan ulusal tarih yazımı geleneğince şekillenmiştir. Öte yandan, ulusal gelişmeyi çizgisel tarih anlayışıyla ele alan tarih yazıcılığı ile ilkçi ulusal kimlik iddiaları arasında yaygın bir paralellik vardır. Milli tarih yazımıyla milliyetçi söylem olabildiğince iç içe geçmiştir.¹⁷

Hobsbawm'ın aktarımıyla Ranke'den yüz yıl sonra Arnaldo Momigliano¹⁸ tarih yazınındaki değişiklikleri dört başlık altında özetlemiştir:¹⁹

“- “Ulusal tarihlerin modası geçmiş görünürken,” politik ve dinsel tarih keskin bir düşüşe girmişti. Bunun karşılığında, toplumsal-iktisadi tarihe doğru dikkat çekici bir yöneliş olmuştu.

- “Fikirler” i tarihin bir açıklaması olarak kullanmak artık olağan, hatta kolay bir durum değildi.

- Egemen olan açıklamalar artık “toplumsal güçler” i temel alıyordu.

- Olayların belirli bir doğrultuda ilerlediğinden, hatta anlamlı bir gelişme sergilediğinden bahsetmek artık (1954) zorlaşmıştı.”

Hobsbawm'ın aktardığı bu dört maddelik değişikliklerin Türkiye’de gerçekleşmiş olduğunu söylemek zordur! Türkiye’de tarih ve özellikle eğitim

¹⁷ Calhoun, Craig. **Milliyetçilik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, İstanbul, sy.71-74

¹⁸ Momigliano, Arnaldo, “**One Hundred Years after Ranke**”, Studies in Historiography 1966, Londra.

¹⁹ Hobsbawm, Eric, J. **Tarih Üzerine**, Ankara, 1999, Bilim ve Sanat Yayınları, sy.217, 218.

tarihi ağırlıkla (çeşitli versiyonları ile) milliyetçi ideolojinin etkisi altındadır.²⁰

Yazar ve araştırmacıların çoğu iktisadi olay ve toplumsal süreçlere değil fikirlere odaklanmıştır, toplumsal güçlere değil ulusal güçlere ve kişilere gönderme yapmaktadırlar, tarih çalışmalarında yaygın olarak doğrusal, şematik hatta gerekirci bir ilerleme mantığı ile hareket edilmektedir.

Türkiye’de Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecini ve bu süreçte eğitimin işlevini çözümlemeyi hedefleyen birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında Batı merkezli bir tarih ve toplum yaklaşımı ve üst yapısalcı bir çözümleme ile hareket edilirken diğer bir kısmında “kendine özgücü” ve milliyetçi bir tarih ve toplum yaklaşımı benimsenmiştir. Diğer yandan, konuyu ele alan araştırmacı ve yazarların önemli bir kısmı süreç içinde öne çıkan olguların bir araya getirilmesi, betimlenmesi, bu olgular arasında neden sonuç ilişkilerinin yüzeysel olarak kurulması gibi analitik olmayan bir yöntemle hareket etmiştir.²¹

Arşivlerin incelenmesi, belirli bilgi ve belgelerin derlenip kullanılabilir hale getirilmesi, tasvirici bir yaklaşımla dönemlere özgü niteliklerin sıralanması gibi eğitim tarihçiliği için gerekli ve yararlı ancak analitik olmaktan uzak çalışmalar yapılmış olduğu gibi²² konuya ilişkin olarak, doyurucu bir olgusal zenginlikle ve görece gelişmiş bir analitik yaklaşımla hareket edilen

²⁰ Örneğin, Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, 1977, İstanbul ; Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, 1964.

²¹ Örneğin, Okumuş, Ejder, **Osmanlı Devleti’nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme**, Ark Yayınları, İstanbul.

²² Örneğin Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1985, Ankara.

alışmalar da vardır.²³ Ancak, Osmanlı – Türk modernleşme sürecini ve bu süreçte eğitimin işlevini mleyebilmek için “en soyut düzeydeki egemen belirleyici etmenle işe başlamak, çeşitli yapılar arasından geçerek dönüşümlere uğrayan etkilerinin izlediği süreci kurumsal olarak adım adım inşa etmek ve nihayet amprık toplumsal gerçeği açıklayabilecek bir kurumsal somutluk düzeyine ulaşmak”²⁴ şeklinde özetlenebilecek tarihsel materyalist yöntemle hareket edilmiş çalışmaların yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir.²⁵

Marx’ın ve Engels’in Alman felsefesine ve ideolojisine yönelttikleri eleştirilerle birlikte geliştirilmiş olan materyalist tarih anlayışı, özünde “fikirler, düşünceler ve kavramların insanları, onların maddi koşullarını ve gerçek yaşamı ürettiği, belirlediği ve onlar üzerinde egemenlik kurduğu” inancını yıkmayı hedefleyen bir yaklaşım olarak şekillenmiştir. Marx’ın ünlü ifadesinde olduğu gibi, tarihsel materyalizm açısından kritik olan önerme, yaşamı belirleyen etmenin bilinç değil, bilinci belirleyen etmenin yaşam olduğudur.²⁶

Marx’a göre, insanları hayvanlardan ayıran şey, kendi geçim araçlarını üretmeleridir. İnsanlar, bu üretim faaliyeti sırasında aynı zamanda kendi maddi yaşamlarını da üretirler. Bununla ilişkili olarak da bir toplumdaki üretim

²³ rneğin, Alkan Mehmet . “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.73 – 243, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

²⁴ Eroğul, Cem, Devlet Nedir?, İmge Kitabevi, 1999, Ankara, sy.35.

²⁵ Bu açıdan, Tekeli ve İkin’in **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi retim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu, 1999, Ankara, künyeli çalışmalarıyla, maddi ve özellikle ideolojik (ve kültürel) yeniden üretim süreçlerine odaklanarak iyi bir ereve oluşturdukları söylenebilir.

²⁶ Hobsbawm, 1999: 256.

tarzı, belirli bir yaşam tarzını oluşturur. Marx ve Engels'in ifadesi ile, "bireylerin yaşamlarını ortaya koyuş biçimi, onların ne olduklarını, üretimleriyle, ne ürettikleriyle oldukları kadar nasıl ürettikleriyle de örtüşür. Demek ki, bireylerin ne oldukları, üretimlerinin maddi koşullarına bağlıdır."²⁷ Dolayısıyla, Marksist yaklaşım açısından, toplumları asıl olarak belirleyen etmen iktisadi alanda aranmalıdır.

Genel olarak tarihsel materyalist yaklaşımda toplumsal eylemler iktisadi, siyasal ve ideolojik olmak üzere üç ana türe ayrılır. İktisadi alan, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinden oluşan üretim biçimlerinin şekillendirdiği tüm üretim uğraşını kapsar ve bu alan alt yapıyı oluşturur. İdeolojik alan, tüm estetik, kültürel, felsefi, tüzel vb. uğraşları ve bunlara özgü biçimleri kapsar ve üst yapıyı oluşturur. Siyasal olan ise 'arada' durur. Siyasal alan, üst yapının parçası olmasına rağmen üst yapının alt yapıya daha yakın olan bölümünü oluşturur.²⁸

Bu tür bir yaklaşımda, farklı toplumlar ve farklı toplumsal dönemler ele alınırken üç düzeyde çözümleme yapılması uygun olur. Birinci düzeyde geçimsel/toplumsal düzen; üretici güçler ve üretim ilişkileri, ikinci düzeyde siyasal düzen; egemenlik sistemi ve egemenlik ilişkileri ve üçüncü düzeyde toplumsal düzenin ve egemenlik sisteminin yeniden üretimi, bir başka ifade ile ideoloji.

Bu çalışma ile hedeflenen yeni bir Türk modernleşmesi süreci ve Türk eğitim tarihi yazmak değil tarihsel materyalist yöntemle Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecini ele almak ve bu süreçte eğitim sisteminin

²⁷ Marx, Karl ve Engels, Frederich . **Alman İdeolojisi**, Sol Yayınları, 1999, Ankara, sy.39

²⁸ Eroğul, 1999: 59.

belirlenimini ve işlevini çözümlemeye çalışmaktır. Dolayısıyla, çalışmayı özgün yapan unsurlardan biri genel anlamdaki yöntemsel tercihidir.

Ancak araştırmacı, Başkaya'nın anlatımı ile, yöntemsel tercihin son tahlilde onu kullanana, sadece potansiyel bir üstünlük sağladığının, potansiyel üstünlüğün realize olmasının ise çözümlemeye girişenin toplumsal organizmayı belirleyen, yeniden üreten unsurların diyalektik bütünlüğünü kavrayacak yüksekliğe çıkabilme yeteneğine bağlı olduğunun ve doğru tarafta olmanın her zaman gerçeği kavramanın garantisi olmadığını farkındadır.²⁹

Çalışmanın bir diğer özgünlük iddiası tematik tercihi ve bağlamı ile ilgilidir. Osmanlı-Türk modernleşmesi ve bu süreçte eğitim konusu farklı tematik tercihler ve farklı bağlamlarda çalışılmıştır. Bu çalışmaların bazıları anılacak ve özetlenecek olursa; Benjamin C. Fortna, "Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim"³⁰ adıyla Türkçe'ye çevrilen çalışmasında Mutlakiyet dönemi eğitsel gelişmelerine odaklanarak, eğitim alanındaki reformların pasif Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz olarak başına gelmiş harici bir mefhum olmadığı, son döneminde Osmanlı devletinin, Batı tarzı eğitimi kendi ihtiyaçlarına uyarlamak suretiyle, kendi içinde çelişik de olsa eğitime devleti Batı istilasına karşı koruma görevini vermiş olduğunu iddia etmiş ve misyoner okulları ve gayri Müslim

²⁹ Başkaya, Fikret. **Yedi Yüz-** Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi, Ütopya Yayınevi, 1999, Ankara., sy.95

³⁰ Fortna, Benjamin C. **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, İletişim Yayıncılık, 2005, İstanbul.

Osmanlı uyruklarının eğitsel çalışmalarına karşı Abdülhamit'in Osmanlı eğitim sisteminde gerçekleştirdiği değişiklikleri ele almıştır.

Fatma Müge Göçek, "Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü"³¹ adlı çalışmasında Osmanlı'da gayri Müslim Osmanlı uyruklarının Batı ile işbirliği içinde burjuvallaştığını, Osmanlı bürokrasisinin ise egemenlik sisteminin varlığını ve devamlılığını koruyabilmek üzere bu unsurlarla mücadele ettiğini, ancak bu sürecin devletin sonunu getirdiğini savunmuştur. Eğitsel gelişmeler konusunda ise, Göçek'e göre, dış dinamikler (maliyeti büyük savaşlar) ile iç dinamiklerin (idari ve taşra kapı halkları ile ilmiyye sınıfının yarattığı tehlike) birleşimi sultanı, 18. ve 19. Yüzyıllarda Batı tipi eğitim kurumları açmaya yöneltmiş, sultanın bu yöndeki çabaları 19.Yüzyılın başlarında yoğunlaşmış ancak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu okullarda yetişen öğrenciler sultana bağlılık göstermek yerine onu ve saltanat rejimini sorgulamaya başlamıştır. Zira, Batı tarzı okullar öğrencilere yeni epistemolojik varsayımlar, yeni görüşler kazandırmış; bu da Osmanlı toplumunda bir kutuplaşma yaratarak ilk defa sultana karşı örgütlü bir siyasal muhalefetin doğuşuna yol açmıştır. "Bürokratik burjuvazi"nin oluşumu bu sürecin bir sonucudur.³²

Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839 - 1908)"³³ adlı çalışmasında Osmanlı modernleşmesinin genel kavranışına ilişkin önemli bir eleştiri getirmiştir. Somel'e göre, Osmanlı reformlarının ve

³¹ Göçek, Fatma Müge. **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yayınevi, 1999, Ankara.

³² A.g.e. sy. 152.

³³ Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839 -1908)**, İletişim Yayınları, 2010, İstanbul.

modernizasyonunun tarihi daha çok, reformist bürokratik kadroların maddi ilerlemeye ulaşmak amacıyla yobaz ve gerici ulemaya karşı bazen açık, bazen gizli mücadeleler verdiği, pozitivist nitelikli Batılılaşma terimleriyle ele alınmıştır. Bu bakış açısına göre, 19. Yüzyıl Osmanlı modernizasyonu ve Tanzimat, Avrupa Aydınlanması ideallerinin eğitilmiş Osmanlı Müslüman bürokratik eliti arasına giderek daha nüfuz ederek taraftar bulduğu, çizgisel bir süreçtir. Oysa süreç çizgisel olmadığı gibi kutuplaşma olarak sözü edilen de çoğu zaman diyalektik bir birliktir.

Yine Somel, 1830'lardan itibaren devletin, devlet mekteplerini sosyal disiplinizasyon ve modernleşme yolunda kurumsal bir araç olarak kullandığını ve bu siyasetin kurumsal uygulamaları itibarıyla II. Abdülhamit döneminde zirveye ulaştığını, otoriter-İslamcı modernleşmenin bir parçası olan bu eğitsel reform projesinin, bir yandan malî kaynaklardaki kronik sıkıntılar, buna ek olarak İslamcılık ile modernleşmenin başarılı bir sentezinin gerçekleştirilememesi ve ayrıca nüfusun etnik heterojenliği gibi yapısal etmenler dolayısıyla nihai olarak istenilen düzeyde başarı olamadığını ve Abdülhamit dönemi mektepli gençliğinin bir bölümünün rejime başkaldırdığını belirtmiştir. Somel'e göre, Osmanlı eğitim reformları, öğrencilerde merkezî otoriteye karşı itaat ve sadakat duyguları uyandırmayı hedefleyen ve eğitimi dinsel ve ahlâkî değerlerin telkini için bir araç olarak gören kadim geleneğe büyük ölçüde bağlı kalmıştır.³⁴

³⁴ A.g.e.sy. 32, 33

Türer, “Uluslaşma ve Evrenselleşme Sürecinde Modernleşme Eğitim Düşüncesinin Rolü”³⁵ adlı çalışmasında, genel olarak Batı’da ve Osmanlı’da eğitim düşüncesinin gelişimi üzerinden Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde eğitimin işlevini çözümlemeye çalışmıştır. Türer’e göre, Batı’da uluslaşma sürecinin gelişimi ve Batı ile Osmanlı arasındaki ilişkilerin Osmanlı aleyhine değişimi ile birlikte Osmanlı’da yenileşmek için gerekli asker-sivil kadroları yetiştirmek için eğitimde yenileşme hamleleri yapılmıştır. Bu dönemdeki Osmanlı eğitim düşüncesi bir yandan devlete yenilikçi kadrolar yetiştirmeyi hedeflerken diğer yandan halk arasında ilköğretimi yaygınlaştırarak devletine bağlı fedakar ve çalışkan bireyler yaratmayı hedeflemiştir.

Türer’e göre, bu eğilim, Osmanlı-Türk modernleşmesinde 1940’lı yılların ortalarına kadar etkisini korumuş daha sonra eğitim düşüncesi çok değişkenli bir yapı sergilemiştir. 1950’li yıllardan sonra ise bir arayış olmasına rağmen “geleceğin Türkiye’sini hazırlayacak Modern Eğitim Düşüncesi geliştirilememiş, çağdaş eğitim reformuyla ilgili bir model, bütünsel olarak oluşturulup uygulanamamıştır.”

Türer çalışmasında, gerek Batı gerekse de Osmanlı ve Türkiye için belirli ekonomik, siyasal ve sosyal süreçleri göz önünde bulundurmuş olmasına rağmen analitik bir değerlendirmeden ziyade uzun ve ayrıntılı bir betimleme yapmıştır. Çalışma, literatürdeki benzerlerine göre oldukça başarılı bir betimlemedir. Ancak Türer, “uluslaşma”, “evrenselleşme” ve “modernleşme” gibi kavram ve kategorileri verili kabul etmiş, Osmanlı’nın

³⁵ Türer, Ali. Uluslaşma ve Evrenselleşme Sürecinde Modernleşme Eğitim Düşüncesinin Rolü, Yüksel Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, Balıkesir.

Batılılaşma sürecini ekonomi-politik açıdan kuramsal bir analize dayandırmamıştır.

Halis, “siyasal iktidar ve meşruiyet” ilişkisini ele aldığı doktora çalışmasını temel alarak yazdığı “Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri”³⁶ adlı çalışmasında, modernleşmenin tarihsel ve siyasal dönüşümünü ve Türk modernleşmesini, siyaset felsefesi bağlamı ve kavramlarıyla incelemiştir. Yazar, Batı modernleşmesi ile Türk modernleşmesinin farklılıklarını ortaya koymaya çalışmış; her iki modernleşme sürecini felsefi ve siyasal kökenlerine dair temel kaynaklar üzerinden ele almış ve Türk modernleşmesinin bir “kriz yönetimi sistemi” olarak temel özelliklerini değerlendirmiştir. Türk modernleşmesinin kökenleri olarak Osmanlı mirası ve Atatürk’ün modernleşme anlayışı üzerine yoğunlaşan yazar günümüz (2003) koşullarında modernleşme krizi yaşandığı varsayımına dayalı olarak bir analiz geliştirmiştir.

Halis’e göre, Batı’da modernleşme belirli tarihsel ve toplumsal koşullar dolayısıyla ortaya çıkmış kapsamlı bir paradigmatik değişiktir. Batı modernleşmesi geleneksel, dinsel, ekonomik, bilimsel yapının yeni bir ortak bütünlük dünyasına evrilmesidir. Bu öyle bir bütünlüktür ki kendisini oluşturan parçaların herhangi birinin uyumsuzluğu yapıyı ortadan kaldırır. Türk modernleşmesi ise, paradigmatik bir bütünlükten ziyade zorunlulukların sürüklediği devlet kaynaklı bir parçalılığı temsil eder. Güç olma ve farklı güç olma iddialarını bastırma yönüyle devrimsel olan bu süreç Batı modernleşmesinden seçmecî bir alışla karakterize olur.

³⁶ Çetin, Halis. **Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri**, Siyasal Kitabevi, 2003, Ankara.

Yazar modernleşmeye bütünsel ve evrimsel bir süreç modernleştirmeye ise parçalı ve devrimsel bir süreç olarak yaklaşmıştır. Modernleştirme bu niteliği ile “olağanı kendi lehine olarak olağanüstü ve yapay bir değiştirme ve kendisine yabancılaştırma çabasıdır.” Özetle yazar, uzun erimli, kapsamlı ve adeta kendiliğinden gelişen bir modernleşme yaklaşımı üzerinden, göreceli olarak kısa sürede gerçekleşen, parçacı ve devletli kesimin (asker-sivil bürokratik kadroların) zorlamasına dayalı olarak gelişen modernleştirme arasında kategorik bir ayırım yapmış ve bu ikincinin bugünün Türkiye toplumuna yansıyan sorunlarını gündeme getirmiştir.

Kaplan, “Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi”³⁷ adlı çalışmasında, Avrupa Aydınlanma düşüncesinden çıkışla eğitimin ideolojik ve siyasal pratikleri üzerinden Cumhuriyet tarihi boyunca Türk Milli Eğitim sisteminin ideolojik evrimini, eğitim ile siyasal sosyalleşme arasındaki bağa odaklanarak çözümlemeye çalışmıştır. Kaplan’a göre, Türk eğitim sistemine 1920’lerden itibaren milliyetçi-devletçi bir ideoloji yön vermiştir. Bu ideoloji Türk ulusunu ve Türk devletini yüceltme eğilimi taşımış ve bu doğrultuda eğitim sistemi aracılığıyla yurttaşlara milliyetçi değerler aşılamak ve onlarda sadakat oluşturmak hedeflenmiştir.

Yazar’a göre, 1920’lerdeki eğitim yaklaşımı üç bileşenden oluşmuştur; milliyetçilik, din ve ekonomik faydacılık. Din milliyetçiliği tamamlayan ya da pekiştiren bir unsur olarak değerlendirilirken eğitimle ekonomik kalkınma arasında bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. 1930’larda ise din ögesi geri plana atılırken Dünya Savaşı sırasında din ögesi yeniden egemenlik sistemini

³⁷ Kaplan, İsmail. **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul.

güçlendirmek üzere devreye sokulmuştur. Çok partili sistemle beraber eğitim sistemi soğuk savaş reflekslerine uygun olarak değişime uğramış ve eğitimde dini öge güçlenmiştir.

Parlak, “Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme”³⁸ adlı çalışmasında, asıl olarak eğitim-ideoloji ilişkisinden hareketle, erken cumhuriyet dönemi (1928-1946) boyunca sosyalleşme sürecinde bulunan okul çağı çocuk ve gençlerin, ne tür bir ideolojik söylemle yetiştirilmeye çalışıldıklarını araştırmıştır. Yazar, ele aldığı dönemdeki tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerinden, dönemin sosyal ve siyasal düzenini incelemiş, bu düzenin yeniden üretim mekanizmalarına odaklanmıştır.

Parlak’a göre, erken cumhuriyet döneminde eğitim, asıl olarak 19. Yüzyıl pozitivizminin düşünsel kökenini oluşturduğu laiklik, sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşık bir kütle tasavvuru olarak halkçılık ve devletçilik ilkelerinin şekillendirdiği resmi ideolojinin yeniden üretimini sağlayan bir üstyapı kurumudur. Yazar incelediği dönemde kullanılan otuz tarih ve yurt bilgisi ders kitabını içerik analizi yöntemi ile ele almış ve erken cumhuriyet dönemi ders kitaplarının, özellikle tarih kitaplarının, “ulus olma sürecinin yukarıdan aşağıya ya da modern devletin geleneksel toplum üzerine kendisini zorla kabul ettirmesiyle gerçekleşen ulus-inşa anlayışının bir yansıması niteliğinde” oldukları sonucuna varmıştır.

³⁸ Parlak, İsmet. **Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, Ankara.

Gürses, “Türkiye’de Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşüm”³⁹ adlı çalışmasında, Cumhuriyetin kuruluşundan 2007 yılına kadar her on yıllık süreç için 3 ders kitabı seçmiş ve toplam 24 ders kitabını analiz etmiştir. Gürses yaptığı analiz ile, vatandaşlık tanımlamaları için kullanılan kavramları, kurulan karşıtlıkları, örnekleri, açıklamaları, yadsıma ve yüceltme ifadelerini, önerme yapılarını, aktörleri ele almış, belirlediği temalar çerçevesinde, biçimsel-anlatısal yapının ve dilsel ifadelerin yanı sıra, görsel ifadelerin belirli anlamları oluşturmak için örgütlenme tarzlarını da çalışmasına katmıştır.

Yazar, 1930’dan günümüze değişen koşullar içinde Yurttaşlık Bilgisi ders kitaplarında, Kemalist söylemdeki değişimin üç ana dönem içinde geçirdiği dönüşümü, oluşturduğu temalar üzerinden incelemiştir. Gürses’in ele aldığı ilk dönem 1930-1950 yılları arasındır. Bu dönemde Türk Tarih Tezi yurttaşlık algısının çerçevesini belirlemiştir. İkinci dönem, çok partili yaşama geçişin yaşandığı, 1950-1980 yılları arasını kapsayan, tek parti iktidarının yerini çok partili rejime ve demokrasi söylemine bıraktığı dönemdir. 1950’den itibaren etno-kültürel yurttaşlık anlayışından, Misak-ı Milli sınırlarıyla yetinen bir siyasal yurttaşlık anlayışına geçilmiştir. Bu dönemde, yurttaş, kamusal-siyasal özne olarak algılanmıştır. Üçüncü dönem ise, 1980-2007 yıllarını kapsamakta olup bu dönemde yurttaşlık tanımlamaları, küreselleşmenin etkisiyle, Türkiye’nin kendi özel koşulları bağlamında bir değişim yaşamıştır.

³⁹ Gürses, Fatma. **Türkiye’de Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşüm**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, Ankara.

Bu çalışmanın tematik tercihi ve bağlamı yukarıda özetlenen çalışmalarla belirli benzerlikler taşımaktadır. Ancak adları anılan ve özetlenen çalışmaların kendi başına birinin ya da diğerinin odaklandığı konu ile sınırlı olmadığı gibi söz konusu çalışmaların kendi başlarına konuları ele alma yaklaşımı ve/veya yöntemine de sahip değildir. Bu alışma gerek Batı'da gerekse Osmanlı'da kapitalistleşme ve modernleşme sürecinin ekonomi politik analizine oturmakta, Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecini ve bu süreçte eğitimi ele alırken toplumsal yeniden üretim süreçlerine odaklanmaktadır.

Bu çalışmanın genel amacı, Osmanlı - Türk modernleşmesinin tarihsel ve toplumsal gelişimini çözümlmek ve bu süreçte önemli bir toplumsal kurum olarak öne çıkan eğitimin gelişimini ele almak; Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinin farklı aşamalarında eğitim sisteminin nasıl şekillendiğini ve ne tür işlevler gördüğünü zmlmektir.

Çalışmada, Batı'da kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi ile birlikte Batı dışı dünyada gelişen çevreleşme süreçleri üzerinden Osmanlı – Türk modernleşmesi süreci, emperyalizm ve “bağımlılık ilişkileri” temelinde incelenmiştir. Dolayısıyla konu ele alınırken, belirli bir tarihsel zamanda Doğu ve Batı toplumlarının tarihsel ve toplumsal gelişim süreçlerinin ekonomi politik analizine bağlı olarak, Osmanlı'nın çevreleşme sürecinde etkili olan İngiltere'de ve gerek Osmanlı'nın evreleşmesinde gerekse Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecinde ne çıkan Fransa'da modernleşme süreci ve eğitim sistemlerinin gelişimi göz önünde bulundurulmuştur.

Bu doğrultuda çalışmanın alt amaç soruları şunlardır:

- Batı'da modernleşme süreci hangi toplumsal etmenler üzerinden nasıl ortaya çıkmış ve gelişmiştir?
- Genel olarak Batı modernleşme sürecinde ve özel olarak süreçte öne çıkan İngiltere ve Fransa örneklerinde, eğitimin bağımlı ve bağımsız değişken olarak belirlenimi ve işlevi ne olmuştur?
- Osmanlı toplumsal formasyonu hangi tarihsel ve toplumsal gelişmelerin etkisi ve sonucu olarak krize girmiş ve değişmeye zorlanmıştır?
- İlk yenileşme döneminden itibaren, Tanzimat, Mutlakiyet ve Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı modernleşmesi süreci nasıl şekillenmiş ve bu süreçte eğitim sisteminin belirlenimi ve işlevi ne olmuştur?
- Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin süreklilik ve kopuş öğeleri neler olmuştur?
- Cumhuriyet döneminde Türk modernleşmesi ekonomik, siyasal ve ideolojik olarak nasıl şekillenmiş, bu dönemde eğitim sisteminin yapı, işleyiş ve amaç boyutlarıyla belirlenimi ve işlevi ne olmuştur?

Araştırma yöntem ve teknikleri konusundaki literatür üzerinden hareket edildiğinde, bu araştırmanın genel tarama modelinde bir araştırma olduğu söylenebilir. Söz konusu literatürde bilimsel araştırma, deneysel, yarı-deneysel ve tarama modeli araştırma olmak üzere üç kategoride sınıflandırılmıştır. Genel tarama modeli, geçmişte veya halen mevcut olan bir durumu varolduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır.⁴⁰ Tarama modelinde aynı soruları yanıtlamaya dönük çok

⁴⁰ Karasar, Niyazi (1986) **Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Kavramlar, İlkeler, Teknikler**, Bilgi Yayınları, Ankara, sy. 80.

sayıda yanıtlayıcı örnek, birçok farklı değişken ölçülür, birden fazla hipotez test edilir ve geçmişteki davranışlar, deneyimler veya özellikler üzerinden çıkarımlar yapılır.⁴¹

Araştırmada literatür tarama, içerik analizi ve içerik analizinin özgül bir türü olarak değerlendirilebilecek olan “kamu politikası analizi” teknikleri kullanılmıştır.

Bilim, öznenin nesneyi anlama, açıklama ve değiştirme edimine ilişkin, görgül ve nesnel bir konusu olan sistemli bir etkinliktir. Bu açıdan, insan toplumlarına ve doğaya ilişkin her şey açık bir şekilde anlamlı ve anlaşılabilir olmadığı (ya da insan toplumlarının gelişimi açısından elverişli olmadığı) için bilimsel etkinlik vardır. Genel olarak sosyal bilimler literatüründe bilimsel yaklaşım tartışmalarında pozitivist, yorumsamacı ve eleştirel olmak üzere üç temel paradigmadan söz edilir.

Pozitivist paradigma açısından bilimsel çalışma, kabaca insanın dışında varolan nesnel dünyaya ilişkin verilerin görgül teknikler kullanılarak elde edilmesi, bu verilerin başlangıçta ortaya konmuş hipotezlere göre genel geçerliğinin test edilmesi; doğrulanması ya da yanlışlanması sürecini anlatır. Bu yaklaşımla hareket eden bilim insanı, nesnel bir konumda bulunduğu iddiası ile kendisi dışında varolan gerçekliği anlamaya ve betimlemeye çalışır.

Yorumsamacı araştırma yaklaşımı ise pozitivist yaklaşımdan tümüyle farklıdır. Yorumsama (hermeneutic) kavramı etimolojik olarak tanrılarla insanlar arasında aracılık yapan Hermes’e kadar götürülebilir; Hermes’in bu

⁴¹ Neuman, W. Lawrence (2006) **Toplumsal Araştırma Yöntemleri –Nitel ve Nicel yaklaşımlar** – Cilt 2, sy. 400, 401

görevi yerine getirirken işe kendi yorumlarını da kattığı için bu kavramın türemiş olabileceği düşünülmüştür. Kavram, daha sonraları 17. Yüzyılda Kitab-ı Mukaddes metinlerinde bulunduğu varsayılan Tanrı mesajlarının örtüsünün kaldırılmasını hedefleyen bir disiplinin adı olarak kullanılmıştır.⁴² Yorumsamacı yaklaşımda bilgi ile dünya, pozitivist kurgunun “yansımacı” tasavvuru dışında değerlendirilir. Yorumsamacılara göre bilgi ile dünya çok farklı bir ilişki içindedir. “Dil dünyadan, teori doğadan, söz olaydan türetilmez veya dünya düşüncede yansımaz. Aradaki ilişki bir denklik ilişkisi değil bir kuruluş ilişkisidir. Dünya bilginin dışında varolmasına rağmen, bilgi aracılığıyla dışarıdaki dünyanın düzeni kurulur.”⁴³

Yorumsama, belli bir konuyu, durumu ya da olguyu ele alırken öznenin nesneyi algılamada ve anlamada etkin olması ya da semboller (dil, kavramlar) dünyasının gerçekliği algılamadaki rolünün göz önünde tutulması demek değildir. Dil ya da semboller gerçekliği anlama ya da algılamanın değil onu kurmanın anahtarlarıdır. Dil ya da semboller dünyası toplumsal koşullara, ekonomik altyapıya göre bağımsızdır. Sosyo - ekonomik koşullar dilin belirlenimini ya da dönüşümünü beraberinde getirmez. Dil (söylem) “bağımsız değişken” olup her şeyin içinde anlam bulduğu, inşa edildiği alandır. Özne dışında olup da kendini özneye dayatan bir nesnellik ise yoktur.

Eleştirel paradigma ise, bir dizi farklı epistemolojik yaklaşımı içermekle birlikte, öznenin dışında nesnel bir dünya olduğunu, nesnel dünyanın

⁴² Göka, Erol Vd. **Önce Söz Vardı: Yorumsamacılık Üzerine Bir Deneme**, 1999, Vadi, Ankara, sy. 29.

⁴³ Sunar, İlkey. **Düşün ve Toplum**, Doruk,1999, Ankara, sy.15.

bilgisinin öznedede dolaysız bir şekilde yansımadığını ve dilin gerçekliği anlama ve açıklamada basit bir araç olarak değerlendirilemeyeceğini, ancak bu durumun dünyaya ilişkin nesnel bilgi edinme iddiasını ortadan kaldırmayacağını, özne ile nesne arasındaki ilişkinin tarihsel ve diyalektik bir ilişki olarak kavranması gerektiğini savunur.

Dolayısıyla eleştirel paradigmanın araştırma yaklaşımı içinde bir yandan tarihsel ve toplumsal bağlam göz önünde tutulur, bir yandan da farklı değişkenler arasındaki diyalektik ilişki çözümlenmeye çalışılır. Bu araştırma eleştirel paradigmanın temel özelliklerine uygun olarak yürütölmeye çalışılmıştır.

Çalışmada gerek modernleşme sürecini ve bu süreçte eğitim kurumunun hem bağımlı hem de bağımsız değişken olarak yerini ve işlevini, gerekse Osmanlı-Türk modernleşme sürecini ve bu süreçte eğitim sisteminin gelişimini çözümlayebilmek için, sosyal antropolojik, sosyolojik ve ekonomi-politik olmak üzere üç bilim disiplini yaklaşımı kullanmanın yararlı olacağı düşünülmüştür.

Çalışmada, eğitim sistemleri ele alınırken, eğitimin amaç, yapı ve işleyiş boyutları üzerinden hareket edilmiştir. Amaç boyutunda eğitim “aracılığıyla kimler ne hedeflemiştir” sorusuna yanıt oluşturmak üzere ideolojik ve maddi yeniden üretim süreçleri ve geniş anlamda müfredat konusu üzerinde durulmuş, yapı boyutunda eğitimin nasıl örgütlendiği; eğitim teşkilatı ve mevzuatı ile okul sistemi üzerinde durulmuş, işleyiş boyutunda ise, “eğitim aracılığıyla ne, ne oranda ve nasıl gerçekleşti ya da gerçekleşmedi” sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır.

Bu alışma, zaman aralığı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim'in tahta çıktığı 1789'dan Türkiye Cumhuriyeti'nde tek partili siyasal sitemin sona erdiği 1946 yılına kadar uzanan tarihsel süreçle, yer olarak, Osmanlı'nın kabaca bugünkü Türkiye coğrafyasına oturan "anayurt"u ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları ile ve konu olarak da, ağırlıkla örgün nitelikteki eğitim sistemlerinin belirlenimi ve işlevleriyle sınırlanmıştır.

1. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecini ve bu süreçte eğitim konusunu çözümleyebilmek için, farklı toplumlar ve farklı toplumsal gelişme düzeyleri için eğitime, kapitalist gelişmeye ve modernleşmeye ilişkin kuramsal ve kavramsal bir zemin oluşturmak gerekir.

Bu bölümde ilk olarak, sosyal antropolojik ve sosyolojik düzeylerde eğitim olgusunun nasıl ele alınabileceği; farklı toplumlar ve bu toplumların farklı gelişme düzeyleri için eğitime ilişkin benzer ya da farklı özelliklerden söz edilip edilemeyeceği tartışılmıştır.

İkinci olarak, ekonomi-politik düzeyde, kapitalizme ve modernleşmeye ilişkin bir analiz geliştirilmeye çalışılmış; bu bağlamda azgelişmişlik ve emperyalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi üzerinde durulmuş ve kapitalist gelişmenin modern tezahürleri olan ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet konuları kısaca ele alınmıştır.

Üçüncü olarak, modernleşme sürecinde eğitimin toplumsal yeniden üretim açısından yeri ve önemi, “ideoloji” kavramı merkeze alınarak, incelenmiş ve toplumsal yeniden üretimin farklı boyutları üzerinden eğitimin sınıf yapılarını ve ilişkilerini, mikro ve makro düzeylerde sosyal ve siyasal kimlikleri belirlemede ve inşa etmedeki yeri ve işlevi tartışılmıştır.

1.1. İnsan/Toplum ve Eğitim

En genel anlamda eğitim, insana ve doğaya ilişkin bilgi üretme, bu bilgiyi düzenleme, zenginleştirme, sistemli ve düzenli bir tarzda diğer insanlara ve özellikle yeni kuşaklara aktarma, beceri geliştirme ve yeni tutumlar kazanma/kazandırma süreci olarak ele alınabilir.

Eğitim, türsel gelişiminden tarihsel ve toplumsal gelişimine kadar insanın önce doğadan ayrı bir varlık olup onu kendi türsel gelişimi açısından denetleyebilme yeteneğini artırmasında, sonra da çağlar boyunca geliştirdiği kültürel birikim aracılığıyla doğaya yönelik uyum ve denetim yeteneği yanında önce topluluksal sonra da toplumsal ilişkilerini düzenlemesi, üretmesi ve yeniden üretmesi sürecinde önemli bir etkinlik alanı olmuştur. Bu açıdan, insanın, biyolojik evrimini şekillendiren süreçlerle de bir ölçüde ilişkili biçimde, kültürel evrimini, bir başka ifade ile “insanlaşma”yı doğuran sürecin önemli öğelerinden birinin eğitim olduğu söylenebilir.⁴⁴

Sosyal antropolojik bir yaklaşımla insanlık tarihi, insanın kendi türünü güçlendiren ve çoğaltan ve böylece çevresine uyumunu ve gücünü geliştiren yeni endüstrileri ve yeni ekonomileri yaratma süreçlerini anlatır.⁴⁵

Bütün canlıların kendi varlık koşullarına elverişli özel yaşama ortamları (flora ve faunaları) vardır. İnsan ise gerek bir tür olarak ilk ortaya çıktığı gerekse

⁴⁴ Childe, Gordon, **Kendini Yaratan İnsan – İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi**, Varlık Yayınları, 1983, İstanbul, sy.25-45; Childe, Gordon, **Tarihte Neler oldu?, 19??**, Alan Yayıncılık, İstanbul.

⁴⁵ Childe, 1983.

toplum halinde yaşamaya başladığı zamanlarda, herhangi bir çevrede yaşamını sürdürmek açısından yeterince donanımlı değildir. Zira, herhangi bir hayvan, üyesi olduğu türün kolektif deneyimlerini içgüdü biçiminde kalıtım yoluyla alırken insanın sinir sistemi otomatik tepkiye uyumlu çok az sayıda kesin eylem ve tepiyani içgüdü barındırır. Dolayısıyla insanın içgüdülerinden ziyade buna benzer sınırlı sayıda genel yönelimlerinden ve ağırlıklı olarak da deneyim ve öğrenmelerinden söz edilebilir.⁴⁶

İnsan içgüdülerden yoksun olmasına rağmen diğer canlılara göre çevresine daha başarılı bir şekilde uyum sağlamış ve üretken olabilmıştır. Bunun nedeni, insanın biyolojik evrimiyle de bir ölçüde ilişkili olarak, asıl olarak insanın kültürel evriminde aranmalıdır. Marx'ın "insanın ikinci doğasını yaratma süreci" olarak ele aldığı kültürel evrimle, yüzyıllar boyunca süregelen denemelerle elde edilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan alışkanlıklar ve gelenekler insan türünün yaşamını sürdürme çabasında içgüdülerin yerini tutmuş ve gelenekler insanın mirasını oluşturmuştur.⁴⁷

İnsan diğer canlılara göre etkili biçimde öğrenebilen, dahası öğrenmeyi öğrenebilen bir varlıktır. İnsan yapıp deneyerek, bazen deneyip yanılarak öğrendiği gibi öğrendiklerini uygular, geliştirir ve başkalarına öğretir. İnsanın yapıp ederek başkalarından öğrendikleri kendisiyle birlikte yok olmaz, topluma

⁴⁶ Childe, 1983: 36 ; Güvenç, Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, 1984, İstanbul, sy.316.

⁴⁷ Mandel, Ernest, **Marksizme Giriş**, Yazın Yayıncılık, 1999, İstanbul.

miras kalır. Ortak dilde toplanıp birikerek yaşayan bu miras toplumun kültürüne eklenir. 48

Kültür bir yandan bireylerin toplumsal yollarla edindikleri ve toplumsal yollarla ilettikleri bir değer, yargı, inanç, simge ve davranış ölçütleri düzeninden, diğer yandan da böylece ortaya çıkan geleneksel davranış kalıplarının simgesel ve maddi ürünlerinden oluşur. Kişi bu düşün, değer, davranış ve en geniş anlamıyla eylem ve yapıt modellerini, gerçek toplumsal yaşam içerisinde dolaylı veya dolaysız yollardan öğrenir. Bu yollardan biri eğitimidir.49

Hangi ırktan olursa olsun, “ilkel”,50 geleneksel ya da “gelişmiş” olsun, insanların eşit yeti ya da benzer yeteneklere sahip oldukları, ancak edindikleri kültürün yaşadıkları ülkeye, topluma, bölgeye, yerleşme yöresine ve aileye göre büyük ölçüde değişebilir olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, hemen her toplumun sahip olageldiği kültürel özellikler ile eğitim süreci, insanlar ve toplumlar arası farklılıkların açıklanmasında önem taşır.51

⁴⁸ Güvenç, 1984: 317

⁴⁹Tolan, Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji, Savaş Yayınları, 1983, Ankara, sy.227,228.

⁵⁰ Sosyal Antropoloji açısından “İlkel” kavramı anatomik ya da biyolojik anlamda değil kültürel anlamda kullanılmaktadır. En kaba tanımıyla “ilkel” kültürler: yazısı olmayan, teknolojik başarı düzeyi (çağdaş toplumlara göre) düşük olan, toplumun büyük kentler ya da büyük uluslar yerine, ancak küçük klan ya da kabileler düzeyinde örgütlenmiş bulunduğu, sosyal ilişkilerin aile ve hane düzeyinde yoğunlaştığı, iş ve toplum yaşamında bireysel uzmanlaşmanın sınırlı görüldüğü toplumlardır (Wells, Calvin. **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, Remzi Kitabevi, 1994, İstanbul, sy.10).

⁵¹ Güvenç, 1984: 318-322.

Kültür kavramı, sosyalleşme kavramı ile ilintilidir. Sosyalleşme, bireyi toplumun ve çeşitli grupların bir ögesi haline getiren, değer, tutum ve davranışlarını, kurumsallaşmış normlara uygun olarak tanımlayabilmesine olanak sağlayan bir kültürlenme (acculturation) sürecidir.⁵² Bireyin toplumsal normları öğrenmesi, bunları içselleştirmesi ve böylelikle toplumsal düzenin sürekliliğinin sağlanması sosyalleşme süreçleri ile gerçekleşir.

İnsanın değişmez ve evrensel bir doğasından söz edilemeyeceği için, insanı anlayabilmek için içinde bulunduğu sosyo – ekonomik yapıyı ve bu yapı içerisinde sosyalleşme süreçlerini dolayısıyla da eğitim sürecini ele almak gerekir. Eğitim, toplumsal yeniden üretim sürecinde bireyin sosyalleşmesini sağlayan temel etkinliklerden biridir.⁵³

Eğitim toplumsal bir kurum olarak içinde bulunduğu toplumsal gerçekliği yansıtır. Dolayısıyla insanın çağlar boyunca gelişimi sürecinde sosyalizasyon sağlama işlevi gören eğitim toplumsal farklılaşmanın etkilerini de bünyesinde barındırmıştır.

⁵² Tolan, 1983: 347.

⁵³ Ercan, Fuat (vd.), **Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?**, Ütopya Yayınları, 1999, Ankara, sy.57

Neolitik Devrim'den⁵⁴ itibaren yerleşik yaşamın, artık üretimin ve sınıflı toplum olgusunun belirmesiyle birlikte, tüm diğer insani uğraş alanlarında olduğu gibi eğitim alanında da, sınıflı topluma özgü mülkiyet ilişkileri ve bu ilişkiler üzerinden somutluk kazanan güç ve iktidar ilişkileri, gerek toplumların kültürel kalıtının üretiminde/yeniden şekillendirilmesinde, gerekse yeni kuşaklara aktarılmasında belirleyici olmuş; eğitim bir yandan toplumların tarihsel ve toplumsal gelişme süreçlerini ivmelerken diğer yandan bu gelişme süreci içindeki eşitsizlikçi, ayrımcı ve tahakkümcü ilişkileri ve bu ilişkileri meşrulaştıran bilgiyi, bir başka ifade ile toplumlara egemen olan ideolojik formları yeniden üretmenin aracı olarak işlev görmüştür.

Toplumsal sınıflaşmanın olduğu her toplumda eğitim sisteminde de, buna denk düşecek farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bazı ilkel toplumlarda bile toplumsal farklılaşma ile eğitimin belirlenimi arasında yakın bir ilişki olduğu saptanmıştır. Okur-yazarlık aşamasına erişmiş toplumların çoğunda, okur-yazarlık becerisi elde etmeye dönük eğitsel olanaklar başlangıçta üst toplumsal sınıflarla sınırlanmıştır. Geniş halk yığınlarına okur-yazarlık becerisi

⁵⁴ İnsanın maddi kültürdeki evriminin önemli aşamalarından biri, Neolitik Dönem ya da “Cıvalı Taş Devri” dir. Neolitik Devrim, insanın yiyecek ihtiyaçlarını kendi kendisine üretebilmesini ve dolayısıyla kendi geçimini az çok denetleyebilmesini sağlamıştır.⁵⁴ Böylelikle ilkel insanın içinde bulunduğu doğa kuvvetleri karşısındaki bağımlılığı hafiflemiştir. Yiyecek stoklarının oluşması topluluğun bazı üyelerinin yiyeceklerini üretme zorunluluğundan kurtulmasına imkan vermiş, böylece insan emeğinin üretkenliğini artıran belli bir iktisadi işbölümü, bir mesleki uzmanlaşma gelişebilmiştir. Üreticilerin yaşamaları için gerekli olan ürün yanında toplumsal ürün fazlasının ortaya çıkması ile birlikte toplumsal sınıflaşma da belirmeye başlamış, bu durum aynı zamanda mevcut sosyal şartları yani mülkiyet ve sınıf ilişkilerini korumak ve sürdürmek için uzmanlaşmış bir yönetim aygıtının, devletin, ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir (Mandel, 1999: 22, 23).

kazandırmaya dönük eğitim olanakları modern sanayi toplumları ile birlikte ortaya çıkmış, ancak bunlar modern toplumların taşıdığı çelişkilerce belirlenerek toplumsal varlık kazanmıştır.⁵⁵

Modernleşme en genel anlamda bir toplumsal değişme sürecidir. Toplumsal değişme ile eğitim arasında kurulacak ilişki toplumsal yeniden üretim süreçlerini akla getirir. Toplumsal yeniden üretimden ne anlaşılması gerektiği ve toplumsal yeniden üretimin nasıl, hangi kuramsal ve kavramsal araçlarla ele alınması gerektiği ise tartışmalı bir konudur. Zira, toplumsal yapının çatışma ile mi uyumla mı belirlendiği, çatışmanın ve uyumun niteliği, toplumsal yapı ile eğitim sistemi arasındaki bağın nasıl şekillendiği, eğitimin verili bir toplumun yeniden üretimini nasıl ve kimlerin çıkarına yerine getirdiği gibi konularda ortak bir yaklaşım olduğu söylenemez.

Toplumsal yeniden üretim süreci, sosyal bilimler literatüründe görece uyumlu bir sosyal bütünün yeni koşullara göre yeniden şekillen(diril)mesi ya da çatışmalı bir sosyal yapının başta sosyal sınıflar olmak üzere toplumsal aktörlerin dinamizmine bağlı olarak yeniden şekillen(diril)mesi olmak üzere iki temel yaklaşımla ele alınmıştır. Bunlar, işlevselci ve “çatışmacı”⁵⁶ yaklaşımlardır.

⁵⁵ Bottomore T. B. **Toplumbilim Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz**, Beta Yayınları, 1984, İstanbul. Sy. 281.

⁵⁶ “Çatışmacı” kavramı toplumu mülkiyet ilişkileri ve asıl olarak bu ilişkiler üzerinde şekillenen egemenlik ilişkileri üzerinden anlamaya ve çözümlemeye çalışan, başta uzlaşmaz sınıf çelişkileri olmak üzere toplumsal farklılaşma süreçlerine odaklanan yaklaşımlar ve Weberci yaklaşım için Batılı toplum bilimcilerin kullandıkları bir kavramdır. Kavram, literatürde yaygın kullanılmasına

Genel olarak sosyoloji disiplini çerçevesinde konuyu değerlendiren yazarlara göre, toplumsal yapılar, olaylar ve süreçler ya işlevselci yaklaşımla ya da “çatışmacı yaklaşım”la ele alınabilir.⁵⁷ İşlevselciler genel olarak toplumsal uyuma, sürekliliğe ve farklı toplumsal işlevlerin uyumlu birliğine vurgu yaparken “çatışmacı yaklaşım”ı benimseyenler genel olarak toplumdaki farklılıklara ve bu farklılıklardan kaynaklanan çatışmaya ya da çatışma potansiyeline vurgu yaparlar. Dolayısıyla, “çatışmacı yaklaşım”la hareket edenlere göre, güç ve iktidar ilişkileri, eşitsizlik ve ayrımcılık gibi konular üzerinde yoğunlaşmak gerekir.

İşlevselcilere göre, çağdaş toplumun kendine özgü bazı özellikleri vardır. Bunlardan biri, yetenek ve çabanın ayrıcalıktan ve kalıtsal statüden daha büyük önem taşıdığı (meritokratik - liyakata dayalı) bir toplum oluşudur. İkincisi, böylesi toplumlarda ekonomik gelişmenin öncelikle akılcı bilgiye dayanması, meslek konumlarını doldurulmasında yüksek uzmanlık eğitimi gören kişilere gereksinim

karşın, yadırgatıcıdır. Bu çalışmada işlevselci ve yapısal işlevselci yaklaşımların gündeme getirdiği toplum kavrayışına ve düşüncesine karşı genel olarak Marksizm’den kaynağını alan “toplumcu”, “kolektivist”, “demokratik” yaklaşımlar için, tüm yadırgatıcılığına rağmen, “çatışmacı” kavramı kullanılmış ancak kavram belirli bir tereddütü belirtmek üzere tırnak içine alınmıştır.

⁵⁷ Literatürde işlevselci ve “çatışmacı” yaklaşımlar yanında “yorumcu” ya da “yorumsamacı” yaklaşım üzerinde de durulmaktadır. Ancak bu yaklaşımın gerek ontolojik gerekse de epistemolojik açıdan “bilim yaklaşımı” içinde değerlendirilmesi zordur. Zira, yorumsama, belli bir konuyu, durumu ya da olguyu ele alırken öznenin nesneyi algılamada ve anlamada etkin olması ya da semboller (dil, kavramlar) dünyasının gerçekliği algılamadaki rolünün göz önünde tutulması demek değildir. Bu yaklaşım içinde dil ya da semboller gerçekliği anlama ya da algılamadan değil onu kurmanın anahtarlarıdır. Dil ya da semboller dünyası toplumsal koşullara, ekonomik altyapıya göre bağımsızdır. Özne dışında olup da kendini özneye dayatan bir nesnellik yoktur. Nedensellik ve genel geçerlikler tespit etmek derekesinde olsun genellemelere gitmek de mümkün değildir.

duyulmasıdır. Üçüncüsü, toplumsal adalete, farklılaşmaya, tüm üyeleri için doyum veren bir yaşama yönelik demokratik toplum olma niteliği ya da idealidir. Çağdaş toplumdaki gelişmenin özünde ise eğitim düzeyinin yükselişi vardır. Eğitimsel olanakların gelişimi ile birlikte yüksek konumlara ulaşan yoksul ama yetenekli öğrencilerin sayısı artmakta, böylece fırsat eşitliğine dayalı bir topluma doğru yaklaşılmaktadır. Öte yandan, eğitilmiş yurttaş topluluğunun sorumlu ve bilgili siyasal kararlar alma ve siyasete etkin katılma olasılığı yükselmektedir. Ayrıca eğitim önyargıyı ve hoşgörüsüzlüğü azaltmakta, özgürlük ve adalete yönelen bir toplumun temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır.⁵⁸

İşlevselci yaklaşıma göre, çağdaş toplumlarda eğitim, daha önceki toplumlara kıyasla büyük önem kazanmıştır. İlk olarak eğitim, yetenekli kişileri ayırıp seçmek ve böylece en yetkin ve azimli olanların en yüksek konumlara gelmelerini sağlamak açısından etkin ve akılcı bir araç haline gelmiştir, ikinci olarak, okullar ekonomik gelişme için bilgiye daha bağımlı hale gelen bir toplumda yetişkin rollerin gerçekleştirilmesi için gereken bilişsel beceri ve normları bireylere kazandıran kurumlar olarak ön plana çıkmıştır.⁵⁹

İşlevselci yaklaşım için eğitim, bireyin topluma uyarlanmasına yönelik bir etkinliktir. Dolayısıyla eğitim, toplumsal, siyasal ve iktisadi bağlamın belirleniminden ziyade teknik, pratik, genel geçer nitelikler taşır. İşlevselci eğitim yaklaşımında, genel olarak önce birey-toplum ikiliğinden yola çıkılır, sonra

⁵⁸ Tan, Mine, Eğitim Sosyolojisinde Değişik Yaklaşımlar: İşlevselci Paradigma ve Çatışmacı Paradigma. **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 23 (2), 557-571,1991, sy.563.

⁵⁹ A.g.e, sy.560.

toplumda bazı ögelerin (tutum, bilgi, beceri, anlayış, değer vs.) varlığı saptanır ve daha sonra da bu toplumsal ve bireysel ögelerin/ürünlerin yaşlı kuşak tarafından gençlere herhangi bir çatışma ya da çelişki oluşturmaksızın aktarılması üzerinde durulur. Tüm bu süreç sosyalleşme olarak kabul edilir.⁶⁰

İşlevci yaklaşımın önde gelen düşünce insanlarından Durkheim'a göre, belirli bir değer sisteminin toplumda egemen olması ve bireylerin bu değerlere göre sosyalleşmesi toplumsal bütünlüğü ve sürekliliği sağlamak açısından büyük önem taşır. Bu açıdan eğitim, yetişkin kuşakların henüz sosyal yaşama hazır olmayan bireylere yönelik etkisi olarak şekillenir. Eğitimin hedefi, hem bir bütün olarak politik toplumun (devletin) hem de çocuğun özel çevresinin çocuktan talep ettiği bir takım fiziksel, zihinsel ve ahlaki standartları gerçekleştirmek üzere çocuğun harekete geçirilmesi ve geliştirilmesidir.⁶¹

Durkheim'a göre, toplumun varlığını koruması ve sürdürebilmesi için toplumda bireyler arasında belirli düşünce ve değerler konusunda bir ortaklaşma olmalı ve her birey toplumsal olarak şekillenmiş belirli bir norm sistemini içselleştirmelidir. Zira, bu gerçekleşmediği takdirde bireyler anomiye sürüklenecek, toplumda çatışma ve kaos yaşanacaktır. Modern toplumbilim,

⁶⁰ Ancak, konuya yakından bakıldığında, bu eğitim yaklaşımında, açık ya da örtük biçimde, toplumsal uyum ve düzen düşüncesinin ön planda olduğu görülür. Zira, bireylerin, önceki kuşağın ürettiği toplumsal ögeleri öğrenmeleri ve içselleştirmeleri halinde toplumsal düzenin sağlanacağı ve eğitilmiş bireyler aracılığıyla toplumsal kural ve normların varlığını sürdüreceği öngörülmektedir (İnal, Kemal, **Eğitim ve İktidar - Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler**, Ütopya Yayınevi, 2004, Ankara, sy.42).

⁶¹ Durkheim, Emile, **Education and Sociology**, The Free Press, New York, Collier Macmillan Publishers, London, 1956. Sy.71.

toplumlara egemen olması gereken düşünce ve değerlerin geliştirilmesinde önemli bir işlev görecektir ve eğitim aracılığıyla bu düşünce ve değerler toplumun henüz sosyalleşme süreçlerini yaşamamış ve/veya tamamlamamış fertlerine etkili bir şekilde ulaştırılacaktır. Böylece eğitim, genç kuşakların sosyalizasyonunu sağlayarak toplumsal sürekliliği sağlama işlevi görecektir.⁶²

Durkheim, ölümünden sonra yayımlanan “Moral Education” (Ahlaksal Eğitim) adlı eserinde, eğitimde belirli bir disiplin anlayışının gerekliliğinden çıkışla, bireyin aynı zamanda özerk veya kendi kendine yeterli bir varoluş kazanarak farklı sosyal gruplara eklemlenmesinin toplumsal uyumu ve gelişmeyi sağlayacağını ileri sürmüştür.⁶³Durkheim’a göre, eğitim alanında ahlaklılık ya da belirli bir etik tarzın geçerliği demek asıl olarak disiplinin gerçekleşmesi demektir. Bu disiplin, bireyleri teşvik ederek davranışlarını düzenlemeyi ve onlara, aynı zamanda bakış açılarını sınırlandıran, belirlenmiş hedefler kazandırmayı amaçlar.⁶⁴

Aynı çalışmada Durkheim, dinsel ahlakın çözülmekte olduğu çağdaş toplumlarda çocuklara toplumun değerlerini özgürce, isteyerek uymayı öğretmenin ancak bilimsel, özellikle de toplumbilimsel öğretiyle sağlanabileceğini öne sürmektedir. Demek ki, Durkheim, bilimsel öğretiye ahlaki bir önem atfetmekte, bilimi yalnız ekonomiye sağlayacağı yarar dolayısıyla değil,

⁶² Blackledge ve Hunt, 1989: 15-24’dan Akt. İnal,2004.

⁶³ Durkheim, Emile, **Moral Education – A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education**, Free Press Paperback, Macmillan Publishing, 1973, London.

⁶⁴ A.g.e.sy.47

insanın kendi toplumunu anlamasına ve ona isteyerek boyun eğmesine yardım edeceği için, öğretmek gerektiğini düşünmektedir.⁶⁵

Bir diğer işlevselci düşünür olan Parsons'a göre ise, her toplumsal sistem, çeşitli çıkarlardan ziyade ortak değerler etrafında merkezileşir ve örgütlenir. Ancak toplumsal sistem içinde çatışma yaratma riski olan farklı toplumsal kültürler vardır. Hiçbir sistem kusursuz ölçüde bütünleşmeyi gerçekleştiremediği için çıkar çatışmalarının çözülmesine aracılık edecek kurumlara gereksinim duyulur. Bunun için de bütünleştirici alt-sistemler, meşru değerler üreterek bireyleri toplumsal sistemin amaçlarına uyumlaştırma işlevi görür. Bu alt sistemlerin en önemlilerinden biri eğitim sistemidir. Eğitim aracılığıyla toplumu bir arada tutan değer sistemi yani bireylerin sahip oldukları ve kendileri açısından iyi bir toplumun ne anlama geldiğini tanımlayan normatif yargılar seti oluşturulur.⁶⁶

“Toplumsal Bir Sistem Olarak Okul” adlı incelemesinde uyum modelini sınıfa uygulayan, eğitimsel kurumlar ve diğer toplumsal kurumlar arasındaki işlevsel bağlar üzerinde ısrarla duran Parsons, eğitimin toplumsallaşma ve seçme işlevleriyle topluma, rollerini iyi biçimde yerine getiren kişiler sağlayacağını iddia etmiştir.⁶⁷

İşlevselci düşünürler, eğitimi bireylere “istendik” bilgi, beceri ve tutumlar kazandırmak, toplumsal düzen ve uyumu sürdürmeye yönelik olmak, bireyleri

⁶⁵ Tan, 1991: 562.

⁶⁶ İnal, 2004: 64.

⁶⁷ Tezcan, Mahmut, **Eğitim Sosyolojisinde Çağdaş Kuramlar ve Türkiye**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Yayın No: 170, Ankara, 1993, sy. 15, 16.

belli konumlar için seçip yetiştirmek gibi işlevler üzerinden ele alırken, bu eğitsel işlevlerin neden, nasıl, kim(ler) için ve hangi hedeflere yönelik olarak gerçekleştiği ya da gerçekleşmediği gibi konular üzerinde durmamışlardır.⁶⁸

Diğer yandan, işlevselciler, eğitimi toplumda varolan mülkiyet, güç ve iktidar yapılarının ve ilişkilerinin korunması ve geliştirilmesi üzerinden ele alırken, aynı zamanda eğitimin birçok toplumsal sorunun çözümünü kendinde barındıran bir etkinlik olduğuna dair bir iyimserlik va'az etmişlerdir. Fırsat eşitliği argümanı ve eğitimle bireysel ve toplumsal gelir arasında kurdukları doğrusal ilişki bu bağlamda değerlendirilebilir.

Kaynağını doğal hukuk doktrini ve aydınlanma felsefesinden alan klasik liberal siyasal ve iktisadi düşüncenin önemli öğelerinden birini oluşturan fırsat eşitliği argümanı, günümüzde, kapitalist yeniden üretim mekanizmasının doğurduğu toplumsal ve ekonomik eşitsizliklere ve ayrımcılıklara rağmen, yaygın bir kullanıma ve hegemonik bir güce sahiptir. ⁶⁹

Modern toplumlarda, eğitim ve yetiştirme olanaklarına erişmenin kişilerin ve özellikle “dezavantajlı sosyal gruplar”ın toplumsal durumlarında önemli değişiklikler doğuracağı kabulüne dayanarak bireylere eşit fırsatlar sunulup

⁶⁸ İnal, 2004.

⁶⁹ Fırsat eşitliği argümanı üzerinden dile getirilen eşit fırsatlar her şeyden önce hukuk alanında “ayrımcılık yasağı” olarak düzenlenmiştir. Toplumsal formasyonun niteliğine, toplumsal mülkiyet ve güç ilişkilerinin konjonktürel seyrine göre bu şekilsel düzenleme, bireylerin toplumsal yaşama katılımında belli olanaklara sahip kılındıkları ya da bundan öte bireylerin ve toplumsal grupların pozitif ayrımcı politikalarla toplumsal konumlarının göreceli olarak iyileştirilebildiği uygulamalara doğru genişletilebilir (Soydan, Tarık, **Fırsat Eşitliği**, Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, sy.394-399, Özgür Üniversite Yayınları, 2008, Ankara).

sunulmadığı bir yana,⁷⁰ fırsat eşitliği argümanı özünde kapitalist toplumsal formasyonların barındırdığı çok yönlü ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin ve/veya ayrımcılıkların kapitalist yeniden üretime içsel olamadığına ilişkin retoriğin kurucu kavramlarından birini oluşturmaktadır.

İşlevselcilerin günümüzde yaygınlığını koruyan eğitsel varsayımlarından bir diğeri, eğitimin bireysel ve toplumsal düzeylerde gelirle doğrudan ilişkili olduğudur. Bu açıdan “insan sermayesi kuramı” ya da “beşeri sermaye kavramsallaştırması” işlevselci yaklaşım içinde değerlendirilebilir.

Amerikalı ekonomist Theodore Schultz’un 1960’ların ilk yıllarında dile getirdiği ve 1962’de Gary Becker’in geliştirdiği bir kavram olan “insan sermayesi” iktisadi bir kategori olarak insanın kendi başına bir yatırım faktörü olduğu, başta eğitim ve yetiştirme olmak üzere çeşitli etkinliklerle insanın üretim sürecindeki verimliliğinin artırılabilceği ve bunun da ekonomi için büyüme ve birey için gelir artışı anlamına geleceği iddiası üzerinde yükselir.⁷¹

⁷⁰ Varolan eğitim olanaklarına toplumun tüm kesimlerinin asgari düzeyde erişmelerini sağlamak üzere gerekli önlemleri almak; fırsat eşitliğini şekli bir ayrımcılık yasağından öteye, olanaklarda eşitliğe ve giderek de pozitif ayrımcı politikalar aracılığıyla bir ölçüde sonuçlarda eşitlik sağlamaya doğru genişletmek mümkündür. Ancak bu yaklaşımın nasıl bir kurumsal perspektifle, hangi araçlar kullanılarak geliştirileceği temel bir tartışma başlığıdır. Kamusal hizmet birimi olma vasfıyla devletin eğitimi bir kamu hizmeti olarak örgütlemesini savunmak bir yanda dururken, diğer yanda yeni liberal politikaların şekillendirdiği sivil toplumcu, yönetişimci politikalar bulunmaktadır.(A.g.e, sy.397).

⁷¹ 1960’larda Schultz “İnsan Sermayesine Yatırım” başlıklı makalesinde insana ait belirli niteliklerin insan sermayesi olarak değerlendirilebileceğini ve bunların eğitim aracılığıyla geliştirilmesi ile toplumsal ve bireysel ölçeklerde ekonomik gelişmenin sağlanabileceğini öne sürmüştür. Daha sonra Edward Denison, Mark Balug, Jacop Mincer gibi araştırmacılar bu düşüncelyi doğrulamaya dönük araştırmalar yapmışlardır. 1964 yılında yayımlanan Gery

Schultz'a göre, eğitim bireylerin gelecekteki verimliliğini ve kazançlarını artıracığından bir yatırım unsuru olarak değerlendirilebilir.⁷² İnsana yapılan eğitsel yatırımlar aracılığıyla kalkınma sağlanabilir. Okullar eğitim hizmeti üretiminde uzmanlaşmış kurumlardır ve dolayısıyla bir üretim ünitesi olarak ele alınabilirler. Öte yandan tüm bunlar ekonomik dengesizliklerle başa çıkmak açısından eğitimin önemli bir işlev gördüğünü gösterir. ⁷³

İnsan sermayesi kuramının eğitim ve yetiştirme üzerinden, "insan sermayesi"ne yapılacak yatırımlarla ekonomik büyüme ve kişisel kazançlar arasında kurduğu güçlü ve doğrudan ilişkiye yönelik güçlü eleştiriler getirilmiştir.⁷⁴

Eğitim sosyolojisi alanında kaynağını işlevselci toplumbilim geleneğinden alan ve eğitsel kurumların toplumdaki rolünü hem açıklamaya hem de meşrulaştırmaya yönelik işlevci yaklaşımın egemenliği 1970'lerden itibaren çeşitli açılardan sorgulanmaya başlamıştır. İşlevselci yaklaşımın hem görgül ve

Becker'in İnsan Sermayesi başlıklı kitabı bu tartışmaları geliştirmiştir. Becker işte yetiştirme ve formel eğitimin kişilerin ekonomik gelirlerine etkisini incelemiş, eğitim ve yetiştirmenin kişisel geliri artıran önemli bir unsur olduğu sonucuna varmıştır (Gilead, Tal, **The Provenance of Economic Theory's Impact on Education: French Education Thought at the end of the Ancien Regime**, Educational Theory, Volume: 61, Number 1, University of Illinois, 2011).

⁷² İnsan sermayesi kuramı rasyonel insan kavrayışına dayanır. Bu kurama göre daha fazla ve nitelikli eğitim almış kişiler daha üretken kişilerdir. Kişiler işgücü piyasasının gerektirdiği niteliklere göre eğitim piyasasını gözler ve asgari maliyetlere katlanarak kendilerine yatırım yapar ve kazançlarını artırır (Baptiste.I. **Education Lone Wolves: Pedagogical Implications of Human Capital Theory**, Adult Education Quarterly, Vol. 51, No. 3, ss.184-201. 2001.pg.195).

⁷³ Schultz, T.W. **Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research**, New York, Free Press.1971.sy.3,9,24

⁷⁴ Ünal, Işıl. **Eğitim ve Yetiştirme Ekonomisi**, Epar yayıncılık, Ankara, 1996, sy. 94.

kuramsal açıdan önemli eleştiriler alması hem de siyasal yönden tutucu özellikler taşıması, eğitim sosyolojisinde yorumcu (interpretive) yaklaşım adını alan ve okul-sınıf içindeki mikro toplumsal süreçlere odaklanan yaklaşımı⁷⁵ güçlendirirken aynı süreçte Marksist görüşlerin canlanması “makro” toplumsal süreçlerin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. 1970’lere gelindiğinde, Batı dünyasında, eğitim sisteminden beklenen işlevlerin gerçekleşmemiş olmasının yarattığı hayal kırıklığı ile eğitimin rolünü eleştirel, hatta kuşkucu bir bakış açısıyla inceleyen “çatışmacı” yaklaşımlar gündeme gelmiştir. “Çatışmacı” yaklaşımlar, yeni Marksistlerle Marksist olmayan bir dizi düşünce insanının çeşitli görüşleri ile şekillenmiştir. Bunların temelde birleştikleri nokta, eğitim sisteminin, fırsat eşitliği argümanı üzerinden, egemenlik sisteminin devamlılığını sağlamaya çalıştığı yönündedir.⁷⁶

“Çatışmacı” yaklaşımların tipik argümanları şöyle sıralanabilir: ⁷⁷

⁷⁵ Yorumcular, makro perspektifle çalışanların tersine geniş toplumsal kurum ve süreçleri dar bireysel ve kümesel ilişki ve etkileşimlerle açıklamaktadırlar. Nicel yönlü araştırma tekniklerine uzak durması, geçekliği ve güvenilirliği tartışılabilir araştırma yöntemleri kullanması, incelediği konuları tarihsel-toplumsal bağlamdan koparması, bilgide görelliliği kutsaması, müzakere sürecini çatışma olgusundan yalıtarak ele alması, makro kuramlarda eleştirdiği model kurma ve tipleştirme geleneğinden kendini alamaması, toplumsal kurum ve süreçleri tümüyle bireysel etkileşimlere indirgemesi, günlük yaşamın dinamik gerçeğini kavramaya çalışırken toplumsal yapının önemini görememesi, çok sınırlı araştırmalardan sonuçlara ulaşması gibi nedenlerle yorumculara önemli eleştiriler yöneltilmiştir (İnal, Kemal, **Eğitim Sosyolojisi’nde Yorumcu Paradigmanın Eleştirisi**, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/491/5784.pdf>.sy. 685, 687).

⁷⁶ A.g.m, sy.558.

⁷⁷ A.g.m, sy.565.

- Toplumı oluşturan kesimler arasında karşıt çıkarılara dayalı bir çatışma vardır. Bu çatışma toplumsal değişimin motorunu oluşturur.
- Gruplar kendi aralarında eğitimi egemenlikleri altına almak için de mücadele ederler. Bu mücadelede taraflar eşit değildir. Fırsat eşitliği aldatmacası ayrıcalıklı kesimlerin üstünlüklerini gizlemeye yarar.
- Eğitimin temel amacı mesleğe yönelik bilişsel becerilerin öğretilmesi değil, uygun değerlerin benimsetilmesi yoluyla mevcut düzenin desteklenmesidir.
- Genel olarak “çatışmacı” yaklaşımların Marksist ve yeni Marksist düşünce insanları ile Weberci gelenekten gelen iki kanadı olduğu kabul edilir.⁷⁸

Aslında Weberci geleneğin “çatışmacı” olup olmadığı tartışmalıdır. Weber’i “çatışmacı” yaklaşım içinde değerlendiren düşünce insanlarına göre, toplumun temel birimini sınıflar olarak değil sosyal statü grupları ya da tabakalar olarak gören ve sosyal statü gruplarını güç/iktidar, ayrıcalık ve saygınlık açısından benzer konumda bulunanlar olarak değerlendiren Weber, sosyal statü gruplarının oluşumunda, ekonomik durum, iktidar konumu ve etniklik gibi yerel kimlikleri, coğrafi kökenler, din, eğitim, entelektüel ve estetik nitelikler gibi kültürel özellikleri kaynak niteliğinde gösterdiği ve böylelikle şekillenen toplumsal

⁷⁸ Giddens’a göre, kimi “çatışma” kuramcıları Weber’den etkilenmiştir. Örneğin Alman sosyolog Ralf Dahrendorf “Sanayi Toplumunda Sınıf ve Sınıf Çatışması” adlı kitabında işlevselci düşünürlerin yalnızca toplum yaşamının uyum ile anlaşmanın varolduğu yönlerini dikkate aldıklarını ileri sürmüş ve toplumda çatışma ile bölünmenin öne çıktığı alanlara işaret etmiştir. Dahrendorf, çatışmanın esas olarak birey ve grupların sahip olduğu farklı çıkarılardan kaynaklandığını söylememiş, Marx’ın asıl olarak toplumsal sınıflar arasında gördüğü çatışmayı yetke ve güç ilişkileri üzerinden ele almıştır (Giddens, Anthony (2008) **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, sy.57).

gruplar arasında belirli bir çatışma yaşandığını öne sürdüğü için işlevselci olmaktan ziyade “çatışmacı”dır.⁷⁹

Weber’in düşüncesinde, dil, üslup, düşünce, giyim – kuşam gibi nitelikler üzerinden diğerlerinden ayırt edilebilen statü grupları toplum içinde farklı değerleri temsil ederler ve bu durum farklı değerler üzerinden statü grupları arasında bir çatışma yaşanmasına neden olur. Bir toplumda yaygın olarak kabul edilen değerler yanında başka değerler de bulunmaktadır. Yaygın biçimde benimsenen değerlere göre kurulan bir toplumsal düzen, kendini hukuksal düzenekler aracılığıyla meşrulaştırmaya çalışırken, aynı toplum içinde değişik değerlere dayalı değişik düzen arayışları ortaya çıkabilir. Dolayısıyla toplum bir “değerler savaşı”na sahne olur. Eğitsel sistemi biçimlendiren de, çatışan değerler ve bu anlamdaki çıkarlardır.⁸⁰

Ancak, Weber modern toplumu ussallaşma kavramı üzerinden ele almış, çıkarları birbirine zıt toplumsal sınıflar arasındaki mücadelenin toplumsal yapılar üzerindeki belirleyici etkilerini ve toplumsal değişimde sınıflar mücadelesinin etkilerini görmezden gelmiş ve genel bir toplumsal istikrar ve süreklilik düşüncesi üzerinden toplumsal statü grupları arasındaki çelişme ve çatışmaların yarattığı toplumsal dinamizme gönderme yapmakla yetinmiştir.⁸¹

Marksist ya da yeni Marksistlerin benimsediği “çatışmacı” yaklaşımın temel tezi, toplumun uyumlu bir bütün olmadığı, kaynağını asıl olarak toplumsal sınıf

⁷⁹ İnal, 2004.

⁸⁰ A.g.e.sy. 75,76.

⁸¹ A.g.e.

konumlarından alan belirli çatışma dinamikleri taşıdığı ve eğitim sisteminin de bu çatışma süreçleri içinde şekillendiği ve tüm bu süreçleri etkilediğidir.

“Çatışmacı” yaklaşım içinde değerlendirilen ve Marksist olma iddiası taşıyan Bowles ve Gintis, 1968 yılında Amerika’da okul sisteminin ekonomik ve toplumsal işlevini çözümlmeyi hedefleyen bir projeye başlamışlar ve bu projeyi 1976 yılında sonuçlandırıp elde ettikleri sonuçları aynı yıl “Kapitalist Amerika’da Okul Sistemi” (Schooling in Capitalist America) adıyla basmışlardır. Sonraki yıllarda Amerika’da büyük ses getiren bu kitap insani gelişme, eşitsizlik ve sosyal değişme konularında bir takım tezler ileri sürmüştür.⁸²

Bowles ve Gintis, insani gelişme ile ilgili olarak, bilişsel yeterliklerin genel olarak ekonomi ve bireylerin ekonomik başarıları açısından büyük önem taşıdığını ancak okul sisteminin, kişilere bilişsel yeterlikler kazandırmakla değil çalışma yaşamının koşullarına ve kurallarına öğrencileri hazırlayarak; onların modern işletmelerin hiyerarşik yapılarına, kendilerine biçilen işlevleri öğrenerek ve şikayet etmeksizin girmelerini kolaylaştırarak, ekonomik bir işlevi yerine getirdiğini göstermişlerdir. Bowles ve Gintis, “uygunluk prensipleri” (correspondence principle) adını verdikleri kuralların okul sistemi içinde öğrencilere benimsetildiğini, böylelikle öğrencilerin genel olarak sosyal yaşama ve iş yaşamına sorunsuzca kazandırıldığını savunmuşlardır. ⁸³

⁸² Bowles, S. & Gintis H. (2001). *Schooling in Capitalist America* Revisited, Sociology of Education.tex–JEP Paper (November 8). Web: <http://www.umass.edu/preferen/gintis/soced.pdf>, sy.1.

⁸³ A.g.m. sy.1

Söz konusu çalışmada üzerinde durulan bir diğer konu, okul başarısının nasıl oluştuğu ve okul başarısı ile meslek ve gelir arasındaki bağın nasıl şekillendiği olmuştur. Yazarlara göre, ebeveynlerin ekonomik statüsü eşitsiz eğitimsel olanaklar üzerinden çocuklara yansımakta ve yüksek sosyal statüdeki çocukların mesleki ve ekonomik başarıları, ailelerinin onlara kazandırdığı yüksek eğitimsel olanakların çok ötesine geçmektedir.⁸⁴

Bowles ve Gintis, daha önce yaptıkları araştırmayı 2000’li yılların başında yeniden yapmışlar ve 1976 yılında ulaştıkları sonuçların makul ve geçerli sonuçlar olduğu sonucuna, (bir farkla; “uyumluluk prensipleri”nin 20. Yüzyılın son çeyreğindeki geçerliğinin önceki dönemlere göre daha fazla olduğu) ulaşmışlardır.⁸⁵

Bowles ve Gintis’in düşüncelerinde görüldüğü gibi, Marksist “çatışmacı” yaklaşıma göre, eğitim asıl olarak yeniden üretime dönük bir etkinliktir. Yeniden üretim kavramı, eleştirel yaklaşımla, eğitim aracılığıyla var olan mülkiyet düzeninin, üretim ilişkilerinin ve egemenlik sisteminin yeniden üretilmesi süreci için kullanılmıştır. İşlevselci yaklaşımda da eğitimin yeniden üretimci rolüne gönderme yapılır ancak bu gönderme mevcut toplum düzeninin korunması ve egemen değerler sisteminin sürdürülmesi üzerinden şekillenir.

Eleştirel yeniden üretim kuramcıları, okulların asıl işlevinin egemen ideolojiyi, onun bilgi biçimlerini ve toplumsal işbölümünü yeniden üretmek olduğunu, bu açıdan eğitimin işlevinin ancak devlet ve ekonomiyle olan

⁸⁴ A.g.m. sy.2

⁸⁵ A.g.m. sy.20

ilişkilerinin çözümlenmesiyle anlaşılabilirliğini öne sürmüşlerdir. Bu düşünceye göre, eğitimin temeldeki anlamı ya da yapısı, okulların toplumsal ve kültürel yeniden üretim araçları olarak nasıl işlev gördüğünün çözümlenmesiyle, yani kapitalist ussallığın nasıl meşrulaştırıldığı ve egemen toplumsal uygulamaları nasıl desteklediğinin açıklanmasıyla anlaşılabilir.⁸⁶

Eleştirel yeniden üretimi yaklaşımında değerlendirilen Marksist düşünür Althusser'e göre devlet aygıtları ikiye ayrılır: Baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar. Devletin baskı aygıtları, yönetim, ordu, polis, mahkemeler ve hapisanelerdir. İdeolojik aygıtları ise din, aile, hukuk, siyasa, sendikalar, kitle iletişim araçları, kültür gibi aygıtlardan oluşur. Devletin baskı aygıtları daha çok "zor" kullanırken devletin ideolojik aygıtlarında "ikna ya da rıza" ön plandadır. Devletin ideolojik aygıtları çok ve çeşitlidir ve de genellikle özel alanda (devletsiz alanda) yer alırlar. Baskı aygıtları ise az sayıdadır ve tümü kamu alanında (devletli alanda) yer alırlar. Kapitalizm öncesi egemen ideolojik aygıt kilise iken (ve buna aile eklenebilir) kapitalist dönemin egemen ideolojik aygıtı öğretimsel aygıttır (ve buna ek olarak aile). Okul, öğretimsel ideolojik aygıt içinde önemli bir araçtır ve iki misyon üstlenir: Sosyalleştirme ve üretim sürecine kişiyi hazırlama ve katma. Althusser'in ifadesi ile, "başka hiçbir devletin ideolojik aygıtı bu kadar yıl boyunca haftanın 5-6 günü 8'er saatten, kapitalist toplumsal formasyonun çocuklarının tümünün zorunlu (ve üstelik bedava) dinleyiciliğine sahip

⁸⁶ İnal, 2004: 53.

değildir.”⁸⁷ Okulun bu misyonu, kapitalist düzeni meşrulaştırma ve yeniden üretme, ideolojiyle örtülmüş ve gizlenmiştir.

Marksist olmayan eleştirel bir yeniden üretim kuramcısı olan Bourdieu da eğitimin sınıfsal yeniden üretim sürecinde önemli bir toplumsal ve politik güç olduğu üzerinde durmuştur. Ona göre bütün okullar, aktardıkları kültür aracılığıyla doğruluk ve nesnellik adına eşitsizliği süreklileştirmektedir. Bourdieu’ya göre, okulların aktardığı kültür, egemen sınıfların kültürüdür. Egemen sınıflardaki aileler, çocuklarına eğitim kurumlarında daha başarılı olmalarını sağlayan bir “kültürel sermaye” aktarırlar. Bireyler, genel anlamda kültürel sermayeyi oluşturan öğeleri (dil/konuşma tarzları ile kültürel yeterlilikler) ailelerin sınıfsal konumları aracılığıyla alırlar. Okullar, egemen kültürel sermayeyi meşrulaştırma ve yeniden üretmede özellikle önemli bir rol oynarlar.⁸⁸

Sonuç olarak, modern kapitalist toplumlarında eğitimin, toplumsal uyumu ve istikrarı sağlamaya, bunun için bireyleri belirli ortak değerlere uygun olarak sosyalleştirmeye, sanayi için gerekli işgücüne nitelik kazandırmaya, en yetenekli ve başarılı bireyleri seçme ve uygun işlere yerleştirmeye dönük işlevler sergilediği ve böylelikle toplumsal yeniden üretim sürecinde kritik bir rol üstlendiği görülmektedir. Bu çalışmada, kapitalist toplumlara özgü toplumsal yeniden üretim sürecinin dışında ve ona alternatif olarak, kişilerin insani kapasitelerini gerçekleştirebilmelerine ve eyleyen birer varlık olarak toplumsal

⁸⁷ Althusserl, Luoıs, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim, 1994, İstanbul, sy.45

⁸⁸ İnal, 2004: 79, 80.

yaşamın özgür bireyleri olabilmelerine dönük eleştirel bir eğitim perspektifiyle hareket edilmeye çalışılmıştır.

1.2. Modernleşme

Bu bölümde önce modernleşmeye ilişkin kavramsal bir analize ve tartışmaya yer verilmiş, sonra modernleşme sürecinin ekonomi politiği, önce kapitalizmin ve modernleşmenin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği Batılı toplumlar için sonra da kapitalist gelişmenin dünya geneline yayılması ile birlikte modernleşme sürecine eklemlenen “Doğu”lu toplumlar için iki ayrı başlık altında analiz edilmiş ve son olarak da modernleşmenin ağırlıkla sosyo-siyasal boyutunu oluşturan ulus, uluslaşma ve ulus – devlet konuları üzerinde durulmuştur.

1.2.1. Modernleşme Kavramı

Modernleşme kavramı, batılılaşma, yenileşme ve çağdaşlaşma gibi kavramlarla yakın anlamlı ve/veya ilişkili bir biçimde, Batı Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkması, gelişmesi ve dünyanın diğer bölgelerine yayılması süreciyle ilgili, tanımlayıcı, açıklayıcı, daha çok da belirli bir olgular setini özetleyici olarak ele alınabilir.

Diğer yandan kavram, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası sömürge sisteminin tasfiyesi ve sosyalist kampın genişlemesi ile birlikte ortaya atılan ve Batı merkezli ideolojik bir kuram niteliği gösteren “modernleşme teorisi”nin temel savlarını bünyesinde barındıran hegemonik bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Bu niteliği ile modernleşme kavramı, modernleşme kuramının temel saiklerini içinde barındıran; belirli bir tarihsel zaman ve mekandaki özgöl toplumsal gelişmeleri tüm dünyaya genelleyen ve bunu Batılı kapitalist metropoller lehine temel bir savunuya taşıyan hegemonik bir yaklaşımın aracıdır.

Etimolojik ve tarihsel köklerine bakıldığında, “modern” kelimesi Latince “modernus” kelimesinden, “modernus” ise Latince “hemen şimdi” anlamına gelen “modo” kelimesinden türetilmiştir. “Modernus” zaman bildiren bir kelime olarak eskiye (antikiteye) karşı yeni olanı karşılamaktadır. “Modern” kelimesi Latince “modernus” şekliyle ilk defa 5. yüzyılda Hristiyan dünyasını Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmıştır. Kavramın Batı dillerinde kullanımı Ortaçağ’dan sonra yaygınlık kazanmaya başlamış, eski ile çağdaş olanı ayırt etmek üzere kullanılan modern kavramı, modernizm şeklinde, bir düşünce sisteminin adı olarak 17. yüzyılda ortaya çıkmış ve kullanımı aydınlanmacı düşünürlerce desteklenmiştir. Türkçe’de ise aynı kavram, “asri”, “muasır”, “çağdaş” gibi kelimelerle karşılanmıştır. Diğer yandan, Batı dillerindeki ifade şekli olan “modern”, “modernizm” ve “modernite” kelimeleri de dilimizde yaygın biçimde kullanılmaktadır.⁸⁹

Modernleşmenin Türkçe’de “çağdaşlaşma” anlamında kullanıldığını belirten Hançerlioğlu, Eisenstad ve Lerner’e dayalı olarak (Lerner’in

⁸⁹ Fendoğlu, H.Tahsin, “**Osmanlı Modernleşmesine Giriş**”,Yeni Türkiye, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos, 2002,sy.145–155.

“modernleşmek batılılaşmaktır” sözüne atıfta bulunarak), modernleşme kavramının Batılılaşma ile yakın anlama sahip olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

Çağdaşlaşma (asrileşme, muasırlaşma) kavramı daha çok Batılı toplumların tarihsel ve toplumsal gelişim süreçlerinin önemli bir özelliğini oluşturan pozitif bilimlerin yol göstericiliğinde rasyonel bir toplum yapısı var etme, siyaseti ve toplum yaşamını geleneksel ve dini referanslardan arındırma uğraşını hedefleştiren Batı dışı toplumlardaki reform süreçleri ve düşünce akımları için kullanılmıştır. Örneğin Berkes modernleşme sürecini toplumsal ve siyasal yaşamın din dışı referanslarla belirlenmesi üzerinden ele almış ve bu anlamda çağdaşlaşma kavramını kullanmanın laiklik/laikleşme kavramını kullanmaktan daha doğru olduğunu iddia etmiştir.⁹¹

Berkes’e göre toplumların gelişiminde asıl sorun kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulmaktır. Bu ise kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel vs. yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur. Çağdaşlaşma süreci kutsal sayılan alanı daraltırken bu sürece karşı çıkanların olması süreci bir ilerici-gerici çatışması haline getirir.⁹²

Batılılaşma kavramı da, çağdaşlaşma için olduğu gibi, belirli bir tarihsel zamanda Batı toplumlarında ortaya çıkan, Aydınlanma düşüncesinin temelini

⁹⁰ Hançerlioğlu, “çağdaşlaşma (muasırlaşma) teriminin, Türk toplumbilimine Ziya Gökalp tarafından sokulduğunu belirtmekte ve Ziya Gökalp’in muasırlaşmaktan kendi deyimiyle “Avrupa beynelmileliyetine mensup bir cemiyet olma”yı, yani batılılaşmayı anladığını ifade etmektedir (Hançerlioğlu, Orhan, **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 2007, İstanbul, sy.69).

⁹¹ Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 2007, İstanbul.

⁹² A.g.e.

oluşturduğu modern görüngüleri toplumsal yaşamda var etmiş; ekonomik, sosyal ve siyasal düzeylerde gelişmiş, ileri teknolojinin yön verdiği üretken bir ekonomiye, bilimsel ve laik değerlerin yön verdiği canlı bir sosyal yaşama, ulus devletlerin gelişimine, liberal demokratik devlet olmanın gereklerine sahip Batılı toplumları model alarak değişme isteğine ve hedefine gönderme yapar.⁹³

İslâm Ansiklopedisi'nin, "Batılılaşma" maddesinin giriş bölümünü yazan Hanioğlu'na göre, bazı araştırmacılar, "batılılaşma" kavramı yerine "çağdaşlaşma" veya "modernleşme" kavramlarını kullanmayı tercih ediyorlarsa da çağdaşlaşma Doğu-Batı farkı olmaksızın, bütün toplumlar için geçerli bir hareket ve süreci anlatmaktadır. Bu süreç içinde farklı toplumlar birbirlerinden çeşitli sosyal ve kültürel kurumları almışlardır. Ayrıca modernleşme ve çağdaşlaşma kavramları, Batılılaşma kavramından farklı olarak daha çok teknik, teknolojik, rasyonel gibi ilk bakışta herhangi bir manevi değer ifade etmeyen, göreceli olarak nötr ve daha çok maddi gelişmelere yönelik bir anlam taşımaktadır. Bu anlamda çağdaşlaşma veya modernleşme kavramları, yenileşme ve değişme hareketlerinin vazgeçilmez biçimleridir ve evrensel bir nitelik gösterirler. Bu bakımdan Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde, özellikle Tanzimat'tan

⁹³ Elbette kavram Batı dışı toplumların tarihsel gelişimini nitелеmek için kullanıldığında söz konusu "değişme isteği ve hedefi"nin muhtevası biraz farklılaşmaktadır! Örneğin "liberal demokratik devlet olma gerekleri" tarihsel zaman içerisinde farklılaşmıştır. 18. ve 19. Yüzyıllarda daha çok geleneksel devlet yapılarının merkezileştirilmesi, modernize edilmesi, askeri ve yönetsel aygıtların modern tarzda yeniden örgütlenmesi gibi istek ve hedeflerden söz etmek doğru olacaktır.

günümüze kadar, yapıla gelen değişiklik ve yenilikler için çağdaşlaşmadan çok Batılılaşma deyimi uygun düşmektedir.⁹⁴

Belge'ye göre ise, Batılılaşma adıyla anılan bir süreç, bir program ve bir pratikten söz edilecekse bunun ilk örneklerinin Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı'da yaşandığı söylenebilir. Bunun için bir zaman verilmesi gerekirse de Çarlık Rusya'sı için yaklaşık 17. yüzyılın son on yılı, Osmanlı imparatorluğu için de 18. yüzyılın ilk yarısı batılılaşmanın başlangıcı olarak saptanabilir.⁹⁵

Mardin'e göre, batılılaşma kavramı Osmanlı ve Türkiye için, Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve düşünsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşıma verilen isimdir. Bir başka ifadeyle, Osmanlı için batılılaşma, Osmanlı'nın Batı kapitalizminin gelişimi karşısında yenileşme reformlarına başvurması ile birlikte beliren ve günümüze kadar etkileri görülen bir süreci anlatmaktadır. Bu açıdan Batı Avrupa'da yeni ortaya çıkan gelişmeler karşısında klasik Osmanlı sistemini tıkayan unsurların ve yenileşmeyi zorunlu kılan nedenlerin belirlenmesine dönük düşünsel ve pratik çabanın batılılaşma akımını şekillendirdiği söylenebilir.⁹⁶

Belge, batılılaşma kavramının hem doğrudan Batı Avrupa'yı refere eden sınırlı niteliği hem de bir başka topluma öykünme, kendinden olmayanı taklit

⁹⁴ Hanioğlu, M. Şükrü, 1992, "**Batılılaşma**" maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

⁹⁵ Belge, Murat, **Batılılaşma: Türkiye ve Rusya**, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce – Cilt 3. Modernleşme ve Batıcılık, İletişim, 2004, İstanbul, sy.43-68.

⁹⁶ Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim yayınları, 1991, İstanbul, sy.11

etme imajı veren semantiği dolayısıyla daha nötr bir anlam içerdiği düşünölen modernleşme ile yer değıştirdiğini belirtirken her iki kavramın da, Batı kavramının bir coğrafi isimlendirmeden ziyade gelişmişlikle özdeşleştiğı süreçte, Batı dışı toplumlar açısından gelişmiş toplum olma hedefini ve sürecini karşıladığını belirtmektedir.⁹⁷

Meriç'e göre ise, Avrupalılaşma, batılılaşma ve modernleşme kavramları kökleri 18. yüzyıl sonlarına uzanan sosyal değışme sürecini ve bu sürecin Osmanlı gibi ölkelere yansımalarını anlatan benzer kavramlardır. Osmanlı'da II. Meşrutiyet'e kadar bir devlet politikası olarak değil, yarı bilinçli bir özlem olarak daha çok aydınlar arasında beliren ve II. Meşrutiyet aydınlarında ortak bir amaç haline gelen Avrupalılaşma, en kesin ifadesini Ağaoğlu Ahmet ve Abdullah Cevdet'te bulmuş, Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali Turan'ın "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak" sloganını bayraklaştırarak Avrupalılaşmak açısından önemli bir misyon üstlenmiş ve Cumhuriyet döneminde inkılabın tek hedefi Avrupalılaşmak olmuştur. Oysa, Avrupalılaşma kavramı modern Avrupa'da kurulan ve Rönesans'ın, Protestanlığın, Sanayi Devrimi'nin ürünü olan belirli sosyal sistemlerin, nüfuz yoluyla Asya, Amerika, Afrika medeniyetleri üzerinde yaptığı etkileri belirtmek için kullanılır. ⁹⁸

Yine Meriç'e göre, Batılılaşma, 1683'ten yani Osmanlıların II. Viyana bozgunundan bu yana, imparatorluğun gerilemeye başlaması üzerine, Batı'nın

⁹⁷ Belge,2004.

⁹⁸ Meriç, Cemil, "**Batılılaşma**", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, sy.234-244, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, sy. 234.

askeri ve eğitim kurumlarıyla, bilim ve ideolojisiyle bir “model” olarak izlenmesi anlayışıdır. Dilimize muasırlaşma ya da çağdaşlaşma diye çevrilen modernleşme ise, II. Dünya Savaşı sonrasında Batı’nın, geri kalmış ülkelerin gururunu incitmemek için kullanıma soktuğu müphem, tarifi ve sınırları belirsiz bir kavramdır. Modernleşme kavramı hem modernleşmiş ülkelerin başarıdaki benzerliklerini, hem de modernleşmekte olan toplumların amaçlarındaki benzerliği tek kelimeyle anlatmaktadır. Kısaca, sömürgeci kavimler için Avrupalılaşma, Batılılaşma, neyse emperyalizm döneminin gelişmiş devletleri için modernleşme odur.”⁹⁹

Modernleşme kavramına Batı ve Doğu toplumlarını içine alan bir değişim süreci ve bu sürecin görüngüleri olarak yaklaşmak ve/veya bu süreci Dünya kapitalist sisteminin merkezini oluşturan gelişmiş ülkelerin ekonomik, toplumsal ve siyasal özelliklerini kazanmaya çalışan azgelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu değişim süreci olarak değerlendirmek mümkündür.

Modernleşmeyi azgelişmiş ülkelerin gelişmiş Batı ülkelerini referans alarak içinde bulundukları değişim süreci olarak ele alan Ortaylı’ya göre, modernleşme zaman olarak farklılığı ifade eder. Kendisini milat olarak görür, gelenek üzerinden üretilmesine rağmen geleneğe karşı yapılanır ve önemli ölçüde gelenekten kopuşu ifade eder. Modernleşme, basit anlamda gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş toplumlar tarafından alınması, böylelikle azgelişmiş

⁹⁹ A.g.e.sy.234, 235.

toplumlardaki varolan değişimin değişmesidir. Yani toplum zaten belli bir ölçüde değişirken ani ve hızlı bir değişme dönemine girilmesidir.¹⁰⁰

Tolan ise modernleşmeyi, “modern”in bir türevi olarak değerlendirmekte ve modernleşmenin genellikle az gelişmiş ülkelerin, ekonomik toplumsal, siyasal ve kültürel bakımdan, sanayileşmiş ülkeler modelini temel alan bir değişme göstermeleri anlamında kullanıldığını belirtmektedir.¹⁰¹

Eisenstadt’a göre, tarihsel olarak modernleşme, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine, ardından da 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir gelişme sürecini ifade etmektedir.¹⁰²

Yine Eisenstadt’a göre, toplumsal olarak modernleşme, bir yandan toplumların türdeşleşmesi ve siyasal olarak merkezileşmesi, diğer yandan ise toplumsal alanda farklılaşma dinamiklerinin ortaya çıkması anlamına gelmiştir.¹⁰³

Benzer bir yaklaşımla, Giddens’a göre modernleşme, 17. Yüzyılda Avrupa’da başlayan, sonra neredeyse bütün dünyayı etkileyen toplumsal yaşam

¹⁰⁰ Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, 2007, İstanbul.

¹⁰¹ Tolan, 1991: 277.

¹⁰² Eisenstadt.S.N. **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı Yayınları, 2007, Ankara. sy. 11.

¹⁰³ A.g.e.

ve örgütlenme biçimlerinin bütünü tanımlayan kavramdır. Bir örnekleşme, disiplin ve etkinlik modernleşmenin temel niteliklerini oluşturmaktadır.¹⁰⁴

Modernleşme kavramını Batı ve Doğu toplumlarını içine alan bir değişim süreci ve bu sürecin görüngüleri olarak daha ayrıntılı bir yaklaşımla ele alan Cevizci'ye göre, modernleşme, ekonomiyi, siyaseti, inanç sistemlerini, kültürü kısacası toplumun tamamını kapsayan toplumsal bir süreçtir. Modernleşmenin temelini sanayileşme, rasyonelleşme, laikleşme ve bürokratikleşme oluşturur. Modernizm siyasi anlamda; katılımcı karar verme süreçlerini destekleyip güçlendiren anahtar kurumların, örneğin siyasi partilerin, parlamentoların, vb. gelişimini içerir. Kültürel açıdan; laikleşme ve ulusçu ideolojilere bağlılıkla belirlenir. Ekonomik açıdan; işbölümü ve uzlaşmanın artışı, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin kullanımı ve ayrıca ticaret kolaylığıyla belirlenen temel ekonomik değişimleri ifade eder. Toplumsal açıdan ise; modernleşme geleneksel otoritenin gerilemesi, okuryazarlığın ve kentleşmenin artması gibi olguları içerir.¹⁰⁵

Benzer bir yaklaşımla modernleşme sürecini değerlendiren Tekeli'ye göre, insan aklının, doğanın ve toplumun işleyişini kavrayabileceğine ve geliştirdiği yasa ve kurallar aracılığıyla insanların mutluluğunu gerçekleştirebileceğine dair inanca dayanan Aydınlanma'yla bağlantılı olarak modernleşmenin dört boyutundan söz edilebilir. Birincisi, ekonomik boyuttur; kapitalist ilişkiler içinde, fosil yakıtlardan elde edilen enerjiye dayanarak üretim yapan sanayileşmiş bir toplum. Bu toplumda ürünlerle birlikte işgücü de metalaşmış, ücretli emek

¹⁰⁴ Giddens, Antony, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, 1994, İstanbul.

¹⁰⁵ Cevizci, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, 2002, İstanbul.

yaygınlaşmış ve liberal mülkiyet anlayışı kurumsallaşmıştır. İkincisi, bilgiye, sanata, kültüre yaklaşımdır. Modernleşme ile birlikte bu alanlar otonom alanlar olarak kabul edilmiştir. Bilim, hukuk ve ahlak alanlarında bir evrensellik iddiası vardır. Modernleşmenin üçüncü boyutu geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönlendiren bireyin doğduğu iddiasıdır; eğitilmiş, rasyonel yaşam gereklerine bağlı, üretici kapasiteleri gelişmiş, belirli bir yöreye bağlılıkları azalmış, yurttaş formunda insanlar. Dördüncü boyut ise, gelişen siyasal kurumsal yapıdır; ulus devlet olma, demokratik süreçlere ve meşruluğa dayanma, katılım...¹⁰⁶

Batı merkezli ideolojik bir form olarak modernleşme kavramı,¹⁰⁷ modernleşme kuramı ve sanayi toplumu yaklaşımı üzerinden ele alınabilir. Modernleşme kuramı, “çağdaş dünya sisteminin dinamiklerini dile getiren özel bir bakış açısı”¹⁰⁸ olup sanayi toplumu kavramsallaştırması ile yakından ilişkilidir. Gerek modernleşme kuramına gerekse sanayi toplumu yaklaşımına göre, sanayileşme temelde gelişme ve özgürleşme sağlayan ilerlemeci bir

¹⁰⁶ Tekeli, İlhan, **Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı**, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce – Cilt 3. Modernleşme ve Batıcılık, sy.19-43, İletişim, 2004, İstanbul. Sy.19, 20.

¹⁰⁷ Aslında modernleşmenin, içinde farklı imkanları barındıran bir süreç mi olduğu belirli bir Batı merkezli kabulün evrensel ve genel-geçer kılınması çabasını mı yansıttığı sorunu “modernleşme” ya da “modernite” ile “modernizm” arasında bir ayrım yapmayı gerekli kılmaktadır. Ancak çoğu zaman sürecin basit bir betimlemesinde bile farklı imkanları barındıran bir süreç ile bir ideolojik form olarak modernleşmeyi (modernizmi) birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Söz konusu zorluk olumsal bir süreçle ideolojik form arasında benzer fenomenlerin çokluğundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada “modernleşme” ve “modernizm” kavramları arasında kesin bir ayrım yapma yoluna gidilmemiştir.

¹⁰⁸ Giddens, 1998: 130.

süreçtir. Dolayısıyla sanayileşmiş Batı toplumları az gelişmiş toplumlar için izlenmesi gereken bir model oluşturmaktadırlar.

Modernleşme kuramının şekillenmesinde işlevselci ve yapısal işlevselci toplumbilim yaklaşımıyla hareket eden düşünce insanlarının önemli bir yeri vardır. Kuram, çoğunluğu Harward Üniversitesi ve M.I.T çevresinde yeralan bir dizi sosyal bilimci tarafından üretilmiştir Örneğin Talcott Parsons modernleşme kuramının yalnızca meşruluk sınırlarını çizen bir yazar değil aynı zamanda modernleşme kuramının üretilmesinde rol alan bir dizi akademisyeni yetiştiren bir hoca olmuştur.¹⁰⁹

Batılı olmayan toplumlardaki değişim süreçlerini açıklamak için II. Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen modernleşme kuramı, modern ve geleneksel olarak nitelenen iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu sınıflandırmada esas olarak modern toplum tipinin ne olduğu çözümlenmekte, geleneksel toplum tipi ise modern toplumun “değili” olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımla, modern toplum ideal tipi, ekonomik bakımdan sanayileşmiş, sosyal yapı bakımından kentleşmiş, eğitilmiş nüfus oranının yüksek olduğu, insanların kendi yerel çevreleriyle sınırlı yaşamlarını ve bu çevreyle sınırlı kültürlerini aşarak evrenselliğe yöneldikleri, hayatlarını özgür iradeleriyle planlama ve yönlendirme imkanına (bireysel özgürlüğe ve rasyonaliteye) sahip

¹⁰⁹ Altun, Fahrettin, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, Küre Yayınları, 2005, İstanbul.sy.75.

oldukları, politik örgütlenmelerin de temsili demokratik ilkelere uygun olarak gerçekleştiği bir toplum düzenidir.¹¹⁰

Sanayi toplumu kavramsallaştırmasına göre ise, mekan farkı göz önüne alınmaksızın sanayi toplumları için ortak esaslardan söz etmek mümkündür. Gelişmeyi engelleyen geleneksel kalıntılar sanayileşme ile birlikte silinmekte ve toplumlar hem kendi içlerinde hem de diğer toplumlarla karşılaştırıldıklarında daha türdeş hale gelmektedirler.

Bir başka ifade ile, sanayi toplumu yaklaşımında, çağdaş dünyada görülen en önemli değişmelerin, öncelikle tarıma dayalı geleneksel toplumlardan makine üretimine ve mal mübadelesine dayalı sanayi toplumlarına geçişle birlikte ortaya çıktığı ve bunun tarihte ilerlemeci bir hareketi ve süreci temsil ettiği, sanayi toplumlarında çatışma ve gerilim potansiyelleri olmakla birlikte sanayileşme sürecinin getirilerinin bunları zamanla dengelediği savı dile getirilmektedir.¹¹¹

¹¹⁰ Köker, Levent, **Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi**, Kemalizm, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İletişim, 2002, İstanbul, s.97-113.

¹¹¹ Sanayi toplumun getirilerinin yarattığı "dengeleme" savı bazı yazarlarca sanayi toplumunun gelişimi sürecinde kapitalizmin aşıldığı yönünde bir iddianın gündeme getirilmesine dayanak olmuştur. Örneğin, Ralf Dahrendorf "Sınıf ve Sanayi Toplumunda Sınıf Çatışması" (Class and Class Conflict in Industrial Society - 1957) adlı çalışmasında sanayileşmeyi fabrika üretimine geçiş, sanayi toplumunu ise sanayi üretimi ve organizasyonunun egemen bir biçim aldığı toplum olarak değerlendirirken, kapitalizmi, sanayi toplumunun kurumsallaşması sürecinin modellerinden yalnızca biri olarak ele almıştır. Dahrendorf'a göre, kapitalizm 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Batı Avrupa toplumlarında belirginleşmiş geçici bir modeldir. Kapitalist toplum, sanayi üretiminin temelde özel kişilerin elinde bulunduğu, sanayi girişimcisinin aynı zamanda hem fabrikaların sahibi hem de işçiler üzerinde otoritesi olan bir patron durumunda bulunduğu bir toplumdur. Oysa bu özellikler sonraki yıllarda değişmiştir. Sanayi toplumun ilk örneği olarak

Söz konusu dengelemede hukuki eşitlik ve onun toplumsal yaşama dönük tezahürü olarak fırsat eşitliği önem taşımaktadır.¹¹²

Sanayi toplumu yaklaşımı içinde, 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl başında Batı Avrupa’da tanık olunan sınıf çatışmaları, tarım düzeninden sanayi toplumuna geçişte yaşanan sıkıntıların sonucu olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu yaklaşıma göre, sonraki süreçlerde çalışma ilişkilerinde toplu sözleşme düzeninin kabul edilmesi sonucunda gerçekleşen ödüneşmeler sınıf çatışmalarını büyük ölçüde dengelemiş, siyasal katılım mekanizması da bu açıdan önemli sonuçlar doğurmuştur. Zira, liberal demokratik devletin doğuşu, geleneksellikten modernliğe geçişe eşlik eden temel bir ögedir.¹¹³

Modernleşme kuramına göre, sanayi kapitalizmi kendi dışındaki dünyadan bağımsız olarak, Batı Avrupa toplumlarının iç dinamikleri ile gelişmiştir. Bir başka ifade ile, Batı’da geleneksel toplum tipinden modern toplum tipine geçiş dört yüz yıl gibi uzun bir erimde ve adeta kendiliğinden gelişmiştir. Yani Batı kendi iç dinamikleri ile “normal” bir gelişme süreciyle modernleşmiştir. Batılı olmayan toplumlar ise daha kısa bir zaman süreci içinde kendiliğinden olmayan ve dış etkenlerin kesin itici rolü ve belirleyici gücü ile modernleşmişlerdir.¹¹⁴

Oysa, kapitalist ekonomiler ve toplumlar ortaya çıktıklarından bu yana diğer ülkelerle sistematik sömürü ilişkileri içerisinde olmuşlardır. Belirli bir

kapitalizm yalnızca bir aşamadır. Dahrendorf kapitalizmin sonraki yıllarda aşılması olduğunu iddia etmiştir (Giddens,1998: 40, 41).

¹¹² A.g.e.

¹¹³ A.g.e.

¹¹⁴ Köker, 2002.

mekanda dünyanın diğer bölgelerinden ve ülkelerinden yalıtık bir biçimde sanayi kapitalizmi gelişirken bir başka mekanda Doğu toplumlarının azgelişmişliği kendi başına bir fenomen olarak ortaya çıkmış değildir. Kapitalizmin yayılmasını sağlayan itici gücün merkezi Batı olsa da azgelişmişlik yalnızca kapitalizmin dokunmadığı toplumlarla ilgili değildir. Çoğu zaman kapitalizmin gelişmesi ve yayılması azgelişmişlik olgusunu yaratmış ve biçimlendirmiştir.¹¹⁵

Diğer yandan, geleneksel toplumlar durağandır önermesi tartışılırdır. Geleneksel toplumlarda belirli bir tarihsel zamanda, bir başka ifade ile Batı'da tarihin hızlandığı bir dönemde, Batı'ya nazaran toplumsal dinamiklerin yavaşlığından söz edilebilir. Bu durumun geleneksel toplumların varoluşsal bir özelliği olduğunu iddia etmek ise Avrupa merkezli ideolojik yaklaşımı paylaşmak olur.

Gerek, modernleşme kuramı gerekse sanayi toplumu yaklaşımı yanlış ve çarpıtılmış önermelere dayanmakta ve Batı kapitalizminin dünya egemenliğinin ideolojik olarak savunulması noktasında işlevsel birer araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, modernleşme kuramı kapitalizmin eşitsiz gelişimini, bağımlılık ilişkilerini, toplumların kendi içlerinde sınıflar temelinde uzlaşmaz çelişkilerle farklılaşmalarını, bu durumun toplumda yarattığı gerilimleri ve bunların sonuçlarını, eşitsiz değişim aracılığıyla iç sömürünün dış sömürü ile özgül bir bütünlük oluşturma olgusunu, dünya genelinde değer varsayımını vs. görmezden gelmektedir.

¹¹⁵ Giddens, 1998.

Buraya kadar ki tartişmadan anlaşılacağı gibi, modernleşme kavramının kapitalizmin gelişimi sũrecinde ortaya çıkan bir dizi fenomenle bağıntılı olduğu kesindir. Ancak kavrama ilişkin bir dizi tartişmalı konu vardır. Bunlardan biri, kavramın, kapitalizmin, özellikle sanayi kapitalizmine dönük gelişimi sũrecinin ürünleri gibi görülen (ki sınıflar mücadelesinin belirleyiciliği ile şekillenen ancak kapitalizm koşullarında gerçekleşen)  styapısal görüngüleri karşılayan bir kavram olarak mı,¹¹⁶ ekonomik düzeyle toplumsal ve siyasal düzeylerin özgül bir birleşimini anlatan toplumsal formasyon kavrayışı üzerinden bir bütün olarak toplumsal formasyona ilişkin bir kavram olarak mı ele alınması gerektiğidir. Bu çalışmada modernleşmenin bir bütün olarak toplumsal formasyona ilişkin bir kavram olduğu kabulüyle hareket edilmiştir.

Bir diğer tartişmalı konu, kavramın, kapitalizm koşullarıyla sınırlı olarak mı sosyalizm için de geçerli bir tarzda mı kullanılabileceği ( rneğin Sovyet Rusya deneyimini bir tür modernleşme olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği) ya da birer toplumsal düzen kavramı olarak ayrı kapitalist ve sosyalist modernleşme kavramları mı kullanılması gerektiğidir.

Kapitalizmin gelişmesi ile birlikte geleneksel toplumlara özgü üretim yapılarının ve bir bütün halinde toplumsal alanın “modernize olması” dışında, yine kapitalist gelişme zemini üzerinden, genel olarak insan toplumlarının Aydınlanmanın evrensel ideallerine dönük olarak ilerlemesi, bu anlamda kapitalizmin aşılması, eşitlikçi, özgürlükçü ve dayanışmacı bir toplumsal inşanın

¹¹⁶ örneğin yasal-ussal otoritenin egemen olduğu, birey çıkarı ön planda olan, dünyevi değerlerin yaygın olduğu toplumlar.

gerçekleştirilmesi anlamında bir “alternatif modernleşme”den söz etmek mümkündür. Ancak bu çalışmada modernleşme, kapitalizme özgü bir kavram ve süreç olarak ele alınmış, bununla birlikte, modernleşmenin, kapitalizmin gerek yerel/ulusal ölçekte gerekse bir dünya sistemi olarak küresel ölçekte gelişimi süreçlerinden kaynaklanan toplumsal handikapları/olumsuzlukları ele alınırken “alternatif” bir modernleşme kavramı ve olasılığı göz önünde bulundurulmuştur.

Bu çalışmada kullanılan modernleşme kavramı, bir ideolojik form olarak II. Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen modernleşme kuramından farklıdır. Ancak çalışmada, modernleşmenin belirli bir tarihsel zamanda Batı dünyasında ortaya çıkan sosyo-ekonomik gelişmelerin dünya genelindeki tezahür biçimlerine dair bir kavram olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir.

Son olarak, bu çalışmada, modernleşme, batılılaşma, yenileşme ve çağdaşlaşma gibi kavramlar, aralarındaki nüanslar ya da bu kavramlara atfedilen farklı anlam ve yaklaşımlar, çalışmanın konusu, amacı ve sistematığı açısından ciddi bir önem taşımadığı için, ele alınan konunun farklı veçhelerinde, belirli bir uygunluk kavrayışı üzerinden, farklı kavramlar tercih edilmiştir.

1.2.2. Modernleşmenin Ekonomi Politikası

Modernleşme süreci, bir yanıyla ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan kapitalizmin Avrupa’da gelişmesi ve yine Avrupa’da kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerine uygun bir üstyapının şekillenmesi sürecini; diğer yanıyla da kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişmesini ve pre-kapitalist toplumsal formasyonların Batı sistemine eşitsiz tarzda eklenerek ekonomik, siyasal ve

toplumsal olarak dönüşmelerini anlatmaktadır. Bir başka ifade ile, modernleşme süreci, Batı toplumlarında “gelişme”nin ve “Doğu” toplumlarında ise “azgelişmişlik”in ortaya çıkması ve gelişmesini anlatmaktadır.

Kapitalizm, feodal üretim tarzı ve ilişkilerinin çözülmeye başlaması ile birlikte ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkmış, asıl olarak tarım ürünleri, değerli madenler ve taşların alım satımına ve/veya yağmalanmasına dayalı olarak şekillenen merkantilist aşamadan manifaktür üretim aşamasına ve bu ekonomik yapının siyasal kurumsallaşması olarak mutlak monarşilerin egemenliğine; daha sonra ise, fabrika üretimi üzerinden gerçekleşen sanayi kapitalizmine ve bu üretim biçiminin siyasal/kurumsal üst yapısı olarak modern merkezi devletler ve/veya ulus-devletler aşamasına doğru gelişim göstermiştir.

Kapitalizmin tarihsel gelişimi süreci, yeni sınıf yapılarının ve ilişkilerinin belirmesi, yeni toplumsal yapı ve kurumların ortaya çıkması ve güçlenmesi, yeni toplumsal/siyasal düşüncelerin, değerlerin geçerlik kazanması ve yeni toplumsal/siyasal pratiklerin ortaya çıkması anlamına gelmiştir. Bu süreçte, asıl olarak geleneksel toplumsal sınıfların (feodaller, din adamları...) egemenliğini ve çıkarını temsil eden toplumsal ve siyasal yapılar, değerler ve düşünceler değişirken, tüm bunlar burjuvazinin toplumsal ve siyasal alanları kendi çıkarına uygun olarak düzenleme ihtiyacına ve istemine göre şekillenmeye başlamıştır.

Bu süreç, İngiltere örneğinde olduğu gibi daha çok uzun vadeli ve evrimsel, Fransa örneğinde olduğu gibi görece kısa bir zaman kesiti içinde ve köklü toplumsal ve siyasal değişikliklerin gerçekleş(tiril)mesi anlamında devrimsel biçimler göstermiştir.

19. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, sermayenin dünya genelinde yeniden değerlendirme ihtiyacına koşut olarak şekillenen, mal ihracı yanında sermaye ihracının ön plana çıktığı, banka ve sanayi sermayesinin iç içe geçerek mali sermayeyi oluşturduğu, dünyanın yeniden paylaşımı mücadelesinin hız kazandığı ve büyük devletler arasındaki rekabet ve çekişmenin ekonomik ve siyasal niteliklerden öte askeri nitelikler ve biçimler kazanmaya başladığı emperyalizm aşamasına evrilen kapitalizm, Batı dünyasında toplumsal varlığını korumayı başarmış ve “çevre”ye doğru genişleyerek tarihsel gelişimini sürdürmüştür.

Bu alt bölümde önce Batı’da kapitalizmin ortaya çıkması, gelişmesi ve Batı toplumlarının üstyapı kurumlarının dönüşümü, daha sonra da Batı’daki bu değişim sürecinin “Doğu” toplumlarına etkisi ele alınmıştır.

1.2.2.1. Batı’da Kapitalizmin Ortaya Çıkması ve Gelişmesi

Kapitalizm, artı-değere el koyma üzerinden gerçekleşen bir sosyal egemenlik ilişkisi olan sermayeye dayanan toplumsal formasyon olarak tanımlanabilir. Bu niteliği ile kapitalizm, ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkmış, ticaret hayatının, pazar için üretimin gelişmesi ile birlikte güçlenmeye ve yaygınlaşmaya başlamış, deniz aşırı sömürgecilik faaliyetleriyle ivme kazanmış, manifaktür aşamadan geçmiş ve üretim tekniklerinin devasa gelişimi ile birlikte ortaya çıkan sanayi devrimleri ile gelişimini sürdürmüştür.

Kapitalizmin (dolayısıyla modernleşmenin) ortaya çıkması ve gelişmesine ilişkin Weber ve Marx'dan kaynağını alan iki temel yaklaşım ve Marksist yaklaşım içinde değerlendirilebilecek bir dizi farklı yaklaşımdan söz edilebilir.

Max Weber'in çalışmalarının büyük bölümü, modern kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan toplumsal değişikliklerle, daha net bir ifade ile, modern toplumun daha önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden hangi bakımlardan farklı olduğu ile ilgilidir. Weber'e göre, ekonomik etkenlerle birlikte (herhangi bir belirleyicilik hiyerarşisine tabi olmaksızın), düşünce ve inançlar toplumsal değişme üzerinde etkilidir.¹¹⁷

Bir başka ifade ile, Weber'e göre, belirli bir dünya görüşü ile belirli bir ekonomik etkinlik biçimi arasında tinsel bir ilişki vardır. Weber, Protestanlığın belirli bir yorumunun¹¹⁸ kapitalizmin oluşumunu kolaylaştıran bazı güdülenmeler yaratmış olduğunu öne sürmüştür. Kapitalizmin ilk olarak ortaya çıkıp geliştiği Batı Avrupa'da servet biriktirmeye karşı tarihte başka hiçbir yerde bulunmayan, özgül bir tutum bulunmaktadır. Weber'in "kapitalizmin ruhu"¹¹⁹ olarak ifade ettiği

¹¹⁷ Giddens, Anthony, **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, 2008, İstanbul, Sy.52 ; Weber'e göre, maddi etmenlerin mi fikirlerin mi belirleyici olduğuna dair kesin bir belirleme yapmak doğru değildir. Zira, maddi etmenlerin toplumsal davranışa maddi öğeler olarak girmeleri olanaksızdır (Bottomore, 1984: 319).

¹¹⁸ Weber'e göre, kapitalizmin ortaya çıkması, başka bir deyişle, sınırsız biçimde artan bir üretim için üretimin akılcılaştırılması olgusunun gerçekleşmesi, dünyada sadece çileci bir ahlakın anlam verebileceği insani bir tutumu zorunlu kılmaktaydı (Aron, Raymond, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989. Sy.372)

¹¹⁹ Weber'in kuramı birçok açıdan eleştirilmiştir. Örneğin bazıları onun "kapitalizmin ruhu" dediği görüşün, Calvinlik ortaya çıkmadan çok önce, 12. yüzyıl ilk İtalyan tüccar kentlerinde görülebileceğini öne sürmüşlerdir. Diğerleri, onun Protestanlık ile bağlantılandığı

bu tutum Batı Avrupa'daki kapitalist tüccar ve sanayicilerin sahip oldukları bir dizi inanç ve değer kümesinden oluşmaktadır.¹²⁰

Weber'e göre, kapitalizm, işin ve üretimin akılcı örgütlenmesi ile belirlenen ve amacı en fazla kâr yapmak olan işletmelerin varlığıyla tanımlanır. Bu, Batı kapitalizminin tarihsel olarak temel özelliğini oluşturan kâr isteğiyle akılcı disiplinin birleşmesidir. Her kapitalist toplum, aynı tipteki başka toplumlarda bulunmayan özellikler gösterdiği için de tek bir kapitalizmden değil kapitalizmlerden söz etmek doğru olacaktır.¹²¹

Marksist ya da Marksizmi bir ölçüde ve/veya farklı şekillerde referans alan düşünce insanların kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi ile ilgili düşüncelerine bakıldığında ise, ilk göze çarpan bu konuda genel bir uzlaşma olmadığı ancak temelde iki farklı yaklaşımın bulunduğudır.

Feodalizmden kapitalizme geçişle ilgili en yaygın yaklaşım, kapitalizmin ortaya çıkmasının ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğu düşüncesidir. Paul Sweezy, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi kuramcılar tarafından paylaşılan bu düşünce Marksist olmayan bazı düşünce insanları tarafından da benimsenmiştir. Örneğin Fernand Braudel Akdeniz ticaret ekonomilerinin çöküşünü ve 16. yüzyılda Atlantik ticaretinin ortaya çıkışını inceleyen çalışmalarında ticaretin ve genişleyen pazarların değişimin anahtarı olduğuna dair değerlendirmeler

“memnuniyetle çalışma, harcamadan sakınma” yaklaşımının Katolik inançlarında zaten mevcut olduğunu ileri sürmüşlerdir (Giddens, 2008: 141).

¹²⁰ A.g.e.; Tolan, 1983 ; Aron, 1989.

¹²¹ Aron, 1989: 367, 368

yapmıştır. Söz konusu yaklaşımın izlerinin Henri Pirenne'nin yazılarında, Karl Polanyi'de, Max Weber'de ve Adam Smith'de bulunduğu da söylenebilir.¹²²

Bu yaklaşımın odağında, para ekonomisinin ortaya çıkmasının ve Avrupa feodalizmini niteleyen bireyselleşmiş köylü ekonomisinin yavaş yavaş geniş bir para ağına ve pazar ilişkilerine dâhil edilmesinin, feodal toplum yapısını çözdüğü ve kapitalizmin tam anlamıyla gelişmesinin yolunu açtığı iddiası bulunmaktadır. Örneğin Sweezy'ye göre, kullanım için üretim yapan eski feodal sistemin yanı başında değişim için üretim yapan bir sistemi ortaya çıkartan yaratıcı güç, uzun mesafe ticaretidir ve kentlerin, “değişim ekonomisinin merkezi ve çekirdeği” olarak ortaya çıkması yaşamsal öneme sahiptir. Kentler, feodal dünyadaki “kapitalizmin adaları” durumundadır.¹²³

Oysa, Mooers'a göre, kentlerin feodal toplum yapısının bir biçimde dışında yer aldığı görüşü son derece kuşkuludur. Feodal lordlar ile köylü kitleleri arasındaki ilişkilerin parasallaşmasının bir ölçüde feodalizmin çözülmesine ve kapitalizmin doğuşuna işaret ettiği savı da aynı ölçüde sorunlu görünmektedir.¹²⁴

Huberman'ın yaklaşımı da büyük ölçüde ticaretin ve pazar ilişkilerinin gelişiminin kapitalizmin ortaya çıkmasını sağladığı yönündedir. Huberman'a göre, feodal dönemde, din adamları ve soyluların (Huberman'ın ifadesi ile, dua edenler ve savaşanların) ellerindeki sermaye yeterince üretken değildir. Feodal

¹²² Mooers, Colin, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Dost Yayınları, 1997, Ankara, Sy 15

¹²³ A.g.e ; Wood, Ellen Meiksins. **Kapitalizmin Kökeni**-Geniş Bir Bakış, Epos Yayınları, 2003, Ankara.

¹²⁴ Mooers 1997: 16, 17

toplumun erken döneminde iktisadi hayatta para ekonomisi pek gelişmemiştir. Söz konusu olan bir tüketim ekonomisidir ve malikane çevresinde kurulmuş her köy neredeyse tümüyle kendine yeterli bir birimdir. İnsanların bir üründen kendi ihtiyaç duyduklarından fazlasını üretmeleri için sürekli bir talebin ortaya çıkması gerektiği için yerel pazarlarda ticaret hiçbir zaman çok geniş çaplı olmamıştır. Daha çok yerel pazarlarda gerçekleşen bir mal değiş tokuşu söz konusudur. Diğer yandan feodal dönemde güvenli ticaret yapmak da mümkün değildir. Bir yandan haydutlar diğer yandan vergi alan feodaller dolayısıyla ticaret güvenli ve karlı bir iş değildir. Para kıttır ve farklı bölgeler arasında standart ölçüler de yoktur.¹²⁵

Ancak bu koşullar böylece devam etmemiş, ticaretin geliştiği ve sonunda Ortaçağ'ın bütün hayatını derinden etkilediği bir zaman gelmiştir. 11. Yüzyılda ticaretin büyük adımlar attığı görülmüş ve 12. Yüzyılda Batı Avrupa bu nedenle bir dönüşümden geçmiştir. Bu süreçte Haçlı seferlerinin de önemli bir rolü olmuş, haçlılar ticareti büyük ölçüde hızlandırmıştır. On binlerce Avrupalı denizden ve karadan kıtayı geçerek “Kutsal Ülke”yi Müslümanlardan kurtarmaya giderken tedarikçi olarak tüccarları da götürmüşler, geriye dönenler ise Doğu'da gördükleri yeni mallara yönelik bir talebi de beraberlerinde getirmişlerdir. Büyüyen talep, çeşitli mallar için yeni pazarlar yaratmış, bu duruma 10. Yüzyıldan itibaren nüfusta gerçekleşen hızlı artış eklenince talep artışı önemli hale gelmiş ve bu da üretimi güdülemiştir. Ticaretle birlikte tarımsal ve

¹²⁵Huberman, Leo, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Bilim Yayınları, 1974, İstanbul,sy.28,29

endüstriyel hayatın bütün filizleri beslenmiş ve gelişmiş, ticari büyümenin en önemli etkilerinden biri de şehirlerin büyümesi ve şehir yaşamının gelişmesi olmuştur.¹²⁶

Benzeri bir yaklaşıma sahip olan Şenel'e göre, Avrupa'da Ortaçağ'da üretim kendi kendine yeterli ekonomik birimlerde yapılırken feodal düzenin iç çelişkileri, Haçlı seferlerinin etkileri, yeni ticaret ve sanayi etkinlikleri ve yeni savaş teknikleri böyle bir düzenden kapitalist düzene geçişi sağlayan belli başlı etmenler olmuştur. Feodal düzen üretici güçleri geliştirme yeteneğinden yoksundur. Bu durum toplumsal ölçekte kıtlık ve huzursuzluğa neden olmuş, iç çelişkilerin yoğunlaşması haçlı seferlerine yol açmış, üretim teknolojisindeki yeni gelişmeler, ticaretin gelişmesi ve ticaret sermayesinin üretim sermayesine dönüşmesi ile birlikte kapitalizm gelişmeye başlamıştır.¹²⁷

Pazar ilişkilerini merkeze alarak kapitalizmin ortaya çıkmasını ve gelişmesini çözümlemeye çalışan yaklaşımlar içinde Wallerstein'a göre,¹²⁸

¹²⁶ A.g.e.sy. 29, 30, 39.

¹²⁷ Şenel, Aleaddin, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, 2001, Ankara.

¹²⁸ Wallerstein, kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili olarak, Frank ve Gills'in 16. yüzyılda Avrupa'da tüm olup bitenlerin, yalnızca birkaç yıldır var olagelen bir "dünya sistemi" çerçevesinde oluşan çevrimsel bir değişiklik olduğu ve bu nedenle de herhangi bir şeyden kapitalizme hiçbir geçişin söz konusu olmadığı (bu geçişin hiçbir yerde gerçekleşmediği, ama özellikle de 16. yüzyıl Avrupa'sında gerçekleşmediği) konusundaki düşüncelerine ve Maurice Dobb'dan E. L. Jones'a ve W.W. Rostow'a kadar bir dizi yazarın kapitalizmin gelişimine ilişkin, modern çağın başlarında Batı Avrupa'da köklü biçimde yeni ve kendine özgü bir şeyin olduğu ve bunun da dünya tarihinde çok olumlu veya "ilerlemeci" bir durum yarattığı yolundaki düşüncelerine karşı çıkmış ve Batı Avrupa'da köklü bir değişiklik gerçekleştiğini ancak bunun olumlu bir nitelik taşıdığının kesin olarak söylenemeyeceğini savunmuştur (Wallerstein, 2003: 527, 528).

modern dünya ekonomisini şekillendirecek atılım 16. Yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkmıştır. Modern çağın başlarında pazar ilişkilerinin gösterdiği gelişme, Avrupa çapında giderek karmaşıklaştıran bir işbölümünün doğmasına neden olmuş; çeşitli bölgeler, daha sonra uluslararası pazara satacakları belli tarımsal malların üretiminde uzmanlaşmaya başlamışlar,¹²⁹ uzmanlaşma da farklılaşmaya, belli bölgelerin belli malların üretiminde tekel oluşturmaya, böylelikle de uzmanlaşma sürecinde avantaj yakalayanların dünya ekonomisi ölçeğinde zenginliğin genel dağılımından daha büyük bir pay almalarına yol açmıştır. Uluslararası işbölümündeki ve ticaretteki gelişme, dünya ekonomisi içinde yer alan her bölgeye belli bir alan biçmiştir: Merkez, çevre ya da yarı çevre.¹³⁰

Aslında pazar ilişkileri yaklaşımını benimseyen yazarlar kapitalist gelişmeyi, bir bakıma, neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan insani pratiklerin gelişiminin doğal sonucu olarak kabul etmektedirler. Kapitalizmi zaten önceden varsayan bu açıklamaya göre, yalnızca gelişimi destekleyen dışsal engellerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu yaklaşıma göre, kapitalizm, çok eski ticari pratiklerin, teknik ilerleme ile birlikte olgunlaşmasını ve siyasal ve kültürel baskılardan kurtulmasını temsil etmektedir.¹³¹ Dolayısıyla kapitalizmden söz

¹²⁹ Yine buna benzer biçimde her alanda belli bir bölgenin uzmanlaşmaya başladığı özgül ekonomik etkinlik biçimine karşılık gelen belli bir emek denetim biçimi şekillenmiştir.

¹³⁰ Mooers, 1997: 19, 20.

¹³¹ Pazar ilişkileri yaklaşımını savunan Marksist kuramcılara ve H. Pirenne gibi tarihçilere göre, bu kısıtlamalar kapsamlı ve kesin bir biçimde yalnızca Batı'da kaldırılmıştır. Antik Akdeniz'de ticaret toplumu uygun koşullara oturmuştur ancak onun ileriye doğru evrimi feodal güvensizlik, irrasyonelite ve parçalanmışlık nedeniyle kesintiye uğramıştır. Ortaçağ'ın aşılması ile birlikte üretim tekniklerindeki kesintisiz ilerlemeyi kent ekonomilerindeki özgülleşmenin izlemesi ve buna

edildiğinde önceki üretim biçimlerinden niteliksel bir farklılaşmadan ziyade muazzam bir niceliksel artıştan; piyasaların genişlemesi ve ekonomik yaşamın artan ticarileşmesinden söz edilmektedir.¹³²

Üretim ilişkileri ve üretim tarzlarını ön plana alan Marksist yaklaşımlara göre ise, feodalizmden kapitalizme geçişte ve büyük ölçekli tarihsel dönüşümlerin belirlenmesinde üretim alanındaki değişiklikler, değişim alanındaki gelişmelerden önceliklidir. Ancak bunu ifade etmek kendi başına anlamlı değildir. Üretimin önceliği düşüncesinden ne anlaşıldığı ve üretim alanındaki değişikliklerin nasıl kavrandığı gibi temel soru ve sorunlara yanıt vermek gerekir.

Klasik Marksist yaklaşıma göre, tarihsel değişimin dinamiği üretici güçlerin gelişmesi ile üretim ilişkileri arasındaki çatışma ile belirlenir. Tarihsel değişim ifadesini asıl olarak üretimin teknolojik güçlerinin bağımsız gelişmesinde bulur. Bu açıdan, Marx'ın "Felsefenin Sefaleti" adlı eserinde geçen şu ifadeler teknolojik gelişmenin kilit rolünü gösterir gibidir:¹³³

(...)Toplumsal ilişkiler, üretici güçlere sıkı sıkıya bağlıdırlar.

Yeni üretici güçler sağlamak için insanlar kendi üretim biçimlerini değiştirirler; kendi üretim biçimlerini değiştirmek, yaşamlarını kazanma yollarını değiştirmek için de, bütün

ticari faaliyet ve ticari rasyonalitedeki sınırlamalardan kurtuluşun eklenmesi modern kapitalizmin doğuşunu açıklayabilir (Wood, 2003: 21).

¹³² a.g.e.sy.20.

¹³³ Felsefenin Sefaleti'ndeki gibi ifadeler dolayısıyla Marx'ın teorisi, çoğu kez ekonomik indirgemeci ve deterministik olmakla suçlanmıştır. Oysa, Marx'ın toplumsal analizi gerçekte son derece komplekstir ve ayrı ayrı oluşumlar niteliği taşıyan, fakat aralarında ilişkili birçok olgunun, üretici güçler, üretim ilişkileri, sınıflar arası ilişkiler ve ideolojiler gibi, birlikte değerlendirilmesine dayanmaktadır. Ayrıca, Marx'ın siyasal eylem doktrini deterministik teori anlayışına tamamen ters niteliktedir (Bottomore, 1984: 318).

toplumsal ilişkilerini değiştirirler. El değirmeni size feodal beyli toplumu verir; buharlı değirmen ise, sınai kapitalist toplumu...¹³⁴

Marx, “Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı”(1996) adlı eserinin önsözünde yaşamın toplumsal, siyasal ve tinsel süreçlerinin belirleyici unsuru olarak maddi yaşamın üretim tarzından söz eder. Toplumsal gelişmenin belli bir düzeyinde toplumdaki üretici güçler mevcut üretim ilişkileriyle çatışmaya girer. Üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişmesini kolaylaştıran ilişkiler olmaktan çıkarak onları engelleyici olmaya başlar. Bu süreç bir toplumsal devrim dönemini gündeme getirir. Ekonomik temelin değişmesiyle birlikte bütün üstyapı da hızlı veya yavaş biçimde dönüşür.¹³⁵

Ancak, gerek Felsefenin Sefaleti gerekse Önsöz'deki yaklaşım ve ifadelerin yüzeysel ele alınışı materyalist tarih anlayışını teknolojik belirlenimciliğe indirgemek gibi bir tehlike barındırır. Teknolojik etkenlerin belirleyiciliğini önplana çıkaran tarihsel materyalizm yaklaşımı üretim güçlerinin üretim ilişkilerini nedensel olarak belirlediğini iddia etmektedir. Bu yaklaşımda, herhangi bir toplumsal dolayımından ayrı ve bağımsız bir alt yapı üst yapıyı belirlemekte ve dolayısıyla üretimin maddi güçlerinin gelişmesi, tarihsel değişimin bağımsız değişkeni durumuna gelmektedir.

Oysa Marx, klasik ekonomi politiği, üretimin tamamen teknik terimlerle tanımlanabileceği savına karşı çıkarak eleştirmiştir. Marx'ın düşüncesinde toplumsal devrim daima somut bireylerin devinimi demektir. Dolayısıyla, Marx

¹³⁴ Marx, Karl, **Felsefenin Sefaleti**, Sol Yayınları, Ankara, 1999. Sy. 109.

¹³⁵ Marx, Karl, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Sol yayınları, Ankara, 1996.

için üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki içsel olarak belirlenmiş bir ilişki olup, toplumsal ilişkiler, önceden var olan (yani toplumsal olmayan) “maddi” bir temelle basit bir biçimde çakışmazlar. Bu nedenle Marx’ın görüşlerinin “teknolojik” bir toplum ve tarih kuramına karşılık geldiğini düşünmek yanlış olur.¹³⁶ Üretici güçlerin gelişmesini üretim ilişkilerinden soyutlayarak ele alan teknoloji belirlenimci yaklaşımlar üretim güçlerini tarihin bağımsız bir değişkeni olarak ele almakla tarihsel materyalizmi gerçekte tarihsizleştirmektedirler.¹³⁷

Laclau’ya göre de, kapitalizmi, “zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçlarının sahipliğini yitirmesi olan, özgür işçinin emek-gücünü satmasıyla oluşan temel ekonomik ilişki” tanımlar.¹³⁸

Marx için her üretim tarzı, artık değere el konulmasını sağlayan “özgül bir ekonomik biçim”le nitelenir. Kapitalizmde zenginliğin üretilmesine aracılık eden ve sonunda sermaye tarafından artık-değer biçiminde mülk edinilen baskın ekonomik biçim, ücretli emektir. Ancak ücretli emeğin bulunduğu her toplumda

¹³⁶ Marx’ın görüşlerinin odağında, üretim güçleri ile ilişkilerinin çelişkili bir birlik olarak kavranabileceği düşüncesi bulunmaktadır. Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin bu çelişkili birliği, Marx tarafından toplumsal gelişmenin tarih üstü soyut anahtarı olarak anlaşılmamıştır. Tersine bu ilişkinin aldığı özgül biçim, ancak belirli toplumsal koşullar içerisinde şekillenir. Marx için bu dışsal değil, köklerini sınıf mücadelesinden alan ve sınıf mücadelesi tarafından dolayımlanmış içsel bir çelişkidir. Başka bir deyişle, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki ile sınıflar arasındaki çatışma, birbirinden ayrı iki çelişki olarak değerlendirilemez (Mooers, 1999: 34).

¹³⁷ a.g.e.sy.33 ; Eroğul, Cem, **Devlet Nedir?**, İmge Yayınevi, 1999, Ankara.

¹³⁸ Laclau’ya göre, feodalizm ise köylülük üzerinden gerçekleşen ekonomik artığının büyük bir kısmını emen ekonomi-dışı zorlamaların genel toplamıdır. Wallerstein gibi kapitalizmi açıklamada pazar ilişkilerin gelişimini önplana alanların hatası kapitalist üretim tarzının gelişimi ile kapitalist dünya ekonomisi sistemine katılmayı birbirine karıştırmalarıdır (Mooers, 1999: 35, 36).

kapitalizmden söz edilebilmesi de mümkün değildir. Marx'a göre, ücretli emek ancak "belli tarihsel koşullar altında sermayeyi varsayan, sermaye üreten emek" durumuna gelir. Kapitalist işletmede sermaye ile ücretli emek arasında özgül bir ekonomik biçimin ortaya çıkmasının ön koşulu, sermaye ile özgür emek arasındaki sınıf ilişkisidir.¹³⁹

Batı Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi süreci, asıl olarak üretici güçlerin gelişmesi ile toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin çelişkili varoluşunun yarattığı gerilim üzerinden, yeni sınıf yapılarının belirmesi süreci ve bununla özgül bir bütünlük içinde devletin ve gelişen ticaretin/sömürgeciliğin bu süreçteki rolü/etkisi üzerinden çözümlenebilir.

Modern kapitalizmin genel olarak üç ekonomik ve toplumsal dönüşümün ürünü olduğu söylenebilir. İlk olarak üreticilerin üretim araçlarından ve geçimlerini sağlayabilecekleri araçlardan koparılmaları (küçük köylülüğün malikane arazisi haline getirilen kırsal alanlardan sürülmeleri, lonca yapılarının çökmesi vs.), ikinci olarak üretim araçlarını tekelleştiren bir sosyal sınıfın ve diğer modern sınıfların oluşmaya başlaması ve üçüncü olarak da işgücünün metaya dönüşmesi. Bu dönüşüm ise, işgücünden başka hiçbir şeye sahip olmayan ve varolabilmek için bu işgücünü üretim araçlarının sahiplerine satmak zorunda kalan bir sınıfın ortaya çıkması ile gerçekleşmiştir.¹⁴⁰

Kapitalizmi belirli bir coğrafyada kısa bir sürede ortaya çıkan ve gelişen bir olgu olarak değil, yüzyılları bulan birikim süreçlerinin sonucu olarak, kendisi

¹³⁹ A.g.e. sy.37

¹⁴⁰ A.g.e. sy.46.

dışındaki dünya ile ticarete ve sömürgeciliğe dayalı ilişkiler kurmuş olan Batı Avrupa'da doğan ve gelişen bir olgular bütünü olarak ele almak doğru olacaktır. Ticaretin ve deniz aşırı sömürgeciliğin gelişmesi ile Batı Avrupa'da belirli bir sermaye birikiminin oluşması, ticarete konu olabilecek mal üretimine ihtiyacın manifaktür üretimi güdülemesi ve tersi, devletin sömürgeciliğin ve ticari etkinliklerin yerel ve deniz aşırı koruyuculuğunu ve teşvikini üstlenmesi Batı'da kapitalizmin ilk gelişme sürecinin görüngülerini oluşturmaktadır.

Ancak bu olguları sıralamak ve aralarındaki görünür ilişkileri ele almak kapitalizmi anlamak ve açıklamak açısından yeterli değildir. Yukarıda üzerinde durulduğu gibi, kapitalizmin Batı Avrupa'daki gelişimi her şeyden önce bir sınıf ve mülkiyet sisteminin, bir artık çıkarımı sisteminin sonucudur; bu sistemde, artığı mülk edinenlerin, elde ettikleri artığı artırmak için başvurmak zorunda oldukları yöntemler, üretici güçlerin gelişmesinin gereklerine, yetersiz biçimde olmakla birlikte, daha önce eşi görülmemiş derecede uygunluk göstermiştir.¹⁴¹

Sonuç olarak, kapitalizmin ortaya çıkmasını ve gelişmesini tarihsel materyalist yaklaşımla üretici güçlerin gelişmesi ve üretim ilişkileri arasındaki özgül bütünlük üzerinden ele almak, ancak üretici güçlerin gelişmesini bağımsız değişken haline getirecek, teknolojik indirgemeci bir yaklaşımdan kaçınmak doğru olacaktır. Pazar için üretimin yaygınlaşması, ticari sermayenin zaman içinde artışı, biriken sermayenin üretim sürecine kanalize edilmesi, deniz aşırı

¹⁴¹ Brenner, Robert, **Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni Smith'çi Marxizmin Eleştirisi**, 11. Tez, Sayı:3, 1987, sy. 23.

sömürgecilik ve ticaretin yaygınlaşması, devletlerin bu süreçteki rolü gibi öge ve değişkenler bu yaklaşım içinde anlam kazanacaktır.

Bu açıdan Avrupa'da kapitalizmin gelişimine bakıldığında, 17. Yüzyıldan itibaren kapitalist gelişmenin görünür hale geldiği söylenebilir. 16. Yüzyılda Batı Avrupa'da, kapitalizmin filizlenmekte olduğu toplumsal oluşumlar söz konusu olduğunda bile, eski olan ağırlığını korumaktadır. Nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimde ve geçimlik ekonomi koşullarında yaşamakta, üretim asıl olarak tarımsal üretim niteliği göstermekte ve ticaret göreceli olarak sınırlı bir etkinlik olmayı sürdürmektedir. Geniş köylü kitlelerinden elde edilen rantlar (çalışma, ayni ve para olarak), kilise önde gelenleri, soylu sınıf ve krallık tarafından kullanılmaktadır.¹⁴²

Bu dönemde tarımsal gelişmenin, ancak birkaç bölgede tam anlamıyla kapitalist biçime yaklaştığı söylenebilir. Bu bölgelerden biri olan İngiltere'de toprak mülkiyeti yoğunlaşmış olmakla birlikte, tipik ziraatçı, emek kiralayan ve ticari üretim yapan orta ölçekli kiracı ya da çiftçi konumundadır. Avrupa tarımı, birkaç gelişmiş bölge dışında teknik açıdan geleneksel dolayısıyla oldukça verimsiz durumdadır.¹⁴³

Tarımdaki mülkiyet ilişkilerine bakıldığında ise; tipik ziraatçı tam anlamıyla özgür olmayıp yoğun siyasal baskı altındadır. Tipik toprak lorduysa, büyük yarı – feodal malikanenin ya da bir köle plantasyonunun sahibi durumundadır ve özerk bir varoluşa sahiptir. Köylünün ya da tarım işçisinin gözünde, malikanesi olan

¹⁴² Mooers, 1999: 52.

¹⁴³ Beaud, 2003: 27 ; Hobsbawm, Eric. J. **Devrim Çağı**, Dost Yayınevi, 2005, Ankara, sy.26.

herkes bir soylu olup hakim sınıfın üyesi konumundadır. Kişilere toplumsal ve siyasal ayrıcalıklar kazandıran ve biçimsel olarak yüksek devlet görevlerine giden tek yol soyluluktur ve bu statü malikane ile birlikte anlam kazanmaktadır. Yarı-feodal malikaneye özgü ekonomi, ilkel ve kendine yeterli ya da belli ölçütlerde salt bölgenin talebine karşılık veren bir ekonomi görünümündedir.¹⁴⁴

Feodal düzen, ekonomik açıdan yıpranmasına rağmen, siyasal bakımdan oldukça canlıdır. Feodal düzenin ekonomik ayrıcalıklar yönünden yıpranıyor olması aristokrasinin, tek devredilemez ekonomik varlığı durumundaki doğuştan gelen ayrıcalıklarını ve statüsünü görülmedik bir yoğunlukla kullanmasına neden olmuştur.¹⁴⁵

Ortaçağ'ın sonlarında kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı dönemde yasal bağımlılığın belirli izlerini henüz taşımayı sürdüren köylüler serf statüsünü büyük ölçüde yitirmiştir. Tipik Ortaçağ malikanesi, uzun zaman önce ekonomik bir üretim/girişim birimi olmaktan çıkarak, kiraların ve diğer parasal gelirlerin toplandığı bir merkez haline gelmeye başlamıştır. Malikaneye bağlı köylüler ise, az çok özgür bir statüye sahip biçimde toprağın tipik işleyicileri durumuna gelmiştir.¹⁴⁶

Aynı dönemde ticari etkinlikler ve sömürgecilik yayılmaktadır. Bir yandan deniz aşırı bölgelerden Avrupa'ya taşınan değerli madenler ve mallar, diğer yandan Avrupa'da hızla gelişen imalat sanayi ve madencilik ekonomik/ticari

¹⁴⁴ Hobsbawm, 2005: 22, 25.

¹⁴⁵ A.g.e, sy.25.

¹⁴⁶ A.g.e.sy 25, 26.

yaşama büyük bir ivme kazandırmış ve bu etkinliklerle zenginleşen kesimler ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak, genişlemekte olan üretim, zanaatkarın ya da köylünün tarım dışı emek ürününün tüccar tarafından pazarda satılmak üzere satın alındığı, eve iş verme ya da sipariş sistemi denen bir biçimle gerçekleştiği için başlangıçta ekonomik olarak güçlenen sınıf yalnızca tüccardır. ¹⁴⁷

Kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği dönemde ticari etkinlikler ve sömürgecilik alanlarında ön plana çıkan devlet İngiltere'dir. İngiltere, deniz gücünü kullanarak 16. yüzyılın sonunda İspanya'ya karşı ağırlığını koymuş, 17. yüzyılda Hollanda'yla ve 18. yüzyılda ise Fransa'yla kapışmış ve bu süreç içinde sömürgeci egemenliğini deniz kuvvetlerinin desteklediği büyük ticaret kumpanyaları aracılığı ile geliştirmiştir. İngiliz dış ticaret hacmi 1610 ile 1640 arasında 10 kat artmış, bir yandan ticarete konu olabilecek mal gereksinimi İngiltere'de üretimi güdülerken, diğer yandan deniz aşırı bölgelerden yağmalanan servetler ve hammaddeler İngiltere'deki üretimi kolaylaştırmış ve geliştirmiştir.¹⁴⁸

Kapitalizmin ilk devresinde ticari etkinlikler ve manifaktür üretimden beslenen ticaret burjuvazisi devlet himayesine ve teşvikine ihtiyaç duyarken devlet iktidarını elinde tutan krallar ise ticari etkinlikleri, sömürgeciliği ve manifaktür üretimi siyasal güçlerini korumanın ve sürdürmenin maddi dayanağı olarak görme eğiliminde olmuştur. Dolayısıyla, ticari burjuvazi ve manifaktür üretimle güçlenmeye başlayan kentli sınıflar ile mutlak monarşi arasında bir

¹⁴⁷ Ag.e, sy.28.

¹⁴⁸ Beaud, 2003: 32,33.

çıkar ortaklığı gelişmiş, siyasal düzeyde mutlak monarşileri güçlendiren ve “merkantilist uzlaşma” adını alan bu süreçte önce kralın zenginliği ön plana çıkarken, daha sonra ise, kralın zenginliğiyle tacirin zenginliğinin çakışması sonucu, yabancı rakiplere karşı korumacı politikalar, ticari ve sömürgeci yayılma ve nihayet üretimin gelişmesini sağlayacak koşullar ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹

Avrupa’da kapitalizmin gelişiminin ikinci evresinde deniz aşırı bölgelerden yağmalanan değerli madenler ve Batı Avrupa’da üretimin gelişmesiyle, ticaret sıçrama yapmıştır. Amerika’daki zorunlu çalışma (özellikle şeker üretiminde) ve enflasyona bağlı olarak Avrupa’da reel ücretlerin düşmesi, üretim alanına sevk edilebilecek artığın birikmesini sağlamıştır. Öte yandan, İngiltere’de çitlemenin başlamasıyla kırsal alanlardan sürülen köylülerin kentlere akması büyük bir ucuz işgücü ordusu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu gelişmeler sonucunda yeni üretim tarzının sıçrama yapması için elverişli koşullar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁰

Kapitalizme ilk geçiş sürecinde ticaret ve sömürgecilik için himaye sağlayan, manifaktür üretimi güdüleyen, ülkenin iç ve dış asayişini sağlayan, monolitik bir pazar alanı yaratmak açısından önemli işlevler gören mutlak

¹⁴⁹ Bu dönemde kralların zenginliği devletin sahip olduğu değerli maden rezerviyle özdeş kabul edilmiştir. Dönemin ekonomiye ilişkin düşüncesi, kralların kaygılarıyla tam bir uyum içindedir. Kral gerek ülkenin merkezi yönetiminin korunması gerekse süregelen savaşların finansmanı için zenginliğin artırılmasına ihtiyaç duymaktadır. Bunun için değerli madenlerin ülkeden çıkışını engellemek, ithalatı kısıtlamak, ihracat artışına imkan verecek malların girişini kolaylaştırmak, krallığa gerekli olmayan ürünlerin ihracatını teşvik etmek gibi uygulamalar krallarca desteklenmiştir (A.g.e. sy.23).

¹⁵⁰ A.g.e. sy. 83.

monarşiler fazla kaynak kullanmakta, geleneksel toplumsal sınıflar lehine kurumsal düzenlemelerin temsilciliğini yapmakta ve kapitalist gelişmenin önünde giderek daha fazla engel haline gelmektedir.

Bir başka ifade ile, monarşiler, ellerindeki kaynakları, otoritelerini güçlendirmek, sınırları içinde vergi gelirlerini, dışında ise devletin gücünü artırmak için kullanmakta ve dolayısıyla kapitalist gelişmenin bir düzeyine kadar toplumun yükselen güçlerine destek olmaktadır. Ancak bir yerden sonra monarşi ekonomik ilerlemenin gerektirdiği ve yükselen toplumsal sınıfların talep ettikleri kökten toplumsal ve ekonomik dönüşümü gerçekleştirecek bir siyasal çerçeve olarak işlev göremeyecektir.¹⁵¹

Dolayısıyla, ekonomik etkinliklerle güçlenen yeni toplumsal sınıflar ve onların yedeklediği geniş mülksüz ve/veya üretici yığınlar siyasal erki elinde bulunduran geleneksel sınıflara karşı harekete geçmiştir. Bu harekete geçme, tarihsel ve toplumsal olarak, İngiltere ve Fransa örnekleri üzerinden, iki temel biçimde gerçekleşmiştir. İngiltere’de, elverişli birikim koşulları bulan ve yaratan burjuvazi, geleneksel mülk sahibi sınıflar ve onları temsil eden siyasal erk ile her gelişme atağı ve aşamasında yeni bir ödünleşme düzeyinde bütünleşerek onu kendi çıkarına değişime zorlamış ve uzun erimli bir burjuva devrimi gerçekleştirmiştir.

Fransa’da ise, tarihsel ve toplumsal gelişme süreçleri farklı olduğu için değişim süreci İngiltere’den oldukça farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Fransa’da

¹⁵¹ Hobsbawm, 2005: 32.

18. Yüzyılda bile üretim, manifaktür üretim düzeyini henüz aşmış değildir. Fransa, gerek nüfus gerekse de üretim bakımından, asıl olarak bir tarım ülkesi (toplam üretimin dörtte üçünden fazlası) durumundadır. Üretimin geriliği çeşitli toplumsal kesimler arasındaki gerilimi artıran önemli bir unsurdur. Öte yandan, üretimsel gerilikle birlikte, geleneksel sınıfların güçlü direnişi söz konusudur.¹⁵²

Devrim öncesi Fransa'sında toplumsal sınıflara bakıldığında; ruhbanlar, soylular ve üçüncü kesimler (Tiers Etat - üçüncü statü) olmak üzere üçlü bir bölünmeden söz edilebilir. Toplum içinde en önde gelen toplumsal kesim ruhbanlardır ve hemen devrim öncesinde bunların sayısı 130.000 kadardır. Ruhban sınıfın toplum içinde çok önemli ayrıcalıkları vardır. Bu sınıfın ayrıcalıkları kendi içlerinde eşitsizce dağıtılmaktadır. İkinci büyük ve etkili toplumsal kesim soylulardır. Devrimden önce, bunların sayısı 400.000 dolayındadır. Bunların ayrıcalıkları, her şeyden önce onursal ödüller biçimindedir. Yaklaşık 24 milyonu bulan toplumun geri kalan kısmı ise toplumsal yaşamın bütün yükünü üzerinde taşıyan kesimlerden oluşmaktadır: Büyük, orta, küçük burjuvazi ile halk yığınları.¹⁵³

Üretimin örgütleyicileri ve üreticiler, hiçbir siyasal hakka sahip değildir. Siyasal gücü, geçimsel önemi kalmamış sınıfların elinde toplayan, buna karşılık, üretim araçları sahiplerine söz hakkı tanımayan böyle bir düzenin uzun süre yaşaması mümkün olmayacaktır.¹⁵⁴ Geleneksel sınıfların ketumluğu karşısında

¹⁵² Beaud, 2003: 62-64.

¹⁵³ Eroğul, Cem, **Anatüzeye Giriş**, İmaj Yayınları, 2009, Ankara, sy.70 – 73.

¹⁵⁴ A.g.e. sy.73.

ertelenen ve biriken toplumsal talepler, görece kısa bir zaman süreci içinde büyük toplumsal değişikliklerin meydana gelmesine, yani gerçek anlamda bir toplumsal ve siyasal devrime yol açacaktır.

Avrupa'da 18. Yüzyıla gelindiğinde kapitalist üretim sanayi aşamasına erişmeye başlamıştır.¹⁵⁵ Bu yüzyılda pazarların ve ticaretin genişlemesi, üretim artışını güdülemiş, önce küçük imalatçılık, evde çalışma gibi şekillerde gerçekleştirilen üretim, bilimsel buluşların yeni üretim teknikleri olarak üretim alanına uyarlanması ve yeni enerji kaynaklarının kullanıma sokulması ile birlikte, fabrika üretimi aşamasına yükselmiştir.¹⁵⁶

Fabrika üretiminin yaygınlaşması ve farklı sektörlerde hızlı bir ekonomik yükseliş 1780'li yıllarda açıkça görülür hale gelen sanayi devriminin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Sanayi üretimindeki sıçrama asıl olarak İngiltere için geçerlidir. Hobsbawm'ın belirttiği gibi, bu dönemde İngiltere, dünyanın tek atölyesi, tek büyük ithalatçısı ve ihracatçısı, tek taşımacısı, tek emperyalisti, neredeyse tek uluslararası yatırımcısı; bundan dolayı da tek donanmasına ve gerçek bir dünya politikasına sahip devleti olarak kabul edilebilir. İngiltere'nin bu

¹⁵⁵ Sanayi devrimi, görece kısa bir zaman kesitinde, bilimsel tekniklerin üretim sürecine uyarlanması ile üretim alanında büyük sıçramalar doğuran bir moment olmaktan ziyade yeni enerji kaynaklarının (buhar, kömür, petrol ve elektrik gibi) ve tekniklerin üretim sürecinde yaygın olarak kullanılmaya başlanması ile birlikte farklı isimler alan uzunca bir süreçtir.

¹⁵⁶ 19. Yüzyıl boyunca, köylü emeğine toprak sahipleri ve devlet tarafından eski el koyma biçimleri varlığını sürdürmekle birlikte, asıl egemen olan birikim tarzı sanayi üretimi içinde emeğin kapitalist sömürsü olmuştur. Buna dünya ölçeğinde gerçekleşen kolonilerin doğrudan sömürsü ve eşitsiz değişim aracılığıyla Avrupa'ya aktarılan kaynaklar eklenebilir.(Beaud, 2003: 142).

biricikliği diğer Avrupa ülkeleri sanayileşinceye kadar sürmüş, bundan sonra da İngiltere dünya genelinde kurmuş olduğu iktisadi ilişkilerin avantajlarını uzun yıllar boyunca kullanmıştır.¹⁵⁷

Aynı dönem, yukarıda üzerinde durulduğu gibi, Fransız Devrimi'nin gerçekleştiği ve bu devrimin siyasal etkilerinin Avrupa'yı ve çevresini yoğun olarak etkilediği bir dönemdir. Fransız Devrimi ve Sanayi devrimi birlikte düşünüldüğünde, Hobsbawm'ın anlatımıyla, 1789 – 1848 büyük devrimi, genel olarak endüstrinin değil, kapitalist endüstrinin; genel olarak özgürlüğün ve eşitliğin değil, burjuva sınıfın ya da burjuva liberal toplumun; genel olarak modern ekonominin veya modern devletin değil, merkezinde, birbirine komşu ve rakip İngiltere ve Fransa devletlerinin bulunduğu dünyanın özgül bir coğrafi bölgesindeki devletlerin ve ekonomilerin zaferi olarak değerlendirilebilir. 1789 – 1848 dönüşümü, daha ziyade siyasal bir nitelik taşıyan Fransız Devrimi ile daha çok endüstriyel bir nitelik taşıyan İngiliz Devrimi üzerinden ortaya çıkmış ve dünyaya yayılmıştır.¹⁵⁸

Sanayi devrimi ile birlikte üretim merkezileşmiş ve yoğunlaşmıştır. Teknolojinin üretim alanında yaygın kullanımı ve giderek artan miktarlarda ucuz işgücünün üretime sokulması, burjuva sınıf için büyük karlar doğurmuştur. Ancak sermaye birikiminin sorunsuz işlemesi için, genişleyen kapitalist yeniden üretim sürecine dolayısıyla da yeni pazarlar bulmaya ihtiyaç vardır. Öte yandan, ekonomik yapı üretimin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının belirli bir

¹⁵⁷ Hobsbawm, Eric. J. **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Yayınevi, 1998, Ankara.

¹⁵⁸ Hobsbawm, 2005: 10.

aşamasında tekelleşmiş, tekelleşme büyük şirketler ve onların dolaysız temsilciliğine soyunmuş büyük devletler arasında kıyasıya bir rekabeti ve zamanla çatışmayı gündeme getirmiştir.

Bir başka ifade ile, 1870'li yıllardan itibaren kapitalist sistemin yapısına içkin kriz dinamiklerinin harekete geçmesi, serbest rekabetçi ekonomik pratiklerin yerini tekelleşimin alması, kapitalist yayılmanın büyük güçler arasında küresel rekabeti, yeni paylaşım mücadelelerini, en nihayetinde topyekün savaşı beraberinde getirmesi kapitalizmin gelişiminde yeni bir aşamaya işaret etmiştir; emperyalizm.

Sanayi Devrimi'nin yarattığı muazzam birikim üzerinden Fransız Devrimi ile birlikte yaygınlık kazanan ve köklerini Reform, Rönesans ve Aydınlanma hareketlerinden alan siyasal ve toplumsal düşünceler, kurumlar ve değerler, burjuva sınıfın toplumsal egemenliğini yeni bir siyasal form üzerinden sağlama isteminin somut biçimlerini ortaya çıkarmış ve bunları zaman içinde güçlendirmiştir. Bir başka ifade ile, merkantilist aşamadan sanayi devrimine ve nihayet emperyalist döneme uzanan süreçte burjuva sınıfın egemenliğini meşrulaştırdığı toplumsal/siyasal çerçeve olarak ulus/ulus egemenliği ve siyasal egemenliğinin kurumsal yapısı olarak ulus-devlet güç kazanmıştır.

1.2.2.2. “Doğu”lu Toplumlarda Modernleşme: Emperyalizm ve Azgelişmişlik

Kapitalizm, ortaya çıkışından itibaren bir dünya sistemi olarak gelişme ve şekillenme eğilimi göstermiştir. Batı Avrupa’da kapitalizminin doğuşu, Avrupa’nın

diğer bölgelerinde kapitalizme geçişin niteliğini ve ritmini etkileyen yeni güçlerin ve üretim ilişkilerinin belirmesine ve yayılmasına kaynaklık ederken aynı zamanda Avrupa dışında da sömürgecilik ve ticaret aracılığıyla yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal koşulların oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Bir başka ifade ile, kapitalizm bir dünya sistemi olarak gelişirken eşitsiz gelişme dinamiğinin etkisiyle, tek tek ülkelerde ve ülkeler arasında bir dizi eşitsizliği koruyarak, yeni formlarda geliştirerek ve yeni eşitsizlikler yaratarak yol almıştır. Kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği Batılı ülkeler ile pre-kapitalist toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler “azgelişmişlik” olgusunu ortaya çıkarmış, sanayi devrimlerinin ardından kapitalizmin tekelci bir aşamaya evrildiği emperyalizm döneminde gelişmiş toplumsal formasyonlarla azgelişmiş toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler yeni biçimler ve boyutlar kazanırken azgelişmişlik olgusu da yeniden şekillenmiştir.

Bir başka ifade ile, kapitalizm bir dünya sistemi olarak gelişirken eşitsiz gelişme dinamiğinin etkisiyle, tek tek ülkelerde ve ülkeler arasında bir dizi eşitsizliği koruyarak, yeni formlarda geliştirerek ve yeni eşitsizlikler yaratarak yol almıştır. Kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği Batılı ülkeler ile pre-kapitalist toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler “azgelişmişlik” olgusunu ortaya çıkarmış, sanayi devrimlerinin ardından kapitalizmin tekelci bir aşamaya evrildiği emperyalizm döneminde gelişmiş toplumsal formasyonlarla azgelişmiş toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler yeni biçimler ve boyutlar kazanırken azgelişmişlik olgusu da yeniden şekillenmiştir.

Batılı gelişmiş kapitalist ülkelerle pre-kapitalist formasyon özelliği gösteren “Doğu”lu ülkeler arasındaki tarihsel ve toplumsal ilişkiler literatürde bir yandan azgelişmişlik yaklaşım(lar)ı ve emperyalizm yaklaşım(lar)ı, diğer yandan ise modernist yaklaşım ve eleştirisi temelinde ele alınmıştır.

Genel olarak Marksist yaklaşım içinde olan ve/veya olma iddiası taşıyan bir dizi düşünce insanı farklı azgelişmişlik yaklaşımları geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımlar kabaca Neo-Marksist yaklaşım(lar) ve Klasik Marksist yaklaşım olarak sınıflandırılabilir. Neo-Marksist yaklaşım(lar) merkez-çevre analiz(leri), dünya sistem(ler)i, bağımlılık kuramı gibi görelilik olarak daha çeşitli kuramsal yaklaşımları bünyesinde barındırır. Klasik Marksist yaklaşım ise, Marx ve Engels’in yazdıklarına dayanan ve sonraki Marksist kuramcılar tarafından bir ölçüde eleştiriye uğrayan ve yeni olgulara dayalı olarak geliştirilen ve/veya değiştirilen düşünceleri; asıl olarak bazı temel yaklaşımlar ve/veya nüanslarla farklılaşan emperyalizm kuramını ve yaklaşımlarını içerir.

Azgelişmişlik konusundaki Neo-Marksist yaklaşım(lar) büyük ölçüde azgelişmişlik teorisi bağlamında ele alınabilir. Dünya’da 1960’lı yılların ortasından itibaren önem kazanan, Türkiye’ye ise asıl olarak 1960’lı ve 70’li yıllarda yansıyan, azgelişmişlik teorisi, Andre Gunder Frank’ın “azgelişmişliğin gelişmesi” formülü ile özetlenebilir. Bu teorinin öncüsü Paul Baran, başlıca temsilcileri ise, Frank’ın yanı sıra Samir Amin, A. Emmanuel ve Immanuel Wallerstein olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Savran, Sungur, **Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme**, 11.Tez, Sayı:3, 1987, İstanbul, sy.51

Klasik azgelişmişlik yaklaşımının hareket noktası, azgelişmişliğin kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesinin bir ürünü olduğudur. Buna göre, gelişmiş ülkelerin gelişmiş olma niteliği, azgelişmiş olarak anılan ülkelerin toplumsal artığının önce yağmalanmasına, daha sonra da eşitsiz mübadele ve kar transferi gibi mekanizmalar aracılığıyla sistematik biçimde gelişmiş ülkelere aktarılmasına dayanmaktadır.¹⁶⁰

Azgelişmişlik kuramına göre, gelişmişlik ile azgelişmişlik arasındaki ilişki “kapitalist dünya-ekonomisi” çerçevesinde iki farklı tür ülke grubunun tanımlanmasına yol açmıştır ki bunlar genel olarak iki farklı sosyo-ekonomik formasyon türüne işaret etmektedir. Wallerstein’in ifadesi ile, bir yanda “merkez” ya da “çekirdek” ülkeler ile diğer yanda “çevre” ülkeler, Frank’ın ifadesi ile bir yanda “metropol” ülkeler ile diğer yanda “uydu” ülkeler, Amin’e göre ise, bir yanda “merkez kapitalizm” ile diğer yanda “çevresel kapitalizm”... Genel bir ifade ile, gelişmiş kapitalist ülkeleri ya da emperyalist ülkeleri karşılayan “merkez ülkeler” ile azgelişmiş ya da emperyalizmin ekonomik ve siyasal belirlenimine şu ya da bu düzeyde açık olan ülkeleri karşılayan “çevre ülkeler” iki farklı grup ülkeyi anlatmakta ve bunlar arasındaki ilişkiler bir dünya sistemi oluşturmaktadır.¹⁶¹

Azgelişmişlik tezleri Maurice Dobb ve Paul Baran tarafından ortaya atılan emperyalizm yaklaşımının belirli öğeleri dayanak alınarak geliştirilmiştir. Dobb ve

¹⁶⁰ A.g.m.sy: 52

¹⁶¹ A.g.m. ; Gülalp, Haldun, **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, Birikim Yayınları, 1979, İstanbul.

Baran'ın yaklaşımına göre, emperyalizmin günümüzdeki başlıca görevi, azgelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmesini engellemek veya bu mümkün değilse, azgelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmelerini yavaşlatmak ve denetlemektir. Emperyalizm sömürge ülkelere girerek kapitalist gelişmeyi, meta üretiminin yaygınlaştırılmasını ve pre-kapitalist ekonomik ve toplumsal yapıların tasfiyesini bir nebze sağlayabilmektedir. Ancak, sömürgelerde, sınaî amaçla biriktirilebilecek olan ekonomik artığın bir kısmının metropole aktarılması ve emperyalizmin sömürgelere girişinin sonucu olarak ortaya çıkan sosyo-ekonomik yapının, yani sınıf yapısının niteliği dolayısıyla gerçek bir sınai gelişme yaşanmayacaktır. Bu ülkelerde pre-kapitalist sömürü biçimlerinin yanı sıra ticari sermayenin egemenliği yerleşecek, sanayi kapitalizmine geçiş gerçekleştirilemeyecek ve böylelikle dünya işbölümü de korunmuş olacaktır.¹⁶²

Azgelişmişlik teorisi açısından temel önemdeki argümanlardan biri, dünya sisteminin işleyişine yönelik olarak, Neo-Klasik iktisat teorisindeki dış ticaret yaklaşımının geçerli olmadığı düşüncesidir. Bu yaklaşıma göre, serbest ticaretin getirdiği uzmanlaşma ticarete katılan tüm ülkelerin ortak yararına olmayıp, tersine, ilksel ürünlerde uzmanlaşmış olan “çevre” ülkelerden sanayi ürünlerinde uzmanlaşmış olan “merkez” ülkelere bir gelir aktarımına neden olmakta, dolayısıyla, serbest ticaret, gelişmişlik-azgelişmişlik farkını büyütmektedir. ¹⁶³

“Merkez” ve “çevre” ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilerin niteliğini açıklamaya çalışan Emmanuel'e göre, gelişmiş ülkelerle azgelişmişlik ülkeler arasında ücret

¹⁶² A.g.e.sy. 29, 30

¹⁶³ Gülalp, 1983: 120.

düzeylerinin oranı, üretkenliklerin oranını aşmaktadır. Diğer bir deyişle, gelişmiş ülkelerde ücret düzeyi, değer cinsinden ölçüldüğünde de, azgelişmiş ülkelerdekinden daha yüksektir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde artık-değer oranı ve buna bağlı olarak da değer cinsinden kar haddi, az gelişmiş ülkelerdekinden daha yüksektir. Buna karşılık, ücretler ulusal ekonomi temelinde belirlendiği halde, sermayenin akışkanlığı kar hadlerinin uluslararası planda (fiyat cinsinden) eşitlenmesine neden olur. Değer cinsinden farklı olan kar hadlerinin fiyat cinsinden eşitlenebilmesi için ise, fiyatların değerlerden sapması gerekir. Diğer bir deyişle, tek bir kar haddi geçerli iken ücret düzeyleri farklı olduğunda “ücretlerdeki farklılık karlara yansıyamadığı için, onun yerine fiyatlara yansır.” Bu durum, azgelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere bir değer aktarımına neden olur.¹⁶⁴

Azgelişmişlik teorileri bağlamında ifade edilen düşüncelerin ortak bazı sorunlar barındırdığı söylenebilir. Bir kere konu yalnızca bir ekonomik gelişme ya da birikim sorunu olarak ele alındığında, bir yandan, ekonomik gelişme ile toplumsal sorunların çözümü arasında doğrusal ve pozitif bir bağ olduğu varsayılmakta, diğer yandan, bağımlılıkla gelişme arasında mutlak bir çelişki tanımlanarak, “Çevre” deki kapitalist gelişme “çarpık gelişme” olarak ele alınmakta ve böylelikle örtük olarak ideal bir kapitalist gelişme modeline gönderme yapılmış olmaktadır.¹⁶⁵

¹⁶⁴ A.g.e.sy. 130, 131

¹⁶⁵ Savran, 1987

Az gelişmişlik teorisi, kapitalist üretim tarzının doğası, tarihsel gelişmesi ve az gelişmiş ülkelerdeki tarihsel süreç konusunda da bazı köklü yanlışlar içermektedir. Emperyalist egemenlik ilişkilerinin tek-yönlü bir belirlenimle ele alınması temel sorunlardan biridir. Bu yaklaşım içinde “kapitalist dünya ekonomisi” kavramının belirleyiciliği ve ülkelerin dünya sistemi içindeki konumları mutlaklaştırılmaktadır. Dolayısıyla, dünya sistemi hep merkezin istediği biçimde, “merkezin çıkarları” doğrultusunda işlemektedir. Oysa, her egemenlik ilişkisi aynı zamanda bir mücadele ilişkisidir. Egemen olan, tabi olanı sürekli olarak denetlemek, tabi olanın verdiği mücadelenin karşısında da zaman zaman egemenlik biçimini yeni koşullara göre uyarlamak durumundadır.¹⁶⁶

Az gelişmişlik yaklaşımlarında uluslararası ilişkilere öncelik verirken, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler ikinci planda bırakılmaktadır. Öyle ki, bu yaklaşım içinde sınıf ilişkileri ele alındığı zaman bile bu ilişkiler uluslararasıdaki çelişkilerin bir dolayımı, bir ürünü olarak kavranmaktadır.¹⁶⁷

Klasik Marksist gelenek üzerinden az gelişmişlik sorununa bakıldığında ise, bir yanda emperyalizmin bütün dünyaya kapitalizmi yayacağına ve böylece dünyayı sanayileştireceğine ilişkin genel bir görüş, diğer yanda ise bir az gelişmişlik teorisinin öğeleri; yani yağmalama süreci, bir dünya işbölümünün yaratılması ve tekellerin önemi göze çarpar.¹⁶⁸ Marx ve Engels'in, Manifesto'da, kapitalist gelişmenin, eski üretim tarzlarını çökerterek yerlerine kapitalist

¹⁶⁶ A.g.m. sy. 56, 57

¹⁶⁷ A.g.m.sy. 56.

¹⁶⁸ Gülaip, 1979: 27

toplumsal üretim ilişkilerini geçireceği ve bu temel üzerinde, kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ülkelerdeki kalıbı az çok izleyen bir sermaye birikimi ve iktisadi gelişme sürecini başlatarak farklı ülkelerde az çok doğrudan ve kaçınılmaz bir süreçten geçeceğine ilişkin yazdıkları, sonraki dönemlerde sıklıkla eleştirilmiştir.
169

Marx, kapitalizmin dışı kapalı bir yapı olarak gelişmediğinin farkındadır. Nitekim, kapitalizmin dünya geneline yayılarak gelişen ve dünya pazarı yaratan bir sistem olduğunu, bununsa kapitalist gelişme sürecindeki tekelleşmeyle yakından ilişkili olduğunu tesbit etmiştir.¹⁷⁰

Marx, azalan kâr haddi üzerine yazdıklarıyla da kapitalizmin dünya geneline yayılma eğilimini görmüş, azalan kâr haddi kanununun, sadece bir eğilimi gösterdiğini ve kâr haddindeki azalışı önleyen çeşitli etkenler bulunabileceğini açıklamış ve bu etkenler arasında dış ticarete önemli bir yer vermiştir.¹⁷¹

Ancak, Marx'ın yaşadığı dönem kapsamlı bir emperyalizm teorisi oluşturabilmek için yeterince olgunlaşmış koşullara sahip değildir. Dolayısıyla, Marx'ın koyduğu bu temel ilkeler kapsamlı bir emperyalizm teorisi için yeterli olmamıştır.

Emperyalizm teorisinin öncüsü sayılan John Hobson Marksist bir kuramcı değildir. Hobson, "Emperyalizm" (1902) adlı eserinde, metropollerin, ülke içindeki

¹⁶⁹ Brenner, 1987: 10

¹⁷⁰ Akt. Kazgan, Gülten, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Bilgi Yayınevi, 1969, İstanbul, sy.389,390

¹⁷¹ A.g.e.sy. 390

eksik tüketim dolayısıyla, üretim fazlasından kurtulmak için emperyalizme yöneldiğini/yöneleceğini iddia etmiştir.¹⁷²

Emperyalizmin ilk kapsamlı analizlerinden birini Rosa Luxemburg “Sermaye Birikimi” (1913) adlı eseriyle yapmıştır. Luxemburg’a göre, kapitalist birikim sürecinin nihai amacı bütün ülkelerde ve sanayinin bütün dallarında kapitalist üretimin tek ve evrensel egemenliğinin kurulmasıdır. Bu amaç, ilk olarak doğal ekonominin yıkılması, sonra meta ekonomisinin geliştirilmesi ve nihayet basit meta ekonomisinin yerine kapitalizmin ikame edilmesi ile üç aşamadan geçilerek gerçekleştirilir. Birinci aşamada söz konusu olan, emperyalizmin sömürgelere ilk girişi, bu ülkeleri yağmalaması ve yerli ekonomiyi yıkması sürecidir. İkinci aşamada söz konusu olan, sömürgelerde meta mübadelesinin başlatılmasıdır. Bu, kapitalizm için bir zorunluluk olan uluslararası ticaretin yerleşmesi için en önemli aşamadır. İster Avrupa’da burjuva devrimleri aracılığıyla feodalizmin yıkıntıları arasında yerli kapitalizmin gelişmesi olsun, isterse Avrupa dışı ülkelere kapitalizmin sömürgecilik aracılığıyla girmesi olsun, söz konusu olan süreç hep aynıdır. Luxemburg’un vardığı sonucun ardında yatan siyasal düşünce ise, kapitalizmin “görev”ini tamamladıktan sonra yıkılmasının kaçınılmaz olduğudur.¹⁷³

Luxemburg’un emperyalizm yaklaşımını değerlendiren Kazgan (1969)’a göre, Luxemburg, hatalı bir varsayımla, kapalı bir kapitalist dünyanın, artık değeri gerçekleştiremeyeceği ve genişletilmiş yeniden üretim süreci içinde

¹⁷² A.g.e.sy. 391, 392.

¹⁷³ Gülalp, 1979: 18, 19.

sermaye birikimini sağlayamayacağı esasına dayanmıştır. Bundan dolayı, kapitalist ülkelerin sermaye ihracı yoluyla, pre-kapitalist dünyadan, artık değer elde etmesini küçümserken metropollerdeki aşırı üretimin pazarlanmasına büyük önem vermiştir. Luxemburg, Hobson'dan farklı olarak, gelir bölüşümü eşitsizliğini gidermenin, artık-değerin gerçekleştirilmesi sorununa bir çözüm getiremeyeceğini, dolayısıyla, kapitalist dünyanın, pre-kapitalist aşamadaki ülkelere sızmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiş ancak tekelleşme üzerinde durmamış ve rekabet şartlarına süreklilik atfetmiştir.¹⁷⁴

Avusturyalı Marksist kuramcı Rudolf Hilferding'in, "Mali Sermaye"(1910) adlı eseri, Hobson'la beraber, Lenin'in emperyalizm kuramını büyük ölçüde etkilemiştir. Hilferding kitabında özetle, kapitalizmin ileri aşamasında, sermaye temerküzünün, sistem içinde başat hale gelen bankalar tarafından kontrol edildiğini, bu durumun mali sermayeyi önplana çıkardığını, mali sermayenin ülkelerarası ilişkileri değiştirdiğini ve sermaye hareketlerinin mal hareketlerinin yerini aldığını savunmuştur. Hilferding'e göre, anonim şirketlerin gelişmesi, firmalarda, mülkiyet ve kontrol işlevlerinde ayrımı mümkün kılarak, bankaların, iktisadi hayata müdahalesini kolaylaştırmıştır.¹⁷⁵

Emperyalizm üzerine önemli bir çalışma da Nikolai Ivanovich Bukharin'e aittir. "Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi" adlı çalışmasında Bukharin dünya ekonomisini ele alırken uluslararası işbölümüne odaklanmıştır. Bukharin'e göre, dünyanın bir bütün olarak toplumsal emeği, çeşitli ülkeler arasında bölünürken

¹⁷⁴ Kazgan, 1969: 393, 394.

¹⁷⁵ A.g.e.sy. 394.

her bir ülkenin emeği, uluslararası ölçekte mübadele aracılığıyla, dünya toplumsal emeğinin bir parçası haline gelir. Mübadele süreci ile ortaya çıkan bu ülkelerarası bağımlılık bir rastlantı değil toplumsal gelişmenin sürmesi için zorunlu bir koşuldur. Ancak bu ekonomik ilişkiler düzeni kapitalist üretim tarzının bütün dünyaya yayılmasına neden olmaz. “Dünya pazarı bağlantılarının büyümesi hızla ilerleyerek dünya ekonomisinin çeşitli kesimlerini daha güçlü tek bir düğüm haline getirir [ancak bu] dünya üretiminin yeni, kapitalist olmayan biçimi için giderek daha büyük bir temel yaratır”¹⁷⁶

Bukharin’in düşüncesinde emperyalizm metaların satılması için pazarlar bulma, hammaddelerin sağlanması için çeşitli ülkelere yayılma ve sermaye yatırımları yapma ile karakterize olur.¹⁷⁷

“Emperyalizm” adlı kitabını 1916 yılında, I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği sıralarda yazan Lenin’e göre, bir süredir kapitalizmin gelişmesinde farklı ve özel bir aşamaya girildiğine ilişkin güçlü emareler bulunmaktadır; serbest rekabet yerini tekellere bırakmakta, sermaye ihracı ve buna dayalı sömürgecilik hızla gelişmektedir. Lenin, emperyalizmi, sermaye ihracının belirgin bir önem kazandığı, dünyanın uluslararası tröstler tarafından paylaşılma sürecinin başladığı, dünyanın bütün bölgelerinin büyük kapitalist devletler arasında paylaşılmasının tamamlandığı en yüksek ve sonuncu aşamasına ulaşmış kapitalizm olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Gülaip, 1979: 22-25.

¹⁷⁷ A.g.e.sy. 26.

¹⁷⁸ Lenin, İvan İlyiç, **Emperyalizm**, Sol Yayınları, 1998, Ankara.

Lenin'e göre, kapitalist gelişmenin bu özgül aşamasında, üretimin ve sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi süreci, ekonomik hayatta tayin edici bir rol oynayan tekelleri ortaya çıkarmış, banka sermayesi ile sanayi sermayesinin içiçe geçip kaynaşmasıyla mali sermaye oluşmuş ve ülke ekonomilerinin gelişimi için sermaye ihracı belirleyici hale gelmiştir.¹⁷⁹

Lenin'in emperyalizm yaklaşımında, tekellerin egemen olduğu kapitalizmin son aşamasının belirleyici özelliği asıl olarak sermaye ihracıdır. Lenin'e göre, sermaye ihracı, sermayenin ihraç edildiği ülkelerde kapitalizmin gelişmesini etkiler ve büyük ölçüde hızlandırır. Öyle ki, sermaye ihracı, sermaye ihraç eden ülkelerde gelişmeyi bir ölçüde durdursa bile bunu ancak kapitalizmin dünya çapında gelişmesini yaygınlaştırarak ve derinleştirerek gerçekleştirebilir.¹⁸⁰

Az gelişmişlik konusuna yaklaşımda temel sorunlardan biri, tarihsel gelişmenin belirli bir tarzının farklı toplumlarda kendini tekrar edip etmediği ve/veya etmeyeceğidir. Bu açıdan tarihsel gelişmenin tüm toplumlarda benzer bir şekilde mi gerçekleştiği/gerçekleşeceği yoksa her toplumun farklı bir tarihsel gelişmeyi mi yaşadığı/yaşayacağı konusu önem taşımaktadır. Bununla bağlantılı bir diğer konu, farklı gelişmişlik düzeyindeki toplumlar arasındaki tarihsel ve toplumsal ilişkilerin niteliği ve bu ilişkilerin her iki toplum tipi için doğurduğu özgül sonuçlardır.

¹⁷⁹ A.g.e.

¹⁸⁰ Gülaip (1979)'e göre, Lenin, emperyalizmin bu özelliğini göz önünde bulundurarak, kapitalizmin bütün dünyaya yayılacağını öngörmektedir.

Gelişmişlik-azgelişmişlik ikilemi üzerinden azgelişmişlik konusu ele alındığında her şeyden önce kavramsal düzeyde bir tartışmaya ihtiyaç vardır. Zira, azgelişmişlik hem değer yargılarıyla yüklü bir kavram hem de farklı boyutları olan bir olgudur. Genel olarak azgelişmişlik, modernleşme teorisi üzerinden, gelişmişliğe göre tanımlanmakta ve gelişmişlik norma uygun (normal) bir durum, azgelişmişlik ise norma uygun olmayan (anormal) bir durum olarak değerlendirilmektedir.¹⁸¹

Bu yaklaşıma göre, toplumlar kapitalist üretim tarzı içinde belirli bir doğrusal şemaya göre gelişmektedir. Farklı toplumların gelişme sürecinde yaşadıkları gelişmişlik farklarını yaratan ana unsur ise, gelişme sürecine girme zamanlarıdır. Kapitalist gelişme sürecine girmede öncelik sonralık ilişkisi, yalnızca toplumlar arasındaki gelişmişlik farklarını açıklamakla kalmamakta; aynı zamanda azgelişmiş toplumlara gelişmiş toplumlar olabilmeleri için gerekli temel referansları da sağlamaktadır. Dolayısıyla, azgelişmiş toplumların gelişmişlerin va'az ettiği düşünceleri benimsemeleri ve onların gittikleri yoldan gitmeye çalışmaları gelişebilmeleri için gerekli ve yeterlidir.

Genel olarak Neo-Klasik iktisatçılar da, “azgelişmiş” ya da “geri kalmış” kavramlarından, kapitalist gelişmelerinde gecikmiş veya kalkınma yarışına geç başlamış ülkeler olmayı anlamış ve sorunu öncelik sonralık üzerinden görme eğiliminde olmuşlardır. Dolayısıyla, gelişmiş ve azgelişmiş denilen ülkeler arasındaki sömürü, bağımlılık ve egemenlik ilişkilerini dikkate almamış, dünya

¹⁸¹ Başkaya, Fikret, **Azgelişmişliğin Sürekliliği**, İmge Yayınları, 1991, Ankara

ekonomisini tek tek milli ekonomilerin aritmetik bir toplamı olarak organik bir bütünlük içinde değerlendirmişlerdir.¹⁸²

Oysa, azgelişmişlik, salt üretici güçlerin görelî olarak geriliği ve toplumsal yapının bu temel tarafından belirlenen pre-modern niteliği ile sınırlı bir kavram olarak ele alınamaz. Dolayısıyla, gelişmiş ülkelerin dünü, azgelişmiş ülkelerin bugünü olarak değerlendirilemez. Gelişmiş ülkeler tarihlerinin hiçbir döneminde azgelişmiş ülke olmamışlardır! Azgelişmişlik, üretici güçlerin geriliğinden fazlasına işaret etmektedir ve asıl olarak pre-kapitalist toplumların kapitalizmle bütünleşmeye başlamalarıyla birlikte ortaya çıkmış bir olgudur.¹⁸³

Azgelişmişliğe ilişkin modernist yaklaşımı bir kenara bırakarak azgelişmişlik ve emperyalizm yaklaşımları üzerinden Batılı ülkeler ile “Doğu”lu ülkeler arasındaki tarihsel ve toplumsal ilişkilene süreci değerlendirildiğinde; Batı Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist üretim tarzı, gelişebilmek için dünyanın diğer bölgelerini etki altına almaya yönelirken, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişme eğiliminin bir sonucu olarak azgelişmişlik olgusu ortaya çıkmıştır. Avrupa dışındaki sosyo-ekonomik formasyonların kapitalist üretimin etki alanına girmesiyle başlayan azgelişmişlik süreci, yaklaşık beş yüzyıllık bir zaman kesitinde şekillenmiş ve kapitalizm, yayıldığı bölgelerdeki ekonomik yapıları, üretim ilişkilerini, yönetsel ve siyasal yapıları dönüşüme uğratmıştır.¹⁸⁴

¹⁸² A.g.e.sy. 32

¹⁸³ A.g.e.sy. 38, 39

¹⁸⁴ A.g.e.sy. 34.

Batı toplumları kapitalistleşirken Batı dışında kalan toplumların pre-kapitalist üretim tarzlarına sahip olmaları modernleşme sürecinde eşitsiz gelişmenin temel görünümü olmuştur.

Kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi, bir yandan Batı dışı toplumları Batı toplumlarına benzemeye, onları taklit etmeye yöneltirken, bir yandan da Batı dışı toplumların Batılı gibi olma şanslarını ortadan kaldırmıştır. Zira, kapitalistleşme sürecine geç giren toplumların gelişmiş kapitalist ülkelerdeki geçiş sürecini aynı şekilde yaşamaları kapitalist ülkelerin varlığı ve izledikleri emperyalist politikalar nedeniyle artık mümkün değildir.¹⁸⁵

Böylece, bütünsel bir dünya çerçevesinde, eşitsiz gelişme bileşik gelişmeye kaynaklık etmiştir. “Azgelişmiş” toplumlar, bazı alanlarda yeni toplumsal kurum ve kuralları “gelişmiş” toplumlardan olduğu gibi devralırken, bu toplumlarda pre-kapitalist dönemin ekonomik ve toplumsal biçimleri yaşamayı sürdürmüştür. Bir toplum içinde çok farklı evrelerin bir araya gelişi ve farklı tarihsel aşamaların içiçe geçişini anlatan bileşik gelişme dolayısıyla eski biçimlerle yeni ilişki, kurum ve ideolojiler kaynaştığında ortaya yepyeni bir sentez çıkmıştır. Böylece, toplum pre-kapitalist üretim tarzından kapitalizme geçiş sürecine girdiği halde, bu süreç birçok bakımdan gelişmiş kapitalist ülkelerin geçtiği süreçten farklı bir nitelik kazanmıştır.¹⁸⁶

Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi, Batı kapitalizminin her yeni gelişme evresinde azgelişmişliğe ilişkin yeni nitelikler ve boyutlar ortaya çıkarmıştır.

¹⁸⁵ Savran, 1987.

¹⁸⁶ A.g.m.sy. 66.

Kapitalist üretim tarzının gelişiminde manifaktürden fabrika üretimine geçişi belirleyen sanayi devrimi, kapitalizmin uluslararası bir sistem olarak aldığı yeni biçimi de belirlemiştir. Sistemin pazarlarını dünya ölçeğinde genişletme zorunluluğu, uluslararası düzenli ve eşitsiz bir işbölümünün oluşmasına yol açmış, sanayi devrimini gerçekleştirmiş ülkelerle gerçekleştirememiş (ya da gerçekleştirmeleri engellenmiş) ülkeler arasında oluşan bu işbölümünde gelişmiş ülkeler sınai ürünlerin üretici ve ihracatçısı, azgelişmiş ülkeler ise sınai ürünlerin pazarı ve ucuz hammadde ve gıda maddeleri gibi ilksel ürünlerin sunucusu haline gelmişlerdir. Birinci grup ülkelerde, sanayi sermayesinin egemenliği üretken sermayenin genişleyen ölçekte birikimini ve yeniden üretimini belirlerken, ikinci grup ülkelerde egemenlik toprağa bağlı çıkarlarla sermayenin bu ülkelerdeki tek (ya da başat) biçimi olan ticaret sermayesinin elinde toplanmıştır.¹⁸⁷

Bu özelliklere sahip uluslararası işbölümü, kendini yeniden üreten bir yapı olarak, 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan büyük krize kadar varlığını korumuştur. I. Dünya Savaşı ile farklı bir boyut kazanan ve 1929 Büyük Bunalımı ile noktalanın bu süreç, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, kapitalizmin uluslararası planda yeniden örgütlenmesi ile devam etmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Güllalp, Haldun, **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yayınları, 1983, Ankara, sy.17

¹⁸⁸ A.g.e.sy. 17, 18.

1.2.3. Modernleşmenin Siyasal Boyutu: Ulus, Ulusçuluk ve Ulus – Devlet

Modernleşme ile birlikte ortaya çıkan ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet kavramları geçmişte olduğu gibi bugün de toplumlarının yaşamında önemli bir yer tutmakta ve bu kavramlar üzerine (ve/veya üzerinden) çeşitli tartışmalar yürütülmekte ve çalışmalar yapılmaktadır. Ancak, ulus kavramının nasıl ele alınması gerektiği, ulusçuluğun neyi karşıladığı, ulus-devletin hangi tarihsel ve toplumsal koşulların ürünü olduğu ve toplumların gelişimi açısından neyi ifade ettiği gibi konularda literatürde, benzer yaklaşımların oluşturduğu bir dizi kategoriden söz etmek mümkünse de, bir ortaklaşmadan söz etmek mümkün değildir.

Bu alt bölümde ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet olguları üzerine literatür gözden geçirilmiş ve modernleşme sürecinde eğitimin siyasal rolüne ilişkin bir ön çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

1.2.3.1. Ulus Kavramı

Ulus kavramı ele alınırken, ilk olarak, ulusun ne olduğu, bir başka ifade ile, bir insan topluluğunu ulus olarak nitelemeyi mümkün kılan özelliklerin neler olduğu tartışılabilir. İkinci olaraksa, ulusun ve ulusçuluğun nasıl anlaşılması gerektiği, bir başka ifade ile, ulus ve ulusçuluk olgularının kavranmasına yönelik farklı yaklaşımlar üzerinde durulabilir.

Wallerstein'a göre, ulusun ne olduğunun belirlenebilmesi için, öncelikle ırk, ulus ve etnik grup kavramları ele alınmalı ve tanımlanmalıdır. Bu açıdan, ırk, "belirgin bir fiziksel görüğe denk düşen, genetik bir kategori", ulus "bir devletin gerçek ya da kurgusal sınırlarına bağlı bulunan sosyo-politik bir kategori", etnik

grup ise, “nesilden nesile aktarılan bazı kalıcı davranış özellikleriyle tanımlanan ve ulustan farklı olarak kurumsal açıdan bir devletin sınırlarıyla bağlantılı bulunmayan kültürel bir kategoridir”¹⁸⁹

Smith de, etnik grup, etnik kategori, etnik topluluk ve ulus kavramları arasında bir ayrıma giderek ulusu ve ulusla ilişkili kavramları çözümlemeye çalışmıştır. Smith’e göre, etnik grup, ortak atadan geldiklerine ilişkin bir inancı, ortak anıları ve kültürel özellikleri paylaşan, anayurt olarak tanımladıkları ya da tarihsel açıdan kendilerine ait olduğuna inandıkları bir toprak parçasına bağlılık duyan ve aralarında belli bir dayanışma bulunan ayırt edici bir ad sahibi insan topluğu olarak tanımlanabilir. Etnik kategori, grubun dışındakiler tarafından kültürel bir birlik olarak tanımlanan ama kendi etnik ortaklığının bilincine varmamış grupları tanımlarken, etnik topluluk, üyelerinde etnik aidiyet bilinci gelişmiş grup anlamına gelmektedir. Smith’e göre ulus ise, tarihi bir toprağı, ortak milleti ve tarihi belleğı, yığınsal bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve sorumlulukları paylaşan bir insan topluluğudur.¹⁹⁰

Smith, etnik bir topluluğu diğer insan topluluklarından ayıran altı ana özellik üzerinde durmuştur: Kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, ortak tarih, ortak özel kültür, belli bir coğrafya ile özdeşleşme ve dayanışma duygusu. Ulus, etnik bağların varlığından yararlanarak ve onlardan yola çıkarak oluşturulmuş yeni bir siyasal birim olup her ulusun başlama noktası bir etnik kimliğe dayanır. Öte

¹⁸⁹ Balibar, Etienne ve Wallerstein Immanuel, **İrk, Ulus, Sınıf-** Belirsiz Kimlikler, Metis Yayınları,2000.

¹⁹⁰ Erözden, Ozan. **Ulus Devlet**, Dost Yayınları, Ankara, 1997.

yandan, “hiçbir ulus olma çabası, bir anavatan ya da ortak köken ve soy mitleri olmadan ayakta kalamaz.”¹⁹¹

Ulusun, ırk, dil, din, toprak gibi unsurların biraradılığına dayanan doğal bir kategori olarak kavranmasına karşı çıkan Renan’a göre, ulus, “bir ruhtur, manevi bir varlıktır.” Bu manevi varlığın ortaya çıkmasını sağlayan iki önemli unsur vardır: “Ortak ve zengin bir hatıralar mirasına konmak” ve “birlikte yaşama rızası, tüm olarak elde edilen mirası değerlendirmeye devam etme iradesi.” Renan, siyaset alanının metafizik ve teolojik dayanaklarından arındırılması halinde, geriye arzu ve ihtiyaçlarıyla insanın kalacağını ve dolayısıyla siyasetin ve siyasal birimlerin insanların isteklerine ve ihtiyaçlarına göre biçimlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu açıdan ulusun varlığını ve devamlılığını mümkün kılan, insanların o ulusa dahil olma ve bunu sürdürme iradeleridir. Ulus ancak insanları, topluluk adına kendi haklarından gerektiğinde vazgeçmeye ikna edebildiği ölçüde meşruluk kazanabilir ve varoluşunu sürdürebilir.¹⁹²

Hayali Cemaatler (Imagined Communités) adlı çalışmasıyla ulus ve ulusçuluk tartışmalarında önemli bir yer edinmiş olan Benedict Anderson’a göre ise, ulusçuluk kadar ulus da özel bir kültürel inşadır. Bu düşünceden hareketle, Anderson’a göre, “ulus, hayal edilmiş bir siyasal topluluk, kendine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.” Ulus hayal edilmiştir; çünkü ulusun nüfus hacmi ne olursa olsun üyeleri çoğu

¹⁹¹ Smith, Anthony, **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Yayınları, 2002, Ankara.

¹⁹² Renan, Ernest, “**Millet Nedir?**”, Nutuklar ve Konferanslar, MEB Yayınları, 1946, İstanbul. sy.120, 122

zaman birbiri ile tanışmayacak ve birbiri ile açık iletişime girmeyecektir. Ancak yine de her birinin zihninde ulusun bütünü'nün hayali yaşamaya devam edecektir.¹⁹³

Anderson'a göre, ulusun hayal edilmesinin belirli niteliklerinden söz edilebilir. Ulus sınırlı olarak hayal edilir; çünkü en büyük ulusun bile ötesinde başka uluslar vardır. Ulus egemen olarak hayal edilir; çünkü kavram Aydınlanma'nın ve burjuva devrimlerin, geleneksel ve dini egemenliğin meşruiyetini aşındırmakta olduğu bir çağda doğmuştur. Bu nedenle özgürlük hayali kuran uluslar, Tanrı'ya bağlı olacaklarsa bile bunun doğrudan, araçsız bir bağlılık olmasını yeğlemişlerdir. Son olarak da, ulus bir topluluk, bir cemaat olarak hayal edilir; çünkü her ulus, fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, daima derin ve yatay bir kardeşlik olarak tasarlanır. İnsanların her türlü fedakarlıkta bulunmaları hatta sınırlı hayaller uğruna ölmeye razı olmalarını mümkün kılan şey bu kardeşlik duygusudur.¹⁹⁴

Hobsbawm 'a göre ise, modern ulus kavramının tarihsel açıdan yeniliği dikkate alındığında ulusun ne olduğunu anlamının en iyi yolu, Devrim Çağı'nda ve özellikle "milliyet ilkesi" adı altında 1830'lardan itibaren, politik ve toplumsal söylemlerinde bu kavramı sistemli biçimde kullanmaya başlayanları izlemektir. Bu açıdan ulusun asıl ve literatürde en yaygın biçimde kullanılan anlamı o zamanlar politiktir. Bu politik anlam, Amerikan ve Fransız devrimlerinde olduğu

¹⁹³ Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler- Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, sy.18, 21

¹⁹⁴ A.g.e. sy. 21.

gibi “ulus”u “halk”la ve devletle eşitleyen “ulus- devlet” gibi bir anlama karşılık gelmektedir. Devrimler Çağı’nda ulus kavramının temel bir özelliği Fransızların deyişiyle “ulus”un “tek ve bölünmez” olmasıdır. Bu biçimiyle “ulus”, kolektif egemenlikleri kendilerinin politik ifadesi olan bir devlette somutlaşan, bir yurttaşlar topluluğu¹⁹⁵ olarak anlaşılmaktadır.¹⁹⁶

Marksist gelenek içinde, ulusun ne olduğu ve hangi öğeler üzerinden kavranabileceği üzerine çalışmış ve bu konuda bir broşür yazmış Jozef Stalin’e göre, ulus bir ırk ya da aşiret topluluğu değil, ama tarihsel olarak oluşmuş bir insan topluluğudur. Bu topluluk rastlantısal ve geçici değil karardır. Dil birliğı, ulusun ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu özellik “çeşitli ulusların her zaman ve her yerde ayrı diller konuştukları, ya da aynı dili konuşan insanların zorunlu olarak bir tek ulus oluşturdıkları anlamına gelmez. Her ulus için ortak bir dil, ama çeşitli uluslar için zorunlu olarak ayrı diller değil!”¹⁹⁷

Stalin’e göre, bir ulus, ancak sürekli ve düzenli ilişkiler sonucu, insanların, kuşaktan kuşağa ortak yaşamı sonucu oluşur. Ancak, ortak bir toprak olmadıkça, uzun bir ortaklaşa yaşam olanaksızdır. Dolayısıyla, toprak birliğı,

¹⁹⁵ Çünkü, başka ne anlama gelirse gelsin, bir yurttaşlık ve kitlesel katılım ya da tercih unsuru millette hiçbir zaman eksik olmamıştır. Örneğın, John Stuart Mill, milleti, yalnızca ortak milli duygular temelinde tanımlamakla yetinmemiş, aynı zamanda, bir milliyetin fertlerinin “aynı yönetim altında olmayı arzuladıklarını, bu yönetimin de yalnızca kendilerinin veya içlerinden bir kesimin yönetimi olmasını istediklerini” belirtmiştir (Hobsbawm, Eric, **Milletler ve Milliyetçilik – Program, Mit ve Gerçekler**, Ayrıntı, 2006, İstanbul, sy.35)

¹⁹⁶ A.g.e. sy. 34,35

¹⁹⁷ Stalin Jozef, **Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu**, Sol Yayınları, 1977, Ankara.

ulusun ayırıcı özelliklerinden biridir. Ancak toprak birliği de kendi başına bir ulus oluşturmaya yetmez. Bunun için, ayrıca, ulusun çeşitli bölümlerini tek bir bütün biçiminde kaynaştıran içsel bir iktisadi bağın olması da gerekir. Diğer yandan, ulus olarak birleşmiş insanların psikolojisinin özelliklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. “Birbirinden farklı yaşam koşulları sonucu, bu ülkelerde kuşaktan kuşağa meydana gelmiş bulunan, özgün ruhsal biçimleniş” olarak “ulusal karakter”, bu açıdan önem taşır. Bu belirlemeler üzerinden Stalin’e göre, “ulus, tarihsel olarak oluşmuş, kararlı bir dil, toprak, iktisadi yaşam ve kendini kültür ortaklığında dile getiren ruhsal biçimlenme birliğidir.”¹⁹⁸

Literatürde ulus kavramına ilişkin benzer nitelikleri bir araya getiren bir dizi yaklaşım kategorisi bulunmaktadır. Bunların oldukça sade bir versiyonuna göre, kabaca üç tür ulus yaklaşımından söz edilebilir: Subjektif ulus kuramı, objektif ulus kuramı ve Marksist yaklaşım(lar).

Subjektif ya da iradeci ulus kuramı, Fransız düşünür Ernest Renan tarafından geliştirilen ve ulusun oluşumunda ırka/soya gönderme yapmaktan ziyade kültürel öğelere, toplumsal ve kültürel ulus inşa süreçlerine gönderme yapan yaklaşımdır. Daha önce üzerinde durulduğu gibi Renan’a göre, ulus, bir ruh ya da ruhsal bir ilkedir ve asıl olarak ulusu oluşturan kişilerin ona mensup olma iradesinin dışı vurumuyla şekillenir. Renan’ın ifadesi ile, “bir millet, her gün yenilenen bir plebisittir.” ¹⁹⁹

¹⁹⁸ a.g.e.

¹⁹⁹ Hobsbawm, 2006: 21

Objektivist ulus kuramı, Aryan ırkına dair ırkçılık teorisinin geliştirilmesiyle ünlü olan ve 1853 ve 1855 yıllarında yazdığı mektuplarını topladığı “İnsan Irklarının Farklılığı Üzerine Denemeler” (An Essay on the Inequality of the Human Races) adlı eseri ile tanınan Arthur de Gobineau tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşıma göre, ulusun oluşumunda soy/ırk faktörü belirleyicidir. Gobineau, ırk, dil, din birliği ve ortak coğrafya koşullarını öne çıkarmış ve bunlara bir doğallık atfetmiştir. Gobineau’nun ulus kuramının politik etkileri Hitler Almanya’sı örneğinde tipik olarak gözlenebilir.

Marksist yaklaşıma bakıldığında; Marx’ın ulus kavramının somut bir tanımını yaparak ulus ve ulusla ilgili sorunlar konusunda sistemli bir teori getirdiği söylenemez. Marx’ın bu konudaki yazılarının büyük bir bölümü özgül durumlara ilişkin somut politik önermeler şeklindedir. Somut politik önermeler dışında kalan teorik bir değerlendirmenin ise Manifesto’da yapıldığı söylenebilir. Manifesto’da geçen “proletaryanın vatanı yoktur” ifadesi ve proletaryanın kendini bir ulus olarak örgütlemesi gereğine ilişkin ifadeler ulusla ilgili Marksist tartışmalar açısından önem taşımıştır.²⁰⁰

Löwy’e göre, Marx’ın Manifesto’daki “proletaryanın vatanı yoktur” önermesi her şeyden önce, bütün uluslardaki proletaryaların çıkarlarının aynı olduğu anlamında yorumlanmalıdır. Marx bu durumu ulusları ortadan kaldırmaya yönelik bir olgu olarak görmektedir. Proletarya için ulus, sadece iktidarı ele

²⁰⁰ Löwy, Michael, **Marksistler ve Ulusal Sorun**, Ocak, sayı: 23.sy.65-83, 1977.

[http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&dergiyazi=Ma](http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&dergiyazi=Marksistler%20ve%20Ulusal%20Sorun)
[rkistler%20ve%20Ulusal%20Sorun](http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&dergiyazi=Ma)

geçirmek için karşısında hazır bulduğu politik alan olarak düşünölmüştür. Ancak, Marx'ın yurtseverliğe karşı takındığı bu tavrın daha derin bir anlamı da vardır: 1. Proletarya hümanizmi için ancak tüm insanlık, anlamlı bir bütönlük, yüce bir değer ve ulaşılacak asıl amaç olabilirdi; 2.Tarihi maddeciliğe göre komünizm, üretici güçlerin gösterdiği, ulusal devletlerin dar sınırlarını aşan büyük gelişme yüzünden, ancak dünya çapında kurulabilirdi.²⁰¹

Ulus konusunda Sovyet Marksizm'inin düşöncelerini dile getiren²⁰² Stalin'e göre, ulus, tarihsel olarak oluşmuş, şu dört temel niteliğin birliği esası üzerinde doğmuş, kararlı bir insan topluluğudur: “Dil birliği, toprak birliği, iktisadî yaşam birliği ve ulusal költürün özgül birliği içinde beliren ruhsal biçimlenme birliği.”

Stalin ulusun belirli bir coğrafyada yaşayan ve belirli ortak nitelikleri taşıyan insan topluluğu olmaktan öte belirli bir devletle anlam kazanan bir insan topluluğu olarak görölmesi gerektiğine, bir başka ifade ile, ulusu tanımlayan temel niteliklerden birinin devlet olduğuna, dair önermeyi reddetmiştir. “Ulusal

²⁰¹ Manifesto'da Marx proletarya hareketinin enternasyonalist niteliğini net olarak dile getirmekle birlikte, belirli bir ekonomist yaklaşımla hareket etmekte, ulus ve ulusal sorunla ilgili şaşkırtıcı bir iyimserlik taşımaktadır. Marx'a göre, burjuvazinin gelişmesi, serbest ticaret, dünya pazarı ile başlayan ulusal düşmanlıkların yok edilmesi süreci, zafere ulaşan proletarya tarafından devam ettirilecektir. Zira, kapitalist üretim tarzıyla ekonomi uluslararası nitelik kazanmış; dünya pazarının ortaya çıkışı uluslar arasında evrensel karşılıklı-bağımlılık yaratmış ve sanayinin ulusal temelini yıkmıştır. Ancak, Löwy'nin belirttiği gibi, sanayide üretimin standartlaşması ile buna uygun yaşama koşullarının, ulusal sınırların ve düşmanlıkların yok olmasına yardım ettiği fikri, ulusal farklılıklar yalnızca üretim sürecindeki farklılıkların sonucuymuş gibi, bir ekonomizm eğilimi taşımaktadır.

²⁰² Bir yoruma göre Stalin'in ulus yaklaşımı Lenin'in redaksiyonundan ve onayından geçmiştir ve dolayısıyla Sovyet Marksizmi'nin ortak düşöncesini yansıtmaktadır. Bir başka yoruma göre ise, Lenin ve Trotsky gibi siyasi önderlerin bu konudaki yaklaşımları farklılık gösterir.

Sorun ve Leninizm” başlığıyla yayımlanan yazılarında, Bolşevik Parti içinden gelen eleştirilere karşı 1929 yılında kaleme aldığı yazıda²⁰³ daha önce yazdığı ulusal sorun broşüründe ulusun unsurları olarak ele aldığı dört özelliği yineleyen Stalin, bunları yetersiz bulan ve “ulusal devletin varlığı” özelliğini gündeme getiren bazı Bolşeviklere karşı belirli özellikler taşıyan bir insan topluluğu için devlete sahip olmanın ya da olmamanın ulus olmayı tanımlayamayacağını savunmuştur.

Yine aynı yazıda Stalin, ulusun temelde iki farklı türü olduğunu savunmaktadır: Burjuva uluslar, sosyalist uluslar. Buna göre, belirli bir ulusal pazara göre şekillenen Batılı uluslar burjuva uluslardır ve burjuvazi ve onun milliyetçi partileri, geçmişte olduğu gibi bugün de bu gibi ulusların esas yönetici gücü durumundadır.²⁰⁴ Bu tür ulusların kaderi kapitalizme bağlıdır. Kapitalizm yıkıldığında, bu uluslar da tarih sahnesini terk etmek durumunda kalacaklardır. Oysa, devrimle birlikte yeni bir ulus türü şekillenmeye başlamıştır. Rusya'da kapitalizmin devrilmesinden, burjuvazinin ve onun milliyetçi partilerinin tasfiyesinden sonra, eski burjuva uluslarının temeli üzerinde oluşan ve gelişen yeni bir ulus vardır; Sovyet ulusu ya da ulusları.

²⁰³ Stalin, Jozef, **Ulusal Sorun ve Leninizm, Meşkov, Kovalçuk ve Öteki Yoldaşlara Yanıt**, 18 Mart 1929.

²⁰⁴ Stalin'e göre, Fransız ulusu, İngiliz ulusu, İtalyan ya da Kuzey-Amerikan ulusları bunlardandır. "Ulusal birlik adına ulusun içinde sınıflar arası barış, yabancı ulusların topraklarını fethetme yoluyla kendi ulusunun toprağını genişletme, başka uluslara karşı güvensizlik ve düşmanlık, ulusal azınlıkların ezilmesi, emperyalizm ile ortak cephe" bu uluslara egemen olan siyasal yaklaşımlardır.

Her ne kadar Marksist gelenek içinde konu farklı Marksist düşünürler ve siyaset insanları tarafından farklı şekillerde ele alınmışsa da, ulusun tarihsel ve toplumsal bir kategori olduğu, kapitalizmin gelişmesi ile birlikte ulus öncesi kavimlerin ulusal bir pazar etrafında toplanmaları ile şekillenmeye başladığı, modern dönem öncesi ve modern dönemle birlikte ortaya çıkan bir dizi objektif ve subjektif niteliği barındırdığı gibi konularda genel olarak bir görüş birliğinden söz edilebilir. Marksist kuramcılar ulusu, ana hatları ile, burjuva siyasal gelişme ile birlikte ortaya çıkan ve gelişen, asıl olarak egemen sınıf çıkarına uygun olarak belirli objektif ve subjektif unsurlar üzerinden yapılanan ve/veya yapılandırılan bir sosyo-siyasal form olarak ele alma eğilimindedirler.

Görüldüğü gibi, objektivist kuram ulusa tarih üstü bir varlık atfederken subjektivist kuram ve Marksist yaklaşım(lar) ulusun tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak modern döneme ait bir kavram ve olgu olduğuna gönderme yapmaktadır. Buradan çıkışla ulus olgusuna ilişkin temel tartışma başlıklarından biri ulus kavramı ve olgusunun tarihsel zaman içinde kavranma şeklidir.

1.2.3.2. Kadim bir Toplumsal Olgu mu Tarihsel ve Toplumsal Bir

Kategori mi?

Ulusun tarihsel zaman içinde kavranma şekli, bir başka ifade ile, ulusun kadim bir olguyu mu tarihsel bir kategoriye karşıladığı meselesi ve bununla birlikte ulusun toplumsal belirlenimi konusunun açıklığa kavuşturulması hem ulusun anlaşılması hem de ulus mefhumunun toplumsal değerinin belirlenmesi açısından büyük önem taşır.

Ulusun kadim bir olgu olduğuna ilişkin kanı ile modern bir olgu olduğuna dair düşünce, ulusa ve ulusçuluğa ilişkin literatürde iki farklı yaklaşımı biçimlendirmiştir: İlkçiler (primordiyalistler) ve modernistler. İlkçilere göre, ulus doğal bir veri olup, en eski dönemlerden beri insan bilincinde, tarihsel süreç içerisinde değişime uğramaksızın, kalmıştır. Modernistlere göre ise, ulus ve ulusa bağlı siyasal düşünceler ve yapılar modern öncesi dönemlerde varlık kazanmamıştır; bunlar belirli bir tarihsel momentte ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

İlkçiler, etnik kimliğin tarihi ve toplumsal koşullardan bağımsız bir varlığı olduğunu ve bu kimliğin ekonomik ve kurumsal düzenlemelerin yok edemeyeceği bir güçle bireylerin siyasi kabulleri üzerinde belirleyici rol oynadığını savunmaktadır. İlkçilere göre, etnik gruplar tarihin derinliklerinden bu yana var olan, somut ve bağımsız oluşumlardır ve varlıkları başka faktörlere (ekonomik, sosyal, kültürel, tarihsel, coğrafi...) indirgenemez ve bu faktörlerle açıklanamaz.²⁰⁵

İlkçi ulus yaklaşımını savunanlardan Schleiermacher'e göre, "ulus, insan ırkının, özellikleri Tanrı tarafından verilmiş doğal bölünmesidir." Yine benzer şekilde, Herder'e göre, her ulustan insan bir kutsalın ifadesidir, bu nedenle kutsal olan şeylerin yok edilmeyip yaşatılmaları gerekir. "Çünkü bir ulus doğal bir şey gibi, bir aile gibidir; yalnızca daha fazla dalı vardır." Bu yaklaşımın çeşitli versiyonlarından söz edilebilir. Örneğin sosyo-biyolojik versiyonu, etnikliği, akrabalığının bir uzantısı olarak görmekte ve yaşam mücadelesindeki kolektif

²⁰⁵ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları**, Sarmal Yayınevi, 1999.

amaçlara ulaşmak için bu akrabalığa yaslanmanın doğal ve gerekli olduğunu savunmaktadır. 206 Buna göre, etniklik kan bağıının doğal bir uzantısıdır ve kan bağı hayatta kalma mücadelesi içinde kolektif amaçları gerçekleştirmek açısından önemli bir dayanaktır. Sosyolojik versiyon ise, dili, dini, ırkı, etnikliği ve toprağı, ortak amaçlara sahip insan gruplarını tarih boyunca örgütleyen temel unsurlar olarak ele almaktadır.²⁰⁷

İlkçiler ya da ulusun doğallığını savunanlar için etniklik ile ulus arasında bir fark olduğu söylenemez. Zira, ilkçiler, dil, din, ırk, etniklik ve toprağı referans almakta ve bunlara kadim bir varoluş atfetmekte, etnik toplulukların ve ulusların tarihin doğal birimleri ve insanın toplumsal yaşamının yegane unsurları olduğunu savunmaktadır. Etniklik ile ulusun özdeşleştirilmesi ise, etnik kimlik dışında ulusal kimliğin ortaya çıktığı bir tarihsel dönemden söz edilmesini imkansız hale getirmektedir. Dolayısıyla, bu yaklaşım açısından ulus ve ulusçulukla ilgili modern bir şey söz konusu değildir. Zira, herhangi bir etnik grubun veya ulusun tarihinin, en eski dönemlerden başlatılıp bugüne kadar getirilmesi mümkündür.²⁰⁸

Günümüzde, ulusun ve ulusçuluğun modern bir olgu olduğuna dair genel bir kanı olduğu söylenebilir ancak bu genel kanı da olabildiğine moderndir! Öyle ki, Smith'e göre, 20. yüzyılın ortalarına kadar kamuoyunda ve akademide "ulusun, aile, konuşma ve bizzat insan vücudu gibi doğal bir şey olduğu üzerine

²⁰⁶ Giebernau, Montserrat, "**Ulusalcılığın Siyasal Karakteri**", Türkiye Günlüğü, sayı 50, Mart-Nisan 1998, sy.120

²⁰⁷ Smith, Anthony, **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Yayınları, 2002, Ankara, sy. 34.

²⁰⁸ A.g.e. 34.

yaygın bir kanı” vardır ve “akademisyenlerin çoğu yer ve zamana göre ulusun değişen şekillerine işaret ettikleri zaman bile, ulusu insana dair bir sabit olarak ele almış ve buna bağlı olarak dünyayı yıkıma uğratan savaşları, uluslar, ulusların çıkarları ve saldırgan içgüdüleri bağlamında ele almışlardır.”²⁰⁹

Bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ulus, modern çağlarda oluşmaya başlamış ve bir süreç içerisinde gelişmiştir. Zira, insan toplulukları ulusa atfedilen, bir topluluk oluşturma bilinci, ortak bir kültürün paylaşılması, açıkça belirlenmiş bir toprak parçasına bağlılık, ortak bir geçmiş ve kendi siyasi kaderini belirleme iradesi gibi özellikleri ancak uzun bir gelişim süreci içinde kazanabilmiştir.²¹⁰

Smith’e göre, ulusun ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Batı’daki üçlü “devrim” (kapitalizm, idari ve askeri merkezileşme, eğitim) büyük önem taşır. Bu “devrim”lerden ilki olan feodalizmden kapitalizme geçiş, iktisadi ve siyasi bütünleşmeyi ve merkezileşmeyi sağlamıştır. Kapitalist ilişki ağlarının genişlemesiyle devlet, iktisadi alanda temel düzenleyici yapı haline gelmiş; vergileme, kaynakların kontrolü ve ticari alanın düzenlemesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Devlet faaliyetinin yoğunlaşması, önemli ekonomik merkezleri devlet kontrolü altındaki bir bölgede birbirleriyle bağlantı kurmaya zorlamış, bu gelişme, önce farklı kentli elitleri ortak bir ekonomik kaderle birbirine bağlarken ardından tek bir teritoryanın kademeli olarak oluşmasına ve eski bölgesel bölünmelerin aşınmasına neden olmuştur. Ekonominin mekan ve aktörlerindeki

²⁰⁹ A.g.e. sy. 28, 29

²¹⁰ Giebernau,1998: 120,121.

değişimin bir sonucu olarak devlet, tüm tüccarların ve zanaatkarların benzer ekonomik şartlarda faaliyet gösterebilmelerini sağlamak için, kendi sınırları dahilinde bütün gelenekleri ve çok farklı ekonomik mesleki koşulları birleşik bir ekonomik sisteme dönüştürmeye odaklanmıştır.²¹¹

Yaşanan ekonomik devrimle yakından ilintili bir biçimde askeri ve idari kontrol yöntemlerinde de bir dönüşüm yaşanmıştır. Bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemeler askeri ve idari yapıların profesyonelleşmesini beraberinde getirmiş, böylece, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönemde Avrupa’da bürokratik devletin yükselişine tanık olunmuştur. Bu süreçte gelişmiş askeri-idari düzeneği ve eğitilmiş personeli ile modern devlet, ekonomik ve siyasal gelişmede ve merkezileşmede önemli bir mesafe almıştır. Modern devletin bu başarısı, burjuva sınıfın ve genellikle aristokrasiye karşı burjuvazinin yanında saf tutan entelijensiyanın gelişmesini teşvik etmiştir. Böylece monarşinin ortadan kalkması ile birlikte devlet aygıtını miras alan yeni toplumsal tabaka güçlenmiş ve bunlar devlet mekanizması sayesinde kendi çıkarlarını gerçekleştirecek politikalara yönelmişlerdir. Bir başka ifade ile, burjuvazi ve entelijensiya, daha önce var olan teritoryal ve siyasal birimleri kendi çıkarına kullanmaya başlamıştır. ²¹²

Smith’in üzerinde durduğu üçüncü “devrim” eğitim ve kültür alanında yaşanmıştır. Bu “devrim”le, kilise dolayısıyla gerçekleşen ilahi egemenliğin yerini dünyevi egemen devlet almıştır. Diğer yandan, Batı’da coğrafi ve idari merkezileşme, kültürel bir homojenleşme ile paralel yol almış, 18. yüzyılın

²¹¹ Smith, 2002: 173, 174.

²¹² Smith, 2002: 175.

sonlarından itibaren burjuva siyasal bilince dayalı olarak başlatılan ulusal düzeyde eğitim projeleriyle devlet, homojen bir yurttaşlar kitlesi yaratmak için çaba harcamıştır. Zorunlu eğitim bir ulusal birim içindeki farklı lehçe ve diyalektleri yıkarak kültürel homojenliği sağlarken zorunlu askerlik ise insanların ulusal değerler adına kendilerini adamalarını sağlamıştır.²¹³

Yukarıda özetlendiği şekilde, üç farklı “devrim”in biraradılığına dayalı biçimde modern bir kategori olarak ulusun geliştiğini savunan Smith’e göre, modern uluslar, pre-modern oluşumlardan farklı olarak hem daha kitleseldirler hem de ulusu oluşturan üyeler kuramsal olarak eşittirler yani yasalar ulusun bütün üyelerine eşit olarak uygulanır. Bir başka açıdan, modern uluslar tarihsel ve kültürel birer topluluk olmaları yanında hukuki-siyasal birer topluluk olma özelliği gösterirler. Yurttaşlar ortak bir hukuk sistemi ile yönetilirler ve bu sistemden kaynaklanan hak ve ödevlere sahiptirler. Ayrıca, uluslar özerk ve egemen birer birim olarak varolurlar.²¹⁴

Bu özellikler yanında, modern uluslar teritoryal bir karakter taşırlar. Ulus, “hareketliliği belli bir toprak parçasıyla sınırlandırılmış ve üyeleri kendilerinin olarak kabul edilen o belirli toprak parçasına ait olan bir insan topluluğudur.” Modern dönemlerde ulusla vatan, paylaşılan bir toprak, ortak bir ekonomi, belli mekanlara bağlı paylaşılmış deneyimler ve ortak bir tarih üzerinden birleşmiştir.

²¹³ A.g.e.sy. 177–180.

²¹⁴ Smith Anthony, **Küreselleşme Çağında Milliyetçilik**, Everest Yayınları, 2002, sy. 56, 57

Oysa modern öncesi dönemlere ait böylesi bir vatan fikrine rastlamak mümkün değildir.²¹⁵

Smith'in yaklaşımına benzer şekilde, Hobsbawm'a göre de, ulus, belirli bir modern teritoryal devletle ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir, teritoryal devletle ilişkilendirilmedikçe milleti ve milliyeti tartışmanın hiçbir yararı yoktur. Dolayısıyla ulus ve ulusçuluk teritoryal devletlerin ortaya çıktığı modern dönemlere ilişkin kavramlar ve olgulardır.²¹⁶

Modern ulusun ve onunla bağıntılı her şeyin temel karakteristiğinin modernliği olduğunu ifade eden Hobsbawm'a göre, bu konuda çeşitli kaynaklara gidildiğinde, 19. Yüzyıl öncesinde modern anlamda ulus kavramını çağrıştıran bir kullanım söz konusu değildir. Örneğin, İspanya Kraliyet Akademisi Sözlüğü'nde 1884 basımından önce modern anlamıyla devlet, millet ve dil terminolojisi kullanılmaz. Lengua Nacional'de ise "bir ülkenin resmi ve edebi dili; o ülkede genel olarak, başka milletlerin dillerinden ve lehçelerden ayrı biçimde konuşulan dildir" ifadesi ancak 1884 basımında geçer. 1884'ten önce nacion sözcüğü, "bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanların toplamı" ve aynı zamanda "bir yabancı" anlamına gelmektedir. Ancak 1884'le birlikte nacion kavramına, "her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik birim", bunun yanında "bir bütün sayılan bu devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar" anlamı yüklenmeye başlanmıştır. İspanya Akademisi Sözlüğü'nde "ulus"un kesin tanımı 1925 yılına kadar

²¹⁵ A.g.e. sy. 59.

²¹⁶ Hobsbawm, 2006: 24.

yapılmamıştır; bu sözlükte ancak 1925 yılında ulus, “aynı etnik kökene sahip olan, genelde aynı dili konuşan ve ortak bir geleneği paylaşan insanların oluşturduğu kolektif” olarak tarif edilmiştir.²¹⁷

İlkçilerin yaklaşımına karşı ulusu modern bir kategori olarak ele alan Anderson’a göre, uluslar modern zamanlarda tahayyül edilmiş birimlerdir.²¹⁸ Bir ulusun tahayyül edilmesi, “üç kültürel tasarımın etkilerini yitirmeye başladıkları yer ve zamanlarda” mümkün olabilmıştır. Bunlardan ilki, “kutsal yazı dillerinin, ontolojik hakikate ulaşmakta ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları” fikri, ikincisi, “toplumların yüksek merkezlerin başka insanlardan ayrı ve farklı olan, kozmolojik (ilahi) bir bağış/buyruktan ötürü hükmeden kralların altında ve etrafında oldukları” fikri, üçüncüsü ise “kozmoji ile tarihi ayırt edilmez, dünyanın ve insanların kökenlerini özdeş kılan zaman tasarımı” fikridir.²¹⁹

Renan’a göre, içinde bulunulan dünya, ulusların dünyasıdır ve ulusların varlığı insan özgürlüğünü garanti altına almak açısından iyi hatta zorunludur.

Ancak bu durum geçmişte böyle olmadığı gibi gelecekte de değişebilir. Günümüz

²¹⁷ Hobsbawm, 2006: 29, 30.

²¹⁸ Anderson, ulusların tahayyülünde en önemli mekanizma olarak kapitalist dönemdeki yayıncılığı görmektedir. Kapitalist yayıncılığın 15. yüzyıldan itibaren Avrupa’daki hızlı gelişimi ulusal bilincin temellerin atılmasında üç farklı yoldan etkili olmuştur. Bunlardan ilki “Latince’nin altında ama konuşulan halk dillerinin üzerinde bir düzeyde, birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratmak”tır. Böylece Avrupa’da milyonlarca insan “birbiriyle baskı ve kâğıt aracılığıyla” anlaşabilir hale gelmiştir. İkinci olarak, kapitalist yayıncılık “dile bir sabitlik kazandırmış ve bu uzun vadede, “özel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda” bulunmuştur. Üçüncüsü ise, kapitalist yayıncılığın lehçelerin üzerinde “farklı bir iktidar” dili yaratmış olmasıdır. Böylelikle, yayın diline yakın lehçeler ön plana çıkarken diğerleri geri plana itilmiştir (Anderson, 1995: 59, 60,61).

²¹⁹ A.g.e. sy. 51

geldiğinde uluslar da ortadan kalkacak ve onun yerini başka bir oluşum, örneğin Avrupa Konfederasyonu, alacaktır. 220

Gellner'e göre ise, ulus modern bir olgudur ancak evrensel bir zorunluluğun sonucu değildir; "ulusları insanlar yaratır; uluslar insanların kendi inanç, sadakat ve dayanışmalarının ürünüdür." Nasıl devletlerin oluşumu birtakım koşullara bağlıysa, uluslar da ancak uygun şartların biraraya gelmesiyle oluşurlar. Ulusun oluşumunu mümkün kılan koşullar ise modernleşmeyle birlikte ortaya çıktığı için, uluslaşma ile modernleşme arasında yakın bir ilişki vardır.²²¹

Gellner'in yaklaşımında ulusun oluşumunu hazırlayan dinamikler asıl olarak sanayileşme süreçleriyle ilgilidir. Geçmişteki tarım toplumlarının aksine, modern toplumlar insanların hareketli olmasını ve herkesin yüksek bir teknik yetenekle donatılmasını gerektirmiştir. Sürekli ve hızlı bir değişim yaşanan modern toplumda, insanların kendilerinden beklenen ekonomik işlevleri sergileyebilmeleri için ancak devletin üstesinden gelebileceği ortak bir kültürle sosyalleştirmeleri gerekir.²²²

Ulusa yaklaşımda ulusun kadim ve doğal bir olgu olduğunu iddia etmenin ya da ulusu tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak modern dönem içerisinde değerlendirmenin farklı sonuçlarından söz edilebilir. İlkilerin yaklaşımı makul bulunduğu, ulusun, ulus-devleti öncelediği kabul edilmiş olur. Bu durumda ulus-devlet, siyasal bilinci berraklaşmış ulusun gerçekleştirdiği, ulusa ait doğal

²²⁰ Renan, 1946: 122

²²¹ Gellner Ernest, **Uluslar ve Ulusçuluk**, İnsan Yayınları, 1992, İstanbul.

²²² A.g.e. sy.76.

bir siyasi yapılanmadır (Bir başka ifade ile, devlet örgütlenmiş millettir). Ancak, ulus modern bir mefhum olarak kavrandığında, ilk oluşum aşamasında, ulus - devleti, bir ulus temeline bağlama zorunluluğu ortadan kalkar. Hatta bu tez ileriletildiğinde, modernleşme dinamiği sonucunda bir siyasal kurumsallaşma olarak ortaya çıkan ulus-devletin bir kez yapılandıktan sonra kendine bir sosyolojik temel arayacağı ve bu arayış içinde “ulus”u kurgulayıp yaratacağı sonucuna varılabilir.²²³

Bir başka açıdan, ulus, verili birtakım etnik ve kültürel özelliklere dayalı olarak uzun tarih dönemleri içinde değişmeden kalan doğal bir olguysa, bunun zaman ve mekan açısından evrenselliğini de kabul etmek gerekir. Dolayısıyla, ulusal duygunun ve ulusal bilincin bütün uygarlık çevrelerinde ve tarihin her döneminde var olduğunu kabullenmek gerekecektir. Buna karşılık, ulusun modern bir olgu olduğu söylendiğinde, artık ulusun evrenselliğinden söz edilemez.²²⁴

Ulus ve ulusçuluğu asıl olarak modern döneme özgü kavram ve olgular olarak ele almak açısından yukarıda ele alınan yazarlar arasında bir ortaklaşma gözlenmekle birlikte Smith’e göre, modernist yaklaşımlar “modernliğin sonuçlarını modern öncesi çağlardan kaynağını alan kültürel bağlar ve etnik kimliklerin oynadığı halen devam eden role dair bir kavrayışla birleştirmeyi reddetmeleri” nedeniyle bir takım sorunlar barındırmaktadır. Oysa, modern ülkelerin “toplumsal ve kültürel pratikleri”, geleneklerin, mitlerin, hatıraların ve

²²³ Erözden, Ozan.**Ulus Devlet**, Dost Yayınları, Ankara, 1997, sy. 62.

²²⁴ A.g.e.

sembollerin etkisindedir ve “siyasal geleneklerde, hukukta, göreneklerde, coğrafyada ve onun kutsal yerlerinde, dilde, edebiyatta, mimari yapılarda, sanatsal ve müzikal kalıtlarda, danslarda, kostümlerde, yiyecekte ve halkın eğlencelerinde kullanılan ve nesilden nesile aktarılan değerlerin içine gömülüdür.”²²⁵

Smith, modern devlet fikrinin de, “modern-öncesi etnik bağ ve duyguların önemini ve gücünü kavramada” başarısız olduğunu iddia etmektedir. Smith’e göre, etnisite ve din, modernliğin dönüştürücü gücüne direnmişler ve modern zamanlarda da etkilerini korumuşlardır. Bu açıdan, Smith, Batı Avrupa’nın güçlü ulus devletlerinin kendilerinden küçük komşularını asimile etmeseler bile içlerine almayı başaran ve böylelikle genişleyen bir milli devlet haline gelen, büyük etnik çekirdekler etrafında kurulmuş devletler olduklarını ve bu durumun tesadüf olamayacağını savunmuştur.²²⁶

1.2.3.3. Ulusçuluk ve Ulus-Devlet Üzerine

Ulusun ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği meselesi ile birlikte ulusçuluğun ve ulusun siyasal-kurumsal yapısı olarak ulus-devletin tarihsel ve toplumsal olarak nasıl ele alınması gerektiği de önemli bir tartışma konusudur.

Ulusları ve ulusçuluğu doğal ve kadim bir olgu olarak görmeyen, kapitalizm ve modernleşme ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışan modernist yaklaşıma göre, uluslar ancak ulusçuluk çağında sosyolojik bir gerçeklik haline gelmiştir.

²²⁵ Smith Anthony, **Küreselleşme Çağında Milliyetçilik**, Everest Yayınları, 2002, sy. 47, 48

²²⁶ A.g.e.sy. 40, 41

Dolayısıyla, “milliyetçilik milletleri yaratır, milletler milliyetçiliği değil.”²²⁷ Örneğin Gellner’e göre, ulusçuluk ulusların bir ürünü değil, tam tersine “ulusları meydana çıkaran ulusçuluğun kendisidir.” Zira, ulusçuluk tarihsel mirasın getirdiği çok sayıda kültürün içinden bir seçim yapar ve söz konusu kültürleri belirli bir üst kimlik temelinde çoğunlukla tamamen dönüştürür.²²⁸

Gellner’e göre, ulusçuluk, ulusal talepler ezeli ve ebedi olduğu için değil, sanayi toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermek için doğmuştur. “Ulusçuluk karmaşık ve sürekli, zincirleme ilişkiler içinde sürekli değişen belirli bir tür işbölümünden kaynaklanmıştır.”²²⁹ Bir başka ifade ile, ulusçuluk, modernleşmenin bazı özgün yönlerinin kaçınılmaz ve doğal bir sonucudur ve sanayi toplumunun ortaya çıkmasıyla bağlantılı bir olgudur.²³⁰ Gellner, ulusçuluğu, “temelde siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören bir siyasal ilke” olarak tanımlamış ve “etnik sınırların siyasal sınırların ötesine taşmamasını ve özellikle bir devletin içindeki etnik sınırların iktidar sahipleriyle yönetilenleri birbirinden ayırmamasını öngören bir siyasal meşruiyet kuramı” olarak değerlendirmiştir.²³¹

Gellner’in yaklaşımı biraz açılacak olursa; Gellner’e göre, sanayi toplumunun ekonomik mantığının yeni ve türdeş bir kültüre gereksinim duyması ile bu gereksinimi karşılamaya soyunan devlet kültürel türdeşliği sağlamaya

²²⁷ Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları**, Sarmal Yayınevi, 1999, sy. 98

²²⁸ Gellner, 1992: 105.

²²⁹ A.g.e.sy. 55.

²³⁰ Giebernau, 1998: 120.

²³¹ Gellner, 1992: 19, 20

çalışmıştır. Bu açıdan ulusçuluk türdeşliği dayatmamış aksine türdeşliğe duyulan nesnel ihtiyaç ulusçuluk olarak belirmiştir. Zira, modern sanayi toplumu ancak belirli kalifiye nitelikleri ve kültürel özellikleri içinde barındıran yeni bir sosyalleşmeyle işlerlik kazanabilmekte, dolayısıyla bu sosyalleşmeyi yaratmak üzere ulusal düzeyde örgütlenmiş türdeşleştirici eğitime ihtiyaç duyulmaktadır. Devletin işin içine girmesi ile, çeşitli kültürel araçlar ve eğitimle, toplumda var olan çok sayıda kültürün sanayi toplumunun gereksinimlerini karşılamada en etkili olanı bir süreç içinde “üst-kültür” haline gelmekte ve bu kültürün eğitim yoluyla tüm topluma kazandırılması ile de türdeşlik içeren bir toplumsal kategori olarak ulus şekillendirilmektedir. 232

Ulusçuluğun bütün farklı biçimleri için kullanılabilecek bir analizden söz etmenin zor olduğunu belirten Giddens, Avrupa’daki ulus-devletlerde görülen ulusçuluk üzerine odaklanmış ve bu tarz ulusçuluğu çözümleyebilmek için dört önemli özellik üzerinde durmak gerektiğini savunmuştur: 1.Ulusçuluğun ulus-devletle ilişkisi demek olan politik karakteri, 2. Ulusçuluğun sanayi kapitalizmiyle ve daha özel olarak burjuva sınıf egemenliği ile ilgili ideolojik özellikleri, 3. Ulusçuluğun kurumlaşmış bir uygulamalar dizisinden çok bir duygu ve tutum dizisi olması, 4. Ulusçuluğun özel sembolik içeriği. 233

Giddens, ulusçuluğun basitçe Batılı entelektüeller tarafından üretilen bir çeşit sapkınlık veya Marksizm’in “geleneksel versiyonları”nda görüldüğü gibi, egemen sınıflarca üretilen ve desteklenen bir ideoloji olarak ele alınmaması

²³² A.g.e. sy. 107.

²³³ Giddens,Anthony, **Ulus-Devlet ve Şiddet**, Devin Yayınları, 2005, İstanbul, sy. 282,283

gerektiğini, bu açıdan, ulusalcılığın daha karışık bir olgu olduğunu savunmuştur. Giddens'a göre, bir ideoloji olarak ulusçuluk psikolojik olarak modern toplumların farklı özelliklerine bağlanır ve içeriği de tarihsel süreçte şekillenir.²³⁴

Ulusun ele alınma tarzı ulusçuluğun nasıl anlaşılması gerektiği tartışmasına yön verir. Bu açıdan, Smith, iki tür ulusçu yaklaşım üzerinde durmuştur: Teritoryal ve etnik ulusçuluk.

Teritoryal ulusçuluk, ulusu sınırları kesinleşmiş bir coğrafyadaki siyasal bir birimle yani devletle ve yasa ile ilişkilendirerek açıklar: “Ulus bir yasalar ve yasal kurumlar topluluğudur; üyeleri ortak bir yasayla bağlıdır ve benzer hak ve sorumluluklara sahiptirler. Prensip olarak, ırka, renge, yaşa, cinsiyete ya da dine dayalı istisnalar yoktur. Yasalar tek bir kaynaktan doğar, teritoryal devlet, ulusun, onun birliğinin ve standartlaşmış olmasının bir ifadesi olarak ulus devletin egemenliğini yansıtır.²³⁵ Etnik ulusçulukta ise, ulusların etnik bağlar temelinde kurulduğu kabul edilir. Bu yaklaşımda, geçmiş, ortak kökler ve soy, gelenekler ve yerlilik öğeleri ön plandadır. Etnik ulusçulukların inşasında filoloji alanında

²³⁴ A.g.e. sy.287 ; Giddens'a göre, ulusçuluk asıl olarak psikolojik bir olaydır ve bireylerin, bir politik düzenin üyeleri arasındaki toplumsallığı vurgulayan semboller ve inançlar dizisiyle ilişkisini yansıtır (A.g.e. sy.159).

²³⁵ Aydın teritoryal ulusçuluğu Aydınlanmayı merkeze alarak değerlendirmiştir. Aydın'a göre, teritoryal ulusçuluk, Aydınlanmanın mirasını taşıyan ve ulus-devleti “etnik ya da dinsel içeriği bulunmadan özgür iradeye sahip yurttaşların birliği ya da mutabakatı”nı ima eden bir siyasal örgütlenme biçimi olarak benimseyen, bir ulusçuluk türüdür. Teritoryal ulusçuluk yaklaşımında ulus, “özgür” insanın iradesini tek egemenlik kaynağı olarak gören Aydınlanma düşüncesinin ana hedefi olan “herkese eşit uygulanacak bir hukuk”tan yola çıkarak ulusu bu hukukun “keyfilikten, kısımlıktan ve şahsılıktan uzak bir biçimde uygulanacak birliği” olarak tanımlanabilir (Aydın, Suavi, “**Etnisite ve Milliyetçiliğin Yanlış Kavranılmasına Dair**”, Bilim ve Gelecek, Sayı 49, Mart 2008, sy. 38, 39).

yapılan çalışmalar önemli rol oynamıştır. Ayrıca tarih de bu yaklaşımda üzerinde durulan önemli bir alandır.²³⁶

Smith teritoryal ve etnik ulusçuluk ayrımı yanında ulusçuluğun karşılayabileceği farklı anlamları sıralama yoluna gitmiş ve bir ideoloji olarak ulusçuluk konusuna odaklanmıştır. Smith'e göre, ulusçuluk aşağıdaki anlamlara gelecek şekilde kullanılabilir:²³⁷

1. Bütün olarak ulus ve ulus-devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,
2. Bir ulusa ait olma bilinci ve ulusun güvenliği ve refahıyla ilgili zlem ve hissiyata sahip olmak,
3. Ulus ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm,
4. Uluslar ve ulusal irade hakkında bir kültürel doktrin ile ulusal emellerin ve ulusal iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji,
5. Ulusun amaçlarına ulaşacak ve ulusal iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.

Smith'e göre, bu anlamlardan özellikle son ikisi, modern ulusçuluğu anlamada anahtar niteliğindedir ve birlikte dşnlmelidir. "nk milliyetçi bir ideoloji olmadan milliyetçi bir hareket düşünülemez." Bu erevede Smith ulusçuluğu "hal-i hazırda ya da potansiyel olarak bir 'millet'i kuracağı bazı mensuplarınca fark edilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir hareket" olarak tanımlamıştır.²³⁸

Smith'e göre, ulusçu ideolojinin merkezi önermeleri şunlardır:²³⁹

²³⁶ Smith Anthony, **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Kitabevi Yayınları, 2002, sy. 178, 179, 193.

²³⁷ Smith, Anthony, **Milli Kimlik**, İletişim, 2004, İstanbul, sy.119 - 121

²³⁸ Smith, 2004: 121.

²³⁹ A.g.e.sy.121.

1. Dünya her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür, 2. Millet bütün siyasi ve toplumsal gücün kaynağıdır ve millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir, 3. Şayet özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa insanların bir milletle özdeşleşmeleri zorunludur, 4. Dünyada barış ve güvenlik hakim olacaksa milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunmaları gerekir.

Genel olarak ulusçuluk yaklaşımlarının ve bir ideoloji olarak ulusçuluğun devletle ilişkili analizi yanında, ulus-devletin, ulusçuluğun şekillendirdiği kurumsal-yönetmel bir yapı mı; ideoloji kullanan, ulusçuluğu şekillendiren ve ulusu inşa eden bir yapı mı olduğu meselesi önemli bir tartışma konusudur. Bu açıdan, ulus, ulusçuluk ve ulus-devletin etkileşim içinde bir bütünlük olduğu söylenebilirse de söz konusu bütünlük içindeki etkileşimin tarihsel zaman içinde ortaya çıkış sırasının, yönünün, türünün, biçiminin ve gücünün hem genel olarak belirlenmesi hem de her somut toplumsal formasyon açısından analiz edilmesi önem taşır. Burada genel bir belirleme yapmakla yetinilmiştir.

Ulus-devlet kategorisi, belirli bir tarihsel dönemde; kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte, kapitalist gelişmenin ilk safhalarında uygun bir siyasal-kurumsal çerçeve sunan mutlak monarşilerin sonraki safhalarda, feodal kurallar, değerler ve kurumlarla birlikte bir engel haline gelmesi ile gündeme gelmiş ancak kısa bir sürede şekillenmemiştir. Zira, modern devletin tarih sahnesine çıkışı, ulus-devletten öncedir. Merkezi nitelik gösteren modern devletler uluslar ortaya çıkmadan da varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Bu devletlerin ulus-devlet niteliği kazanmaya başlamaları Avrupa'da Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi gelişmelerin sonrasına yani 18. Yüzyıl sonu ile 19. Yüzyıl

başlarına rastlar ve dolaylı olarak Aydınlanma dönemi düşüncelerinin etkisiyle gelişir.

Ulus-devletin tarihsel köklerine bakıldığında, ulus-devletin düşünülebilir olması için ondan önce var olanın, yani bir bakıma feodalitenin sürdürülmesinin üstyapısal kurumu olan kral-devletin (dolayısıyla, Ancien Regime'in) yadsınması gerektiği söylenebilir. Bu yadsımayı yeni ortaya çıkan kentsoylu sınıfların toplumsal çıkarına uygun olarak Aydınlanmacılar, feodal sömürüye, soylu-avam ayırımına, feodal yapıdan kaynaklanan adaletsizliklere ve haksızlıklara, kraliyetin keyfi uygulamalarına ve baskılarına karşı çıkararak ve Ancien Regime'in temel dayanağı olan Kilise'nin etkisini ortadan kaldırarak yapmışlardır. Ayrıca, bir yandan insanların felsefi eşitliğini ve toplumdaki tüm bireylerin yasalar önünde eşit yurttaşlar olduğunu söyleyerek feodal toplumsal yapının özelliklerine vurarak; diğer yandan "kralların kutsal hakkı" savına oturan monarşinin meşruluk temelini yıkararak ve devletin kökenine halkı ya da en azından halkın rızasını yerleştirerek, cumhuriyetçi olmamalarına karşın cumhuriyetçilik anlayışının yeşermesine yol açmışlardır.²⁴⁰

Coğrafi, idari ve hukuki merkezileşmeye dayanan ve vergilerle finanse edilen modern devlet, toplumsal, ekonomik ve kültürel modernleşmenin gerekliliklerini, kendinden önceki siyasi yapılanmalara göre, çok daha iyi bir şekilde yerine getirebilme kapasitesine sahiptir. Ulus-devlet, bu modern devlet mekanizmasının sağladığı avantajlardan azami derecede faydalanarak

²⁴⁰ Ağaoğulları. M. A. ; Çulha Zabacı. F ve Ergün. R. **Kral – Devletten Ulus Devlete**, İmge Yayınevi, 2005, Ankara, sy.352

yapılanmış, Ortaçağ devletlerinden ve monarşik devletlerden farklı olarak, yürütme, yasama ve yargı işlevlerinin ulusal bir hükümetin elinde merkezileştiği ve ilke olarak bütün yetişkin yurttaşların formel eşitliğine ve siyasal katılımına olanak tanıyan bir siyasi kurumsallaşma olarak ön plana çıkmıştır.²⁴¹

Ulus-devletin, hem sınırları içindeki toplumsal kesimleri bütünleştirmek hem de kendini meşrulaştırmak için başvurduğu üç temel dayanaktan söz edilebilir: Güvenliği sağlamak, egemenlik sahasındaki insanları siyasal olarak sosyalleştirmek ve onları hak ve sorumluluk sahibi kılmak ve son olarak da, genel olarak yurttaşların sosyo-ekonomik gelişimine yardımcı olmak. Bir başka ifade ile, ulus-devletler, ülke genelinde etkili bir kolluk teşkilatı ve adil bir yargılama/cezalandırma sistemi aracılığıyla asayiş ve toplumsal düzeni sağlayarak, insanları yurttaşlar haline getirip hukukun üstünlüğünü tesis ederek ve son olarak da toplumsal refahı artıracak düzenlemeler yaparak ve bu konuda görece bir denge yaratacak sosyal adımlar atarak toplumsal meşruluklarını geliştirmişlerdir.

1.2.3.4. Ulusun Tarihsel ve Toplumsal Belirlenimi Sorunu

Ulusun modern bir kategori olarak değerlendirilmesi, soya/ırka göre değil geniş anlamda kültüre ve hukuka göre tanımlanması ve hatta Smith'in üzerinde durduğu gibi modernleşme öncesi dönemin belirli unsurları üzerinden modern bir

²⁴¹ Leca Jean, “**Neden Söz Ediyoruz?**”, Uluslar ve Milliyetçilikler, Metis Yayınları, 1998, İstanbul, sy. 14.

olgu olarak şekillendiğinin kabul edilmesi onun tarihselliği ve toplumsallığı konusundaki tartışmayı bitirmez, aksine başka bir düzeyde devam ettirir.

Ulusun modern bir toplumsal kategori olması yanında asıl olarak belirli bir toplumsal sınıf çıkarına uygun olarak şekillenen bilinçli bir siyasal inşa mı (dolayısıyla söz konusu sınıf çıkarının ortadan kalması ile birlikte ortadan kalkabilecek toplumsal kategori mi), insan toplumlarının geçmişten bu yana sahip oldukları ve geliştirdikleri bir takım özelliklerin modern dönemin imkanları ve koşulları ile bir araya gelmesi ve kaynaşması ile yeni ve ideal bir toplumsallık üretmesi mi (dolayısıyla ulus ve ulus-devletin insan toplumlarının uygarlık yaratma süreçlerinin en üst toplumsal ve siyasal ifadesi olarak belirli bir sürekliliği mi karşıladığı) olduğu önemli bir tartışma konusunu oluşturmaktadır.

Bu konudaki yaklaşımlara bakıldığında, bir yanda, ulusun modern toplumların tarihsel ve toplumsal gelişiminde kendiliğinden, adeta belirli bir doğallıkla ortaya çıktığı, en üst toplu yaşam formu olduğu ve bundan sonraki toplumsal gelişmenin bu form içinde gerçekleşeceği ya da gerçekleşmesi gerektiği, modern ulusçu yaklaşımların ortak düşüncesidir. Ulusçu düşünce açısından ulus ve ulusçuluk, belirli toplumsal öğelerin biraradalığı vurgulanarak ele alınmakta, tarihsel süreçteki dayanıklılıkları ve yaygınlıkları üzerinden kavranmakta ve ileri uygarlık düzeyi ile özdeş olarak değerlendirilmektedir. Ancak böyle yapılarak en nihayetinde ulusun ve ulusçuluğun tarihselliği reddedilmektedir.

Ulusçu yaklaşımların karşısında ise, ulusu asıl olarak burjuva sınıfın ve kapitalist pazarın gelişimi üzerinden şekillenmiş tarihsel ve toplumsal bir olgu

olarak açıklayan ve kapitalist üretim tarzının ve egemenlik biçiminin ortadan kalkmasıyla birlikte aşılabacağını savunan yaklaşımlar bulunmaktadır.

Birinci yaklaşım Batı toplumsal ve siyasal düşünceler tarihinde olduğu gibi Türk modernleşmesi sürecinde de yaygın ve etkili bir yaklaşımdır. Bu tür ulus ve ulusçuluk kavrayışına Türk modernleşmesi sürecinden çok sayıda örnek göstermek mümkündür. Zira, Türk modernleşmesinin üzerinde şekillendiği düşünsel zemin, ulusa ve ulusçuluğa doğal ya da tarihsel öğeler üzerinden yaklaşılsın,²⁴² ulusçu düşüncenin belirleyiciliği ile şekillenmiştir.

Bu açıdan, Ziya Gökalp dolayımı ile Avrupa pozitivist düşüncesi etkisiyle Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı ulus belirlemesi önemlidir. Atatürk'e göre ulus, “zengin hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda ortak arzu ve olurda samimi olan, sahip olunan mirasın korunmasına beraber devam hususunda iradeleri ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyet”tir.²⁴³ Yine başka bir aktarıma göre, Atatürk ulusu tanımlarken “bir harstan olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir, dersek milletin kısa bir tarifini yapmış oluruz” ²⁴⁴ diyerek ulusun belirleniminde önemli öge ya da

²⁴² Türk modernleşmesi sürecinde ulusun yalnızca belirli ortak toplumsal/kültürel öğeler ve hukuki bağ üzerinden değil ırka/soya dayalı olarak anlaşıldığı ve tanımlandığı, bu anlayışlardan birinin ya da diğerinin ön plana çıktığı dönemler olduğu, ancak her ikisinin de eklektik bir bütünlük olarak varlığını bugüne kadar sürdürdüğü belirtilmelidir. Ancak, ulus ve ulusçulukla ileri uygarlık düzeyinin özdeşleştirilmesi ve ulus, ulusçuluk ve ulus devlet kategorilerinin tarihselliğinin bu anlamda reddedilmesi anlayışının belirgin bir süreklilik taşıdığı söylenebilir.

²⁴³ Afet İnan, Ayşe, **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, İstanbul, 1971, sy.58.

²⁴⁴ **Atatürkçülük (Birinci Kitap)**, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, sy. 3.

öğelerin kültürel olduğunu vurgulamış ve modern kültürün belirleyiciliğinde iradi olarak yoğrulmuş/yoğrulacak bir insan topluluğunu idealize etmiştir.

Bu konuda Ülken'in yaklaşımı ise oldukça tipiktir. Ülken ırk ile ulus arasında objektivist ulus kuramının savunduğu tarzda bir ilişki olmadığını vurgulamış ve ulusun modern bir olgu olduğunu kabul etmiş ancak aynı zamanda, ulusun en üst medeniyet düzeyini karşılayan sürekli bir toplumsallık olduğu ve/veya olması gerektiği konusunda ısrar etmiştir.

Ülken'e göre, ulus ırk demek değildir. Tarihin yapıp yoğurduğu bir gönül birliğidir, bir manevi uğraktır. Irk, antropolojik ve filolojik bazı vasıflara göre kurulmuş mücerret bir zümredir. Ferdin iradesi dışında kalan, gerçekliğini kaybetmiş farazi bir bağdır. Renklere, kafataslarına, kan gruplarına göre yapılan ayrımlar, bugün bilimsel gerçeklere uymamakta ve bir ihtiyaca cevap vermemektedir. Irk kavramı bir istila, bir birleşme veya emperyalist emellerin aracı olarak kullanılmış ve ulus gerçekliği ile karıştırılmıştır. Irk, biyolojik bir olaydır. Ulus ise daha çok tarihi bir varlıktır.²⁴⁵ Ancak, ulus, tarihi materyalizmin iddia ettiği gibi, burjuvazinin gelişmesinden doğmuş bir geçiş cemiyeti de değildir. Ulus gerekli ve zorunlu olan bütün tarihi şartların yüzyıllar boyunca hazırlanmış olması ile oluşur. Bu açıdan çağdaş sosyal bir gerçektir.²⁴⁶ Bu nitelikleri ile ulus, toplum hayatında erişilen son merhaledir. İlk çağlarda bir siteler medeniyeti olduğu gibi, bugün de bir uluslar medeniyeti vardır. İnsanlığın en ileri şekli olan ulus, modern medeniyetin temeli olan gerçek cemiyettir, diğer

²⁴⁵ Ülken Hilmi Ziya, **Millet ve Tarih Şuuru**, İstanbul, 1948, sy.189

²⁴⁶ Ülken Hilmi Ziya, **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul, 1963, sy.229

bir ifadeyle şuurlu topluluktur. Medeni olmak, ancak kuvvetli bir ulus olmakla mümkündür.²⁴⁷

Medeniyet düzeyi ile ulus arasında kurulan bağ ulusçu düşüncenin en yaygın argümanlarından biridir. Örneğin, Turhan'a göre, "medeni bir cemiyet olmakla, millet olmak arasında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de aynı şartları icap ettirmekte ve aynı temel süreçlere dayanmaktadır."²⁴⁸ İnan'a göre de, "millet gerçeği, çağımızın reddedilmez sosyal ve siyasi gerçeklerinden birisi olup, bütün ideolojilerden daha güçlüdür. Zira millet fikrini reddeden doktrinler uygulandığı ülkelerde bile, milli duyguları ortadan kaldıramamıştır..."²⁴⁹

Ulusun toplumların gelişiminde bir aşama olduğu fikri²⁵⁰ genel olarak liberal geleneğin ve Marx ve Engels'in toplumsal ilerleme yaklaşımları üzerinden düşünülecek olursa, Marksizmin (bazı Marksist yaklaşımlara göre hiç de zorunlu ve/veya 'istenen' bir aşama olarak değerlendirilemeyeceği belirtilmelidir) ortak kabulü olarak değerlendirilebilir. Ancak ulusun toplumsal süreçlerin değişmesi ile birlikte tarihsel olarak aşılabileceği ve/veya aşılması gerektiği düşüncesi

²⁴⁷ Ülken, 1948: 169.

²⁴⁸ Turhan, Mümtaz, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul, 1965, sy.6

²⁴⁹ Afet İnan, Ayşe, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazmaları**, Ankara, 1969, sy.18

²⁵⁰ Hobsbawm'a (2006: 59).göre, liberalizm açısından (Marx ve Engels örneğinin kanıtladığı gibi, yalnız liberalizm açısından da değil) "millet"ın gerekçesi, insan toplumunun tarihsel gelişmesinin bir aşamasını temsil etmesiydi. Belirli bir ulus devletin yerleşik düzeni açısından gerekçe ise, söz konusu milliyetin üyelerinin öznel duyguları ya da gözlemcinin kişisel sempatileri ne yönde olursa olsun, tarihsel evrime ve ilerlemeye uygun olup olmadığına ya da onları geliştirip geliştirmedığıne bağlıydı.

üzerinden yürütülen tartışma toplumcu bir eksene daha çok da Marksist geleneğe oturmaktadır.

Sonuç olarak, ulus, dil, din, etniklik gibi doğallık atfedilen unsurların birlikteliğine ve sürekliliğine dayalı olarak ele alınabilecek ezeli ve ebedi bir olgu olmadığı gibi, pre-modern ya da modern özellikler gösterebilir, objektif ve subjektif öğelerin modern dönemdeki birlikteliği ile adeta kendiliğinden gerçeklik kazanmış, ileri medeniyet seviyesi ile özdeş kabul edilebilecek yegane siyasal form da değildir. Ulus, tarihsel olduğu kadar toplumsal bir kategoridir.

Ulus, özünde, Batı'da kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi ile birlikte güçlenen burjuva sınıfın toplumsal egemenliğinin siyasal formudur. Bu niteliği ile “Ancien Regime”e karşı burjuvazinin ve yedeklediği halk yığınlarının mücadelesi sürecinde, modern merkezi devlet yapılarının sağladığı imkanlarla pre-modern ve modern bir dizi unsur kullanılarak inşa edilmiştir.

Ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet olgularının ortaya çıkış önceliği ve aralarındaki ilişkinin belirleyici yönüne bakıldığında, ana hatları ile, kapitalist gelişme ile birlikte feodal parçalanmışlığın aşılması ve monarşik merkezi devletlerin güçlenmesi, ardından bu yapıların, burjuva sınıfın ağırlığının artması ile, modern merkezi devletler haline gelmeleri, sonra bu devletlerin egemen sınıflarının (ki artık egemen sınıflar ile yönetici sınıflar özdeş hale gelmiştir) özünde egemenlik çıkarlarını yansıtan ulusçuluk aracılığıyla teritoryal sınırlar içindeki insan topluluğunu ulus formunda şekillendirmesi ve modern merkezi devletlerin ulus-devlet niteliği kazanması, şeklinde bir olgusal ve zamansal zincirden söz edilebilir.

Yani ulusçu ideolojinin va'az ettiğinin tersine, belirli bir sınıf çıkarına göre yapılanmış modern merkezi devletlerin ulus karşısında tarihsel önceliğinden ve belirleyiciliğinden söz edilmelidir. Batı'da ulus devletlerin ortaya çıkması ile birlikte modern anlamda uluslar da inşa edilmeye başlanmıştır. Elbette bu inşa bir takım pre-modern özellikler üzerinden gerçekleşmiştir. Ancak, bu, modern ulusların, devletler aracılığıyla ideoloji kullanılarak (ulusçuluk) inşa edildiği önermesini geçersiz kılmaz. Hobsbawm'ın aktarımı ile, İtalyan devlet adamı Massimo d'Azeglio şu ünlü deyişiyle bu durumu ifade etmiştir: "İtalya'yı yarattık, şimdi de İtalyanları yaratmalıyız." 251

1.3. Modernleşme ve Eğitim

Kapitalizmin ve modernleşmenin gelişimi sürecinin eğitim alanına dönük büyük etkileri olmuştur. Kapitalizm öncesinde malikane yapıları, loncalar ve dini kurumlar içinde; malikanelerde soyluluğa özgülenmiş yeterlikleri genç kuşağa kazandırmaya, loncalarda esnaf örgütü üyelerinde işin gerektirdiği düşünülen tutum ve yeterlikleri geliştirmeye ve dini kurumlarda ruhban sınıfın ve bir toplumsal ideoloji olarak dinin yeniden üretimini sağlamaya dönük olarak işlev gören ancak toplumsal alan düşünüldüğünde sınırlı bir etkinlik olarak örgütlenen eğitim, kapitalizm ve modernleşme ile birlikte programatik olarak farklılaşmış ve zaman içinde, sınıf mücadelesinin belirlediği zeminde, yaygın, kitlesel ve kamusal bir etkinlik olarak şekillenmeye başlamıştır.

²⁵¹ Hobsbawm, 2006: 61, 62.

Eğitimin programatik olarak farklılaşmasında Rönesans, Reform süreçlerinden Aydınlanma dönemine varan toplumsal ve düşünsel gelişmelerin büyük önemi vardır. Bu süreçte eğitim “dünyevi” referansların belirleyici olduğu yeni bir içerik kazanmaya başlamış ve bu içeriğiyle de siyasal alanda laikleşme hareketlerinin gelişimini ivmelemiştir; ulus/ulusçuluk ve ulus egemenliği düşüncesinin gelişimi ile temsili sistemin ve onun öznesi durumundaki yurttaşın siyasal sosyalleşmesi açısından büyük önem taşımıştır.

Modernleşme sürecinde eğitimin, asıl olarak siyasal sistemin hegemonik yeniden üretimini, bir başka ifade ile, yurttaşların ulus-devlet formları içinde toplumsallaştırılması işlevini, gerçekleştiren bir etkinlik olarak işlev gördüğü ve bunun eğitimin ideolojik/kültürel yeniden üretim sürecindeki yerine karşılık geldiği söylenebilir. Diğer yandan, ulusların ve ulus-devletlerin oluşmasından ziyade belirli bir sınıf mantığına göre siyasal ve sosyo-kültürel olarak inşa edilmelerinden söz edilebilir. Bu inşa sürecinin önemli araçlarından biri milliyetçiliktir. Milliyetçilik modernleşme sürecinde din ve laikleşme süreciyle bağıntılı modern bir ideolojidir. Milliyetçiliğin önemli bir aracı ise eğitimidir.

Bu alt bölümde önce ideoloji konusu ele alınarak eğitimin ideolojik/kültürel yeniden üretim sürecindeki rolünü çözümleyebilmek açısından bir ön çerçeve oluşturulmuş daha sonra da eğitimle sosyal ve siyasal kimliklerin belirlenmesi ve inşa edilmesi arasındaki ilişki ulus inşası ve yurttaşlık kavramları üzerinden tartışılmıştır.

1.3.1 İdeoloji Üzerine

İdeoloji, Grekçe “eidos” ve “logos” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş bir kavram olarak fikirlerin nasıl oluştuğu, benimsendiği ve bu fikirlerin kendi aralarında nasıl bütünleşip tutarlı sistemler haline geldiği ile ilgili bir kavramdır.²⁵²

Bu niteliği ile ideoloji, var olan bir sosyal yapıyı devam ettirmeye veya yenisini yaratmaya yarayan bir fikir yapısı olarak değerlendirilmiştir.²⁵³

Eagleton'un “İdeoloji”²⁵⁴adlı çok bilinen eserinde kavramın içeriğine dair sıraladığı on altı tanımın ortaklaştırılabilecek öğelerini bir araya getiren Özbudun ve Demirer'e göre, ideoloji, toplumsal sınıflara ilişkindir, (siyasal) iktidar ile ilgilidir, anlamsal/söylemsel alana tekabül eder ve genellikle bir yanılsama ögesi içerir. Dolayısıyla, “ideoloji egemenlik/iktidar ilişkilerinin mevcut olduğu (herhangi) bir toplumda, bireylerin (ya da dilerseniz öznelerin) iktidara ilişkin konumlarını anlamlandırdıkları ve genellikle bir ‘yanılsama’ ögesi içeren az-çok sistemli fikirler topluluğu” olarak tanımlanabilir.²⁵⁵

İdeoloji terimine ilk kez Fransız Devrimi sonrasında yazılmış Fransızca metinlerde rastlanmıştır. Toplumsal ve eğitsel reformların niteliğine ve yaygınlaştırılmasına yönelik tartışmaların yaygın olduğu bu dönemde Fransız materyalistleri kendi felsefelerini ve ideallerini tanımlamak için ideoloji terimini kullanmaya başlamışlar; düşünce (idea) biliminin (logos) tam karşılığı olarak

²⁵² Çulhaoğlu, Metin, **İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği**, Öteki Yayınevi, Ankara. 1998, Sy. 12.

²⁵³ Şerif, Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4, İletişim, 1991, İstanbul.

²⁵⁴ Eagleton, Terry, **İdeoloji**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

²⁵⁵ Özbudun Sibel ve Demirer Temel, **İdeolojinin Yeniden Üretimi ve Üniversiteler**, Ütopya, Ankara, 1999.

“idéologie”, bu bilimle uğraşmaları nedeniyle de kendilerini adlandırmak üzere “idéologues” terimini kullanmışlardır.²⁵⁶

İlk defa 1797 yılında Fransız felsefeci Destutt de Tracy, ideoloji kavramını “herkese doğru düşünme imkanları sağlamak için kullanılacak fikirler bilimi” olarak kullanmıştır. İnsanların yanlış düşüncelerini düzeltmeye çalışmanın zamanının geldiği düşünülen devrim sonrası Fransa’sında, “ideologlar” olarak bilinen kişilerle yakın bağları olan Napolyon iktidara geldiğinde ideoloji terimi olumlu bir anlamla yaygın olarak kullanılmıştır. Öyle ki, Napolyon içinde “ideologlar”ın bulunduğu “Institut de France” adında bir kuruluşa aydınlanma felsefesinin ilkelerine dayanan bir eğitim sistemi geliştirme görevi vermiştir. Ancak daha sonra, “ideologlar”la Napolyon arasındaki çatışma dolayısıyla kavram ilk olarak Napolyon tarafından “ideologlar”ın ve fikirlerinin “işe yaramazlığı” anlamında olumsuz olarak kullanılmıştır.²⁵⁷

Bu olumsuz kullanım, bambaşka bir açıdan, Marx’ın düşüncesinde de vardır. Marx, ideoloji kavramını maddi yaşamın çelişkili doğasından kaynaklanan yanlış bilinç formları olarak, olumsuz ve sınırlı bir anlamda kullanmıştır. 20. Yüzyılla birlikte Marksist gelenekte anlam genişlemesine uğrayan ve farklı toplumsal biliş, düşünüş ve değerlendiriş tarzlarını karşılayan kavramın, post-modern düşünsel yaklaşımların yaygınlık kazanmasıyla birlikte kullanışlı bir

²⁵⁶ Çelik, Nur Betül, **İdeolojinin Soykütüğü**, Bilim ve Sanat, Ankara, 2005. Sy.27.

²⁵⁷ Mardin, Şerif. **İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000. Sy. 22, 23.

kavram olmadığı iddia edilmiş²⁵⁸ ve bazı düşünce insanları “ideoloji” yerine “söylem” kavramını kullanmayı tercih eder olmuştur.²⁵⁹

Marx eserlerinde net bir ideoloji tanımı yapmamış ve ideoloji konusu Marksistler arasında sıklıkla üzerinde tartışılan bir konu olmuştur. Marksist gelenek içinde, Marx’ın ilk dönem eserleriyle sonraki dönemlerdeki eserleri arasında ideoloji konusuna yaklaşımda bir kopuştan mı bir süreklilikten mi; Marx ile Marksist gelenek içinde anılabilecek düşünce ve eylem insanları arasında temel bir farklılaşmadan ya da karşıtlıktan mı bir tamamlayıcılık ilişkisinden mi söz edilebileceği konularında çeşitli düşünceler öne sürülmüştür.

Marx, ideoloji tahliline öncelikle toplumsal bilincin nasıl belirlendiğine ilişkin genel sınırları çizmekle başlar. İdeolojiyi maddi pratikten hareketle açıklayan Marx düşünceleri ideolojik formlara dönüştüren etkenin toplumsal ve ekonomik ilişkilerin çelişkili doğası olduğunu savunur. Kabaca ifade edilecek olursa, Marx’da toplum çıkar çatışmalarıyla bölünmüş olmasına rağmen toplumu çatışmalı değil uyumlu bir bütün olarak göstererek toplumsal karşıtlıkların üstünü

²⁵⁸ Bu konularda derli toplu bir tartışma için bkz. Sancar Üşür, Serpil, **İdeolojinin Serüveni – Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

²⁵⁹ Günümüzde sosyal bilimler alanında modası geçmekte gibi görülen ve ideoloji yerine “söylem” kavramının gündeme getirildiği konjontürde, gerçekliğe ilişkin algılamamız özne- nesne ilişkileri üzerinden yeniden değerlendirilmiş; bir yandan pür yapısalcı görüşlerle özne sorgulanmış diğer yandan ise yapısal etmenlerle birlikte dış dünyaya ilişkin bilginin belirli bir perspektiften bakan çoğul öznelerin dille deneyimledikleri yorumlardan ibaret olduğu iddia edilmiştir. Dil ve dilden öte söylemin ‘gerçekliği’ kurduğu ve sınırladığı düşüncesi, hem maddi yaşamın çelişkili doğasının kaynaklık ettiği yanlış bilinç olarak, hem de toplumsal sınıfların kendi sınıf konumlarına ilişkin politik bilinçleri olarak ideoloji kavramını bir kenara bırakıp insanların toplumsal yaşama ilişkin kavrayışlarının söylem içinde, sözün kurallarıyla belirtildiği düşüncesini ön plana çıkarmıştır.

örtmeye ve böylelikle toplumsal uyumu gerçekleştirmeye yarayan düşünsel formlar ideolojik formlardır. Bu açıdan, Marx'ın ifade ettiği, “her dönemde hakim fikirler, hakim sınıfın fikirleridir” sözü, ekonomik, toplumsal ve siyasal gücü elinde bulunduranların egemen fikirlerin üretim ve dağıtımını da düzenleyebildiklerini anlatmaktadır.²⁶⁰

İdeoloji kavramının Marx'da taşıdığı anlam, Marx'ın düşünsel gelişiminin çeşitli aşamalarında bazı farklılıklar göstermiş ve bu konuda çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bu çalışmanın sınırlarını aşan bu tartışmalarda örneğin Eagleton (1996) kopuşlar, Larrain (1993) ise süreklilikler ve tamamlayıcılıklar üzerinde durmuştur.

Söz konusu tartışmalara girmeksizin, kısaca, Marx'ın ideolojiye ilişkin düşüncesinde, Hegel'in devlet kavrayışının ve Feuerbach'ın din eleştirisinin tartışılmasından genç Hegelcilerle girdiği tartışmalara; tarihsel materyalist yöntemi geliştirmesinden kapitalist toplumun işleyiş yasalarının somut analizini yaptığı son çalışmalarına kadar, “ters yüz olma” düşüncesinin²⁶¹ ve ideolojinin olumsuz ve sınırlı bir kavram olarak ele alınmasının²⁶² varlığını koruduğu söylenebilir.

²⁶⁰ McLellan, David, **İdeoloji**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, Sy.14,15.

²⁶¹ İnsan bilincinde beliren tersyüz olmaların maddi dünyadan kaynaklandığı ve maddi dünyanın çelişkileri dolayısıyla meydana geldiği dolayısıyla hatalı fikirlere değil, bu hatalı fikirleri üreten toplumsal gerçekliğin çarpıtılmış doğasına odaklanmak gerektiği.

²⁶² Bir çarpıtmayı ve çelişkilerin yanlış temsilini ifade ettiği için olumsuzdur. Her türden yanılgı ve çarpıtmaları kapsamadığı için de sınırlıdır. Marx açısından bir fikri ideolojik kılan asıl etken bu fikrin toplumsal ve ekonomik ilişkilerin asıl doğasını gizlemesi ve böylelikle toplumsal eşitsizliği haklı göstermesidir. Bu açıdan bakıldığında bütün fikirler değil, sadece toplumsal çelişkileri

Süreklilik ve tutarlılık açısından bakıldığında, Marx için yukarıda ifade edilenleri Marksist gelenek açısından söylemek mümkün değildir. Bu açıdan, Marx ile ardılları arasında belki işlevsel bir bütünlükten söz edilebilir!

Kabaca ifade edilecek olursa, Lenin kapitalist toplumların iki ana sınıfının politik bilinçlerine ya da dünya görüşlerine işaret eden sosyalist ve burjuva ideolojileri düşüncesini gündeme getirirken, Gramsci “Önsöz”de yer alan ve ideolojiyi altyapının üzerinde varlık kazanan üst yapı kurumları içinde genelleyen Marx’ın yaklaşımına göndermede bulunarak hegemonya kavramını geliştirmiştir. Althusser ise, bilim ve ideoloji ayrımında ısrar etmiş ve ideolojinin maddiliği düşüncesini öne sürmüştür.

İdeoloji kavramın anlam genişlemesine uğratılması ya da farklı bir bağlamda gündeme getirilmesinin, konjonktürel politik gereklilikler üzerinden,²⁶³ asıl olarak Lenin tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir. Lenin döneminde politik pratiğin bir teorisini yapmak ve sınıf mücadelesi ve parti düşüncesi açısından kullanışlı bir ideoloji yaklaşımına sahip olmak büyük önem kazanmıştır. Dolayısıyla, Lenin ideolojiyi çeşitli sınıfların çıkarlarıyla bağlantılı politik bilinç biçimleri olarak kullanmış ve asıl olarak iki temel ideoloji, burjuva ideoloji ve sosyalist ideoloji, üzerinde durmuştur.

Lenin’e göre,

gizlemeye yarayanlar ideolojiktir (Larrain, j. **Marxist Düşünce Sözlüğü**, Ed. T. Bottomore, İletişim yayınları,1993, Ankara. Sy.281.)

²⁶³ Mardin, 2000.

“[H]areketlerinin süreci içerisinde, çalışan yığınların kendi başlarına formüle edecekleri bağımsız bir ideolojiden söz edilemeyeceğine göre, tek seçenek şu oluyor – ya burjuva ideolojisi ya da sosyalist ideoloji. İkisi arasında bir orta yol yoktur. Çünkü insanlık üçüncü bir ideoloji yaratmamıştır ve ayrıca da sınıf karşıtılarıyla parçalanmış bir toplumda sınıf dışı ya da sınıf üstü bir ideoloji söz konusu olamaz(...)”²⁶⁴

Lenin’in yukarıdaki pasajda aktarılan ideoloji yaklaşımıyla birlikte, politik mücadelenin gelişimine ve başarılarına da bağlı olarak, ideoloji maddi yaşamın çelişkilerini gizleyen zorunlu bir çarpıtma olmak yanında, proleter sınıfı da içerecek biçimde sınıfların politik bilincine işaret eden “nötr” bir kavram olarak da kullanılır olmuştur.

Lenin’in ideoloji yaklaşımı, olumsuz bir ideoloji yaklaşımını, ancak çürütmek üzere ele alan Gramsci’yi etkilemiştir. Gramsci, gelişmiş kapitalist toplumların iktidar ilişkilerini çözümleyebilmek ve bu toplumlarda egemenliğin büyük toplumsal eşitsizliklere rağmen, açık zor olmaksızın, nasıl sürdürülebildiğini açıklamayabilmek için “hegemonya” kavramını geliştirilmiştir. Gramsci’nin kavramı geliştirdiği dönemde sınıf mücadelesi pratiği içinde egemen sınıfların egemen kalmayı nasıl başardıkları sorusu merkezi önem taşımaktadır. Hegemonya kavramı sayesinde iktidar, bireylere dışsal, tepeden, zorla kabul ettirilen, salt devlet kurumları eliyle uygulanan bir şey olmak dışında; ideolojik süreçler boyunca zihinlerde kurulan ve kitlelerin onayına dayanan bir iktidar pratiği olarak da anlaşılmaya başlanmıştır.²⁶⁵

²⁶⁴ Lenin, İvan İlyiç, **Ne Yapmalı?** Sol Yayınları, 1992, Ankara.sy.45.

²⁶⁵ Sancar, 2005: 205, 206.

İdeoloji konusunda yazan Marksist düşünürlerden Althusser ise, Marx'ın ilk yazıları ile sonraki yazıları (özellikle Kapital) arasında önemli farklar olduğunu, bu açıdan, Marx'ta epistemolojik bir kopma yaşandığını iddia etmiştir. Ona göre, Marx'ın iki döneminin sorunsalları farklıdır. "Genç Marx" yabancılaşma, kendini insani olarak gerçekleştirme gibi Hegelci etkiler taşıyan konularda yazmışken "olgun Marx" kapitalist sistemin işleyiş yasalarının somut analizini yapmış ve gerçek anlamda bir bilim geliştirmiştir.

Althusserl Marx'ın "yanlış bilinç" anlamındaki ideoloji tanımını reddederken ideolojinin maddiliği üzerinde durmuştur. Althusserl'e göre, "ideolojinin gerçek kaynağı, deneyim ya da özne değil, nesnel, maddi gerçekliktir; nesnel bir ideolojik yapı olarak ideoloji, öznenin eylemleri ve bilincine indirgenemez."²⁶⁶İdeoloji, toplumsal formasyonun üç temel düzeyinden biridir. Ekonomik düzeyde doğa dönüştürülür, böylelikle üretim yapılır. Politik düzeyde toplumsal ilişkiler dönüştürülür. İdeolojik düzeyde ise insanın kendi hayatıyla var olagelen ilişkisi demek olan ideolojik tasarımlar dönüştürülür. Her toplumsal formasyon varolmak ve varlığını sürdürebilmek için üretici güçler ile varolan üretim ilişkilerini üretmek ve yeniden üretmek zorundadır. Dolayısıyla, ideolojinin temel işlevi yeniden üretim sürecinde açığa çıkar.²⁶⁷

Sonuç olarak, Marx, gerçekliğin maddi yaşam koşullarına odaklanan analizinde, kapitalist sistem içinde maddi yaşam koşullarının çelişkili doğasından

²⁶⁶ Swingewood, Alan, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, Ankara. Sy. 360.

²⁶⁷ Belge, 1994 (Althusser,Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim,1994, İstanbul, içinde).

çıkışla, toplumda egemen olan bilinç formlarının yanılsamalı niteliğini açıklamış; olumsuz ve maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimi bağlamıyla sınırlı bir kavram olarak ideoloji kavramını kullanmıştır. Marksist gelenekte ise ideoloji kavramı anlam çeşitlenmesine ve içerik genişlemesine uğramıştır.

Bu çalışmada ideoloji kavramı, Marx'ın özgün yaklaşımına benzer bir şekilde, maddi yaşam koşullarının çelişkili doğasından çıkışla tanımlanan ancak yalnızca maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimini değil toplumsal yeniden üretim sürecinin tüm boyutlarını içine alan bir kavram olarak kullanılmıştır.

Özellikle, dinin insanlığın gelişiminde rasyonaliteyi önceleyen geri bir tarihsel aşamanın dışı vurumu değil modernleşme sürecinde belirli bir egemenlik mantığına oturan modern bir ideoloji olduğu ve dinsel olan dünyevi olan ayrımı üzerinden toplumsal yaşamın dini referanslardan görelî olarak arındırılıp milliyetçilikle ikame edilmesi anlamında laikleşmenin de yine “ilerici” ya da nötr bir kavramı/süreci karşılamaktan ziyade belirli bir egemenlik sisteminin inşası açısından değerlendirilmesi gerektiği düşüncesinden çıkışla, Marx'ın temel yaklaşımına bağlı kalınarak, “yanlış bilinç” anlamında ideoloji yaklaşımı benimsenmiştir.

1.3.2. Ulus İnşa Süreçleri, Yurttaşlık ve Eğitim

Genel olarak modernleşme sürecine, özel olarak da Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecine ve bu süreçlerde eğitim konusuna odaklanan bu çalışmanın, ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet mefhumlarına ilişkin olarak asıl üzerinde durduğu konu ulus inşa süreçleridir. Bu açıdan, ulusun, ideoloji

kullanılarak (ulusalcılık) belirli bir sınıf çıkarına uygun olarak şekillenen kurumsal yapı (devlet) tarafından inşa edilme süreçleri ve bu süreçlerde kullanılan araçlar üzerinde durmak anlamlı olur.

Smith'e göre, ulus inşasında etnikliğe gitmek ve idealize edilmiş bir geçmiş arayışına ya da yaratımına başvurmak gibi bir dizi yoldan söz edilebilir. Zira, Smith, modern ulusta etnik bilincin sürdürüldüğünü, hatta yenilendiğini savunmaktadır. Smith'e göre, modernleşme literatüründe "etnisitenin geçmişe ait bir şey olduğu ve 'kabile bağları'nın büyük 'ulus inşa etme' girişiminin içerisinde eridiği veya erimekte olduğuna dair bir inanç" baskın durumdadır. Ancak, etnisite eriyip yok olmamakta, bilinçli olarak sürdürülen ve yenilen bir olgu olarak varolmayı sürdürmekte ve ulusun oluşumu açısından büyük önem taşımaktadır.²⁶⁸

Yine Smith'e göre, insanları birbirine bağlamada en etkili kaynak geçmiştir. Geçmişe ve onun önemli bir ögesi olarak etnik kimliklere duyulan özlem bürün toplumların ortak bir özelliğidir. Bu geçmiş çoğu zaman idealize edilerek yeniden keşfedilir ya da üretilir. Bu konuda, arkeoloji, filoloji, sosyoloji, tarih, antropoloji ve folklor çalışmaları gibi modern disiplinlerin yardımına başvurulur.²⁶⁹

Hobsbawm'a göre ise, ulus inşasında pre-modern unsurların yeri ve rolü görece olarak sınırlıdır. Örneğin, modernleşme öncesinde varolduğu düşünülen ve ulusun oluşumu için temel önemde kabul edilen ulusal diller hemen hemen daima yarı yapay kurgulardır ve yer yer, modern İbranice gibi, neredeyse icat

²⁶⁸ Smith Anthony, **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Yayınları, 2002, Ankara.

²⁶⁹ A.g.e. sy. 227 – 234

edilmiştir. Ulusçu mitolojinin varsayımının tersine, ulusal kültürün ilk temeli ve ulusal düşünce yapısının dayanağı olmayan ulusal diller, genellikle, fiilen konuşulan (ve lehçelere ayrılmış olan) çeşitli deryşlerden, standartlaşmış bir deryş geliştirmeye yönelik girişimlerden hayat bulmuştur.²⁷⁰

Ulus oluşumunda ya da inşasında pre-modern unsurların görelî ağırlığının ne olduğu tartışması bir yana süreçte etkili olan bir dizi uygulamadan ve araçtan söz edilebilir.

Dil ve kültür birliğı sağlamak ulus inşa etmenin önemli bir ayağıdır.²⁷¹ Bu açıdan Smith'e göre, ülkenin ve ulusun yekpareliğı üzerine inşa edilmiş milliyetçi birlik ideali, dilde birliğe özel bir önem atfeder. Zira, milliyetçi ideallerin nüfusun geniş kesimlerinde benimsenip kabul edilmesi, ancak ülke içinde tek bir dilin konuşulmasıyla mümkün olabilir. Dilin standartlaştırılması; milliyetçi ideolojinin sloganlarının, fikirlerinin, sembollerinin ve törenlerinin toplumsal kesimlerde yerleşip yaygınlaşmasını sağlar. Böylece toplumu oluşturan geniş yığınların duyguları, milliyetçiliğın özlemleriyle bağlantılandırılabilir. Farklı sosyo-ekonomik koşullardaki insanların aynı dilde konuşup anlaşmaları gerektiğinde aynı hedef için harekete geçmelerini olanaklı hale getirir.²⁷²

²⁷⁰ Hobsbawm, 2006: 73.

²⁷¹ Örneğın Fransızlar devrimden bu yana dilsel birlikte çok belirgin bir biçimde ısrarlı olmuşlar ve Fransızca bilmeyi, İngilizce bilmenin Amerikan yurttaşlığındaki önemi gibi, tam da Fransız yurttaşlığına ve dolayısıyla ulusuna ait olmanın koşullarından biri haline getirmişlerdir (Hobsbawm, 2006: 38).

²⁷² Smith, 2004: 120–124.

Bir diğ er anlatımla, dil birliğı ulus-devlete politik ve ekonomik işlerin yürütülmesinde idari kolaylıklar sağılar, ülke çapında iletişimi kolaylaştırdığı için de insanları devletin belirlediğı birtakım amaçlar etrafında mobilize eder. Dilsel birliğı gerçekleştirmek için ulus-devletler çeşitli mekanizmalardan yararlanırlar. Örneğın, genellikle tüm devlet faaliyetlerinin yürütülmesinde tek bir dilin zorunlu kılınması söz konusu olabilir.²⁷³ Dilin geliştirilmesi ve egemen kılınması için çeşitli bilimsel çalışmalar yapılabilir ya da desteklenebilir. Devletler dilin kökenine ilişkin tezleri bizzat kendileri üretebilirler, bu teze uygun çalışmaları teşvik ederler. Ayrıca ulusal akademiler kurup, sözcükleri ve sözlükleri kontrol altında tutabilirler.²⁷⁴ Bu tür uygulamalarla genellikle  oğunluğı oluşturan ya da çoğunluk olduğı varsayılan (ki nadir de olsa ülkede azınlık durumunda olan ama egemen olan bir etnik topluluğun dili de ulus inşa sürecinde kullanılabilir) etnik topluluğun dili geliştirilirken ülkedeki diğ er etnik unsurların dilleri üzerinde bir baskı oluşturulur ve bu toplulukların belirlenmiş olan dili kullanmaları sağılanır.

Temel eğıtimi ve askerliğı zorunlu hale getirmek ulus inşası açısından kritik önem taşır. Bu açıdan, Gellner'e göre, standart hale getirilmiş örgün eğıtim modern toplumun işleyişinde önemli bir rol oynar. Bunun iki nedeni vardır: İlk olarak, modern toplumun üretim modeli böyle bir eğıtimi zorunlu kılmaktadır.

²⁷³ Hobsbawm (2006)'a göre, devlet bazen bunu abartıp, kişilerin ve yer adlarının da bu tek dilde olmasını dayatabilir; buna aykırılık taşıyan isimleri değıştirebilir. Bu tür uygulamaların Türk modernleşmesi sürecinde özellikle Kürtlere ve Hristiyan unsurlara yönelik olarak yaygın olarak y r t ld ğı söylenebilir.

²⁷⁴ A.g.e.sy. 127, 137 ; Bu açıdan Türk uluslaşması sürecinde Türk Dil Kurumu'nun  abaları, Güneş-Dil Teorisi gibi çalışmalar örnek verilebilir.

Bireyler modern sanayi toplumunun gelişimine göre sosyalleştirilmeli ve bireylere kalifiye nitelikler kazandırılmalıdır. İkinci olarak zorunlu eğitim ulus inşa sürecinde son derece etkindir. Zorunlu eğitim aracılığıyla, ulus-devletin belirlediği değerlerin ve amaçların yurttaşlar tarafından içselleştirilmesi sağlanır. 275 Zorunlu eğitimin bir okul sistemi olarak örgütlenmesi ve eğitim programının farklı dersler belirli ulusal değerlerin taşıyıcısı olacak şekilde (örneğin milli coğrafya, milli tarih) düzenlenmesi bu açıdan önemlidir.

Zorunlu askerlik ve ordu içindeki eğitim de ulus inşası açısından büyük önem taşır. Modern ordular askere alınan kişileri önce orduya özgü temel iletişim dilini, ritüelleri ve törenleri öğretmeyi amaçlayan bir örgün eğitimden geçirir ve daha sonra onlara askeri yeterlikler kazandırır. Aynı zamanda ordu, ulus-devletin tanımladığı ve belirlediği ulus mantığını kişiler aktarma ve makbul olan yurttaşı oluşturmaya dönük ideolojik eğitim verir.²⁷⁶

Ulus inşa sürecinde bir başka değişken dindir. Din, ulusçuluğun Batı'daki tarihsel gelişimi sürecinde eski düzeni temsil eden kesimlerin meşruluk kaynağını oluşturması dolayısıyla ulus inşa süreci açısından tartışmalı bir konudur. Zira, Fransa'daki uluslaşma süreci üzerinden uluslaşmanın dinsel olandan dünyevi ve siyasal olana geçiş şeklinde anlaşılması mümkündür. Fransa'da ulusal egemenlik üzerinden kilisede temsil edilen dinsel egemenliğe karşı uzunca bir savaş verilmiş ve yüzyıllık bir süre sonunda ulusal egemenliğin kesin zaferi ilan edilmiştir. Ancak bu süreçte Schnapper'in ifadesi ile, "ulus

²⁷⁵ Gellner, 1992: 70, 71.

²⁷⁶ Hobsbawm, 2006: 60

gerçek bir kült haline getirilmiştir. Ulus ve cumhuriyet, ayinleri sunakları, tapınakları ve azizleri ile yurttaşlığa dayalı bir dine dönüştürülmüştür.”²⁷⁷ Diğer yandan, laikleşme sürecinde dine ve dini kurumlara karşı savaşım verilmiş olduğu halde burjuva egemenlik sisteminin bekası açısından dini olan tümüyle tecrit edilmemiş, aksine “kullanışlı” hale getirilmiş ve gerektiğinde ulus inşasının önemli bir parçası olarak kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi, toplumda şekli eşitliği sağlamak, zorunlu eğitim ve askerliğin gücünden yararlanmak, ulusal değerleri ve simgeleri kutsallaştırmak ve/veya dinsel öğeleri ve otoriteleri kullanmak gibi çeşitli yollar ve araçlar ulus inşa süreçlerinde etkili olmuştur.

Ulus inşa sürecinin özgül bir boyutunu yurttaşlık oluşturur. Ulus inşa edilirken toplumda şekli eşitliği sağlamak büyük önem taşır. Bunun için eşitliğe dayalı kurallar koyulur. Bu kuralların etnisite, mezhep, din gibi unsurların üzerinde olması gözetilir. Böylece devlet, ülke sınırları içinde bulunan insanları devletle özdeşleşmiş yurttaşlar haline getirmeye çalışır.

Yurttaşlık devletle kişileri birbirine bağlayan yükümlülükler çerçevesini tanımlar. Bir başka ifade ile, yurttaşlık ilişkisi, kişileri devlete karşı sadakatle ve itaatle görevli kılarken devlete de yurttaşlarına adalet, refah ve koruma sağlama yükümlülüğü getirir. Başka bir açıdan yurttaşlık, devletin belli bir toprak parçasında yaşayan ve üzerinde denetim sahibi olduğu bireylere tanıdığı sivil, sosyal ve özellikle siyasi haklar bütünüdür. Yurttaşlar, yasama,

²⁷⁷ Schnapper Dominique, **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Kesit Yayıncılık, 1995, İstanbul.

yürütme ve yargı işlevlerini merkezileştiren ulusal bir devlette, toplumsal ve siyasal yaşama katılarak müdahale eden eşit ve hak sahibi birer özne olarak ele alınır.²⁷⁸

Tarihsel olarak bakıldığında, modern anlamda ulusların gelişimi kapitalist gelişmenin sanayileşme aşamasına evrildiği döneme rastlar. Kabaca 18. Yüzyıl sonunu işaret eden bu dönem aynı zamanda yurttaşlık olgusunun da şekillenmeye başladığı bir dönemdir.²⁷⁹

Daha önceki dönemlerde devletlerin hükümlerlik sınırları içinde hak ve yükümlülükleri düzenlenmiş insan topluluğu anlamında yurttaşlar değil siyasal olarak tek yanlı biçimde toplumsal sınıf konumuna, dinine, mezhebine ve cinsiyetine göre tanımlanmış insan toplulukları söz konusudur. Kapitalist gelişmenin yoğun ve güçlü ekonomik ilişkilerle belirlediği ulusal pazar alanının korunması ve geliştirilmesi üzerinden şekillenen modern merkezi devlet yapıları, doğal hukuk yaklaşımına göre tekörnek bir hukuka bağlanmış, siyasal ve kültürel olarak standartize edilip ulus kılınmış bir insan topluluğu olarak yurttaşlığı ve yurttaşları şekillendirmiştir.²⁸⁰

Yurttaşlık kavramı modern anlamına Fransız Devrimi ile ulaşmıştır. Devrim, yurttaşlığı, tüm diğer statüler karşısında başat bir yere yerleştirmiştir. Daha sonraları ulus-devletlerin gelişimi ile birlikte yurttaşlık doğal hukukla belirlenen bir kategori olmaktan ziyade mensup olunan ulus-devletin ödev ve

²⁷⁸ Leca,1998: 11-14.

²⁷⁹ Aslında Eski Yunan'da ve Roma'da "yurttaşlık" olgusu ve kavramından söz edilebilir ancak bu ne birörnek bir hukuk sistemi ile düzenlenmiştir ne de ülke sınırları içindeki tüm insanlara açıktır.

²⁸⁰ Heater, Derek. **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, 2007, İmge Kitabevi, Ankara.

yükümlülüklerini yerine getirmekle elde edilen bir statü anlamına gelmeye başlamıştır.²⁸¹

18. Yüzyıldan önce yurttaşlık ile ulusal kimlik arasında herhangi bir bağ bulunmamaktadır. Ancak bu yüzyıldan sonra bir ulusa mensup olmakla bir devlete sahip olmak ve nihayet yurttaş olmakla bir ulusa mensup olmak arasında güçlü bağlar oluşmuştur.²⁸² Daha önce ağırlıkla kültürel kriterlerle tanımlanan ulus artık siyasal kriterlerle tanımlanmakta, dolayısıyla yurttaş olma ile bir ulusa mensup olma aynı anlama gelmektedir.²⁸³

Bu süreçte yurttaşlığın sınırları bir yandan siyasal ve medeni hakların genişlemesiyle birlikte gelişirken, diğer yandan bu evrimin teritoryal çerçevesi ulus-devlet olduğundan yurttaşlık ve ulus birbirine sıkı sıkıya bağlanmıştır. Egemenliğin ulusa ait olduğu ilkesi, her türlü meşru siyasal iktidarın ulustan kaynaklandığı anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla, yalnızca ulusal topluluğun üyeleri, bu egemenliğin kullanıcıları olarak siyasal yurttaşlığa hak kazanırken, yurttaşlar ve yabancılar arasındaki ayrım açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Ulus–devletin topraksal, siyasal ve bürokratik organizasyonu içinde yurttaşlık kamusal alana ilişkin meşru bir aidiyet biçimi olarak ortaya çıkarken, diğer aidiyet biçimleri sivil topluma terk edilmiştir.²⁸⁴

²⁸¹ A.g.e.

²⁸² Ulus kavramının devlet ve halk kavramlarıyla birlikte hatta onlarla özdeş olarak ele alınması onu belirli bir toprak parçasına ve insan topluluğuna bağlamıştır (Hobsbawm, 2006: 35).

²⁸³ Heater, 2007: 134,135.

²⁸⁴ Üstel, Füsün, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Dost Kitabevi, 1999, sy. 81.

Ancak bu sürecin teorik öncülleri, siyasal savunusu ve hatta hukuki düzenlemeleri ile toplumsal alanda gerçekleşmesi arasında büyük bir aç ı uzunca bir süre varlığını korumuştur. Fransa'da bile, yurttaşlık 1848'e kadar sadece vergisini ödeyen erkeklere tanınan bir hak olmuştur.²⁸⁵

²⁸⁵ A.g.e.

2. Avrupa’da Modernleşmenin Gelişimi Sürecinde

Eğitim

Modernleşme Batı’da kapitalizmin ortaya çıkışı ile birlikte gelişen ve zamanla etkisini dünya genelinde gösteren kapsamlı bir süreçtir. Kapitalizm, feodal üretim tarzı ve ilişkilerinin çözülmeye başlaması ile birlikte ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkmış, asıl olarak tarım ürünleri, değerli madenler ve taşların alım satımına ve/veya yağmalanmasına dayalı olarak şekillenen merkantilist aşamadan manifaktür üretim aşamasına ve bu ekonomik yapının siyasal kurumsallaşması olarak mutlak monarşilerin egemenliğine; daha sonra ise, fabrika üretimi üzerinden gerçekleşen sanayi kapitalizmine ve bu üretim biçiminin siyasal/kurumsal üst yapısı olarak modern merkezi devletler ve/veya ulus-devletler aşamasına doğru gelişim göstermiştir.

19. Yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, sermayenin dünya genelinde yeniden değerlendirme ihtiyacına koşut olarak şekillenen, mal ihracı yanında sermaye ihracının ön plana çıktığı, banka ve sanayi sermayesinin iç içe geçerek mali sermayeyi oluşturduğu, dünyanın yeniden paylaşımı mücadelesinin hız kazandığı ve büyük devletler arasındaki rekabet ve çekişmenin ekonomik ve siyasal niteliklerden öte askeri nitelikler ve biçimler kazanmaya başladığı emperyalizm aşamasına evrilen kapitalizm, Batı dünyasında toplumsal varlığını

korumayı başarmış ve “çevre”ye doğru genişleyerek tarihsel gelişimini sürdürmüştür.

Kapitalizmin tarihsel gelişimi süreci, yeni sınıf yapılarının ve ilişkilerinin belirmesi, yeni toplumsal yapı ve kurumların ortaya çıkması ve güçlenmesi, yeni toplumsal/siyasal düşüncelerin, değerlerin geçerlik kazanması ve yeni toplumsal/siyasal pratiklerin ortaya çıkması anlamına gelmiştir. Bu süreçte, asıl olarak geleneksel toplumsal sınıfların (feodaller, din adamları...) egemenliğini ve çıkarını temsil eden toplumsal ve siyasal yapılar, değerler ve düşünceler değişirken, tüm bunlar burjuvazinin toplumsal ve siyasal alanları kendi çıkarına uygun olarak düzenleme ihtiyacına ve istemine göre şekillenmeye başlamıştır.

Bu süreç, İngiltere örneğinde olduğu gibi daha çok uzun vadeli ve evrimsel, Fransa örneğinde olduğu gibi görece kısa bir zaman kesiti içinde ve köklü toplumsal ve siyasal değişikliklerin gerçekleş(tiril)mesi anlamında devrimsel biçimler göstermiştir.

Kapitalizmin ve modernleşmenin gelişimi sürecinin eğitim alanına dönük büyük etkileri olmuştur. Kapitalizm öncesinde malikane yapıları, loncalar ve dini kurumlar içinde; malikanelerde soyluluğa özgülenmiş yeterlikleri genç kuşağa kazandırmaya, loncalarda esnaf örgütü üyelerinde işin gerektirdiği düşünülen tutum ve yeterlikleri geliştirmeye ve dini kurumlarda ruhban sınıfın ve bir toplumsal ideoloji olarak dinin yeniden üretimini sağlamaya dönük olarak işlev gören ancak toplumsal alan düşünüldüğünde sınırlı bir etkinlik olarak örgütlenen eğitim, kapitalizm ve modernleşme ile birlikte programatik olarak farklılaşmış ve

zaman içinde, sınıf mücadelesinin belirlediği zeminde, yaygın, kitlesel ve kamusal bir etkinlik olarak şekillenmeye başlamıştır.

Eğitimin programatik olarak farklılaşmasında Rönesans, Reform süreçlerinden Aydınlanma dönemine varan toplumsal ve düşünsel gelişmelerin büyük önemi vardır. Bu süreçte eğitim “dünyevi” referansların belirleyici olduğu yeni bir içerik kazanmaya başlamış ve bu içeriğiyle de siyasal alanda laikleşme hareketlerinin gelişimini ivmelemiş; ulus/ulusçuluk ve ulus egemenliği düşüncesinin gelişimi ile temsili sistemin ve onun öznesi durumundaki yurttaşın siyasal sosyalleşmesi açısından büyük önem taşımıştır.

Bu bölümde önce pre-modern dönemlerden başlayarak modernleşmenin düşünsel öncüllerini ve dışavurumunu içinde barındıran Aydınlanma döneminde Avrupa’da eğitim ve eğitim düşüncesi üzerinde durulmuş sonra da modernleşme döneminde tarihsel olarak öne çıkan İngiltere ve Fransa örnekleri üzerinden Batı modernleşme sürecinde eğitim sistemlerinin gelişimi ana hatları ile özetlenmiştir.

2.1. Avrupa’da Modernleşme ve Eğitimin Tarihsel ve Toplumsal Kökleri

Batı eğitim sistemlerinin kapitalizmin gelişimine dolayısıyla Rönesans, Reform ve Aydınlanma dönemlerine kadar ki tarihsel kökleri Antik Yunan, Antik Roma, İlk Hıristiyanlık dönemi ve Ortaçağ skolastik kültürü ve eğitimi üzerinden izlenebilir.

Antik Yunan’da eğitim yaklaşımı ve eğitsel pratikler, asıl olarak M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllarda oluşmuş, Sparta ve Atina polislerinin eğitim sistemleri, iki ana

eğitsel model oluşturmuştur. Sparta eğitim modeli, Sparta polisinin toplumsal yapısına ve siyasal niteliklerine göre biçimlenen; savaşçı yetiştirmeyi hedefleyen, katı disipline dayalı, fiziksel yeterlikler sağlamaya dönük bir eğitimidir. Atina eğitim modeli ise, yurttaşların, ki yurttaşlık farklı dönemlerde farklı kıstaslarla tanımlanmış olsa da nihayetinde mülk sahibi (soylu) ve erkek Atinalılarla sınırlı olup köleler, kadınlar, meitikos adı verilen yabancılar yurttaş değildirler,²⁸⁶ mental ve fiziksel gelişimine yönelik bir etkinlik olarak örgütlenmiştir.²⁸⁷

Zaman içinde Atina eğitim modeli egemen duruma gelmiştir. Bu model erdemli yurttaşlar yetiştirmeyi amaçlayan, kurumsal olmayan, özel kişilerce yerine getirilen bir eğitim olup jimnastik ve müzik yoluyla yurttaşların çok yönlü gelişimini, bir başka ifade ile yurttaşların beden ve ruh olarak harmonik bir bütün halinde gelişmesini hedeflemiştir.²⁸⁸

M.Ö. 338'den itibaren, başta Atina olmak üzere bütün Yunanistan, kuzeyden gelen Makedonyalıların hâkimiyeti altına girmeye başlamıştır. Yunanistan'ın Makedonyalılar tarafından fethedilmesinden sonra bu Yunan eğitimi büyük ölçüde değişime uğramış, yeni kurumlar ortaya çıkmış ve oluşan yeni eğitim ideali, bütün Doğu Akdeniz bölgesine yayılmış ve özellikle İskenderiye'de gelişimini sürdürmüştür.²⁸⁹

²⁸⁶ Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 2000, İmge Kitabevi, Ankara.

²⁸⁷ Aytaç, 1972.

²⁸⁸ A.g.e.sy. 25.

²⁸⁹ A.g.e, sy.18

Eski Roma'da ise eğitimin amacı, “iyi yurttaş” yetiştirmektir. “İyi yurttaş” beceri sahibi, ‘erdemli’ ve ‘sağlam karaktere sahip’ kişidir. Eğitim yöntemi ise teorik olmaktan ziyade uygulamalıdır. Roma'daki okul sistemi için karakteristik olan nokta, eğitim ve öğretimin, gerek birey gerekse devlet için pratik açıdan işe yararlık yönünden düzenlenmiş olmasıdır.²⁹⁰

Bir başka açıdan Roma'da okul sistemi egemenlik sisteminin yeniden üretimi sürecinde doğrudan işlev sahibi olmuştur. Zaman içinde İmparatorlar okulları kendi egemenliklerinin dolaysız bir aracı haline getirmişler ve M.Ö. 425'te çıkarılan bir İmparatorluk kararnamesi ile de okul açma hakkı yalnızca devletin yetkisine bırakılmış ve diğer okullar yasaklanmıştır.

Hristiyanlık'tan önceki bütün eğitim yaklaşımlarında ortak bir nokta olduğu söylenebilir. Hepsinde de insan (elbette yalnızca “özgür” yani mülk sahibi insan) bir siyasal toplumun üyesi ya da bir devlet yurttaşı olarak ele alınmakta ve dünyevi referanslarla değerlendirilmektedir. Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte ise insan, Tanrı ile ilişkili bir varlık olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Hristiyan eğitim idealini “tanrının dünyadaki benzeri ya da sureti insan” oluşturmuştur.

Ortaçağ'da kabaca 500'lerden 1500'lere kadar ki tarihsel dönem eğitim ve kültür açısından skolastik düşüncenin belirleyiciliğinde şekillenmiştir. Bu yaklaşımda felsefe ile teoloji kaynaştırılmış, felsefe dinin açıklanması ve temellendirilmesi için araçsal bir yaklaşımla kullanılmıştır. Aristoteles

²⁹⁰ A.g.e, sy.60.

düşüncesinden esinlenen skolastik yaklaşımda söz konusu olan, bilindiği ve doğru olduğu varsayılan şeyleri felsefi argümanlar yardımıyla yeniden “tanıtlamak” ve öğrencilere aktarmaktır.²⁹¹

Ortaçağ’da manastırlar kendi faaliyetleri için gerekli genç elemanları bağlı olunan tarikat ilkelerine uygun şekilde yetiştirmeyi sağlayacak okullar açmışlardır.

Ortaçağ’da toplumun maddi yeniden üretimi açısından loncalarda verilen eğitim üzerinde durulabilir. Loncaların görevi, bir yandan üyelerinin korunması ve desteklenmesi iken diğer yandan zanaatkârlık becerilerinin ve geleneklerinin yaşatılıp geliştirmesidir. Eğitim ve yetiştirme süreci içinde loncaya alınan kişiler belirli bilgi ve yeterlikler kazanmaya ve Hristiyanlığı öğrenmeye dönük olarak eğitilmiştir.

Ortaçağda 11. ve 13. yüzyıllarda şehirlerin gelişmesi ile kilise ve vakıf okulları yetersiz kalmaya başlamıştır. Şehir meclislerine girmek isteyen aristokrat çocukları, bu iş için uygun yeterlikleri sağlayacak bir eğitim görmek zorundadırlar. Diğer yandan, ticaretle uğraşan kesimler yazı ve hesap ile ilgili daha sağlam bir eğitim ve öğretim görmeye ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla, şehir okulları, belediye okulları ve vakıf okulları gibi adlar altında yeni okullar kurulmuştur. Şehir okullarının kurulması ile birlikte, şehir okulları ile kilise okulları

²⁹¹ Skolastik felsefeye göre, insana özgü olan akıl Tanrısal mutlak aklın bir uzantısı; daha doğrusu, insanın aklını kullanması, bu mutlak akla katılması, bu mutlak aklın işaret ettiği kabul edilen her türlü fiziksel ve metafiziksel “hakikati” sorgusuz sualsiz kabul etmesiydi. Böle bir anlayış insan aklını edilgenleştiriyor, insanın geleneksel kurumların ve düşünce kalıplarının dışına çıkabilmesini olanaksızlaştırıyordu (Ağaoğulları vd, 2005: 246).

arasında bir ikilik doğmuş ve sonraki yıllarda bunlar arasındaki gerilim ve çekişme artmıştır.²⁹²

Ortaçağ'da, antik kültür yalnızca Hristiyanlık süzgecinden geçirilmiş şekliyle bilinmektedir. Rönesans ile antik kültür artık dolaylı yollardan değil, doğrudan doğruya tanınmaya başlanmış ve antik kültürden yeni bir hayat ideali ve tarzı geliştirmek yönünde yararlanılmaya çalışılmıştır. Böylelikle hayat ve dünya görüşlerindeki ağırlık merkezi dini yönden estetik yöne kaydırılmaya çalışılmış, edebiyat, güzel sanatlar ve politika alanlarında "özgür", kendi özgül varlığının farkında, yeni bir insan tipi ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁹³

Rönesans döneminde çeşitli bilim alanlarında da yeni bir arayış gelişmeye başlamıştır. 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarından itibaren, edebiyat ve sanat akımları dışında bilimsel düşünce alanında da çeşitli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Alman araştırmacılar Nikolaus Copernicus (1473-1543) ile Johannes Keppler (1571-1630) yeni bir astronomi görüşü ortaya koymuşlar ve İtalya'da Leonardo Da Vinci (1452-1519) ile Galileo Galilei (1564-1642) yeni matematik bilimlerinin gelişmesini desteklemişlerdir. Bu gelişmeler felsefe ve politika alanlarında sürmüştür.²⁹⁴

Rönesans yaşam idealine uygun düşen hümanist eğitim anlayışı ilk bakışta insanları çok yönlü olarak yetiştirmeyi hedeflemiştir. Fakat aynı zamanda oldukça seçkincidir. Hümanizm kendi hayat ideali ile halkın ancak belirli üst

²⁹² A.g.e, sy.90.

²⁹³ A.g.e, sy.97.

²⁹⁴ A.g.e, sy.98.

sınıflarına özgü kalmış ve yalnızca edebi-estetik ilgileri ön plana alarak aristokratik bir kültür özelliği taşımıştır. Aynı şekilde hümanist eğitim teorileri de yalnızca seçkin çevrelere yönelmiştir. Bu dönemde bir bilginler tabakası oluşmuş, çeşitli akademiler kurulmuş, prens saraylarıyla ilişkiler geliştirilmiş ve bunlara paralel olarak da yalnızca prenslerin eğitimi ile özel eğitim sorunları ele alınmıştır. Halkın eğitimi üzerinde ise hiç durulmamıştır.²⁹⁵

Rönesans ve Hümanizm antik kültürü yeniden dirilmeyi hedeflerken, Reform hareketi de antik Hristiyanlığı yeniden ön plana çıkarmayı hedeflemiştir. Reformasyon sürecinin insan idealini, bilimsel yönde gelişmiş ve hümanist bir insan değil, daha çok Katolik kilisenin dogmalarına karşı bir tutum almış ama yeni bir kilise ve din ilişkisi gerçekleştirmeye yönelmiş inançlı bir Hristiyan tipi oluşturmuştur. Nitekim, Martin Luther (1483- 1546) hümanistleri birer “kâfir” olarak nitelenmiştir.²⁹⁶

Bir başka açıdan, reformcular seçkinlere yönelik bir eğitim değil, yeni bir halk eğitimi ideali esas almıştır. Luther, küçüklükten itibaren çocukların dini bir eğitim ve öğretimden geçirilmesini savunmuş, bu eğitimin amacını, “çocukları tanrıya yöneltme ve dünyalık tutkulardan kurtarma” olarak ifade etmiştir.²⁹⁷ Buna rağmen reform hareketinin Katolik kilisesine karşı gerçekleştirmiş olduğu eleştiri dolaylı olarak hümanizmin ve dünyevi toplum ve eğitim idealinin güçlenmesini sağlamıştır.

²⁹⁵ A.g.e.sy.102.

²⁹⁶ A.g.e, sy.126.

²⁹⁷ A.g.e, sy.127, 128.

17. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da önde gelen birtakım filozofların akıllı insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla belirginleşen yeni bir kültürel dönem; bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket olarak Aydınlanma²⁹⁸ gelişmeye başlamıştır.

Daha net bir belirleme ile, Avrupa’da 1688 İngiliz Devrimi’nden 1789 Fransız Devrimi’ne kadar uzanan zaman dilimi ya da kabaca 19. Yüzyıl, Aydınlanma dönemidir. Bu dönem burjuvazinin, İngiltere’de Avam Kamarası aracılığıyla iktidarı paylaşmaya başladığı ve bu payını giderek artırdığı, diğer Avrupa ülkelerinde “ancien regime” olarak bilinen geleneksel düzeni değiştirmek ya da reformdan geçirmek için harekete geçtiği bir dönemdir. Dolayısıyla, sınıfsal açıdan Aydınlanma, burjuvazinin bir sınıf olarak kendi istemini ve çıkarını gerçekleştirebilmek için giriştiği kurtuluş hareketinin ve buna bağlı ideoloji ve edebiyatın belirli bir tarihsel biçimi olarak değerlendirilebilir.²⁹⁹

İnsan aklını eski, geleneksel, değişmez kabul edilen varsayımlardan, önyargılardan ve ideolojilerden özgürleştirmenin ve seküler değerlere dayalı yeni bir rasyonellik tahsis etmenin hedeflendiği Aydınlanma dönemi bir yönüyle toplumların ilerlemesini sağlamış bir düşünceler yığınının ifade eder. Ancak bu düşünceler yığını toplumsal bir analize tabi tutulup tarihsel ve toplumsal bir bağlama oturtulduğunda Aydınlanma’nın, toplumların gelişimi açısından önemli

²⁹⁸ Cevizci, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul. 2002, sy.111

²⁹⁹ Ağaoğulları vd.2005: 233

bir süreç olmakla birlikte, belirli bir sınıf mantığına ve çıkarına oturduğu görülür.³⁰⁰

Kant'ın, "aydınlanma nedir?" sorusuna, 1784 yılında verdiği yanıtı göre, aydınlanma, insanın kendi hatası ile düştüğü reşit olmama durumundan kurtulmasıdır. Reşit olmayış, kendi aklını başkasının yardımı olmadan kullanamamaktır. Eğer bu reşit olmayışın sebebi akıl eksikliğinden değil de aklını başkalarının yardımı olmadan kullanmak için gerekli kararlılığa ve cesarete sahip olamamaktan geliyorsa, o zaman bu reşit olmayışta suçlu olan insanın bizzat kendisidir.³⁰¹

Aydınlanma düşüncesinin gerisinde 17. Yüzyıldan itibaren doğa bilimlerinde meydana gelen ilerlemelerin olduğu kabul edilir.³⁰² Bilimlerin felsefeden ayrılarak özerkleştikleri, kuramla deneyi birleştiren araştırma alanları

³⁰⁰ Aydınlanma'nın sembol isimlerinden Voltaire'in "nasıl yani? Halkın bağrında yerinizi alalı beri henüz bütün yoksulları bütün zenginler hesabına çalışmaya mecbur edecek sırra eremediniz mi?" şeklindeki ifadesi kapitalizmin uygun bir tanımını sunmakta ve düşünürün toplumsal düzen tasavvurunu da açığa vurmaktadır (Beaud, 2003: 72).

³⁰¹ Kant'ın yaklaşımında ilk bakışta insanın ergin olamayışın müsebbibi olarak görüldüğü düşünülebilir. Ancak, ergin olmayı istememek ya da ergin olmaya cesaret edememek insanların özgür ve süregelen tercihleri olmuş olsaydı, hiçbir zaman bu durumdan kurtulmak da mümkün olmazdı. Kant, her ne kadar ergin olamayış nedeniyle insanları suçlamışsa da, daha sonra gerçek sorumluluğun düzeni sürdüren iktidara ait olduğunu belirtmiş ve eleştirisini yapısal bir bağlama kaydırmıştır (Ağaoğulları vd, 2005: 241).

³⁰² Aydınlanma dönemi aynı zamanda bir bilimsel araştırma ve buluşlar dönemidir: d'Alembert mekaniğin ilkelerini sistemleştirmiş (1743), Lavoisier havanın (1770-1771) ve daha sonra suyun bileşimini çözümlemiş (1783); Berthollet kloru incelemiş (1772), Langrange ise analitik mekaniğin ilkelerini kurmuştur (1787) (Beaud, 2003).

haline geldikleri bir zamanda Aydınlanma öncelikle bilime, özellikle doğa bilimlerine yönelik sınırsız güven anlamına gelmiştir.³⁰³

Aydınlanma düşünürleri, doğanın fethinden sonra, insanın ve insani olanın fethine geldiğini düşünmekte ve sosyal bilimleri doğa bilimlerinin yeterliği ve başarısı kanıtlanmış yöntemiyle yeniden inşa etmeye çalışmaktadırlar.³⁰⁴ Bu açıdan “Bilimsel Devrim”in bir ürünü olan Aydınlanma düşüncesi, düşünceler tarihi içinde bir kopuştan ziyade, Rönesans ve Reform’la başlayan sürecin düşünsel birikiminin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.³⁰⁵

Aydınlanma akımının kültürel hayatın çeşitli alanlarında ki temel görüşleri, şu temel noktalarda özetlenebilir: Felsefi ve bilimsel düşüncede Ampirizm ve Rasyonalizm ön plandadır. Bu görüş en güçlü kaynağını, J.Locke’nin bilgi teorisi ile ilgili düşüncelerinde bulmuştur. Aydınlanma düşüncesine göre insanın mutluluğu bu dünyada gerçekleşecek, öbür dünyaya referansla tanımlanmayacak ya da ertelenmeyecektir. Hazcı bir mutluluk tanımı söz konusudur. Aydınlanma yeni bir devlet anlayışını ön plana çıkarmıştır. Bu anlayışa göre, devlet kendiliğinden oluşan ve belirli tarihi köklere sahip organik

³⁰³ Timuçin, Afşar ve Timuçin, Ali, **50 Soruda Aydınlanma**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2010, Ankara, sy. 27.

³⁰⁴ Bu gelişmelere koşut olarak, ilerlemenin doğrusal bir yöne sahip ve sınırsız olduğu, zamanla insanlığın doğa üzerinde güç ve kontrol elde etme olanağına kavuşacağı ve böylece insan toplumları açısından “sonsuz refah” ve “özgürlüğün” mümkün olacağı düşünülmeye başlanmıştır.

³⁰⁵ Yine de Aydınlanma düşüncesini tümüyle önceki çağların bir uzantısı gibi görmemek gerekir. Çünkü Aydınlanma, önceki dönemlerden aldığı mirası da eleştirel olarak gözden geçirmiş; eski sorunsalları yeni bir yaklaşımla irdelemeye ve bunlara yeni çözümler getirmeye çalışmıştır (Ağaoğulları vd. 2005: 235).

bir varlık değil, bir toplumsal sözleşmeye göre insanlarca oluşturulmuş bir kuruluştur. Aydınlanma, dini aklın otoritesi altına sokmakta, dini ahlak kavrayışı yerine doğal ya da toplumsal ahlakı geçirmektedir. Aydınlanmacılar vahiy dayalı dinler yerine akla dayalı bir “tabii din”, “yurttaşlık dini” yeğlemekte, böylece Teist görüş yerine, Deist, Panteist (bazen de Ateist) görüşleri gündeme getirmektedir.³⁰⁶

Aydınlanma’nın maddi dayanakları, bir başka ifade ile gerisindeki ekonomik ve toplumsal gelişmeler/süreçler ele alınırken Aydınlanma’nın mülkiyete yönelik tutumu ve Aydınlanma hareketi içinde yer alan ya da aydınlanmacı düşünceleri savunan/destekleyen kesimlerin kimler olduğu üzerinde durulabilir.

Bu açıdan, Aydınlanma gücünü asıl olarak üretimden, ticaretten ve her ikisiyle kaçınılmaz ilişkisi olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan almaktadır. Aydınlanmanın önde gelen savunucuları, o dönemde ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar; zamanın elle tutulur ilerlemeleriyle doğrudan ilgisi bulunan tüccar çevreleri ve ekonomik olarak gelişmiş toprak lordları, bankerler, ekonomide ve toplum yaşamında idari konumda bulunan aydınlanmış yöneticiler, eğitimli orta sınıf, imalatçılar ve diğer girişimcilerdir.³⁰⁷

³⁰⁶ Aytaç, 1972: 164, 165 ; Aydınlanmacıların dine karşı kuşkucu yaklaşımları onları çoğunlukla din dışı ya da karşıtı bir tutuma götürmemiştir. Örneğin, “Tanrı olmasaydı bile, onu yaratmak gerekecekti” diyen Voltaire için deist bir Tanrı inancının asıl önemi, ahlaki yaşamı güvenceleyen bir temel olmasındandır (Ağaoğulları vd, 2005: 298, 299).

³⁰⁷ Hobsbawm, 2005: 29.

Aydınlanma'nın mülkiyet konusundaki eğilimine bakıldığında ise, burjuva toplum görüşüyle tam bir örtüşme gözlenir. Aydınlanmacılara göre, özel mülkiyet doğal bir haktır. Bu doğallık söylemiyle hazza yönelen bencil insan doğasına göndermede bulunmaktadır. Örneğin, Hume “kararlı mülkiyet sahipliğini” temel doğal yasalardan birisi olarak kabul etmekte, Ansiklopedi yazarlarından De Jaucourt, “bütün insanlar eylemleriyle servetlerini istedikleri gibi gerçekleştirmek ve kullanmak yetkisini doğanın kendisinden almışlardır” diye yazmakta, Marquis de Saint Lambert (1716-1803), mülkiyeti “insanoğlunun doğasında yer alan zenginleşme ve zenginliklerin tadını çıkarma isteği”nden türetmektedir.³⁰⁸

Sosyo-ekonomik eşitsizliği “insan doğası”ndan “toplumsal işbölümü’ne kadar uzanan çeşitli gerekçelerle savunan Aydınlanmacılar, cinsiyetler arası eşitlik konusunda da olumsuz bir tutum içinde olmuşlardır. Kadının erkeğe göre hem bedensel hem entelektüel bakımdan daha zayıf olduğunu kabul etmiş ve cinsiyetlerin hukuksal eşitliğini de yadsımışlardır.³⁰⁹

Bir başka açıdan, Aydınlanma'nın devrimci bir ideoloji olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Aydınlanma, Avrupa'nın pek çok yerinde hakim olan toplumsal

³⁰⁸ Ağaoğulları vd, 2005: 283 ; Bu ekonomik ve toplumsal belirlemelere rağmen, Hobsbawm (2005: 30, 31)'a göre, Aydınlanma'ya bir orta sınıf ideolojisi demek, tam olarak, doğru değildir. Kuramsal olarak Aydınlanmanın amacı, bütün insanları özgür kılmaktır. Bütün ilerici, ussal ve hümanist ideolojiler onun içinde örtük olarak bulunmakta ve aslında ondan çıkmaktadır. Ancak, uygulamada Aydınlanmanın gerektirdiği özgürleştirmenin önderlerinin, soylulardan çok toplumun orta sınıflarından gelen yetenek ve liyakat sahibi ussal insanlar olmaları ve onların etkinliklerinin ortaya çıkardığı toplumun da burjuva ve kapitalist bir toplum olması anlaşılır bir durumdur.

³⁰⁹ Ağaoğulları vd, 2005: 293 ; Bu açıdan Voltaire'in, âşık olduğu Marquise du Châtelet'yi, övmek amacıyla “kadın olmaktan başka eksikliği olmayan büyük insan” diye nitelendirmesi, Aydınlanma'nın kadına bakışına ilişkin çarpıcı bir örnektir (A.g.e.sy. 294).

ve siyasal düzenlerin kendini tahkim etmesini değil, bunlara yani “anciens regime”e son verilmesini öngörmektedir.

Ancak diğer yandan, Aydınlanma, üretim ve ticaret ile zenginleşmiş, yeni mülk sahibi sınıfların geleneksel egemenliğin kurum, kural ve düşüncelerine karşı yeni bir egemenlik sistemini ve onun düşüncesini geliştirmeyi öngörmektedir. Dolayısıyla, Aydınlanma filozofları bilinçli ya da bilinçsiz olarak burjuvazinin bireyci toplum anlayışını savunmaktadırlar.³¹⁰

Aydınlanma düşüncesi ile eğitim arasında yoğun bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu ilişki bir yönüyle Aydınlanmacıların epistemolojik yaklaşımlarının doğal sonucudur. Aydınlanma’nın zihni “boş bir levha” olarak kabul eden ve düşünceleri salt duyumlarla ilişkilendiren ampirist epistemolojik yaklaşımı benimsemeleri, kaçınılmaz olarak eğitime belirleyici bir önem atfedilmesine neden olmuştur. Eğitim, duyumları uygun bir biçimde yönlendirdiği takdirde, çocuğun düşüncelerinin oluşmasında belirleyici olacaktır. Bununla birlikte, çocuğun pedagojik açıdan denetlenmesi ve biçimlendirilmesi gerektiği düşüncesi eğitime verilen önemi artırmaktadır. Bu açıdan, birçok filozofun pedagoji yapıtı kaleme alması da önemli bir noktadır.³¹¹

Aydınlanmacılara göre, insanın aldığı eğitim neyse insan o dur! Dolayısıyla toplumun iyiliği ya da kötülüğü verilen eğitimin niteliğinden kaynaklanır. Ancak, Aydınlanmacıların eğitime verdikleri merkezi önem, eğitim aracılığıyla gerçekleşmesini bekledikleri toplumsal değişikliklere ilişkin iyimserlik bir yana,

³¹⁰ A.g.e.sy 275.

³¹¹ A.g.e.sy. 311, 312.

“kim eğitilmelidir” sorusuna verdikleri ikircikli yanıtlar nedeniyle sorunludur. Şöyle ki, bir yandan eğitim aracılığıyla insanların ve giderek toplumun aydınlanabileceğini savunan Aydınlanmacıların büyük bölümü, aynı zamanda elitist bir yaklaşımla “ayak takımı” olarak adlandırdıkları halkın “cahil ve aptal” olduğunu, dolayısıyla da eğitime değer olmadığını savunmuştur. Ancak Aydınlanmacıların bir kısmı, cehalete karşı verilecek savaşın başarıya ulaşabilmesinin ancak toplumun en cahil kesimi olarak gördükleri halkın eğitilmesiyle mümkün olacağını düşünmektedir. Örneğin, Helvetius’a göre, eğitim halkın tümüne yönelik olmalı ve devlet eliyle verilmelidir.³¹²

2.2. İngiltere ve Fransa’da Modernleşme Sürecinde Eğitim

Batı toplumlarının tarihsel gelişimi sürecinde, Roma dönemi bir kenara bırakılırsa, ilk defa Reform süreciyle birlikte, devletlerle toplumların eğitsel gereksinimleri arasında bir bağ kurulmaya başlanmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda Protestan mezhebinin yükselmesi ile birlikte Protestan kralların ve prenslerin desteğini alan Protestan reformcular kilise okullarını yeniden düzenlemeye girişmişlerdir. Bu arada Luther, tüm belediye başkanlarına ve toplumun ileri gelenlerine, yurttaşlık görevlerinin bir parçası olarak, okul kurmaları konusunda çağrıda bulunmuştur. 1642 ve 1647 Massachusetts Yasaları ile İngilizce konuşulan dünyada ilk kez çocuklara dini kuralların ve ülkenin başlıca yasalarının öğretilmesi konuları düzenlenmiş ve bu amaçla şehir

³¹² A.g.e.sy. 312-316

yönetimlerinden okullar kurmaları istenmiş, ayrıca okul kurmayan yöneticilerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.³¹³

Asıl olarak dini kurumların ve toplulukların denetiminde olan, hayırseverlikle finanse edilen, ancak nüfuzun küçük bir kısmının erişebildiği ve farklı toplumsal sınıflara göre farklı tür ve düzeylerde yapılmış olan okullar, modernleşme sürecinin gelişimi ile birlikte, yönetsel ve programatik olarak dini kurumların denetiminden çıkarılmaya, devletlerce sevk ve idare edilmeye, yine devletlerce dolaylı ve doğrudan finanse edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda bu okullar, görece olarak daha geniş halk kesimlerinin erişimine açık hale getirilerek geleneksel sınıf konumları ile çeşitli okul tür ve düzeyleri arasındaki geleneksel bağlar görece olarak önemini kaybetmeye başlamıştır.

Devletle eğitim arasında kurulan bağa ilişkin en belirgin tanımlama 18. Yüzyıl Fransız siyasal düşünürlerinden gelmiştir. Okulların yurttaşlıkla ilgili olduğu fikrini geliştiren bu düşünürler, kilisenin geleneksel ayrıcalıklarına karşı burjuvazinin ve burjuvalar aracılığıyla halkın gündelik kazanımlarını desteklemişlerdir.³¹⁴

Devletle eğitim arasındaki bağın mali, yönetsel ve düşünsel açılardan yoğunlaşmasında ve güçlenmesinde sanayileşmenin önemi büyüktür. Sanayileşme süreci ve şehirlerin büyümesi uzmanlaşmaya yönelik eğitim-öğretime duyulan gereksinimin artmasına neden olmuştur. Sanayileşen toplumda insanlar birçok farklı meslekte çalışmaktadır. Bu mesleklere ilişkin

³¹³ Cubberley, Ellwood P. **Eğitim Tarihi II**, Yeryüzü Yayınevi, İstanbul, 2004, sy.43.

³¹⁴ A.g.e, sy 44.

beceriler ise artık doğrudan ebeveynlerden çocuğa ya da işbaşında ustadan çırağa aktararak öğrenilemez hale gelmiştir. Öte yandan, modern bir toplumda insanlar, okuma, yazma, hesaplama gibi temel beceriler yanında fiziki, toplumsal ve ekonomik çevrelerine ilişkin genel bir bilgiyle donatılmak zorundadır.³¹⁵

Ancak yukarıdaki anlatımdan çıkışla sanayileşme sürecinin ve bu sürecin doğurduğu eğitsel gereksinimlerin hızlı ve dolaysız bir şekilde eğitim sistemlerinin gelişimini sağladığı düşünülmemelidir.³¹⁶ Batı'da kapitalist gelişme ile birlikte modernleşmeye başlayan toplumsal kurumlar içinde eğitimin, kitlesel, yaygın, kamusal ve örgütlü bir ulusal hizmet alanı olarak gelişimi, genel olarak, uzun yıllara yayılan, yavaş ilerleyen ve asıl olarak 19. Yüzyıl sonu ile 20.Yüzyılın ilk yarısında gerçekleşme şansı bulan bir süreç olmuştur.

2.2.1. İngiltere’de Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi Üzerine

İngiltere’de eğitim henüz modernleşmenin ilk zamanlarında toplumsal sınıf konumlarının yeniden üretimini sağlayan bir toplumsal kurum olma özelliği

³¹⁵ Giddens, Anthony, **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, 2008, İstanbul, sy.733.

³¹⁶ Ekonomi düşüncesi içinde eğitimle ekonomi arasındaki bağa ilişkin bir incelemeye girişildiğinde Avrupa’da Fransız Devrimi öncesinde önemli bir vurgunun olmadığı görülür. John Locke, Jean Jacques Rousseau, Denis Diderot gibi düşünürler ekonomi ile eğitim ilişkisine çok az değinmişler, Adam Smith eğitimin gelişmesi ile ekonomik gelişme arasında bir bağ görmüşse de bunu ekonomik gelişme açısından çok önemli bulmamıştır. Gilead, ekonomi düşüncesi ile eğitim arasındaki ilişkinin Fransız Devrimi’ni önceleyen zamanlara kadar gittiğini öne süren makalesinde bunun formel eğitimin gelişimi açısından pratik sonuçlar doğurup doğurmadığını ise bir yana bırakmaktadır (Gilead, Tal (2011) **The Provenance of Economic Theory’s Impact on Education: French Education Thought at the and of the Ancien Regime**, Educational Theory, Volume: 61, Number 1, University of Illinois).

göstermiştir. 16. Yüzyıldan itibaren gelişen reform ve hümanizmle birlikte eğitim sosyal seçkinlerin yetiştirilmesinde işlev görmüştür.³¹⁷

İngiltere’de diğer toplumlardan çok önce burjuva demokratik hareketlerin, aydınlanmanın, düşünce ve ifade özgürlüğünün, basın özgürlüğünün, dini hoşgörünün, toplumsal refahın, bilimsel ve endüstriyel ilerlemenin gelişmiş olmasına bakarak bu durumun modern bir eğitim sisteminin şekillenmesini beraberinde getirdiğini ya da eğitimin İngiltere’de modernleşme sürecinin önemli bir aracı olduğunu söylemek pek doğru olmayacaktır.

Her ne kadar yukarıda sıralanan gelişmeler toplumun eğitim gereksinimini artırmışsa da İngiltere’de ulusal bir eğitim sisteminin yaratılması; İngiltere eğitiminin yaygın ve kitlesel bir nitelik kazanması ve sistemli bir biçimde örgütlenmesi görece yeni bir olgudur. Öyle ki, İngiltere’de nüfusun çoğunluğu, Avrupa ülkelerinde ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ilköğretim sisteminin kurulmaya başlandığı 19.yüzyılda bile eğitim olanaklarından neredeyse tümüyle yoksundur.³¹⁸

³¹⁷ O’Day, Rosemary (2007) **Social Change in the History of Education: Perspectives on the Emergence of Learned Professions in England**, c.1500-1800, History of Education, Vol.36, Nos 4-5, July- September, pp.409-428

³¹⁸ Örneğin, 19. yüzyılda işçi sınıfı çocukları için ilköğretim kurumlarına bakıldığında bunların oldukça seyrek olduğu ve düzenli bir ödenekten yoksun bulundukları görülür. Çocuk işçiliği çok yaygın olduğu için ilköğretim okullarının gelişimi yavaş seyrederken tam zamanlı okul sistemi yerine yarı zamanlı okullaşma yönünde gelişim tercih edilmiştir. Küçük atölyelerde ya da evde üretim şeklindeki manifaktür üretim okullaşmayı ve/veya tam zamanlı okullaşmayı uzun süre engellemiştir (**Regional Variations in Education During the Industrial Revolution 1780-1870**, Educational Administration and History: Monograph No 1, Museum of the History of Education University of Leeds, 1973).

Birçok Batılı toplumda 19. Yüzyılın ilk dönemlerinde modern eğitim sistemi şekillenmiş olduğu halde, İngiltere’de, eğitim için ulusal bir sistem kurma konusunda önemli bir atılımda bulunulmamıştır. 1800’lerin ortalarında, Hollanda, İsviçre ve Almanya devletleri ilkokulları büyük ölçüde genel hale getirmişken İngiltere ve Galler bu tür bir gelişmenin oldukça gerisinde kalmış, sadece İskoçya’da eğitim bir ölçüde gelişim göstermiştir. ³¹⁹

Yine diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında, İngiltere’de mesleki ve teknik eğitimin gelişimi de oldukça yavaş ve sonradan gerçekleşmiştir. Devletler, birçok Avrupa ülkesinde, sanayi işçileri ve diğer nitelikli çalışanlar için ticaret okulları adıyla bir okul sistemi kurmuş olmasına rağmen, bu alanda İngiltere’de imalathanelerde sınırlı bir eğitim verilmektedir. İngiltere’de devlet, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, Kıta Avrupa’sı ülkelerinin birçoğunda görülen, ilk, orta ve yüksek düzeylerde tam zamanlı teknik okullar açılması için, herhangi bir girişimde bulunmamıştır.³²⁰

İngiltere’de uzun yıllar boyunca eğitim ve öğretim ile dini kurumlar ve amaçlar arasında yaygın ve güçlü bir bağ söz konusu olmuştur; yönetici sınıflar kilise ve devlet için yönetici, sanayi için “işgören” yetiştirme konusunda yeterli bir eğitim sistemine zaten sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Nitekim, Sanayi Devrimi yıllarında İngiltere’de işçiler kalifiye nitelikler kazanmak ve iş piyasasında avantaj elde etmek üzere kendi kendilerini yetiştirmeye çalışmakta

³¹⁹ A.g.e, sy.733, 734.

³²⁰ Green Andy , “**Technical Education and State Formation in Nineteenth Century England and France,**” The RoutledgeFalmer Reader in History of Education, Ed.Gary McCulloch, pg.100-117, 2005, London and New York, sy.100,101.

ya da az sayıda olan ve sistematik olarak örgütlenmemiş okullara devam etmektedirler.³²¹ Halkın genel eğitimi ise, istendiği kadarıyla, gönüllü kuruluşların ve hayırseverlerin katkıları ile gerçekleştirilecek tali bir iş olarak görülmektedir.

Bu az gelişmişliğin ya da geç gelişmişliğin nedeni, kimi yazarlar tarafından, Viktorya dönemi politik elitlerinin anti-sanayici ve anti yararçı kültürel eleştirisinde aranmıştır.³²²

Bu konuda bir başka düşünce İngiltere'deki yerel özerklik geleneği ile ilgilidir. Bu düşünceye göre, İngiltere'de, tarihsel ve toplumsal gelişimin özelliklerinden biri yerel özerkliğin derin tarihi köklere sahip olmasıdır. Dolayısıyla, uzun yıllar boyunca kamusal nitelik gösteren birçok hizmet gönüllü kuruluşlar ve dini gruplarca yerine getirilmiştir.³²³ Eğitim de bu hizmetlerden biridir.

Ancak, Green'e göre, liberal devlet ve toplum düşüncesinin yaygınlığı ve etkililiği nedeniyle devlet genel olarak eğitim alanında rol almaktan imtina etmiştir. Nitekim, mesleki teknik eğitim konusunda dönemin yaygın burjuva düşüncesi "işte yetiştirme"nin yeterli olacağı yönündedir.³²⁴

³²¹ **Regional Variations in Education During the Industrial Revolution 1780-1870**, Educational Administration and History: Monograph No 1, Museum of the History of Education University of Leeds, 1973.

³²² Green, 2005: 103.

³²³ Browne G.S.ve Cramer J.F. **Çağdaş Eğitim – Milli Eğitim Sistemleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme**, Milli Eğitim Basımevi, 1982, Ankara.

³²⁴ Green, 2005, sy. 105.

İngiliz okulları Restorasyon döneminin başından yani 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkeziyetçilikten uzak bir idari sistem içinde gelişmiştir. Bu dönemde devletin eğitim işleri konusunda görev üstlenmesinin gereksiz olduğu düşünülmektedir. Bu görüş, 19. yüzyılın ortalarına kadar hemen hiçbir değişikliğe uğramadan varlığını korumuş, ilk defa 1870'den itibaren devlet, okulların bakımı, denetimi ve yönetimi görevlerini üzerine almaya başlamıştır.³²⁵

Ekonomik gelişimin sınıflar mücadelesi üzerinden okul sistemine yansıdığı düşünüldüğünde, sanayileşmenin ve kentleşmenin erken yaşanması nedeniyle İngiltere'de eğitim alanını etkileyen sınıf mücadelesi Kıta Avrupa'sına göre daha önce gelişmiş³²⁶ ve İngiltere'de eğitim katı bir sınıfsal farklılaşmanın damgasını eski dönemlerden itibaren taşımaya başlamıştır. Ülkede egemen sınıflar için ayrı, halk sınıfları için ayrı bir eğitim ve öğretim olması gerektiği düşüncesi, henüz 16. yüzyıldan itibaren mevcuttur ve 18. yüzyıldan itibaren bu düşünce daha da netleşmiştir.³²⁷

³²⁵ Aytaç, 1985: 114.

³²⁶ Detlef K. Müller, Fritz Ringer and Brian Simon (eds.) **"The State and Educational Change, 1850-1870" The Rise of The Modern Educational System**, Structural Change and Social Reproduction, Chabridge University Press, 1987.

³²⁷ Aytaç, 1985 ; Bu dönemde İngiltere'de kilise okulları ve özel okullar niteliği gösteren büyük halk okulları üst ve orta sınıfa mensup erkek çocuklarının eğitsel ihtiyacını karşılamak içindi. Bu okullardan mezun olanlar Oxford ve Cambridge gibi yükseköğretim kurumlarında kontenjanları ve dolayısıyla devlet memurluğunda ve meslek alanındaki mevkileri tam anlamıyla tekellerine almışlardı. Memleketin her tarafına yayılmış olan vilayet okulları ise, Ulusal Eğitim Kurulu'nun himayesi altında, hayatta daha mütevazı makamları işgal etmeleri beklenen erkek çocuklara temel bir eğitim sağlıyordu (Browne ve Cramer, 1982: 55, 56).

İngiliz okul sisteminin tarihsel gelişimine bakıldığında; yüksek okulların ve çeşitli yatılı okulların Ortaçağ geleneğinden, Lâtince okullarının hümanist dünya görüşünün gelişmesinden ve halk okullarının ise 19. yüzyılın esnaf zihniyetinden doğduğu söylenebilir.³²⁸

Halkın eğitime yönelik eğitsel pratikler hemen tümüyle bireyler ya da topluluklar tarafından bu amaç için kurulan ve yardım gelirleriyle işleyen dernekler ve diğer kurumlar üzerinden gerçekleşmiştir. Örneğin, 1699'da "Hristiyan Bilgisinin Desteklenmesi Topluluğu" ve 1701'de "Yabancı Bölgelerde Gospelin Tanıtılması Topluluğu" kurulmuş; ilki İngiltere'de, ikincisi ise denizaşırı kolonilerde çalışmalar yürütmüştür. Her ikisi de yoksul çocuklara okuma yazma, gramer, sayma gibi eğitimsel; temizlik, uygun davranış bilgisi gibi davranışsal ve dikiş nakış işleri gibi mesleki yeterlikler kazandırmayı ve elbette, İngiliz kilisesinde öğretildiği haliyle, Hristiyanlığın kurallarını ve ilkelerini öğretmeyi hedeflemiştir.³²⁹

İngiltere'de eğitimin bireysel, yerel ve hayır işlerine dayalı niteliği uzun süre devam etmiştir. Zaman içinde mevcut eğitim kurumlarının yetersiz kaldığı düşünüldüğünde dini niteliği belirgin olan "Hayırsever Okulları" gibi yeni gönüllü organizasyonlara başvurulmuştur.³³⁰

18. Yüzyılın ikinci yarısında Fransız Devrimi ve Amerikan siyasi hareketi İngiltere'deki kamuoyunu etkilemeye başlamıştır. Bu dönemde geleneksel

³²⁸ Aytaç, 1985: 59.

³²⁹ Cubberley, 2004: 152.

³³⁰ A.g.e, sy.59,60.

yönetici sınıfların, bir ölçüde okuma yazma, sayma ve dini eğitim dışında, yaygın halk eğitimi girişimlerine karşı cephe almalarına rağmen, devletin yaygın ve kapsamlı bir eğitim vermesini ve eğitimin kiliseden kopmasını savunan küçük ama etkili bir düşünür kesimi ortaya çıkmıştır.

Bunların önde gelenleri arasında Adam Smith, T.R. Malthus ve Anglo-Amerikan Thomas Paine bulunmaktadır. 1776 yılında yayımlanan “Ulusların Zenginliği” adlı çalışmasında Smith, diğer konuların yanı sıra, eğitim sorununu da incelemiştir. İngiliz halkının artık önemli derecede örgütlü olduğunu, yeni sanayi hayatının eski tarım toplumunun basit koşullarını değiştirdiğini, üretimin küçük döngüsünde ve şehir hayatında insanların yaratıcılıklarını kaybetme ve durgunlaşma eğiliminde olduklarını ve fazlasıyla örgütlü bir toplumda bireysel yozlaşmanın çok büyük bir toplumsal tehdit haline geldiğini savunan Smith, bu gelişmeler karşısında devletin sorumluluk üstlenmesi gerektiğini, hiç değilse temel eğitimi parasız ve yaygın bir hale getirmesi gerektiğini savunmuştur. ³³¹

1798’de yayımlanan “Nüfus Üzerine Deneme” adlı çalışmasında T.R. Malthus, nüfusun toplumsal olarak kaldırılabilir sınırların ötesine geçme eğiliminde olduğunu ve bu eğilimin ancak yoksulluğun ve kıtlığın önlenmesiyle dengelenebileceğini öngörmektedir. Malthus’a göre, yoksulluğun önlenmesi için her birey ahlaki doğruluk ve ileri görüşlülük sahibi olmalıdır. Bunun gerçekleştirilmesi ise, ancak yaygın bir kamu eğitim sistemiyle sağlanabilir. İngiltere’nin yoksullara destek için harcadığı para kalıcı çözümler doğurmadığı

³³¹ A.g.e, sy.157.

için boşa harcanmış para niteliğindedir. Gerçek çare, insanların genel eğitimini sağlamaktır.³³²

T. Paine ise, 1791-92 yıllarında yayımlanan “İnsan Hakları” adlı çalışmasında Fransa’da ortaya çıkan devrimci siyasal kurama göndermeler yapmış; iyi yönetilen bir ulusta kimsenin eğitimsiz kalmasına izin verilemeyeceğini ve 14 yaşındaki her çocuğun okula gitmesi için devletin gerekirse yoksulluk desteğini kaldırarak eğitim bağışı yapması gerektiğini savunmuştur.³³³

Ancak, 18. Yüzyılın sonunda İngiliz eğitimi hala hayırsever girişimler üzerinden şekillenmektedir. Bu dönem Napolyon Savaşları süreci ve sonrası olarak toplumsal ve politik huzursuzluğun en üst seviyede olduğu; topraklarından kopmuş ya da koparılarak kentlere sürülmüş kitlelerin toplumsal ve siyasal haklardan mahrum oldukları ve gün geçtikçe daha talepkar hale geldikleri bir dönemdir. Dolayısıyla bu dönemde egemenler hayırseverlik niteliği taşıyan toplumsal çalışmalara büyük önem vermektedirler.

19. Yüzyıla gelindiğinde ise, 18. Yüzyılda bir hayırseverlik çalışması olarak örgütlenen eğitim hala yaygındır ve eğitim sistemi asıl olarak, yoksulları, minnettar ve çalışkan insanlar olarak yetiştirme hedefindedir. Okulun amacı hedeflenen standart insanı yetiştirmektir ve öğretmenin görevi, ekonomik bir

³³² A.g.e, sy.157, 158.

³³³ A.g.e, sy.158.

bakış açısıyla, mümkün olduğunca az masrafla gerekli bilgiyi etkili bir tarzda öğrenciye aktarmaktır.³³⁴

İngiltere’de devlet 1833’ten önce eğitim alanında sorumluluk üstlenmemiş, 1870 sonrasına kadar ise çok az sorumluluk üstlenmiştir. Yasal açıdan bakıldığında, 1767 Kanunu³³⁵ dışında 18. yüzyıl boyunca bir eğitsel düzenleme yapılmamıştır.³³⁶

19. Yüzyıla gelindiğinde eğitim alanında çeşitli yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Yasama alanındaki gelişmeler 1802’deki ilk “Fabrika Yasası”yla başlamış, 1833 yılında kabul edilen “Okullara Bağış Yasası” devletin eğitim maliyetlerini üstlenmesi konusunda bir başlangıç olmuş, 1833’de devlet, okul binaları yapımı için iki derneğe 20.000 sterlinlik ödenek vermek suretiyle ilk eğitim tahsisini gerçekleştirmiştir. 1839’da tahsis edilen ödeneklerin dağılımını gözetmek ve okullarda verimliliği artırmak amacıyla bir “Eğitim Dairesi” kurulmuştur. Bu, daire, eğitim alanında merkezi bir örgütlenmenin başlangıcı olmuştur.³³⁷ 1856’da bir “Devlet Eğitim Departmanı” kurulmuş³³⁸ ve nihayet 1861’de “Okul Yasası” kabul edilmiştir.³³⁹

³³⁴ A.g.e, sy.159, 160.

³³⁵ Bu kanun Londra’nın yoksul çocuklarının gerekli masrafları karşılanarak eğitilmesi ve bakılması işlerini düzenlemiş ve muhaliflerle Katoliklerin eğitim yasaklarını kaldırmıştır (A.g.e.sy.153).

³³⁶ 7 ile 14 yaş arasında bulunan çocuklara iki yıllık öğrenim vermek amacıyla hazırlanan Mahalle Okulları Kanun Tasarısı 1807’de Avam Kamarası’ndan geçmiş ancak Lordlar Kamarası’nda reddedilmiştir (A.g.e.sy. 60).

³³⁷ A.g.e.sy. 60.

1870 yılında ise “Temel Eğitim Yasası” kabul edilmiştir. Yasa, ülkeyi okul bölgelerine bölmüş, gönüllü okulları korumuş ve mezheplere okul inşaatları için yardım edileceği düzenlemiştir. Yasaya göre eğitim paralıdır. Öğrencilerden alınacak eğitim katkı payı okul yönetimlerince belirlenecektir. 5-12 yaş arası çocukların okula gönderilmeleri zorunlu olacaktır. Teşvikler ve bağışlar laik konularla sınırlandırılmış, ancak dini eğitim yasaklanmamıştır. Merkezi hükümet laik ve tarafsız hareket edecek, öte yandan, eğitim kararlarının alınmasında ve uygulanmasında yerel idareler geniş yetkilere sahip olacaktır.³⁴⁰

1870’den sonra hükümetler eğitim konusunda başta ekonomik alanda olmak üzere artan oranlarda sorumluluk üstlenmeye başlamışlardır. Ancak, okulların büyük bir bölümü, yerel idarelerin gözetiminde, özel kişilerce ya da kilise yetkililerince idare edilmiştir.³⁴¹

1880’de temel eğitim tamamen zorunlu hale getirilmiş ve 1891’de büyük ölçüde parasız olmuştur.³⁴² 1902 yılında ise ulusal eğitim sistemini kökten değiştirecek yeni bir yasa çıkarılmıştır. “Balfour Eğitim Yasası” adını taşıyan bu yasa ile, İngiliz tarihinde ilk kez tüm düzeylerdeki gönüllü okullar ve devlet okulları tek bir otorite elinde toplanmıştır. Yeni yerel eğitim konseyleri ve komiteleri okul yönetimlerinin yerini almış ve devlet destekli okullardaki her tür

³³⁸ 20. yüzyılın başında “Eğitim Kurulu”, “Eğitim Dairesi”nin yerini almıştır. “Eğitim Kurulu” 1944 yılına kadar İngiliz eğitiminin gelişmesini denetlemiş ve o yılda kabul edilen bir kanunla Eğitim Bakanlığı (the Ministry of Education) haline geldi (Browne ve Cramer, 1982: 61).

³³⁹ Cubberley, 2004: 174.

³⁴⁰ A.g.e, sy.179.

³⁴¹ Giddens, 2008: 734

³⁴² A.g.e, sy.179,180.

laik eğitim bunların kontrolüne verilmiştir. Bu yasayla devlet gönüllü organizasyonları destekleme yolundaki eski politikasını değiştirmiş ve tüm laik eğitimin sorumluluğunu üzerine almıştır.³⁴³

1918'de çıkarılan "Fisher Eğitim Yasası" ile, eğitime kaynak tahsis edebilmek için vergiler artırılmış, okul sistemi genişletilmiş, sistemin tüm öğeleri daha iyi entegre edilirken³⁴⁴ yasa temel eğitimde parasız ve zorunlu eğitim için de net düzenlemeler getirmiştir; ilkokullarda hala alınmaya devam edilen eğitim ücretlerine son verilmiş ve çocukların 14 yaşına kadar zorunlu eğitime tabi tutulmaları düzenlenmiştir.³⁴⁵

1944 yılında çıkarılan "Eğitim Yasası" eğitim konusunda önemli değişiklikler getirmiştir. Önceki yıllarda İngiltereli çocukların büyük çoğunluğu, 14 yaşına kadar, parasız olarak ilkokula devam etmekte iken yasayla, ortaokullar da paralı olmaktan çıkarılmıştır. Eğitim Yasası, herkese parasız ortaöğretim hakkı, zorunlu eğitimden ayrılma yaşının 15'e çıkartılması ve eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması gibi düzenlemeler içermiştir. Yasayla, eğitim yetki ve görevleri açısından, merkezi idare karşısında yerel idarelerin rolü ve ağırlığı değişmemiş olmasına rağmen, eğitim, yerel idarelerin önemli bir sorumluluk alanı haline gelmiştir.³⁴⁶

³⁴³ Cubberley, 2004: 181 ; Browne ve Cramer, 1982: 61.

³⁴⁴ A.g.e, sy 184, 185.

³⁴⁵ Browne ve Cramer, 1982: 62.

³⁴⁶ Giddens, 2008: 734.

2.2.2. Fransa’da Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi Üzerine

Birçok ülkede olduğu gibi, Fransa’da da eğitim ilk önceleri dini kurumların ve toplulukların denetiminde şekillenmiştir. Devrim öncesinde, “eski rejim” in etkili olduğu dönemlerde, iktidarın kaynağı tanrı, temsilcileri ise kral ve kilise olarak görülmekte ve eğitim sistemi bir bütün halinde dinsel ve geleneksel özellikler göstermektedir. Bu dönemde, eğitim programı okuma yazma ve bazı dini bilgilerin aktarılması ile sınırlı olup eğitim, öğretmenler ile öğrenciler arasında tam bir hiyerarşi ve belirleme temelinde gerçekleştirilmektedir. Eğitimsel gerçekleştirmelere bakıldığında ise, bir takım eğitsel düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, okuryazarlık oranı oldukça düşüktür ve özellikle Paris dışında eğitilmiş insanlardan söz etmek pek mümkün değildir. Başta Protestanlar olmak üzere farklı mezhepler eğitimin düzenlenmesinde ve kitlelere götürülmesinde etkili iken eğitimde kilisenin belirlediği sıkı bir hiyerarşi ve eğitim yönetiminde ağırlıkla Paris piskoposunun etkisi söz konusudur.³⁴⁷

Fransa’da 18. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte toplumsal ve siyasal yeniden yapılanma süreci ile birlikte eğitimde de yeniden yapılanma eğilimleri ortaya çıkmış, “eleştirel” ve “yenilikçi” bir eğitim anlayışı şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde öğretimlerini toplumun değişen ihtiyaçlarına göre değiştirme konusundaki isteksizlikleri nedeniyle geri plana itilen Cizvit Okulları Fransa genelinde etkisiz hale gelmeye başlamıştır.³⁴⁸

³⁴⁷ Lynch, James, “**Myth and Reality in the History of French Education**”, p.1-19

The History of Education in Europe, Ed. T.G.Cook, Methuen & Co LTD., 1974, London.sy.4,5.

³⁴⁸ Cubberley, 2004: 45.

1760 ve 1780 yılları arasındaki dönemin önde gelen siyaset kuramcıları eğitimi teoride refah devletinin ilerlemesiyle derinden bağlı olan sivil bir olgu olarak görmeye başlamışlardır. Örneğin, Jean Jacques Rousseau, 1762 yılında yayımlanan “Emile” adlı pedagoji kitabında, katı disipline, dini öğretilere ve kitaba yapılan vurgu yerine, doğa ile iç içe yaşamı, çocukça yolları, sporları, ebeveyn sevgisini ve çocukların doğal gelişimini göz önünde bulunduran bir eğitim yaklaşımını gündeme getirmiştir.³⁴⁹

Rousseau’nun “Emile” adlı eserinin yayımlanışını takip eden yıl La Rene de la Chalotois’in eğitim üzerine yazdığı kitap basılmıştır. Chalatois, eğitimin asıl amacının yurttaşları Fransa için hazırlamak olduğunu, yoksulların da eğitim almaya hakları olduğunu ve modern dünyadaki mücadelede aydınlanmış insanların avantajlı olduğunu söyleyerek eğitimin özünde toplumsal bir olgu olması gerektiğini vurgulamıştır.³⁵⁰

Devrim sonrasında oluşturulan Milli Kongre, Fransız halkı için devlet okulları sisteminin yaratılmasına çalışmıştır. Başlangıçta yüksek eğitimin devlet eliyle geliştirilmesine yönelik önemli bir muhalefet olmasına rağmen, Kongre tarihi boyunca, aralarında Fransa Enstitüsü’nün de bulunduğu birçok yüksek teknik kurum ve okul inşa edilmiştir.³⁵¹

1793’te devlet ilkokullarının organizasyonu için çıkarılan bir bildirmede geçen şu ifadeler Devrim sonrasında Fransa’da nasıl bir eğitim hedeflendiğine

³⁴⁹ A.g.e, sy.45.

³⁵⁰ A.g.e, sy.46.

³⁵¹ A.g.e, sy.52.

ve/veya eğitim aracılığıyla nasıl bir toplum yaratılmak istendiğine dair önemli detaylar içermektedir: 352

Her sınıftan çocuk bu ilk eğitimi alacaktır. Onları fiziksel, ahlaki ve entelektüel olarak cumhuriyetçi tavırlarla, vatanseverlikte ve iş sevgisiyle yetiştirmek için en iyi eğitim uygulanacaktır ve onlar özgürlük ve eşitliğe değer kılınacaktır. Eğitim süreci Fransız dilinde doğru konuşmayı, okumayı ve yazmayı, Fransa coğrafyasını, vatandaşların ve insanların hak ve ödevlerini, doğal ve tanıdık nesnelerle ilgili ilk bilgileri edinmeyi, sayıların, pergelin, düzlemin, ağırlık ve uzunluk sistemlerinin, mekanik güçlerin kullanımını ve zamanın ölçümünü içerecektir. Onlar sürmekte olan tarımsal ve mekanik faaliyetleri görecekle alanlara ve atölye çalışmalarına alınacaklar ve bunlarda yaşları izin verdiği oranda yer alacaklardır.

Görüldüğü gibi Bildiri, ilköğretimin tüm Fransızlar için zorunlu olması gerektiğine vurgu yapmakta ve eğitim programının, laik bir yaklaşımla öğrencilerin pozitif bilimlerin getirdiği yeterlikleri edinmelerini, siyasal olarak sosyalleşmelerini ve birer üretici olarak gelişmelerini sağlamaya dönük olması gerektiğini belirtmektedir.

Devrim Fransa'daki eski eğitim biçimlerini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.³⁵³ 1791 yılında devrim yönetimi, "bütün insanlar için kayıtsız şartsız, gerekli olan dallarda, herkes için ücretsiz ve müşterek resmi bir öğretim tesis

³⁵² A.g.e, sy.52.

³⁵³ Herkes için eğitim hakkı, tarihte ilk kez Fransız Devrimi sonrasında talep edilmiştir. Condorcet, 20/21 Nisan 1792'de sunduğu raporunda devrim tarafından ilân edilen hürriyet ve eşitlik ilkelerinin, öğretimsiz yaşayamayacağını, önce insan soyunun bütün fertlerine, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri araçların verilmesi gerektiğini, okul sisteminin adil kılınmasının bunun için büyük önem taşıdığını, dört kademeli ve herkes için parasız bir okul sisteminin gerekli olduğunu belirtmiştir (Aytaç, 1985: 86).

edileceği”ni bildirmiştir. Eğitim örgütlenmesi konusunda kaydedilecek gelişimin yönü, Napolyon ülkenin başına geçmeden önce çizilmiş, Napolyon döneminde ise eğitim siteminin merkezi yapısı güçlendirilmiştir.³⁵⁴

Fransız Devrimi’nden önceki dönemde, Fransa okul kuruluş sistemi birlikten yoksun olup, okullar farklı kaynaklardan doğmuş, birbirinden bağımsız bir durum gösteriyorken ilk defa Fransız Devrimi ile, okul kuruluşunda birlik sağlanmıştır. 1793’de aristokratların okulu olan “College”ler kaldırılmış ve üç kademeli bir okul sistemi öngörölmüştür:³⁵⁵

“Ecole primaire” (parasız)

“Ecole secondaire”,

“Üniversite”

Kilisenin, kendi başına, resmi okul sistemine paralel ve onunla rekabet halinde bulunan mezhep esasına dayalı okul sistemini muhafaza etmesi yüzünden devrim sonrası Fransa’sında devletin okul sistemi ile kilise okulları sistemi arasında bir gerilim doğmuştur. Sonraki yıllarda cumhuriyetçi değerklerin güçlü toplumsal temeller kazanması ile birlikte kilisenin eğitim sitemi içindeki ağırlığı giderek azalmıştır. Zaman içinde devlet, kiliseyi eğitim sisteminin tamamen dışına itmiş ve okulları kendi kontrolüne almıştır.³⁵⁶ Ancak bu, kısa bir sürede gerçekleşmediği gibi bu konuda doğrusal bir gelişim süreci de izlenmiş değildir.

³⁵⁴ Aytaç,Kemal, **Avrupa Okul Sistemlerinin Demokratlaştırılması – Mukayeseli Eğitim Araştırması**, Ankara Üniversitesi Basımevi- 1985, Ankara.

³⁵⁵ A.g.e.

³⁵⁶ Cubberley, 2004: 131.

Rowe'un 19. Yüzyılda Fransa'da yetişkin eğitiminin kuruluşu, işleyişi ve sosyal etkilerini incelediği makalesinde belirttiği gibi, 1830'lardan itibaren bir takım yerel yetişkin eğitim kursları açılmış, bunların gelişimi oldukça yavaş olmuş, ancak bu çabalarla birlikte gelen eleştiriler devleti yetişkin eğitimi formel eğitimin bir parçası yapmasını beraberinde getirmiştir. Yetişkinlere yönelik eğitim çabaları Fransa'da sosyal sınıfların varoldukları haliyle yeniden üretimine yardımcı olurken sosyal sınıf konumlarının katılaştığı bu yüzyılda eğitim bu sürecin üreticisi olarak işlev görmüştür. Gerek kurslar gerekse sonraları formel eğitim sistemi içinde verilen yetişkin eğitimi eğitim alanların sosyal koşullarında ve sosyal hiyerarşi içindeki yerlerinde ancak çok küçük değişiklikler yaratmıştır.³⁵⁷

1848 ile 1870 yılları arası, Fransa'da yönetimde olduğu kadar eğitim sisteminde de tepkilerin doğduğu bir dönemdir. İngiltere'de ve diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Fransa'da da, 1830 ve 1848 büyük işçi hareketlerinin egemenlik sistemini zorladığı dönemlerde eğitim alanında dinsel ve gelenekçi eğilimler yeniden gelişim göstermiştir. Fransa'da 1848 işçi hareketlerinden temellenen toplumsal muhalefet içinde öğretmenlerin de yer almaya başlamaları yönetimi huzursuz etmiş ve yeni eğitim sisteminin egemenlik sisteminin bekası açısından bir tehdit olabileceği düşünülmüştür. Dolayısıyla, bu dönemde öğretmenler ve okullardaki eğitim ve öğretim süreçleri sıkı bir gözetim altına alınmıştır.

³⁵⁷ Rowe, Steve E.(2010) **Education the People: Cours d'adultes and Social Stratification in France, 1830-1870**, Paedagogica Historica, VO.46, Nos.1-2, February-April 2010, 179-192.

Bu dönemde monarşinin amaçlarına daha uygun olduğu düşünülen dini okullar yeniden desteklenmeye başlanmıştır. Öyle ki, 1850'de 6.464 olan dini okulların sayısı 1864 yılında 11.391'e kadar çıkmıştır. Sonraki yıllarda da dini okulların sayısındaki artış sürmüştür. Bu dönemde, özel okullara da devlet okullarıyla rekabet etmeleri için tüm özgürlükler sağlanmış ve devlete bağlı ilköğretim okullarındaki öğretmenlerin maaşları azaltılmıştır. 1850 yasasına göre, ilköğretim, ahlak ve din, okuma, yazma, Fransızca, ölçme, sayma ve hesaplama gibi dersler içeren bir program uygulamalıdır. Ayrıca uygulamalı aritmetik, tarih (1867'den sonra zorunlu ders olmuştur), coğrafya, fen bilimleri, uygulamalı doğa tarihi, tarım, ticaret, temizlik, inceleme-araştırma, hizalama, doğrusal çizim, müzik ve beden eğitimi derslerinin öğretiminin yapılabileceği belirtilmiştir.³⁵⁸

1870'te üçüncü cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte eğitim alanında önemli değişiklikler gerçekleşmeye başlamıştır. 1875'ten sonra ülkenin genç kuşaklarını cumhuriyetin temel değerleri üzerine eğitmek, ulusal birlik bilincini oluşturabilmek ve geliştirebilmek, toplumsal refahı artırmak gibi hedeflerle ilk, orta ve yükseköğretimde güçlü bir devlet sisteminin gerekli olduğu düşüncesi yaygınlaşmaya başlamıştır.³⁵⁹

Bu dönemde eğitime aktarılan kamusal kaynaklar da artırılmıştır. 1878 yılından itibaren okul binalarının yapımına büyük paralar harcanmış, yeni devlet okulları kurulmuş, Fransa genelinde kızlar için devlet okulları açılmış, rahiplerin

³⁵⁸ A.g.e.sy. 138.

³⁵⁹ A.g.e.sy.139.

etkisini azaltabilmek için halk eğitimi ile ilgili akademik kurullar ve diğer üst kurullar yeniden düzenlenmiş (1881), dini eğitimin yerini ahlak eğitimi almaya başlamış ve bütün öğretmenlere devlet sertifikalı olma zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca, kız liseleri ve kolejleri açılmış (1880), ilköğretim parasız (1881) ve zorunlu (1882) hale getirilmiştir. İlköğretim sisteminin dini eğitimden arındırılarak yeniden düzenleneceğini belirten 1881 yasasının devamı olarak, 1886'da çıkarılan başka bir yasayla okullardaki rahiplerin yerini öğretmenler almaya başlamıştır. 1904 yılında Fransa'da, okullarda eğitim veren din adamı kalmamıştır. Tüm bu gelişmelerle Fransa'da ilköğretim halka açık, parasız, zorunlu ve laik hale gelmiştir. 360

³⁶⁰ A.g.e.sy. 140.

3. Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim

3.1. Osmanlı Toplumsal Formasyonunun Niteliği Üzerine

Osmanlı modernleşmesi sürecinin çözümlenebilmesi için öncelikle Osmanlı toplumsal düzeninin ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda sağlam bir perspektif oluşturmak gerekir. Ancak, Osmanlı toplumsal formasyonunun niteliğinin anlaşılmasında zorluk yaratan bir dizi etken söz konusudur. Bir kere üzerinde durulan yaklaşık altı yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüş bir devlettir ve bu uzun süre içinde önemli değişiklikler geçirmiştir. Dolayısıyla hangi tarihsel dönemdeki Osmanlı üzerinden hareket edilerek Osmanlı toplumsal formasyonunun anlaşılabilirliği sorusu önem taşır.³⁶¹

Osmanlı'nın tipik özelliklerini yansıtan dönemin Osmanlı Klasik Dönemi olduğu ve bu dönemin de asıl olarak 15. Yüzyıl ile 17. Yüzyıllar arasını kapsadığı söylenebilir. Osmanlı formasyonunun niteliği tartışmasını bu zaman dilimini baz alarak yapmanın, 17. Yüzyıl sonrası içinse süreklilik ve kopuş öğeleri üzerinde durmanın yukarıda işaret edilen zorluğu aşmak açısından yararlı olacağı düşünülebilir.

³⁶¹ Bir diğer ifade ile, Osmanlı'nın belirli bir dönemine özgü niteliklerin analiz edilmesiyle elde edilen verilerin ve sonuçların Osmanlı'nın tüm diğer dönemlerine ne oranda ve nasıl genellenebileceği ya da genellenemeyeceği konusu Osmanlı toplumsal formasyonunun anlaşılmasında önem taşır.

Osmanlı toplumsal formasyonunun ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda çeşitli tartışmalar yapılmış ve bir dizi açıklama geliştirilmiştir. Bu konuda, kaynağını Weber'in oluşturduğu sosyo-siyasal yaklaşım geleneksel ve modern ikilemi üzerinden Osmanlı'nın partimonyal karakterde bir devlet ve toplum düzenine sahip olduğunu öne sürerken, kaynağını Marx'ın ve yeni Marksistler'in oluşturduğu ekonomi-politik yaklaşım(lar) ise Osmanlı'yı üretim tarzı tartışması üzerinden ele almış ve Osmanlı'nın Asya Tipi Üretim Tarzı'na (ATÜT) ya da feodal üretim tarzına sahip bir toplumsal formasyon olduğunu öne sürmüşlerdir.

Bunlar dışında bir üçüncü açıklama tarzı olarak Osmanlı'nın kendine özgü (sui generis) bir toplumsal formasyon olduğunu öne sürenler olmuştur. 1933 ile 1960 yılları arasında Ömer Lütfü Barkan ve Halil İnalcık'ın yaptığı çalışmalarla şekillenmiş olan bu görüş oldukça yaygındır. Herhangi bir toplumsal formasyonun kendine özgü niteliklerinden söz etmek mümkünse de total bir kendine özgülük iddiası bilimsel olmaktan uzaktır.³⁶² Dolayısıyla, bu çalışmada ağırlıklı sosyo-siyasal yaklaşım ve ekonomi-politik yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

Weber'in toplumları akılcı, geleneksel ve karizmatik yetkelerin hakim ya da baskın olduğu toplumlar olarak sınıflandırmasından çıkışla Weberci yaklaşımda Osmanlı devleti geleneksel yetkenin hakim olduğu toplumlar kategorisinde

³⁶² Belirli bir tarihsel dönemdeki bir toplumsal kuruluş, mutlaka ait olduğu dönemin diğeri toplumsal kuruluşlarıyla ortak yanlara sahiptir, onlardan iktibas yapar, onları etkiler ve onlardan etkilenir (Başkaya, 1999: 68).

değerlendirilmiştir. Herkesin hükümdara itaat etmekle yükümlü olduğu bu yönetim şeklinde hükümdar da gelenek ve usule bağlı kalmak durumundadır. Weber, Osmanlı siyasal sistemini, yönetme erkinin babadan oğula geçtiği patrimonyal sistemler içinde, ama onun da ötesinde, geleneksel egemenliğin tamamen hükümdarın kişisel tasarrufunda olduğu sultanlık kategorisinde değerlendirmiştir. Weber'e göre, Osmanlı örneğinin ayırt edici bir özelliği olarak, iktidarın kişisel ve keyfi kullanımı, toplumsal değişime öncülük edebilecek bir Osmanlı burjuva sınıfının gelişmesini önlemiş, gelenekçiliğin kaynağı İslam dini ve hükümdara tanınan keyfilik yüzünden Osmanlı toplumunda kapitalizm gelişmemiştir.³⁶³

Böyle bir sistemde toplumsal değişimin nasıl gerçekleşebileceği sorusuna Weber'in verdiği yanıt, değişimin kaynağının hükümdar ve onun kapı halkı olduğu, iktidarı elinde tutmak üzerinden hükümdar ile yönetim kadrosu arasında yaşanan sürekli çatışmanın değişimi yarattığı ya da yaratamadığıdır. Ancak Weber, bu sürekli çatışmanın gerisinde ne olduğunu ya da bu çatışmanın nasıl yeniden üretildiğini açıklamamıştır. Weber'in toplumları, akılcı yetke ile yönetilenler (Batı) ve geleneksel yetke ile yönetilenler (Batı dışı) olmak üzere ikiye ayırması, birtakım toplum bilimcilerin Batılı olmayan toplumları "geleneksel" diye ortak bir kategoride tanımlamalarının önünü açmıştır. Bu açıdan, işlevci yaklaşım Batı dışı toplumlar için yaptığı çözümlemelerde Weber'in patrimonyal keyfilik ve tek kişi yönetimi belirlemelerini ön plana çıkarmış ve örneğin

³⁶³ Göcek, 1999: 30, 31.

Parsons'da görüldüğü gibi, toplumları süreç içerisinde yaşadıkları değişimlere göre ve karşılaştırmalı olarak ele alırken, İslam imparatorluklarını “tarihsel” bir ara yönetimler sınıfı olarak değerlendirmiştir.³⁶⁴

Weber'in dine yaptığı vurgu, bazı araştırmacıların, İslamı, toplumsal değişme süreçlerini engelleyen bir unsur olarak değerlendirmelerini beraberinde getirmiştir. Ancak, Maxime Rodinson gibi başka araştırmacılar bu yaklaşımın yanlışlığı üzerine etkili çalışmalar yapmıştır. Lewis ise, İslam ile toplumsal değişme arasında sözü edilen bu bağlantıyı Osmanlı İmparatorluğu'na uygulamış ve İslam'ın, Osmanlı'nın Batı'yla olan ilişkilerini nitelik olarak etkilediğini öne sürmüştür. Lewis'e göre, dünyanın Darülslam ve Darülharp olarak iki kategoride algılanması Osmanlı'nın Batı'yla ilişkilerini, savaş ve barış denkleminin dışında, engellemiş ve Batı'dan yenilik ve buluşlarının alınmasına karşı olan İslamcı gelenek, Osmanlı'nın Batı'yı kendisine uyarlama çabalarına ket vurmuştur.³⁶⁵

Dinin Osmanlı'nın gelişimi açısından dolaysız bir engelleyici olduğu düşüncesi Osmanlı modernleşmesi sürecinde Osmanlı Batıcı aydınlarının bazıları tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin, 1904'te Cenevre'de İçtihat dergisini çıkarmaya başlayan Abdullah Cevdet, derginin ilk sayısını, “Müslümanların düşkünlüğünün nedenleri nelerdir?”, “Müslümanları bu durumdan kurtaracak en etkili önlemler nelerdir?” sorularını içeren bir anketle

³⁶⁴ A.g.e.sy.32, 33.

³⁶⁵ A.g.e.sy. 34, 35.

başlatmıştır. Batıcılığın en aşırı temsilcilerinden olan Abdullah Cevdet, bu soruları şöyle yanıtlamıştır:

Geri kalışımızın nedeni Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemdir.³⁶⁶

Osmanlı'da din ile gelişme arasındaki ilişkiye Abdullah Cevdet'in yaklaşımının tersinden yaklaşanların sayısı da az değildir. Hatta ilk yenileşme döneminde egemen olan, sonraki dönemlerde de etkisini hiç değilse söylem olarak koruyan bu yaklaşıma Sadrazam Sait Halim Paşa örnek olarak gösterilebilir. Müslümanların yalnız maddi uygarlık alanında değil, din müesseseleri de dahil olmak üzere manevi uygarlık alanında da Batı uygarlığının gerisinde olduğunu kabul eden Sait Halim Paşa, bu geri kalışın nedeninin şeriatın uygulanmaması ve hayatın her alanına genişletilmemesi olduğunu savunmuştur.³⁶⁷

Osmanlı'nın geri kalmışlığını Batılı toplumların ise gelişmişliğini Doğu ve Batı toplumlarına özgü niteliklerin kategorik ayrımı üzerinden ele alan Prens Sabahattin'in düşünceleri, Osmanlı modernleşmesinde sosyo-siyasal sisteme yönelik olduğu kadar, liberal bir perspektiften üretim tarzına ilişkin değerlendirmelere de örnek olarak gösterilebilir.

Prens Sabahattin, Doğu ve Batı uygarlıkları arasındaki farkları belirlerken üç önemli özellikten söz etmiştir: Doğu geleneğinin temelinde özel mülkiyet

³⁶⁶ Berkes, 2007: 412.

³⁶⁷ A.g.e.sy. 412.

müessesesinin yokluğu; Batı uygarlığının temelinde özel girişimin ve bireyciliğin yattığı; bir sistemden ötekine geçişi gerçekleştirebilmek için bir dayanak noktası bulunması gerektiği. Bu farkları gidermek ve Osmanlı azgelişmişliğini ortadan kaldırabilmek için Prens Sabahattin, adem-i merkeziyetçi yönetimi imparatorluk bölgelerine taşımayı ve ülkede Anglo-sakson tarzı bireyci eğitim yöntemlerine dayalı bir okul programı uygulamayı önermiştir.³⁶⁸

Osmanlı toplumsal düzeninin niteliğini çözümlemeyi hedefleyen Marksist ya da yeni Marksist düşünce insanları, Osmanlı İmparatorluğu'nda hakim üretim tarzının ne olduğunu belirlemeye çalışmışlardır. Zira, bir kere hakim üretim tarzı saptandıktan sonra, üretim tarzının kendini nasıl yeniden ürettiği ve bunu sağlayan/engellenen faktörlerin neler olduğu üzerinde durabilecektir.³⁶⁹

Marx, Asya Tipi Üretim kavramını ilk olarak, "The New York Tribune" gazetesine, 1853'de Hindistan için yazdığı iki makalede kullanmıştır. Lenin, 1914'e kadar, bu kavramı kullanarak, Tolstoy'un konu ettiği Rusya'yı, Asya tipi olarak değerlendirmiş ancak, 1905 Devrimi ile, Doğu durgunluğunun sona erdiğini söylemiştir. 1917'den itibaren, Lenin kavram üzerinde durmamış, Lenin'i takip eden Stalin ise, Çin'deki tarım düzeninden bahsederken, "feodal" nitemini kullanmıştır.³⁷⁰

Asya Tipi Üretim tarzı tartışması, Sovyetler Birliği'nde 1920'li yıllarda üretim biçimleri ve bunların tarihsel evrimi bağlamında gündeme gelmiş ancak

³⁶⁸ A.g.e.sy. 466.

³⁶⁹ Başkaya, 1999: 95.

³⁷⁰ Kazgan, Gülten, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, 1969, İstanbul, sy. 412.

Marksizmin klasik tarihsel ve toplumsal evrim şeması olarak bilinen, ilkel komünal toplum, köleci toplum, feodalite, kapitalizm ve sosyalizm aşamaları dışında ve sosyalizme geçmek için elverişsiz görülen Asya üretim tarzı, Sovyet Sosyalizmine karşıt yaklaşımları beslediği için geri plana itilmiştir. Sovyetler Birliği ve Avrupa'da 1950'lerden sonra yeniden canlanan tartışma Türkiye'de 1960'larda kapitalizminin ithal ikameci ve planlı ekonomi politikaları ile görece olarak geliştiği ve 1961 Anayasası'nın çerçevesini çizdiği temel hak ve özgürlüklerin görece olarak genişlediği bir dönemde, yükselen sol/sosyalist hareketlerin etkisiyle Osmanlı'dan Türkiye'ye uzanan tarihsel ve toplumsal süreçleri anlamaya dönük çalışmaların akademik yaşamda popülerlik kazanmasıyla birlikte yaygınlık kazanmıştır.

Kazgan'a göre, ATÜT niteliğindeki toplumların taşıdığı özellikler şöyle özetlenebilir: Toprak mülkiyetine sahip bir üstün otorite adına toprağa tasarruf eden, kendi kendine yeter ve her biri, sadece, kendi içinde işbölümünü gerçekleştirebilmiş köy komünleri, toplumun temelini oluşturur. Bir fonksiyon iktidarı olan, hükümdar veya devletle onu temsil eden hâkim sınıf, sömürme iktidarındır; artık-ürünü ele geçirir. Ürünün ihtiyaçtan fazlasının, devlete rant veya vergi olarak ödenmeyen kısmı, kıymetli maden, altın, gümüş biçiminde iddihar³⁷¹ edilir. Meta üretimi, meta-para-meta halindeki basit dolanım süreci içinde, ancak dolaylı olarak, artığın harcanmasıyla ortaya çıkar. Şehirler de, bütün toplumda köy-şehir arası işbölümünün, mübadele ekonomisini gelişmesi

³⁷¹ Biriktirmek, yığmak, bir şeyi ihtiyaç duyulan zaman için saklamak.

sonucu değil, fakat dış ticaret gerekleriyle ve hâkim sınıfın, artığı harcamasıyla ilgili olarak doğar. Antik kölelik, feodalite ve kapitalizmden farklı olarak, bu sistemde, bireysel kölelik olmayıp, “genelleşmiş kölelik” söz konusudur.³⁷²

Osmanlı toplumsal düzeninin ne olduğu tartışmasında Asya Tipi Üretim yaklaşımı üzerinde duran Divitçioğlu’na göre, Osmanlı tımarlı sipahilerini Avrupa Orta Çağ senyörlerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı toplumsal düzenini klasik feodalite olarak nitelemek doğru değildir.³⁷³

Divitçioğlu, belirli parametreler üzerinden, ATÜT’ün temel önermeleri ile Osmanlı üretim tarzının taşıdığı özellikleri karşılaştırmış ve Osmanlı’nın büyük ölçüde ATÜT olduğu sonucuna varmıştır.

Divitçioğlu’nun kullandığı ilk parametre toprak mülkiyetidir. Marx, ATÜT’de toprakların mülkiyeti hususunda, bazen “özel mülkiyetin yokluğu”, bazen “müşterek mülkiyet”, bazen “komün mülkiyeti” bazen de “devlet mülkiyeti” ifadelerini kullanmıştır. Osmanlı toplumunda topraklar miridir ve mülkiyeti devlete aittir. İstisna olarak, Osmanlı toplumunda mülkiyeti devlete ait topraklar üzerinde serbest mülkler kurulmuş ve vakıf mülkiyeti oluşmuşsa da asıl olarak toprağın özel mülkiyete konu olmasından söz edilemez. Divitçioğlu’nun ele aldığı ikinci parametre, sınıflaşmanın niteliğidir. Marx’a göre Asyatik devlet birleştiricidir ve yüce bir varlığa sahiptir. Devlet, başkan (bazen ceberut, bazen demokrat) ve maiyeti erkânı tarafından temsil edilir. Halk ise, “genelleşmiş köledir”. Bununla

³⁷² Kazgan, 1969: 415.

³⁷³ Divitçioğlu, Sencer, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, sy.54

birlikte, devlete ait toprakları tasarruf eden birey üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan ne köle, ne de serftir. Divitçioğlu, sınıflaşmanın niteliği konusunda Marx'ın yaklaşımının Osmanlı toplumsal düzenine benzediğini ancak onu tümüyle karşılamadığını düşünmektedir. Bu açıdan, Divitçioğlu'na göre, Marx'ın zihnindeki Asyatik devletin yerine Osmanlı Devleti, daha ileri üretim güçlerine ve örgütüne dayanan, köyde tarım, şehirde ise ticaret ve zanaat üzerine kurulmuş, zaptettiği toprakların haraç ve ganimet gelirleriyle beslenen, ekonomide her faaliyet dalını örgütleyip denetleyen, fevkalade gelişmiş teşrii, idari, kazai ve mali organlara sahip bir devlettir.³⁷⁴

Divitçioğlu'nun üzerinde durduğu üçüncü parametre, sınıf çatışmasıdır. Bu üretim tarzında, köy toplulukları tarafından üretilen artık ürün (rant) ya da artık-emek, vergi, haraç ve genelleşmiş angarya şeklinde devlete geçer. Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık-ürün mükemmel bir vergi sistemi ve örgütü yoluyla devlete ya da devletin bir memuru olan sipahiye aktarılır. Dolayısıyla, köylü tarafından yaratılan toprak rantının devlete vergi yoluyla geçiş şekli, Marx'ın Asya üretim tarzındaki açıklamalarına benzemektedir.³⁷⁵

Dördüncü parametre, devletin üstlendiği kamu işleridir. ATÜT'de devlet kamu işlerini yapmakla görevlidir. Bu işler aslen sulama tesisleri, tali olarak da yollar ve diğer kamu hizmetleridir. Tarıma dayanan Orta Çağ ekonomilerinde üretim üç emel etkene dayanır: Su, toprak ve insan. Anadolu toprağında ne nehir ve yağmurlardan dolayı ürünü toptan mahveden seller, ne de ekini kavuran

³⁷⁴ A.g.e.sy.119

³⁷⁵ A.g.e.sy. 120

şiddetli kuraklıklar görülür. Dolayısıyla, mevcut iklim şartları altında tarımdaki üretim süreci “normal” bir seyir izler. Osmanlı ekonomisinde, doğal coğrafya şartlarından ötürü, üretici etken olan insan, düzenlenmesi gereken sudan daha önemli olunca, Osmanlı toplumunda kamu iş ve hizmetlerinin neden insana (reayaya) doğru yöneltildiği anlaşılır. Zira, Osmanlı toplumunda vazgeçilemez olan üretken etken, insandır. Hele bu etkenin diğer bir üretim faaliyeti olan savaş için gerekli olduğu düşünülürse.³⁷⁶

Beşinci parametre, her iki modelde köylü üretim şeklidir. Marx’a göre ATÜT’de köy ekonomisi tarım ile el sanatları arasındaki işbölümünün oldukça gelişmiş olduğu ve bundan dolayı, kendini destekler nitelikte bir ekonomidir. Şehir (herhalde kasaba) ve köy farklılaşmamıştır. Fakat bu durum Asya ülkelerinde bazı “şehir”lerin oluşmasına engel değildir. Aslen Sultanın sahası olan bu şehirler ekonomiye bir yama gibi yapıştırılmıştır.³⁷⁷ Bir yandan gelişmiş şehirler, öte yandan köylü ekonomilerinin hâkim olduğu kır kesimi 14. ve 15. Yüzyıllar Osmanlı ekonomisinin belirgin bir özelliğidir. Öyle ki, Osmanlı toplumunda şehir ve köy birbirinden kopmuştur.³⁷⁸

Son olarak Divitçioğlu her iki modelde durağanlığı ele almıştır. Marx’a göre, ATÜT’de ekonomi, bir yandan kendini destekler köy ekonomilerinin varlığı, öte yandan devletin yaptığı kamu işleri dolayısıyla içsel dinamikten yoksun, sağlam, dayanıklı ve durağan ekonomiler halindedir. Osmanlı toplumuna bakıldığında,

³⁷⁶ A.g.e.sy.121, 122

³⁷⁷ A.g.e.sy.125.

³⁷⁸ A.g.e.sy.125.

hâkim sınıfın yapmak zorunda olduğu kamu işleri içinden hiç biri üretken yatırım değildir. Bu olay, ekonomide yaratılan gelirin bir kısmının devamlı olarak vakıf yoluyla, verimli olmayan yatırımlara tahsisini gerektirmektedir. Öte yandan, ekonomide asıl üretici kesim olan tarım kesiminde, köylü ekonomilerinin varlığı, yaratılan toplam ürünün belirli bir düzeyi aşmamasını zorlamaktadır. Ancak şehirlerdeki durum farklıdır. Buralarda, devlet tarafından elde edilen artık-ürün ticaret aracılığıyla metaya dönüşmüştür.³⁷⁹

Divitçioğlu, ATÜT modeli ile Osmanlı toplumsal formasyonunun büyük ölçüde benzeştiği ancak aralarında bazı farklar olduğu sonucuna varmıştır. Osmanlı ATÜT'den asıl olarak iki açıdan farklılaşmıştır; Osmanlı toplumunda devletin yaptığı kamu iş ve hizmetleri toprağa değil, fakat insana doğru yönelmiştir ve Osmanlı ekonomisinde meta üretiminin hâkim olduğu şehir kesimi çok gelişmiştir.³⁸⁰

Osmanlı toplumsal formasyonunun ne olduğu tartışmasına katılan bir diğer düşünce insanı Akat'a göre, Osmanlı klasik toplumsal formasyonu asyattiktir. Feodal üretim tarzında köylü, kalıtsal (hereditary) özel mülkiyet hakkı olan bir savaşçı-yönetici (toplumsal) sınıf tarafından sömürülür. Bu düzende hukuki serflik ve askeri koruma önemlidir. Feodaller aynı zamanda yargı yetkilerini ellerinde topladığı için bürokrasi oluşmaz ve mali ve idari alanda egemenlik bölünür. Güçlü bir merkezi devletin mevcut olmayışı ve bireysel savaşçı-yöneticinin toprağında oturup tebaasını şahsen yönetmesi artığın üreticilerden

³⁷⁹ A.g.e.sy.125.

³⁸⁰ A.g.e.sy.127.

(serflerden) artık-emek şeklinde alınması ihtimalini arttırır. İçsel dinamiğine bakıldığında, feodal üretim tarzının, feodaller arasındaki güçlenme rekabeti nedeniyle, merkezi bir devletin kuruluşu yönünde bir eğilim taşıdığı görülür.³⁸¹

Asya üretim tarzında ise artığın üreticilerden alınması bir merkezi devlet aracılığı ile olur. Bu üretim tarzında, tüm toprağın mülkiyeti devlete ya da devleti temsil eden imparatora aittir. Savaşçı-yönetici sınıf artığa, devletin memurları olarak el koyar. Bu örgütlenme biçiminde, toprak ve halkı idare edenler ile (sivil bürokrasi) savaşçılar ayrılabilir. Devlet memurlarının toprak üzerinde bir hakları olmayıp sadece artığa el koyma hakkına sahip olmaları artığın artık-ürün şeklinde toplanması ihtimalini arttırır: Vergi-rant yada haraç. İçsel dinamiğine bakıldığında Asya üretim tarzında, güçlü bürokrat ve savaş beyleri ailelerinin gelişmesi ölçüsünde merkezi otoritenin parçalanması eğiliminin mevcut olduğu görülür. Dolayısıyla merkezi devlet bu tür eğilimlerle sürekli bir mücadele içindedir.³⁸²

Akat'a göre, Asya üretim tarzının üretim tarzlarının tarihsel gelişimi şemasında nerede olduğu tartışmasında ileri sürülen, Asya tipi üretim tarzının ilkel komünle ile antik toplum arasında bir yerde olduğu düşüncesi yanlıştır. Üretim tarzlarının yeri üretim araçları ile üretim ilişkilerinin bağdaşması üzerinden derecelendirildiğinde feodalizm ve ATÜT, olgun tarımsal üretim

³⁸¹ Akat, Asaf Savaş. **İdris Küçükömer'in Mirası** – Makaleler 1976-1987-İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, sy.27, 28.

³⁸² A.g.e.sy.28

tarzları olarak eş düzeydedir ve bunlar birbirine dönüşme olasılığını bünyelerinde taşırlar.³⁸³

Osmanlı'nın feodal üretim tarzına sahip olduğunu savunan düşünce insanlarına gelince, bunlar genel olarak feodalizmin kapitalizm öncesi artığa el koyma biçimlerinden en yaygını (kimilerine göre kapitalizm öncesi tek egemen üretim tarzı) olduğu kabulüyle, Avrupa'ya özgülenmiş belirli feodal niteliklerin sıralanarak kategorik bir feodalizm tanımı yapılmasına, bu tanımın dışında kalan toplumların ise ATÜT olarak kabul edilmesine karşı çıkmışlardır.

Örneğin Berktaş, feodalizmin kapitalizm öncesi toplumlarda artığa el koyma biçimlerinden en temeli ve evrensel olanı olduğunu ve Osmanlı köylüsü ile feodal Avrupa köylüsü arasında hiç bir fark olmadığını iddia etmiştir. Berktaş, feodalizmin işgücünü oluşturan ve hizmetleri gören köylülük ile adaleti ve korumayı sağlayanlar arasındaki sözleşmeye dayanan klasik tanımlamasını reddetmiştir. ATÜT'ün malikane üretiminin feodalizme özgü olduğu varsayımına karşı Berktaş, Batı Avrupa serfleriyle Osmanlı reayası arasında temelde köylü olmak dolayısıyla benzerlikler olduğunu ileri sürmüştür.³⁸⁴

Berktaş'a göre, "feodal üretim tarzının özü, serfliğin zaten üstyapısal olan siyasal ya da hukuki niteliklerinde değil, fakat tüm kapitalizm öncesi toprak sahipliklerine özgü rantın ele geçiriliş ilişkilerinde yatmaktadır." Toprak rantının kapitalizm öncesi köylülük ilişkilerine dayalı üretim biçiminin genel bir niteliği

³⁸³ A.g.e.sy.29

³⁸⁴ Boztemur, Recep, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kuramsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık**, OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı:9, Sy.79-110, 1998, sy.94,95.

olduğunu düşünen Berktaş, çiftçinin özgür veya devletin siyasi yetkesinin hükmü altında olup olmasına bakmaksızın Osmanlı üretim ilişkilerini feodal olarak tanımlamıştır. Ona göre, kapitalist üretim biçimindeki artı değere karşılık kapitalizm öncesi üretim tarzlarında toprak rantının gördüğü işlevi Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi görmektedir. Vergilerin veya toprak rantının Batı feodalizmde senyörler tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise merkezi devlet görevlileri tarafından toplanması arasında temelde bir fark yoktur.³⁸⁵

ATÜT yaklaşımına karşı çıkan Timur'a göre, Osmanlı toplumu köylü bir toplumdu ve merkezi sistemini, askeri rejimle vergi sistemini birleştirmek üzere "fazla ürün" elde etmek üzere kurmuştu. Osmanlı vergi sistemi bölgelere göre birtakım farklılıklar gösterdiği için net olarak bilinmemekle birlikte asıl olarak Avrupa Ortaçağ'ında olduğu gibi aynı ranta dayanmaktaydı. Osmanlı'nın tarihsel sürecinin Batı'dan farkı Avrupa'da 15. ve 16. Yüzyıllardan itibaren para rantına ve para ekonomisine geçilirken Osmanlı'nın aynı rant çerçevesini aşamamasıydı. Osmanlı ancak 19. Yüzyılda yarı sömürgeleşme ile birlikte belirgin bir şekilde aynı rant çerçevesini aşmıştı.³⁸⁶

Timur'a göre, Osmanlı'nın feodal olup olmadığı tartışılırken feodalite Weber'in ideal tipleri gibi net ve donmuş bir kategori olarak ele alınmıştır. Oysa Batı toplumlarının tarihsel evrimine bakıldığında feodalite toprakta tasarruf hakkından dereceli bir mülkiyet hakkına giden iki tarihi aşamadan geçmiştir.

³⁸⁵ A.g.e.sy. 95

³⁸⁶ Timur, Taner. **Osmanlı Çalışmalar – İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine-** İmge Kitabevi, 1998, Ankara, sy.32.

Osmanlı'daki tımar sistemi feodalitenin ilk aşaması olarak değerlendirilebilir.³⁸⁷ Osmanlı'da toprak mülkiyetinin devlete ait olması pratikte fazla bir şey ifade etmemektedir. Devletin geniş Osmanlı ülkesindeki kontrolü görelidir.³⁸⁸

Osmanlı için Asya Üretim Tarzı tezini savunanların yanılgılarından bir diğeri kamu hukuku düzeyinde egemenlik ilkesini ifade eden “mülk” fikrini, özel hukuk çerçevesinde “mülkiyet” olarak yorumlamaları olmuştur. Bir diğeri Osmanlı devlet aygıtını “merkeziyetçilik” ve “despotizm” kavramları üzerinden ele almalarıdır. Avrupa feodalizmi de mutlakiyetçilik ve “despotizm” yaşamıştır. Osmanlı merkeziyetçiliği ise, “Dar-ül-harb”e karşı cihad esprisinin iktisadi çıkar güdülerıyla desteklenen seferberliğinden ibarettir. Osmanlı da tam bir keyfilik olarak değerlendirilebilecek süreğen bir siyasal sistem olduğu da söylenemez.³⁸⁹

Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde egemen üretim biçimi olarak ne köleci, ne feodal ne de asyatiktir. Bu dönemde Osmanlı iç dinamikleri itibariyle feodalizme geçiş halinde bir toplumdur. Tımar sistemi klasik feodalizme doğru evrimle eğilimi taşıırken Osmanlı yöneticileri cihad esprisi üzerinden merkezi bir ordu gücü yaratarak buna uzun süre engel olmuştur.³⁹⁰

ATÜT yaklaşımını savunan düşünce insanlarının feodalizm kavramsallaştırmasına ilişkin bir başka eleştiriye dile getiren Oyan'a göre,

³⁸⁷ Timur, Taner. **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, 1994, Ankara, sy.8,9

³⁸⁸ A.g.e. sy.28

³⁸⁹ Timur, 1998: 39, 40

³⁹⁰ A.g.e.sy. 40

feodalizmin doğru dürüst bir genel tanımının yapılmamış olması ve hatta bu konuda alabildiğine çarpık bir tanımdan yola çıkılması ATÜT yaklaşımlarını güçlendiren bir etmen olmuştur. Örneğin feodalitede toprak mülkiyeti olduğu savunulmuştur. Oysa söz konusu özel mülkiyet bugünkü anlamıyla bir özel mülkiyet değildir. Feodalitede mülkiyetin belirgin özelliği, birkaç dereceli, çok başlı bir mülkiyet biçimi oluşudur; mutlak değil kısmi ve sınırlı bir mülkiyet biçimi oluşudur. Ayrıca bu mülkiyet sistemi, sadece temel üretici köylü için değil, toprak beyleri arasında da kişisel bağımlılık ilişkilerine yol açmaktadır.³⁹¹

Oyan'a göre, ATÜT yaklaşımını güçlendiren bir diğer etmen, partikülarist / biz bize benzerizci Osmanlı/Türk tarihçiliğinin, ilk ve orta eğitim ders kitapları aracılığıyla olsun, akademik Osmanlı tarihçileri (Barkan, İnalçık gibi) aracılığıyla olsun, on yıllardır işledikleri tezlerin ATÜT' e uygun bir zemin hazırlamış olmasıdır. Osmanlı toplum yapısının kendinden başkasına benzemez (sui generis) niteliğinde direnen bu çevrelerin referans noktaları hemen her zaman Batı Avrupa feodal Ortaçağ toplumları olduğu için, iddiaların merkezinde Osmanlının feodal olmadığı görüşü ağırlıklı bir yer işgal etmiştir. Bunun tipik örneği, 1930'lardan 1970'lere kadar Osmanlının feodal olmadığı tezine neredeyse militanca sarılan Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, böylece Batı'da feodalizmin tasfiye sürecine girmişken serpilmeye başlayan Osmanlı devletini

³⁹¹Oyan, Oğuz, **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, İmaj Yayıncılık, 1998, Ankara, sy. 11.

gecikmiş bir feodalizm imasıyla çağının (Batı Avrupa'nın) gerisine düşürmekten sakınmış olmaktadır.³⁹²

Boran'a göre, Osmanlı "merkezi feodal" bir nitelik göstermiş, tarihsel süreç içinde bir feodal varyanttan bir diğerine geçmiştir. Boran Osmanlı'nın kuruluş ve genişleme dönemlerinin dünya tarihi ile karşılaştırıldığında bir tür anakronizm gösterdiğini ifade etmiştir. Avrupa'da kapitalizm ortaya çıktığında ve geliştiğinde Osmanlı merkezi feodal bir devlet olarak Batı'daki gelişmenin tersine yol almıştır. Şöyle ki, Avrupa feodaliteden çıkarken Osmanlı feodal düzenin bir başka varyantını oluşturmaktadır. Doğu ile Batı arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı yeni ticaret yollarının keşfiyle birlikte avantajlı konumunu yitirmiş ve din taassubu ve askeri kendini beğenmişlikle birlikte bu etken Osmanlı'yı Batı'daki gelişmeye yabancılaştırmıştır.³⁹³

Boran, Yön dergisinde genel olarak üretim tarzları üzerine yazdığı dizi makalesinin ikincisinde üretim tarzını belirlerken asıl önemli olanın doğrudan doğruya üretim faaliyetlerinin organizasyonunda emeğin yeri ve durumu olduğunu, emeğin bu durumuna göre başlıca üç tip üretim sistemi ayırt edilebileceğini, bunların köle emeğine, toprağa bağlı "serf" emeğine ve "hür" ücretli işçi emeğine dayanan üretim ve mülkiyet ilişkileri sistemleri olduğunu belirtmiş ve ikinci tip üzerinden Osmanlı formasyonunu tahlil etmiştir. İkinci tipte emekçi toprağa bağlıdır. Genellikle "serf" kelimesiyle adlandırılan toprağa bağlı emekçinin gerek hukukî, gerekse fiilî durumu köleninkinden tümüyle farklıdır.

³⁹² A.g.e.sy.131.

³⁹³ Boran, Behice. **Türkiye ve Sosyalizmin Sorunları**, Sarmal Yayınevi, 1992, Ankara, sy.28

Serfin toprak üzerinde bir kullanım hakkı vardır ve beye karşı sorumluluklarını yerine getirdiği sürece bu hak ondan alınamamaktadır.³⁹⁴

Oran'a göre, böyle toprağa bağlı ve toprak üzerinde toplumca tanınmış birtakım haklara sahip sınıfın mevcudiyeti, toprakta "tam mülkiyet hakkı"nın hiçbir sınıfta olmaması, toprak mülkiyetinin bir "haklar hiyerarşisi" halinde "serf" ile "senyör" sınıfı içinde de kademe kademe bölünmesi durumunu yaratmıştır. Hiyerarşi piramidinin tepesinde olan "suzerain" veya kral hukukî bakımdan toprağın mülkiyetine sahiptir. Ama sahip oldukları toprakları doğrudan doğruya kendisi işletmediğinden bu mülkiyet hakkı nazarî kalmakta, gerçekte ise topraklarını ve toprakların serf emeğiyle işletilmesinden elde edilen ürünleri diğer beylerle paylaşmaktadır.³⁹⁵

Açıklanan bu sistem feodalizmdir ve Batının mahallî derebeyliği kadar merkezi Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu feodal tipte bir toplumsal yapıya sahiptir. Batıdaki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu "feodal tip" toplumun iki değişik örneği –varyantı–dır.³⁹⁶

Akşin'e göre, klasik Osmanlı toplumu (1450-1550), ayrıcalıklı sınıf olarak askeri sınıf yani yönetenler ve reaya olarak yönetilenlerden oluşan bir statü toplumu görüntüsündedir. Asıl olarak köylü üretimine dayanmaktadır. Klasik dönemde merkezi bir feodalite ya da Asya Üretim Biçiminde bir devlet olan Osmanlı Devleti, toprak üzerindeki sıkı denetimi iltizam usulü yüzünden yitirdiği

³⁹⁴ Boran, Behice, "**Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 2**", Osmanlı'da Mülkiyet Meselesi, Yön, Sayı 51, Aralık, 1962

³⁹⁵ A.g.m.

³⁹⁶ A.g.m.

ölçüde ademi-merkezi bir feodaliteye doğru dönüşmüştür. Osmanlı Devleti yükselme döneminde aynı zaman kesitinde dünyadaki diğer devletlere göre, başarılı bir siyasal - askeri - iktisadi örgütlenmeye sahip durumdadır. Devlet etkili bir savaş makinesini tarımsal yapının ve büyük kentlerin gereksinimleri ile uyumlulaştırmıştır. Ülkede güçlü bir merkeziyetçilik vardır. Devlet ticaret yollarının denetimini de elinde tutmakta ve ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ancak bu sistem yeni ticaret yollarının keşfinin doğurduğu sonuçlar karşısında yozlaşmaya başlamıştır.³⁹⁷

Zamanla Osmanlı ülkesinde para iktisadiyatı yaygınlaşmaya başlamış, tımar sistemi yerine iltizam sistemi gelişmiş, büyük toplumsal çalkantılar ortaya çıkmış ve ayanlaşma gelişmiştir. Avrupa'nın sanayi devrimleri ile geliştiği dönemde Osmanlı gerilemesi Osmanlı'yı merkezi bir feodalite olmaktan çıkarıp "merkezsiz feodalite" haline getirmiştir.³⁹⁸

Üretim tarzlarına nisbeten farklı bir yaklaşımla katılan Ortaylı'ya göre, Osmanlı'nın feodal olduğunu savunanlar Avrupa ve Osmanlı'yı belirli bir tarihsel gelişim şemasına oturtarak Osmanlı'nın özgüllüklerini görmeme hatasına düşerken, ATÜT yaklaşımının savunucuları Osmanlı'nın özgüllüğünü Batı merkezli bir yaklaşımla ve Batılı kavramlarla açıklamaya çalışmışlardır. Genel olarak ATÜT savunucuları ve Doğu despotizmi yaklaşımını savunanlar, merkeziyetçi devlet, sınıfsal farklılaşmanın olmaması, merkezi devletin kendine özgü örgütlenmesi ve toplam artı ürüne el koyması, artı ürüne el koymanın

³⁹⁷ Akşin, Sina. Jön Türkler ve ittihat ve Terakki, İmge Kitabevi, 1998, Ankara, sy.9-11

³⁹⁸ A.g.e.sy.18, 19

değişmeyi engelleyerek durağan bir toplum yapısı yaratması gibi düşüncelerde ortaklaşmaktadırlar. Ortaylı'ya göre, ATÜT yaklaşımının Osmanlı'yı açıklayabilmesi zordur.³⁹⁹

ATÜT yaklaşımına karşı çıkan Avcıoğlu'na göre ise, Osmanlı'nın ATÜT olduğunu iddia edenler Osmanlı'nın iç evrimiyle daha ileri toplumsal formasyon tiplerine geçebilmesi açısından genel bir umutsuzluğu dile getirmektedirler. Bu tür iddialara göre, Avrupa, Greko – Romenler, toprağın özel mülkiyetine dayanan bir üretim tarzı seçtikleri için, evrime en elverişli olan feodal düzene ve oradan da kapitalizme ulaşmışlar ancak öteki toplumlar evrime direnen Asya tipi toplumsal yapıları yüzenden geri kalmış ve âdeta tarihin dışında bir kış uykusuna yatmışlardır.⁴⁰⁰

Oysa, üretim tarzı açısından Osmanlı ile Batı arasında belirgin farklar olduğu söylenemez. Osmanlı'da da Batı'da da üretim güçleri toprağın küçük ölçeklerde ve ilkel araçlarla işlenmesine dayanır. Üretim, pazar için değil köylü ailesinin geçimi için yapılır. Osmanlı çiftçisi toprağı tapuyla tasarruf etmekte ve tasarruf hakkı çocuklarına da geçmektedir. Yani Asya tipinden farklı ve özel mülkiyete hayli yaklaşmış bir tasarruf söz konusudur. Köylünün toprağına bağlılığı esastır. Toprağına bağlılık, ekonomik baskının dışında, ekonomik olmayan çeşitli zorlama tedbirlerle sağlanmaktadır. Bu bakımdan, Avrupa'nın "serf"i ile Osmanlı'daki "reaya" arasında fazla bir fark yoktur. Ürünün bir kısmına el

³⁹⁹ Ortaylı, İlber. **Türkiye İdari Tarihi**, Ankara, 1978, TODAİE, sy.126

⁴⁰⁰ Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni, Dün- Bugün- Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, 2001, Ankara, sy.16

koyanın Avrupa'da senyör, Osmanlı'da devlet ve devletin temsilcileri olması, üretim tarzının bu karakterini değiştirmez.⁴⁰¹

Avcioğlu, pre-kapitalist düzenin çözümlmesini ve kapitalist düzene geçilmesini sağlayan (köyde az çok bir farklılaşma, köyden bir kısım işgücünün şehre akışı, ticaret ve tefeci sermayesi birikimi, lonca düzeninin zorlanması, köydeki farklılaşma dolayısıyla köy – şehir mübadele olanaklarının artması vb. gibi) faktörlerin, Batı'da olduğu gibi, Osmanlı toplum düzeni içinde de faaliyette olduğunu düşünmektedir. Hatta, ikinci derecede bir faktör olmakla birlikte, teknik seviye bakımından Osmanlı'nın, 16. yüzyılda Batı'nın gerisinde değil, belki de ilerisinde olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰²

Yani Avcioğlu'na göre, Osmanlı pre-kapitalist düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan önşartlar, yavaş yavaş oluşmaktadır. Bir kere, Osmanlı toprak düzeni, özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel değildir. Zira, reaya işlediği toprağın mülkiyetini sağlayacak unsurları taşımaktadır. Reaya, tarım işletmesini bir bedel ödeyerek, topu senediyle tasarruf etmekte ve işletmenin tasarruf hakkı çocuklarına geçebilmektedir. Bu tasarruf hakkı, toprağın sürekli ve verimli biçimde işletilmesini sağlamak amacıyla tam mülkiyetten bazı sınırlamalarla ayrılmakla birlikte, bireysel tasarrufa dayanmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı'da müteşebbis olarak önplana çıkabilecek kişiler vardır. Zira, Osmanlı'da “askeri sınıf” kavramı çok geniş tutulmuştur. Bu kavram her çeşit maaşlı memur ve hizmetlilerin yanı sıra tüccar, çiftçi, madenci ve zanaatkârları da

⁴⁰¹ A.g.e.sy.17

⁴⁰² A.g.e.sy.41, 42

kapsayabilmektedir. Dolayısıyla, ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerin “askeri sınıf”ın imtiyaz ve muafiyetlerinden yararlanmak için bu sınıfa girdiği düşünülebilir. Bu müteşebbis kişiler, tarım alanında da büyük çiftlikler kurmuşlardır. Bu çiftlikler, tarım alanında rüşeym halinde ilk kapitalist işletmeler sayılabilir.⁴⁰³

Üçüncü olarak, Osmanlı’da ücretli çalışmanın ilk nüvelerinden de söz edilebilir. Çiftliklerde, işgücünün büyük kısmını, “ecir”, “ırgat” diye adlarla kaydedilen ve yerine göre “orakçı”, “bekçi”, “sığırıcı” diye çalıştırıldıkları iş alanları belirtilerek anılan ücretli işçiler sağlamaktadır. Bunlara ücretleri para olarak ödenmektedir. Demek ki, bir yandan zengin çiftlik sahipleri ortaya çıkmakta, öte yandan bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler çoğalmaktadır. Bütün bunlar kapitalizme doğru yol alışı açık belirtileridir.⁴⁰⁴

Dördüncü olarak, Osmanlı’da müteşebbis sermayesi için gerekli ekonomik faaliyetler (ticaret ve tefecilik) söz konusudur. Osmanlı toprak düzeninde henüz 16. yüzyıldan başlayarak önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Bazı devlet memurlarıyla birlikte bir kısım reayanın zenginleşmesi, hukuk kurallarını az çok etkisiz bırakarak, toprakta özel mülkiyet eğiliminin güçlenmesi, tefecilik gibi çeşitli yollardan bir nakdi sermaye birikiminin ortaya çıkması ve bir kısım reayanın topraklarını bırakmak zorunda kalması, pre-kapitalist düzeni temellerinden sarsan, ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylardır. Tefecilik yalnız köy hayatında değil, şehir hayatında

⁴⁰³ A.g.e. sy. 31-34

⁴⁰⁴ A.g.e. sy.35

da önemli bir faaliyet haline gelmiştir. Sermayeciliğin Osmanlı'daki belirtileri de, Batı Avrupa ülkelerdeki ile aynı döneme rastlamaktadır. Örneğin, 16. Yüzyılda yüzlerce vakıf para ticaretine yönelmiştir. Öte yandan, loncalarda örgütlenmiş zanaat tipi sanayi, önemli bir gelişme göstermektedir. 405

Sonuçta, Avcioğlu'na göre, konuya hangi açıdan bakırsa bakılsın, 16. yüzyılda bir Batı farklılığından hatta üstünlüğünden söz etme olanağı yoktur. Osmanlı pre-kapitalist düzeni içinde de, kapitalizme hemen geçişi sağlamaktan uzak olmakla birlikte, bu düzenin bozulup çözülerek daha ileri düzene, yani kapitalizme dönüşmesini sağlayacak güçler gelişmektedir. İlk sermaye birikiminin hızı kadar, eski düzenin direnme gücü, kapitalizme geçiş sürecini uzatabilecek ya da kısaltabilecektir. Osmanlı toplumu da, Batı toplumları gibi, daha yüksek bir uygarlığa, sınai kapitalizme doğru yol almaktadır. Ancak bir takım dış engeller bu gelişimi engellemiştir. Coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilik ile hızlanan süreç, Batı'nın üstünlüğünü sağlamış, Batı bu konuda bir kere önaldığında ise bu durum Osmanlı'nın gelişimine ket vurmuştur.406

Batı'nın ön alışı, Baran'ın çözümlediği gibi, onun coğrafi konumuna ve doğal kaynaklar bakımından, ticaret yaptığı öteki ülkelerden fakir oluşuna bağlıdır. Dış talan, doğrudan doğruya bu işi yapan az sayıda kişi elinde toplandığından, 16. yüzyıl Avrupa'sında çok büyük servetlerin temerküzüne tanık olunmuştur. Öte yandan Osmanlı tüccar ve tefecisinin elinde, bu ölçüde

⁴⁰⁵ A.g.e.sy.37- 40

⁴⁰⁶ A.g.e.sy.45, 47.

büyük bir sermaye birikimi oluşmamıştır. Batı'da sömürge politikası, devletler tarafından desteklenmiş, devlet borçları, modern vergilendirme ve himaye sistemi, ilk sermaye birikimini beslemiş, devlet sermaye birikimine uygun önlemleri almış ve koşulları yaratmıştır. Osmanlı'da ise, toplumsal yapının batıya karşı korunup kapitalist gelişme yoluna girilmesi için devletin rolü gerekli olmasına rağmen, bu rol ortaya çıkmamıştır.⁴⁰⁷

Avcıoğlu'nun Osmanlı'da kapitalizme dönük olarak değerlendirdiği süreçleri ve özellikleri abarttığı söylemek yanlış olmaz. Diğer yandan, kapitalizme geçmek, "önalmak" açısından devlet sorumluluğuna işaret etmesi başka tarihsel ve toplumsal koşullarda anlamlı olabilir ancak üzerinde durduğu dönemde Osmanlı toplumsal formasyonunu belirleyen nitelikler dolayısıyla devletin kapitalistleşmeye dönük süreçte önayıcı olmadığı, aksine bu süreci engellediği söylenebilir.

Avcıoğlu'nun açıklamalarının aksine, Osmanlı toprak düzenine yakından bakıldığında, kanımızca Osmanlı üretim tarzının feodal olduğunu söylemek mümkün değildir. 1527–28 yılları verilerine dayanılarak yapılan hesaplara göre, devlet, doğrudan doğruya ya da çıplak mülkiyet biçiminde, ülke topraklarının %88'ine sahiptir. Bu toprakları işletmek ve denetlemek için bulunan elverişli bir yöntem ise tımar sistemidir. Osmanlı klasik döneminde uygulanan tımar sistemine bakıldığında; bu sistemde, padişah sipahilere savaşta gösterdikleri yararlılıklar ölçüsünde tımar vermekte, kendisine tımar verilen sipahinin belirli

⁴⁰⁷ A.g.e.sy.50,51,56.

hakları ve ödevleri olmaktadır. Sipahi, kendisine verilen tımarın mülkiyet haklarına değil tasarruf haklarına sahiptir. Köylüden toplanan vergilerin bir bölümü (dirlik) sipahiye aittir. Sipahinin köylüden alabileceği verginin türü ve miktarı merkezi olarak belirlenmiştir ve merkezin denetimine tabidir. Sipahinin temel ödevi, savaşa hazır askerler beslemek (cebeli) ve seferberlik çağrısı yapıldığında bunlarla birlikte orduya katılmaktır.⁴⁰⁸

Osmanlı klasik dönemindeki tımar sistemi, Batı'daki feodal düzenden önemli farklılıklar göstermektedir. En önemli farklılık, tımar düzeninde, feodal bey hanedanlarının oluşmasına izin verilmemesidir. Tımar sahibi seferberlik çağrısına uymadığında ya da savaşta yararlık göstermediğinde, tımarı elinden alınabilmektedir. Öldüğünde tımar toprağının ancak bir bölümü (kılıç) oğluna geçmektedir. Bu bölümün genişletilmesi, yeni sipahinin de yararlık göstermesine bağlıdır. Batı feodalizminden farklı olarak, yargı gücü tımar sahiplerinin elinde değildir. Tımar sahibi, tıpkı reaya gibi, kadının dağıttığı adalete boyun eğmek zorundadır. Tımar sahibinin kendisine alabileceği vergi tür ve tutarları ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Yani tımarlı sipahi bir feodal bey değil merkezin belirlediği kurallara göre bazı feodal yetkileri kullanabilen bir merkez görevlisi konumundadır.⁴⁰⁹

Osmanlı'da kul sistemi de feodalizmle benzerlik göstermemektedir. Osmanlı'nın fethettiği birçok yerde farklı gelenekler olması nedeniyle, tımar sistemini her yerde uygulama olanağı yoktur. Kaldı ki, uygulandığı yerlerde de,

⁴⁰⁸ Eroğul, 2009: 176, 179.

⁴⁰⁹ A.g.e. sy. 177.

tımar sahiplerinin denetlenmesi sorunu bulunmaktadır. Bu da ancak kalabalık bir merkez örgütü ile mümkündür. Böyle bir örgüt, devletin toprak mülkiyetinden kaynaklanmayan öteki görevleri (siyasal yönetim, savunma, vergi toplamak ve adalet dağıtmak) için de bir zorunluluktur. Dolayısıyla kul sistemi oluşturulmuştur. Kul üretimin tümüyle dışındadır. Görevi, hem üreticileri, hem de onları çalıştıranları denetlemektir. Kullar, devşirme yöntemiyle, alınıp yetiştirilmekte, devlet görevlisi olmakta ya da kapı kulu ordusunu oluşturmak üzere askere ayrılmaktadır.⁴¹⁰

Osmanlı üretim tarzını feodalizm olarak ele alanlar feodalizmi, devlet iktidarının çevreleşmesi ve adem-i merkeziyete giden bir süreçte toprak rantının elde ediliş sistemi olarak nitelendirilmişlerdir. Bu yaklaşımda, süreçte hangi kurumsal yapı tarafından olursa olsun artı değere el konulması ve artı değerın bölüşümü üzerindeki mücadele feodal üretim tarzının ayrılmaz parçası olarak ele alınmıştır. Ancak, özellikle 16. Yüzyılda Osmanlı üretim sisteminde doğrudan üreticilerin devlete karşı konumlarının aynı dönemde Avrupa'nın feodal serflerinden hayli farklı olması bir yana, Osmanlı merkeziyetçiliğinin ve devlet iktidarının diğer güç odaklarına göre önemi düşünüldüğünde, bir bütün olarak Osmanlı üretim faaliyetlerinin feodal üretim tarzı içinde değerlendirilemeyeceği açıktır.⁴¹¹

16. Yüzyıldan itibaren kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması sonucunda Osmanlı iktisadi sisteminin değişmeye başladığı, özel mülkiyetin genişlediği,

⁴¹⁰ A.g.e.sy. 179, 180.

⁴¹¹ Boztemur, 1998: 98.

sermayenin birikmeye başladığı ve büyük çiftliklerde reyanın serfleştiği söylenebilirse de ancak yalnızca bu olgular Osmanlı üretim ilişkilerini feodal olarak nitelendirmeye yeterli değildir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet feodal toplumsal yapılardan farklı temeller üzerine oturmaktadır. 412 Keyder'in belirttiği gibi, Osmanlı devletin niteliği, sınıf yapısının belirlenmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa feodalizmi adıyla bildiğimiz pre-kapitalist düzenden büyük farklar göstermektedir.413

Son olarak Osmanlı ile Avrupa feodalitesi arasında kişisel tabiyet ilişkileri açısından önemli bir farklılık olduğu söylenebilir. Feodal Avrupa'da kişisel tabiyet ilişkisi senyör-vassal düzeyinde özgürler arası ve senyör-serf düzeyinde özgür-özgür olmayanlar bağlantısı olarak ortaya çıkmakta ve her durumda kişisel bir yemin ve bir sözleşme ile vücut bulmaktadır. Yani feodal bağ sözleşmeye dayalı ve tamamen kişisel olarak şekillenmektedir. Oysa, Doğu'da böylesine sözleşmeye dayalı ve kişisel bağlar söz konusu olmayıp, herkesin hükümdara tabi olması söz konusudur.414

ATÜT yaklaşımına gelince; ATÜT'e karşı çıkışlar birkaç noktada toplanabilir; ideolojik düzeyde, Marx'ın Alman İdeoloji'sinde ve daha sonra Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz'ünde ve Manifesto'da ifade ettiği

⁴¹² A.g.e.sy. 98

⁴¹³ Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, 1989, İstanbul, sy. 13.

⁴¹⁴ Kılıçbay, Mehmet Ali, **Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti**, Gece Yayınları, 1992, sy.15.

gelişme şeması açısından ATÜT yaklaşımı bir çelişki oluşturmaktadır. Öte yandan, ATÜT yaklaşımı Avrupa merkezli yaklaşımların Doğu'lu toplumlara ilişkin önyargılı tezlerini desteklemek için bazı argümanlar sağlamaktadır.

Devletin tarımdaki üretim ilişkileri üzerindeki sarsılmaz yetkesi ve denetimi, Batılı yazarlar tarafından devletin toplum üzerindeki baskıcılığını açık bir biçimde temsil eden mutlakiyetçiliğin (oryantal despotizmin) en mükemmel örneği olarak değerlendirilmiştir. Asya toplumlarının, bu arada Osmanlı'nın da, durgunluğunun bu toplum yapısından kaynaklandığı ve bunun da Doğu toplumlarına özgü karakteristik bir özellik olduğu öne sürülmüştür. Batı, sürekli değişip gelişen, dinamik ve rasyonel bir toplum yapısı olarak ele alınırken, Doğu ise kategorik olarak durağan ve akıldışı bir toplumsal yapı olarak değerlendirilmiştir. Doğu toplumlarının bu durağan yapısı içsel gelişmelerle değişemeyeceği için, oryantalizm bu toplumlara Batı'nın kaçınılmaz müdahalesini gerekli görmüş ve bir bakıma emperyalizmi meşrulaştırmıştır.⁴¹⁵

ATÜT özelliği gösteren toplumlar için Marx'ın değişimle ilgili yazdıklarına bakıldığında bu toplumlar için iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklere ağırlık verildiği söylenebilir. Marx'a göre, ATÜT'ün dayanıklılığı ve sürekliliği onun iç bünyesinden doğmaktadır. Ancak, bu durağan hal sonsuza dek sürüp gitmez. Çünkü sistem, kendi içsel dinamiği ve dışsal dinamiklerin etkisi ile değişmektedir. Marx'a göre ticaret, eski ilişkileri bozar, ticaretin ve bozucu etkisi üretici topluluğun durumuna (capacity) göre değişir. Eğer, ATÜT bünyesinin

⁴¹⁵ Boztemur, 1998: 81,83.

gereği olarak; kendini destekler karakterinden ve devletin kamu işlerini yapmasından ötürü, sağlam ve dayanıklı ise, ticaretin kendi başına bu bünyeyi bozma olasılığı oldukça zayıftır. Her şey sistemin bünyesine bağlıdır. Bu bünyenin uygun ya da uygun olmayışı ticaretin, bir etken olarak, etkileme derecesini belirler. Doğallığıyla, ticaret Asya üretim tarzını meydana getiren kurucu öğelerden birini, yani mülkiyet ilişkilerini değiştirdiği sürece, etkili olabilir. Öte yandan, ticaret için söylenenler tefecilik hakkında da söylenebilir. “Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında tefecilik (mevcut) mülkiyet şekillerini yıkıp çözdüğü sürece devrimci etkisini gösterir”. Ancak, ATÜT’ün içsel dinamiğine göre ticaret ve tefecilik faaliyetleri kendi başlarına kaldıkları sürece sistemi değiştirecek etkinlikte değildir.⁴¹⁶ Dolayısıyla, değişme konusunda ilgi dış etkenlere kayacaktır.

Amin, “ileri” pre-kapitalist toplumları “haraca dayalı” toplumsal formasyonlar olarak ele almakta ve bu genel türün küçük bir örneğinin feodalizm olduğunu ancak daha büyük bir kısmının,(Asya Tipi kavramı bir bölgeyi değil Batı dışındaki bir dizi toplumsal formasyonu (örneğin Latin Amerika’yı) kapsamak kaydıyla) Asya Tipi olduğunu savunmaktadır.

Hobsbawm’a göre, “haraca dayalı üretim tarzı”, haracın üreticilerden politik ve askeri araçların zoruyla alındığı sistemlerde süreklilik taşıyan bir olgudur ve haracın değişik şekillerde toplandığı, dolaşıma sokulduğu ve dağıtıldığı ve ayrıca gücün ileri derecede tek bir noktada yoğunlaştığı sistemlerden son

⁴¹⁶ Divitçioğlu, 1981: 34, 35.

derece yaygınlaştırıldığı sistemlere kadar geniş bir kapsamı olan sürekli bir sistemler dizisidir. Klasik Marksist tartışmadaki “feodalizm” ile “Asyatik üretim tarzı”, burada artığa esas olarak ekonomik olmayan yollarla el konulan bir üretim tarzının muhtemel biçimleri arasında sayılırlar.⁴¹⁷

Amin’e göre, kapitalist üretim tarzı, kendileri de emeğin ürünü olan üretim araçlarının özel mülkiyetini gerektirir. Bu ise (zanaatçılar ve onların kullandığı araçlarla karşılaştırıldığında) üretici güçlerin daha yüksek düzeyde gelişmesini ve bu temelde toplumun iki ana sınıfa bölünmesini teşvik eder. Buna koşut olarak, toplumsal olarak gerekli emek, ücretli özgür emek biçimini alır. Bu nedenle yaygınlaşmış kapitalist pazar, içinde ekonomik yasaların (“rekabet” yasalarının) öznel iradede bağımsız olarak işlediği çerçeveyi oluşturur. Yabancılaşma ve ekonomik ilkelerin tahakkümü bunun dışavurumudur. Oysa, modern çağ öncesindeki hiçbir toplum bu tür ilkeler üzerine kurulmamıştır. M.Ö. 300’den M.S. 1500’e uzanan dönemin, başından sonuna kadar tüm ileri toplumlar, özünde benzer bir doğaya sahiptir; “haraca dayalı” üretim tarzı. Bu demektir ki artı, güç araçları kanalıyla doğrudan doğruya köylü etkinliklerinden sızdırılmaktadır.⁴¹⁸

Amin’in analizinden çıkışla Başkaya’ya göre, Osmanlı İmparatorluğu, köklü bir üretim tarzları ve sosyal formasyonlar ailesi olan, haraca dayalı klasik Doğu toplumsal kuruluşlarının bir devamı, değilse onun bir versiyonu ya da son

⁴¹⁷ Hobsbawm, 1999: 268.

⁴¹⁸ Amin, Samir, “**Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı**” Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, Dünya Sistemi, İmge Yayınları, 2003, Ankara, sy.458.

örneğidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun da ait olduğu bu üretim tarzları ve sosyal formasyonlar ailesi, ilkel komünden sınıflı topluma geçişin genel ve yaygın versiyonuna denk düşmektedir.⁴¹⁹

Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olduğu haraca dayalı sosyal formasyonların ayırdedici özellikleri şöyle özetlenebilir: Kural olarak toprakta özel mülkiyet yoktur. Toprak hükümdarın ve 'yakın çevresinin' tasarrufundadır. Egemen sınıf, aynı zamanda politik sınıftır. Devlet, üretici sınıf olan köylülüğe (Osmanlı'da reaya) bütünüyle yabancılaşmış ve ondan aldığı haraç ile ayakta kalmakta ve kendini yeniden üretebilmektedir. Belirleyici olan kerte, ekonomik değil siyasaldır. Dolayısıyla zenginliğe ve servete giden yol, siyasi gücü elinde bulundurmaktan geçer. İdeoloji, dine dayalı bir ideolojidir ve toplumun 'değişmezliği' söylemini va'azeder.⁴²⁰

Haraca dayalı üretim tarzı, ancak sosyal artığı merkezileştirebildiği sürece varolabilir ve kendini yeniden üretebilir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu türü sosyal formasyonlarda güçlü bir adem-merkeziyetçi (merkez-kaç) eğilim söz konusudur. Bu güçlü eğilim, sürekli olarak merkeziyetçi yapıyı, dolayısıyla da sosyal artığın merkezleştirilmesini tehdit eder. Nasıl kapitalist üretim tarzının temel çelişkisi, işçi sınıfıyla kapitalist arasındaysa, haraca dayalı üretim tarzının temel çelişkisi de sosyal artığın merkezleştirilmesinde çıkarı olan merkezle, artığa merkezin denetimi dışında el koymakta çıkarı olan çevredir. Eğer merkezi otorite zayıflar, sosyal artığı merkezleştirme yeteneğini kaybederse, yaşama

⁴¹⁹ Başkaya, 1999: 69.

⁴²⁰ A.g.e. sy.70

şansını da kaybeder. Fakat ‘merkez-kaç odaklar’, baskın çıkıp merkezi yapıyı etkisizleştirdiğinde, onun yerini alanın daha ‘ileri’ bir üretim tarzına tekabül etmesi gerekmez. Az-çok benzer temeller üzerinde yeni bir yapılanma ortaya çıkar.⁴²¹

3.2. Osmanlı’nın Krizi Üzerine

Osmanlı’nın neden krize girdiğini ve değişmeye zorlandığını çözümlmek aslında Osmanlı’nın neden kapitalistleşemediğini çözümlmektir. Bu çözümlme ise bir önceki başlıkta ele alınmış olan Osmanlı toplumsal formasyonuna ilişkin tartışmanın izlerini taşır.

Eroğul’a göre, Klasik dönemde Osmanlı siyasal yönetiminin örgütlenme tarzı ve merkezi gücü kapitalist gelişme için temel engeldir. Buna ek olarak, Osmanlı’da din ve devlet ilişkilerinin varoluş biçimi üzerinde durulabilir. Ancak, ticaret yollarının değişmesi, askeri yenilgiler gibi bir dizi nedenle merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı sonraki dönemlerde bu defa ademi merkeziyetçi güçlerin etkisini artırması nedeniyle kapitalist gelişme engellenmiştir. Yani Klasik dönemde devletin muazzam gücü sonraki dönemlerde ise güçsüzlüğü kapitalist gelişme açısından engelleyici olmuştur.⁴²²

Osmanlı’nın Klasik dönemde sahip olduğu düzen, devlet güçlü olduğu ve merkeziyetçiliği sağlayabildiği sürece iyi işlemiş ve kapitalistleşme yönünde bir

⁴²¹ A.g.e.sy.98.

⁴²² Eroğul, 2006.

ihtiyaç ya da itilim de doğmamıştır. Ancak “nizam-ı alem” olarak görülen düzen, coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının değişmesi ve gitgide güçlenen Batı karşısında fetih olanaklarının hızla kapanması gibi nedenlerden dolayı hızla bozulmaya başlamıştır. Dış gelirleri azalan merkezi devlet, iç sömürüyü yükseltmek için reayaya yüklenmiş, bu arada merkezi otoritenin zayıflaması ile feodal eğilimler hızla güçlenmiş ve bu durum iç sömürüyü daha katmerli bir hale getirmiştir. Batı’da zayıflayan feodalizm karşısında merkezi krallıkların güçlenmesi burjuvaziye bir ulusal pazar açarken, Osmanlılarda güçlenen feodalizm, merkezi devletin öteden beri boğduğu iç pazarı daha da daraltmıştır.⁴²³

Batı’da burjuvazi, feodalizm zayıfladığı ölçüde gelişmiştir. Osmanlılarda, merkezi devletin zayıflaması karşısında merkez-kaç dinamikler etkisini artırırken burjuvazi gelişmemiştir. Merkezi otoriteyi sağlamaya dönük reformlar ise bir yanıyla modernleşme getirirken diğer yandan yarı sömürgeleşme anlamına gelmiş ve Osmanlı’nın gelişimi bu açıdan da engellenmiştir.⁴²⁴

Küçükömer’e göre, Osmanlılarda kapitalist öncesi bir üretim düzeninden ya da biçiminden merkantilist bir aşamaya geçilememesi olgusu imparatorluğun üretim güçlerinin seviyesi ve bu güçlerin üretim ilişkileri içinde gelişme olanaklarının var olup olması durumu incelenerek ortaya konabilir. Bu konuda Osmanlı İmparatorluğu gibi yayılmış bir ülkede, içsel ve dışsal sebepler birbirini karşılıklı olarak etkilemiş ise de ağırlık içsel sebeplerdedir. Osmanlı’da üretim

⁴²³ A.g.e.sy. 199, 200.

⁴²⁴ A.g.e.sy.201.

tekniki geridir. Toprak, tarımsal üretimde asıl araçtır. Fakat Osmanlı'da toprağı işleme ve sulama işlerinin, çağına göre ileri bir teknolojik seviyede olduğu söylenemez. Lonca sisteminde ve mevcut imalathanelerde (manifaktürde) kullanılan araçlar da olabildiğine ilkindir. Emekçi olarak, reaya adı verilen köylüler serf olmayıp toprağı daha doğrusu çiftlere bağılıdır. Artan nüfusla beraber toprakların verimi düşerken, köylüler çift bozup köylerini terk etmişlerdir. Bunların bir kısmı şehirlere dolmuş, diğeri bir kısmı da eşkiyalığa yönelmiş ve düzeni tehdit eder hale gelmiştir.⁴²⁵

Yine Küçükömer'e göre, eğer mübadele genişleyebilseydi, ticari ve tefeci sermaye, mevcut manifaktürü geliştirecek sanayi sermayesinin birikimine yol açabilirdi. Bu da yeni üretim gücünün belli bir artışına, yeni bir sınıfın gelişmesine kapı aralayabilirdi. Oysa, Osmanlı'da, bir yandan, eskiden beri kalabalık şehirlerin beslenmesi güç bir meseleyken, çift bozarak şehirlere dolan köylülerle bu beslenme meselesinin çözümünü büsbütün güçleştirecektir. Bu da, ihracatın kısılmasını teşvik edecektir. Ayrıca gittikçe genişlemek zorunda olan ordu ihtiyacını karşılayabilmek için de dışarıya besin ürünleri (özellikle buğday), hatta bazı sanayi ürünleri ihracı yasaklanacaktır. Öte yandan, dışarıdan mal getirilmesi, beslenme ihtiyacını karşılamak, merkantilist ülkelerden sanayi ürünlerini getirebilmek ve gümrük vergisi alabilmek için teşvik edilmiştir. Sonuçta ülkede bir sermaye birikimi oluşamamıştır.⁴²⁶

⁴²⁵ Küçükömer, İdris, **"Batılılaşma" Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, 1994, İstanbul, sy.30.

⁴²⁶ Küçükömer, 1996.

Avcioğlu'na göre, Osmanlı'nın krize girmesinde etkili olan değişkenler, ticaret yollarının değişmesi ve ganimet gelirlerinin azalması gibi etkenlerden ziyade sömürgecilik ve yağma ile değerli madenlerin Avrupa'da birikmesinin yarattığı hızlı fiyat yükselmelerinin, Osmanlı'yı da etkilemesi ve Avrupa ticaretinin sıçrama yapmasının Osmanlı'da ilerideki yıllarda iyice ortaya çıkacak yeni bir işbölümüne yol açmış olmasıdır. Bu işbölümü, fiyatların çok düşük kaldığı Osmanlı'dan, başta buğday olmak üzere, her türlü gıda maddeleri ile canlı hayvanın ve deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, bakır, zift, kereste gibi hammaddelerin, bu maddelerin fiyatlarının büyük bir artış kaybettiği Batı Avrupa'ya doğru çekilmeye başlaması ile Osmanlı'nın bir kısım Avrupa devletleri için cazip bir hammadde pazarı haline gelmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Sömürge tipi yeni iş bölümü, Osmanlı üretimi için hammadde sıkıntısı doğurmuş ve yerli ekonominin krize girmesine neden olmuştur.⁴²⁷

Dolayısıyla Avcioğlu'na göre, Osmanlı'nın krize girmesinin ve az gelişmişliğe mahkum olmasının nedenleri asıl olarak dışsaldır. Osmanlı dışındaki bir takım tarihsel olaylar dizisidir ki, Batı'nın pre-kapitalist düzenden kapitalist düzene geçişte ön almasını sağlamış ve Osmanlı, devlet bu konuda basiretli davranıp siyasal bağımsızlıkçı bir çizgide kapitalist gelişmeyi koordine ve teşvik etmediği için, geri kalmıştır.

Avcioğlu'nun Batı'nın önaldığını ifade ettiği tarihsel olaylar dizisi şöyle sıralanabilir: Okyanuslara açık coğrafi mevki ve onu Doğu'nun zenginliklerine

⁴²⁷ Avcioğlu, 2001: 55, 56.

muhtaç kılan fakirliği, Batı Avrupa'yı denizaşırı keşiflere zorlamıştır. Bu keşifleri izleyen sömürge talanı, tüccar elinde önemli sermayenin toplanmasına yol açarak, sermaye birikimini hızlandırmıştır. Bu hızlı birikim ve bu birikimi gerçekleştiren sınıfın itici gücüyledir ki, pre-kapitalist düzen giderek çözülmüş ve bu düzen içinde gelişen ticari kapitalizm, sinai kapitalizme dönüşmüş ve Batı toplumları yeni bir düzene geçmişlerdir. Bu gelişme süresi içinde, Doğu ve Batı toplumları arasındaki güç ilişkileri bozulmaya yüz tutmuş, Doğu üstünlüğünün yerini Batı üstünlüğü almaya başlamıştır. Rollerdeki bu değişiklik, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda bulunan Osmanlı'yı ilk planda etkilemiş, Anadolu'dan geçen uluslararası ticaretin verimliliğini yitirmesi, fetihlerin kârlı bir iş olmaktan çıkması, Batı'daki fiyat yükselmelerinin yarattığı sarsıntı ve Avrupa ile yeni tip ticari ilişkilerin teşekkülü vb. gibi nedenlerle baş gösteren bunalım, Osmanlı toplumunun “normal” gelişmesini engellemiştir.⁴²⁸

Faroqhi'ya göre, Osmanlı'nın krize girmesinde temel nedenlerden belki de en önde geleni savaşlarda alınan yenilgilerdir. 17. yüzyıldan beri hep gözlemlenen bir durum vardır; uzun süreli savaşlar iktisadi bunalımlarla eş zamanlı gelişmektedir. Örneğin, 17. Yüzyıl başında meydana gelen ve Avrupa kaynaklarında “Uzun Savaş” diye adlandırılan Osmanlı-Avusturya savaşı, Celali isyanlarının en canlı olduğu döneme rastlamaktadır. Celali isyanları, sadece siyasal bir bunalım olmakla kalmamış, etkisini iktisadi alanda da belirgin olarak göstermiştir. Ticaret yolları Osmanlı merkez yönetiminin denetiminde çıkmış,

⁴²⁸ A.g.e.sy. 223.

isyancı gruplara geçmiş ve tarımsal üretimde büyük bir düşüş meydana gelmiştir.⁴²⁹

Dolayısıyla, Osmanlı sistemindeki krizin nedenini savaş finansmanı için başvurulacak yollarda aramak gerekir. 18. Yüzyıl Avrupa kralları savaşa girdikleri zaman kredi almakta ve savaş bittikten sonra bunu peyderpey geri ödemektedirler. Kredi kaynağını, gönüllü ya da zorla olsun, genellikle söz konusu devletin kendi tebaası oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra dış bankalardan kredi alan kral ve prenslere de rastlanmıştır. Ancak uzun süren ve birbiri ardınca başarısızlıkla sonuçlanan savaşların getirdiği mali yükün kaldırılması zordur. Nitekim, Fransa'da devrimin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri ardı ardına kaybedilen birkaç savaşın ağır yükünün artık hazinece kaldırılamaması olmuştur.⁴³⁰

Osmanlı Devleti ise, savaşları finanse etmeye çalışırken kredi almaktan ziyade reaya üzerindeki sömürü oranını artırmış ve savaş için gerekli olan yiyecek, silah, at, teçhizat gibi gereksinimleri ücretsiz olarak veya gerçek değerinden çok daha az para ödenerek talep etmiştir. Sadece köylü için değil esnaf için de aynı yolu izlemiştir. Orduya hizmet etmek üzere “orducu” olarak sefere çıkmak zorunda bırakılan demirci, semerci, ekmekçi veya ayakkabıcıya ücret ödenmediği gibi, yeni kurulacak atölyeler için gerekli yatırımlar devletten değil, esnaf loncalarından gelmiştir. Ayrıca reayadan aynı ya da nakdi kaynaklar

⁴²⁹ Faroqi, Suraiya, **İktisat Tarihi (17. ve 18. yüzyıllar) Türkiye Tarihi 3**, Osmanlı Devleti(1600–1908), sy.208

⁴³⁰ A.g.e. sy.208, 209

çekilip alınırken başarılı ve büyük işletmelerden daha fazla talep edilmiş, bu durum da üretim alt yapısını daha da olumsuz hale getirmiştir.⁴³¹

Sonraki dönemlerde de savaşların ekonomi üzerindeki etkisi, bu defa borçlanma süreci de eklenerek daha etkili bir hale gelmiştir. Yukarıda üzerinde durulduğu gibi, 18. ve 19. Yüzyıllarda uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar imparatorluğun gelir kaynaklarını tüketerek mali, askeri ve zirai yapılarda çeşitli dönüşümlere yol açtığı gibi, Batı ordularının gerçekleştirdiği askeri modernizasyon karşısında teknik donanımı daha yüksek bir orduya geçiş zorunluluğu daha büyük miktarda nakit paraya ihtiyaç göstermiş ve Osmanlı padişahları askeri alanda başarı kazanabilmek için sahip oldukları ekonomik ve toplumsal olanakları bir bir elden çıkarmak durumunda kalmıştır. Bu olanakların yetmediği yerde dış ve iç borçlanmaya yönelmişlerdir.⁴³²

Pamuk'un yaklaşımına göre ise, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yöneticileri dışta ve içte iki önemli gelişmeyle karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan, Sanayi Devrimi'nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda, Batı Avrupa iktisadi ve askeri alanlarda büyük bir sıçrama yapmıştır. Diğer yandan ise Osmanlı ülkesi üzerinde Rusya'nın tehditi artmıştır. Bu dönemde Rusya ile yapılan savaşlarda Osmanlı genellikle kaybetmiş ve büyük toprak kayıpları yaşamış, ayrıca 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı devleti, hem Karadeniz'deki ticaret ve gemicilik tekelinden vazgeçmek, hem de

⁴³¹ A.g.e.sy.209

⁴³² Göcek, 1999: 115.

Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki Ortodoks Hristiyan nüfusunun haklarını savunabileceği ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴³³

Osmanlı devleti içeride ise ayanlardan ve ticaretle zenginleşen yerli Gayri Müslim milletlerden gelen ayrılıkçı tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki ayanın gücü tanınmıştır. Pek çok bölgede ayan ve derebeyleri merkezi devletten bağımsız olarak davranmış, geniş toprakların fiili denetimini ellerinde bulundurmuş ve vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koymuşlardır. Öte yandan 18. yüzyılda Anadolu'nun dış ticareti daha sınırlı kalırken, imparatorluğun Balkan vilayetlerinin Batı Avrupa ile ticareti sürekli olarak gelişmiştir. Bu gelişme Balkanlar'daki gayri Müslim tüccarı güçlendirirken Fransız Devrimi'nden kaynaklanan düşünce akımlarının da katkısıyla bu kesim Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı amaçlayan ulusçuluk hareketlerinin çekimine kapılmıştır. Bu hareketler Avrupa ülkelerinin de desteğini sağlayınca, 19. yüzyılın başlarında önce Sırbistan sonra da Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır.⁴³⁴

Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı bir tehdit de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa olmuştur. Mısır'da Napolyon'un ve Fransız ordularının çekilmeye zorlanmasından sonra vali olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İstanbul'a karşı bağımsızlığını ilan etmiş ve modern bir devlet kurmaya dönük reformlara girişmiştir. Vergi toplamadaki etkinliği ve dış ticarete devlet müdahalesine ve

⁴³³ Pamuk, Şevket. **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, 1999, İstanbul, sy.158.

⁴³⁴ A.g.e. sy. 158, 159.

devlet tekellerine ağırlık veren politikaları sayesinde maliyeyi güçlendirmiş, sağladığı mali kaynaklarla da sanayide devletçi girişimleri başatmış, güçlü bir ordu ve donanma kurmuştur. Bu dönemde Mehmet Ali Paşa Avrupa ülkelerine ve özellikle ticari çıkarları zedelenen İngiltere'nin baskılarına karşı direnebilmiş, 1830'lu yıllarda Osmanlı ordularını Nizip ve Kütahya'da iki kez ağır yenilgiye uğratmıştır.⁴³⁵

Yukarıda Osmanlı'nın krizi ve Osmanlı geri kalmışlığı ya da Osmanlı'nın kapitalistleşememesi üzerine düşünceleri aktarılan yazarların belirli noktalarda ortaklaştıkları ancak belirli noktalarda bir birine karşıt düşünceler ileri sürdükleri söylenebilir. Osmanlı toplumsal düzeninin bir dizi iç ve dış gelişmenin sonucu olarak krize girdiği ortak bir kabuldür. Belirgin bir şekilde, Küçükömer ve bir ölçüde Eroğul'a göre, Osmanlı'nın krizi asıl olarak içseldir. Küçükömer'e göre, Osmanlı toplumsal formasyonunun gelişimini ya da gelişmesini asıl olarak üretim ilişkileri belirlemiştir. Eroğul'a göre ise, Osmanlı devletinin örgütlenme tarzı ve bu tarzın üretim süreci üzerindeki etkisi önemlidir.

Diğer yandan, Avcıoğlu'na göre, Osmanlı'nın krize girmesinin nedeni asıl olarak dışsaldır. Batı'da kapitalizmin gelişimi, merkantil kapitalizmin yağmacılığının yarattığı fiyat artışının Osmanlı'ya yansması, gelişen ticaret aracılığıyla Osmanlı'nın Batı'nın çıkarların göre şekillenen bir işbölümüne zorlanması, toplumsal gelişme süreçlerinin çarpıklaştırılması... Ancak, Avcıoğlu'nun ekonomik ve sosyal gelişmede tarihsel olarak "ön almak" dediği

⁴³⁵ A.g.e.sy. 159.

şeyi gerçekleştirmek ve Batı yayılmacığı karşısında ülkenin toplumsal ve ekonomik dokusunu korumak açısından basiret sahibi bir siyasal iktidar arayışında olması Osmanlı'nın krizini asıl olarak içsel ve siyasal olarak değerlendirdiğı sonucuna bizi götürebilir!

Pamuk ise iç ve dış etmenlerin dengeli bir tasvirini yapmıştır. Öte yandan Faroqhi'nin savaşlardaki yenilgiler üzerinden geliştirdiğı toplumsal analiz açıklayıcı görünmektedir.

Osmanlı'nın krizi içsel ve dışsal öğelerin diyalektik bütünlüğü üzerinden analiz edilebilir. Bu açıdan klasik Osmanlı toplumsal formasyonunun “haraca dayalı” niteliğı üzerinden bu tür toplumlardaki merkez ile çevre arasındaki gerilime, bir başka ifade ile merkezi devlet iktidarı ile süreklilik oluşturan merkez kaç güçler arasındaki ilişkiye, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi sürecinin yarattığı ekonomik, siyasal ve askeri gelişmeler çerçevesinde odaklanılabilir. Eroğul'un yaptığı analiz bu açıdan açıklayıcı görünmektedir.

3.3. Osmanlı toplumsal Formasyonunun Çevreleşmesi Süreci

17. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, henüz Avrupa ekonomileri merkantilist aşamada iken Osmanlı'nın Batı kapitalizme eklemlenme süreci kapitülasyonlarla başlamıştır. Merkantilizm, Avrupa devletlerinin zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermelerini, denizaşırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmelerini savunan bir öğreti olarak, devlet

desteğini askeri, siyasal ve ekonomik yollardan alan tüccarı, dünyanın dört bir yanında faaliyet yürütmeye teşvik etmiştir.⁴³⁶

Osmanlılar, başlangıçta mali avantajlar elde etmek (transit ticaretten vergi geliri elde etmek gibi) ve siyasal olarak farklı devletleri birbirlerine karşı kullanarak devletin gücünü artırmak üzere Avrupa devletlerine çeşitli kapitüler ayrıcalıklar tanımıştır. Batılı devletlerin önce ticari olarak zenginleştikleri, sonra bilimsel buluşları üretim sürecine uygulayarak sanayi alanında büyük ekonomik gelişme yaşadıkları, bu ekonomik süreçlere eşlik eden bir dizi toplumsal ve siyasal gelişme ile modernleştikleri bir dönemde, Osmanlı'nın içinde bulunduğu “görelî gerilik” nedeniyle kapitülasyonlar zaman içinde Osmanlı çevreleşmesinin önemli unsurları haline gelmiştir.

Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenerek çevreleşmesi süreci, asıl olarak Osmanlı-Avrupa ticaretinin hızla büyümesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye yatırımları yollarıyla ilerlemiştir. Osmanlı-Avrupa ticareti bir yandan dünya pazarları için tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, bir yandan da zanaatlara dayalı tarım-dışı faaliyetlerin gerilemesine yol açmıştır. Yabancı yatırımların ise devlet borçlarında ve ticareti geliştirmeye yönelik altyapı tesislerinde yoğunlaştığı görülmektedir.⁴³⁷

18. Yüzyılın sonlarında İngiltere'de, daha sonra da diğer Batılı ülkelerde gelişen Sanayi Devrimi'nden sonra Batı dışında kalan pre-kapitalist toplumsal

⁴³⁶ Kazgan, Gülten. **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, İstanbul, sy.14.

⁴³⁷ Pamuk Şevket, **Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı**, TCTA, 3. Cilt 1985, sy.718-723- sy.718

formasyonlar önceki dönemlerdekinden çok daha güçlü bir biçimde dünya kapitalizminin etki alanı içine çekilmiş ve bunlar tarımsal mallar ihraç eden, karşılığında ise mamul mallar ithal eden ekonomiler durumuna gelmiştir. 19.Yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi, tarımsal üretimin yaygın olduğu, bir ölçüde kentli zanaatlara dayalı üretimin geliştiği ancak gerek tarımda gerekse zanaatlarda üretim teknolojisinin oldukça geri olduğu bir ekonomi görünümündedir. 19. Yüzyıl başlarındaki Osmanlı - Avrupa ticareti asıl olarak tarımsal ürünler ihracına karşılık mamul mallar ithalatına dayalı olup söz konusu ticaretin hacmi daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında oldukça sınırlıdır. Bu dönemde yabancı sermaye yatırımları ise söz konusu değildir.⁴³⁸

1838 öncesinde, her biri kendi bölgesinde adeta bağımsız hareket eden ayan ve paşaların, genişleyen ticaretten kendilerine düştüğünü düşündükleri payları almak için birtakım keyfi davranışlara başvurdıkları görülmektedir. Bu yerel aktörlerin, uluslararası ticaretle ilişkili mal almaları ve piyasa ilişkilerine belirsizlik getiren yasaklama ve karışmalara başvurmaları bütün yabancı tüccarları, bu arada özellikle İngilizleri, rahatsız etmiştir. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal kararsızlık ve idare yapısının dağınıklığı, can ve mal güvenliğine ve böylece ticarete yönelik bir tehdit gibi görülmüştür. Bu süreçte, 1774'den sonra Kırım'ı işgal ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik en büyük baskının kaynağı haline gelen Rusya da Karadeniz'de ciddi bir ticari varlık haline gelmenin yollarını aramaktadır. Rusların bu doğrultuda 1829

⁴³⁸ A.g.e. sy.718

Edirne Antlaşmasıyla bir takım serbest ticaret ayrıcalıkları elde etmeleri, İngilizleri harekete geçirmiştir.⁴³⁹

Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemlenmesi süreci 19.Yüzyıl boyunca kesintisiz, düz bir çizgi izlememiş, dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmalarına ve imparatorluğun özgül koşullarına bağlı olarak farklı aşamalar, iniş çıkışlar göstermiştir. Bir başka deyişle, dış ticaretin genişlemesi, dış borçlanma, yabancı yatırımlar, tarımda dünya pazarlarına yöneliş ve zanaatların gerileyişi 19. Yüzyılın değişik dönemlerinde farklı eğilimler göstermiştir. Ayrıca, dönemler arasındaki farklılaşmalar yalnızca iktisadi süreçlerle sınırlı kalmamış, farklı iktisadi süreçlerin ve konjonktürlerin toplumsal ve siyasal süreçlere de farklı biçimlerde yansıdığı görülmüştür.⁴⁴⁰

1820'lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimi'ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmiştir. Ancak, aynı yıllarda Sanayi Devrimi'ni yaşamakta olan diğer Avrupa Ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engellemektedir. Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yönelmiştir.⁴⁴¹ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu da İngiltere

⁴³⁹ Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yayınları, 1986, Ankara, sy.63.

⁴⁴⁰ Pamuk, 1985: 718.

⁴⁴¹ İngiliz ekonomisinde gerçekleştirilen Sanayi Devrimi ile dünya yeni bir çağa girerken, İngiltere'nin dış ticaretindeki büyüme giderek hızlanmıştır. Bu ticaretin yıllık büyüme oranı 1760-1790 yılları arasında yıllık %1.8'den, 1801-1831 yılları arasında %2.7'ye ve 1831-1861 yılları arasında da %4.5'e çıkmıştır. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren İngiltere'nin kapitalist dünya

için yeni bir önem kazanmıştır. 1820'lerden 1840'lara kadar ki dönemde İngiltere, Latin Amerika'dan in'e kadar pek çok ülkede, mümkünse yerel iktidarlara anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek, pek çok serbest ticaret antlaşması imzalamıştır.⁴⁴²

Bir yandan Mehmet Ali Paşa'nın tehdidi, öte yandan da Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta bulmuştur. Osmanlı yöneticileri, İngiltere'ye sundukları iktisadi ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağın düşünmüşlerdir.⁴⁴³ İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğ'na yaptığı ihracatın değeri 24 yılda 12 misli artmıştır. Ticari ilişkilerdeki bu yoğunlaşma ticaretle ilgili eski Osmanlı kurum ve düzenlemelerinin piyasa ilişkileri açısından kısa sürede engel sayılacak bir konuma düşmesine yol açmış ve 1838 Balta Limanı Anlaşması ile yeni kurum ve düzenlemeler oluşturulmaya başlanmıştır.⁴⁴⁴

Dış ticaretteki hızlı genişlemenin Osmanlı sanayinde yarattığı etki, en büyük yıkıntının yaşandığı kumaş üretimi üzerinden örneklenebilir. Avrupa malları serbestçe Osmanlı pazarına girerken ithal mallarının ucuzluğ karşısında binlerce pamuklu tezgahı terk edilmiş, ipekli ve ynl dokuma sanayinde de önemli gerilemeler olmuştur. Aynı malı birbiriden çok farklı verimlilik koşullarıyla üreten iki ayrı üretim olgusu, kapitalist dünya ekonomisinin genişlemesi

pazarındaki evre alanlarıyla olan iktisadi ilişkileri yaygınlaşmaya ve derinleşmeye başlamıştır (Tezel, 1986: 62).

⁴⁴² Pamuk, 1999: 165.

⁴⁴³ A.g.e. sy. 166.

⁴⁴⁴ Tezel, 1986: 63.

sonucunda aynı piyasada baş başa kalınca, kapitalizm-öncesi ilişkiler içindeki üretim çoğu zaman tasfiye olmuştur. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda el tezgahı sanayilerinin karşılamakta olduğu iç pazar ise, yerli üretimin tasfiyesiyle birlikte, kapitalist dünya ekonomisinin gelişme merkezlerindeki birikimi besler hale gelmiştir.⁴⁴⁵

1838 Ticaret Anlaşması, bağımsız bir gümrük politikası izlenmesi konusunda son şansı da ortadan kaldırdığı için, Osmanlı hükümeti, içerde yeni tekniklere dayanan sanayi işletmeleri kurmak, bunların kurulmasını uyarmak istediğinde büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Osmanlı'da 1830 ve 1840'larda, Mehmet Ali Paşa örneğine öykünerek İstanbul yöresinde birkaç ayakkabı, dokuma ve askeri malzeme fabrikası açılmışsa da, devlet fonlarına ve yönetimine dayanan bu işletmeler ithalatın yarattığı rekabet karşısında dayanamamış ve çoğu kapanmıştır.⁴⁴⁶

1838 İngiliz Ticaret Anlaşması tek başına kalmamış, 1838-1841 arasında Fransa, bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan anlaşmalar bu anlaşmayı izlemiştir. Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren bu anlaşmalar, Osmanlı'nın Batı'ya eklemlenmesinin aşamasını oluşturmuştur.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ A.g.e.sy. 70.

⁴⁴⁶ A.g.e.sy. 70.

⁴⁴⁷ Oysa aynı dönemde İngiliz ve Fransız emperyalizmi karşısında, yeni yükselen devletler olarak ABD ve Alman prenslikleri Osmanlı'nın tam tersini yapmıştır; 1836-1838 yılları arasında serbest dış ticaret denemesinde bulunan ABD ekonomik bunalıma girmiş ve 1842'de gümrük vergilerini yeniden uygulamaya başlamıştır (Kazgan, 2006: 20).

Osmanlı'nın Sanayi Devrimi'ni yaşayan ekonomilerle eklemlenme sürecinde Osmanlı'da oluşmaya başlayan finans-ticaret temelli merkantilist kapitalizm, Batı'daki merkantilist dönem ekonomilerinden çok farklı özellikler göstermiştir. Bir kere, Osmanlı'da kapitalistleşenler tümüyle dışa bağımlıdır. Bunlar ağırlıklı, Avrupa kapitalizmine aracılık yaparak zenginleşen gayri Müslim Osmanlı uyruklarıdır. Diğer yandan, bu kapitalistleşmede içeriden dışarıya kaynak aktarımı ön plandadır. Osmanlı'da kapitülasyonlardan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne, yabancı bankalardan İstanbul Borsası'na, hatta aşar vergisi ve iltizam düzenine, imtiyazlı yabancı şirketlere uzanan kurumlar bu sömürü işlevini yerine getirmiştir.⁴⁴⁸

Osmanlı ticaret temelinde Batı kapitalizmine eklemlenirken bir yandan da yenileşme reformlarına ve bir dizi yeni düzenlemeye girişmiştir. Tüm bunlarla Osmanlı'nın Batı ekonomik sistemine eşitsiz eklemlenme süreci arasında yakın bir bağ olduğu söylenebilir. Örneğin, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, bir yönüyle herhangi bir ayırım gözetmeksizin Osmanlı uyrukları için geçerli temel hak ve özgürlüklerden söz etmektedir. Ferman ile farklı dinlerden Osmanlı uyruklarının eşitliğinin sağlanması, adil bir vergi sisteminin yaratılması, dağınık idari yapının merkezileştirilmesi gibi vaatlerde bulunulmuştur. Ancak bir başka açıdan, Tanzimat Fermanı Osmanlı'nın Batılı büyük devletlerin çıkarına düzenlenmesi açısından önem taşımıştır. Zira, ticaret anlaşmaları ile Osmanlı pazarı Batı'ya açıldıktan sonra pazarın işleyişi için gerekli kurumsal ve yasal

⁴⁴⁸ A.g.e.sy. 31, 32.

düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Avrupa kamu hukukunun Osmanlı ülkesine ihracı serbest ticaret sürecinin ve bu süreçte etkili olan Avrupalı ve gayri Müslim Osmanlı tüccarının hukuki garantisini oluşturma anlamını taşımıştır.

Bu konuda bir başka örnek, 1839 reformlarından sonra mülkiyet haklarının genişletilmesini öngören hareketin etkili olması ve Türkiye'deki ekonomik egemenliklerini sağlamlaştırmak isteyen İngilizlerin sürekli baskısı sonucu 1866 yılında çıkarılan bir yasayla yabancılara taşınmaz mal sahibi olma hakkı tanınmasıdır. Bu yasa ile İngilizlerin toprak satın almaları 1866 yasasından sonra iyice hız kazanmış, 1868 yılında İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün toprakların en az üçte biri İngilizlerin tapulu malı haline gelmiştir. Yabancıların elinde bu kadar çok toprak birikmesini kuşkuyla karşılayan hükümetin yabancılara ait topraklardan özel bir vergi almak için bir yasa çıkartmaya niyetlenmesi de bir şekilde engellenmiştir. 1877 Rus savaşından sonra İngilizlerin satın aldığı topraklar olabildiğine genişlemiş, hatta 1878 yılında İzmir yakınlarındaki tarıma elverişli bütün toprakların 41 İngiliz tüccarının eline geçmiş olduğu söylenmiştir. Bu süreçte, İngilizler dışında diğer Batılı ülkelerin tüccarı da toprak satın almaya başlamıştır.⁴⁴⁹

Batı Anadolu'daki İngiliz ekonomik üstünlüğünün 1890'lara doğru zayıfladığı, buna karşılık Almanların giderek daha geniş ölçüde bölgenin ekonomik hayatına egemen oldukları görülmüştür. Kapitalist ülkelerin 1870'lerde

⁴⁴⁹ Kurmuş, 1982: 79.

geçirdiği ve “Büyük Bunalım” olarak adlandırılan kriz, en çok İngiltere’yi etkilemiştir. Sanayi üretiminin çok düştüğü, iflasların ve işsizliğin arttığı bunalım yıllarının etkisi görece olarak geçtiğinde İngiltere’nin ekonomik hegemonyasının eskisi kadar güçlü olmadığı görülmüştür. Buna karşılık, daha modern teknoloji ile üretim yapan Almanya, eski İngiliz pazarlarına el atmış ve bu pazarların bir kısmını zaman içinde ele geçirmiştir.⁴⁵⁰

Almanya’nın bu ilerleyişi karşısında dış ticaretini ve yatırımlarını hızla İngiliz İmparatorluğu sömürgelere yönelten İngiltere, 1886 yılından sonra, “serbest ticaret” ilkelerinden de vazgeçerek İmparatorluk içi ekonomik ilişkilere ağırlık vermeye başlamıştır. Almanya ise ilgisini Osmanlı’nın da bulunduğu çevre alanlara yöneltmiştir.⁴⁵¹

Osmanlı’nın Batı kapitalizmine eklemlenmesi sürecinde etkili olan ikinci mekanizma borçlanmadır. Uzun süren ve kaybedilen savaşlar başta olmak üzere, merkezi otoritenin vergi elde etme konusunda düştüğü zafiyetler, Osmanlı’da mali disiplin oluşturmaya dönük düzenlemelerin olmaması, yöneticilerin ölçsüz ve lüks harcamaları gibi bir dizi nedenle Osmanlı ekonomisi sürekli açık vermeye başladığında ve bu açıklar iç sömürüyü artırarak karşılanamadığında borçlanmaya gidilmek durumunda kalmıştır.

Bir başka anlatımla, Osmanlı’nın temel ekonomik sorunlarından biri bütçe açığıdır. Osmanlı’da borç içinde bulunan yoksul bir çiftçi ve köylü kitlesinin yanında, bazı aracılar, tüccarlar, tefeciler, uyuşturucu madde kaçakçıları, vergi

⁴⁵⁰ A.g.e.sy. 147.

⁴⁵¹ A.g.e.sy.148.

mültezimleri ve bir avuç toprak sahibi zenginleşmiştir. Değerlendirmede yetersizlik, fazlalıkların büyük bölümünün ayrıcalıklı kişilerce dıştan alınan lüks tüketim mallarına kullanılması, üretken olmayan harcamaların artması, ciddi bir sermaye birikimini önlemiş; tam tersine, kaçınılmaz bir biçimde, para gereksinimi yaratmıştır. Güvenilir, sağlam bir bütçenin olmayışı, ki Osmanlı'da ilk modern bütçe 1910 tarihinde yapılmıştır, siyasal güçlüklerin daha da ağırlaştırdığı harcamaların sağlıklı denetimini engellemiştir.⁴⁵²

Sonuçta Osmanlı Kırım Savaşı sırasında ilk olmak üzere dış borçlanmaya gitmiştir.⁴⁵³ Osmanlı 1845-1875 yılları arasındaki yirmi yılda 16 kez "istikraz" (borç alma) yapmış ve aldığı borcun koşulları giderek ağırlaşmıştır. Öyle ki, ihraç edilen kağıtların nominal değerinin ancak yarısı devletin eline geçmekte ve bunun da önemli bölümü eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla ülke dışına transfer edilmektedir. Devlet 1875'te borçlarını ödeyemez durumda kalmış ve moratoryum ilan etmiştir.⁴⁵⁴

1881 yılının Aralık ayında Osmanlı tarafından Muharrem Kararnamesi çıkarılmıştır. Böylece daha önce Berlin Antlaşması ile kararlaştırılmış olan Osmanlı maliyesini düzene sokacak uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulması hükmü geçerlik kazanmış ve Düyun-u Umumiye İdaresi örgütlenmiştir.

⁴⁵² Thobie, Jacques, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye**, T.C.T.A, 3. Cilt, İletişim Yayınları, 1985, sy.724

⁴⁵³ Bab-ı Ali, 1854 yılında, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin yardımı ile Londra ve Paris borsalarında 3.3 milyon sterlin tutarında tahvil satarak ilk borçlanmasını yapmıştır (Tezel, 1986: 76).

⁴⁵⁴ Kazgan, 2006: 22-24.

Bu idarenin meclisinde başlıca alacaklı devletlerin temsilcileri ile birlikte Osmanlı Bankası ve Osmanlı devleti yer almıştır.⁴⁵⁵

Osmanlı'nın dış borçlanması Batılı emperyalist ülkelere yalnızca ekonomik çıkarlar sağlayan bir mekanizma olarak işlememiş aynı zamanda doğrudan siyasal çıkar sağlayan bir mekanizma olarak da işlev görmüştür. Zira, başlangıçtan itibaren borç tahvillerinin Avrupa borsalarında işlem görebilmesi için ilgili hükümetlerin izni gerekmektedir. Avrupa hükümetleri, bu ve benzeri nedenlerle borçlanma işlemi üzerinde sahip oldukları denetim gücünü, Osmanlı hükümetinden siyasal ve iktisadi ödünler koparmakta bir pazarlık ögesi olarak kullanmıştır.⁴⁵⁶

Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenmesinde etkili olan bir diğer mekanizma sermaye ihracı ya da doğrudan yatırımlardır. Bu bağlamda Bankacılık Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı özel sermayenin en önemli uğraşı alanlarından biri olmuştur.

19. Yüzyıl ortalarından itibaren yabancı sermayeli bankaların kurulması ve büyük Avrupa bankalarının şubeler açmasından önce, Osmanlı'daki bütün bankacılık işleri "Galata bankerleri" olarak adlandırılan yerli Yahudi, Ermeni ve Rum ailelerin elinde olmuştur. Önemli bir kısmı Osmanlı uyrukluğunda Batı devletlerinin de uyrukluğuna sahip olan bu bankerlerin, önemli Avrupa şehirlerine yerleşmiş akrabaları aracılığıyla, Avrupa'nın ticaret, deniz taşımacılığı

⁴⁵⁵ A.g.e.sy. 27, 28.

⁴⁵⁶ Tezel, 1986: 79.

ve para-kredi piyasaları ile yakın ilişkileri bulunmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı sarayı ve devlet erkanı üzerinde de büyük nüfuzları vardır.⁴⁵⁷

19. Yüzyıldan itibaren Galata bankerlerinin yerini yabancı bankalar almaya başlamıştır. Bu açıdan, Osmanlı mali tarihinde özellikle sermaye ihracı ve borçlanma açısından çok önemli bir rol oynayan Osmanlı Bankası'nın ilk nüvesi olan Ottoman Bank 1856'da kurulmuştur. Bankanın amacı Osmanlı Devleti içinde yatırım yapanlara güvence sağlayarak, karlarını sağlama almaktır. 1863'te bu bankanın İngiliz olan kurucularına, tanınmış Fransız banker ve işadamları da katılarak "Bank-ı Osmanî-i Şahane" yi yani Osmanlı Bankası'nı oluşturmuştur. 1863'te sermayesi 101 milyon franka, 1875'te ise 520 milyon franka ulaşan bankanın merkezi İstanbul'da olmasına rağmen yönetimi Paris ve Londra'da bulunan komitelerin elindedir. 1860'larda Osmanlı Devleti'nde kurulan yabancı bankaların sayısında artış görülmüştür. Bu bankaların açtıkları krediler yabancı tüccarlara üstünlük sağlamakta ve bu bankalar yapılan yatırımlara güvence vermektedir. Fransız sermayesiyle kurulan Credit Lyonnais ile Avusturya sermayesiyle kurulan Wiener Bank Verein gibi bankalar bunlara örnektir. Bu sonuncusu Osmanlı hisse senetlerinin Viyana'da spekülasyonu için çaba göstermiştir.⁴⁵⁸

Almanya, modern ekonomisini tekelci bir biçimde kurabilmesinin sağladığı olanaklarla, sermaye ihracına ve yeni pazarlar arayışına girdiğinde, sermaye ihracını "4D" olarak bilinen dört büyük banka (Deutsche Bank, Diskonto-

⁴⁵⁷ A.g.e.sy. 80, 81.

⁴⁵⁸ Thobie, 1985 : 725, 727.

Gesellschaft, Dresdner Bank ve Darmstadter Bank) aracılığıyla yürütmüştür. Alman emperyalizminin dünyayı bölüşme planında Osmanlı İmparatorluğu, Deutsche Bank'ın payına düşmüş, bu bankanın aracı olduğu veya kendisinin doğrudan katıldığı Türkiye'deki yatırımların tutarı, 1880 yılında 40 milyon marktan 1913 yılında 600 milyon marka yükselmiştir. Anadolu, Bağdat ve Doğu demiryolları, Haydarpaşa liman şirketi ve İstanbul tramvayları Deutsche Bank'ın doğrudan ve dolaylı denetiminde olmuştur. Almanya'nın Osmanlı borçlarının finansmanındaki yeri de zamanla artmıştır. 1880 yılında Almanya, Osmanlı borçlarının ancak %4,7'sini sağlamakla iken bu oran 1912 yılında, %19,3'e çıkmıştır.⁴⁵⁹

Görüldüğü gibi, Osmanlı ekonomisindeki emperyalist sömürü büyük ölçüde ticaret olgusuna dayanmaktadır. Bankacılık kesimindeki yabancı girişimler ticaret ilişkilerinin mali kanallarını oluşturmuştur. Diğer yandan, Avrupa sermayesi ulaştırma alanına yaptığı yatırımlarla da büyüyen bir ticaret olgusunu olanaklı kılacak altyapıyı da geliştirmeye çalışmış, Osmanlı ekonomisinin ulaştırma sektörü kesin bir yabancı denetimine girmiştir.⁴⁶⁰

Örneğin, Anadolu'da ilk yapılan demiryolu olan İzmir-Aydın demiryolu İngiliz emperyalizminin demiryolu siyasetini yansıtmaları açısından önemlidir. Hindistan'da bu yolla ekonomik ve siyasal egemenlik kuran İngiltere'nin amacı aynı şeyleri imparatorluk içinde de gerçekleştirmektir. Yönetimden bağımsız olan bu şirket "küçük bir cumhuriyet" gibidir; yöneticileri ve personeli Osmanlı

⁴⁵⁹ Kurmuş, 1982: 148.

⁴⁶⁰ Tezel, 1986: 81.

mahkemelerinde değil, konsolosluk mahkemelerinde yargılanmaktadır. Şirket kurulduğu zaman 1864'ten 1913'e kadar 11 milyon sterline yakın kar transferi yapmıştır.⁴⁶¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretindeki ülke-aşırı deniz taşımacılığı tamamen yabancıların denetiminde olduğu gibi, ülkenin limanları arasındaki taşımacılıkta Osmanlı bandıralı gemilerin payı çok azdır. 1911 yılında, Osmanlı limanlarında yapılan yükleme ve boşaltmaların %90'ı yabancı gemilere aittir. Liman kentlerini geliştiren de Avrupa sermayesi olmuştur. İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik'te yabancı şirketler rıhtım, elektrik, havagazı, su, tramvay tesisleri kurmuş ve işletmiştir.⁴⁶²

Yukarıda özetlendiği gibi, Osmanlı Batı kapitalizmine bir dizi mekanizma ile eklemlenmiş ve yarı- sömürge bir ekonomik yapı niteliği kazanmıştır. Bu sürecin toplumsal yapının şekillenmesine dönük önemli sonuçları olmuştur. Kapitalist gelişme, Batı'da evrim ya da devrim yoluyla pre-kapitalist düzeni ve bu düzenin egemen sınıflarını ortadan kaldırırken, kapitalizmin dünya egemenliğine yönelmiş üst biçimi olan emperyalizm, hegemonyasını kurduğu bütün Avrupa dışı ülkelerde, kendi ihtiyaçlarına uygun bir toplumsal yapı yaratmıştır. Osmanlı'nın dünya kapitalizmi ile bütünleşmesi ile, tarım ve madencilik alanlarında Avrupa pazarının ihtiyaç duyduğu hammadde ve gıda üretimi bir ölçüde gelişmiştir. Ancak bu gelişme, geleneksel mülkiyet düzenini ve egemenlik tarzını değiştirmiş değildir. Gelişme, pre-kapitalist düzenin egemen sınıflarını

⁴⁶¹ Thobie, 1985: 733.

⁴⁶² Tezel, 1986: 81, 82.

güçlendirecek biçimde, köylünün daha fazla sömürülmesi pahasına gerçekleştirilmiştir.⁴⁶³

3.4. Klasik Osmanlı Toplumsal Düzeni ve Eğitim

Osmanlı tarihinde Osmanlı yapısına özgülenen belirli niteliklerin billurlaştığı dönem olarak değerlendirilebilecek olan Osmanlı Klasik döneminde Osmanlı İmparatorluğu ekonomik açıdan kapitalizm öncesi bir devlettir. Geçim düzeni tarım, zanaat, ticaret ve ganimet olmak üzere dört ayrı gelir kategorisine dayanmaktadır. Geçimsel etkinlikler içinde önde geleni hayvancılığı da içeren tarım etkinliğidir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisi asıl olarak toprak sahipliğinin belirgin biçiminin küçük üreticilik olduğu bir tarım ekonomisi görünümündedir. Bunun yanında Osmanlılarda yaygın bir kent yaşamından da söz edilebilir. Zanaat, bu irili ufaklı kentlerde, yönetimin koyduğu sıkı kurallar altında, lonca örgütlenmesi içinde yürütülmektedir. Doğu ile Batı arasında en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu üzerinde bulunan Osmanlı ülkesinde, o döneme göre, canlı bir ticaret yaşamı vardır. Büyük ticaret yolları dışındaki ticaret, köyden pazara ya da komşu bölgeler arasında yerel nitelikte bir etkinliktir. Tarım, zanaat ve ticaret gibi geçimsel etkinlikler yanında, Osmanlı, savaştan önemli ganimetler elde etmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Avcioğlu, 2001: 221, 222.

⁴⁶⁴ Eroğlu, 2009: 175 ; Zürcher, 2006: 33, 35.

Osmanlı askeri bir nitelikte bir devlettir. “Gaza ilkesi”ne göre örgütlenmiş olan devlet 16. Yüzyılda topraklarını sürekli olarak genişletmiştir. Bu genişleme hem merkezin daha büyük bir alandan tarımsal artığı toplamasına hem de daha büyük bir alanda düzeninin kurulmasına, ticaretin gelişmesine, bu yolla da merkezin gelirlerinin artmasına olanak sağlamıştır. Ancak böyle bir sistemin oluşması ve korunması için güçlü bir ordu gerekmektedir. Bu ordu bir yandan yeniçeri sistemiyle merkezi ve sürekli bir güç yaratılarak, öbür yandan toprak düzeninin tımar sistemi olarak örgütlenmesiyle sağlanmıştır.⁴⁶⁵

Geleneksel Osmanlı sisteminde ordu ile devlet arasında bir ayrılıktan söz etmek mümkün değildir. Askeri nitelik, devletin yönetim yapısında da göze çarpmaktadır. Osmanlı’da sivil yönetim ile askeri yönetim ayrımı söz konusu değildir. Eyaletlerde, tımar beyleri, hem yönetici, hem de asker olma özelliği göstermiştir. Öte yandan, askerlik ocağı, devletin yönetici tabakasının yetiştirileceği bir tür folluk işlevi görmüştür. Askerler kullardan ya da kölelerden devşirilirken, askerlik eğitimi yanında bir tür yöneticilik eğitimi de almışlardır.⁴⁶⁶

Eroğul’a göre, egemenliğin kaynağı açısından Osmanlı teokratik nitelikte bir devlettir. Zira, devlet işlerinin dayandığı temel referanslar, Kuran-ı Kerim, hadis, sünnet, icma gibi şer’i kaynaklar ile örfi ilkelerdir.⁴⁶⁷

Ömer Lütfü Barkan’ın öncülük ettiği bir grup yazara göre ise, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada, şer’i hükümlerden çok, dünyevi

⁴⁶⁵ Tekeli ve İlkin, 1999: 5.

⁴⁶⁶ Eroğul, 2009: 82; Berkes, 2007: 94, 95.

⁴⁶⁷ Eroğul, 2009.

otorite tarafından konan kurallar (örf-i sultani), örf ve adetler hakimdir. Bu nedenle Osmanlı devletine şer'i devlet demek pek doğru değildir. Ortaylı'ya göre ise, Osmanlı idaresini, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini, şer'i mevzuattan çok, örfi kanunlarla, hatta mahalli gelenek ve teamüllere göre düzenlemeyi tercih etmiş olmasına rağmen devlet düzeninin şer'i olmadığını ileri sürmek zordur. Osmanlı'da toplumun örgütlenmesine bakıldığında dini ve geleneksel bir düzenle karşılaşılır. Oysa laik devlet, ülkenin her yanında her vatandaş için aynı mevzuatın uygulandığı, yönetsel ve hukuki kuralların standardize edildiği; merkeziyetçi bir devlettir. Dolayısıyla, 15. Yüzyılla 17. Yüzyıl arasında Osmanlı yönetiminde o çağın Avrupa'sına göre bir dini tolerans olmasına ve Osmanlı hukuk düzeninde dindışı uygulamalar yaygın olmasına rağmen, Osmanlı devlet ve toplum düzeni laik olarak nitelenemez. Bunun başlıca nedeni, toplumun resmen din esasına dayanan millet denen gruplara bölünmüş olması, vergilerin bu gruplamaya göre salınıp toplanması, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dini cemaat liderleri tarafından örgütlendirilip yürütülmesidir. Bu ise adli ve yönetsel örgütlenmede dine dayalı bir tür adem-i merkeziyetçilik ve çeşitlik demektir. Diğer yandan gayrimüslimlere gösterilen toleransın, Sünni olmayan Müslümanlara hiç gösterilmemiş olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.⁴⁶⁸

Kısaca, eğer laiklikten farklı din ve inançlara mensup grupların tolere edildiği bir toplumsal düzen anlaşılır ise, Osmanlı ve laiklik kavramlarını bir

⁴⁶⁸ Ortaylı, 2006: 172, 173.

arada kullanmak bir nebze mümkün olabilir. Ancak, laiklik kavramı, asıl olarak toplum hayatının düzenlenmesinde dindışı kaynaklara dayanan hukuk normlarının egemen olduğu ortak ve genel bir hukuk düzenine ve dünyevi referansların baskın olduğu bir toplumsal yaşama özgü bir kavram olarak değerlendirilirse Osmanlı'nın laik olmadığı rahatlıkla söylenebilir.⁴⁶⁹

Osmanlı dini ve geleneksel referanslarla idare edilen bir mutlak monarşi niteliğindedir. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren, hep bir monarşi olmuş, taht tüm zamanlarda Osmanoğulları'nın elinde bulunmuştur. Osmanlı'da, padişahın mutlak iktidarı yanında, birçok monarşide olduğu gibi, padişaha danışmanlık yapacak bir takım kurumlar da vardır. Bunlardan en önemlisi ise divan kurumudur.⁴⁷⁰

Osmanlı merkezi bir devlet niteliğindedir. Geçimsel yaşam büyük ölçüde merkezin denetiminde olup en önemli üretim aracı olan toprak, neredeyse tümüyle devletin doğrudan ya da çıplak mülkiyetinde bulunmaktadır.⁴⁷¹ Yalnızca tarım değil, zanaat, ticaret gibi geçimsel etkinlikler, hem vergiye, hem de merkezin denetimine tabidir. Yönetmel olarak bakıldığında da, köy-kaza- sancak- eyalet basamaklarından oluşan yönetim örgütü, sıkı sıkıya merkeze bağlanmıştır.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Ortaylı, 2006.

⁴⁷⁰ Eroğul, 2009.

⁴⁷¹ 1527–28 verilerine dayanılarak yapılan hesaplara göre, devlet, doğrudan doğruya ya da çıplak mülkiyet biçiminde, ülke topraklarının %88'ine sahipti (Eroğul, 2009).

⁴⁷² A.g.e. sy.185, 186.

Merkeziyetçiliği, dolayısıyla da mutlakiyetçiliği gerçekleştirme bakımından en dikkate değer uygulama, devşirme temeline dayanan kul düzenidir. Öte yandan, sivil yönetimin askeri yönetimle kaynaşmış olması, askeri gereklerin hep ön sırayı aldığı bir toplumda, komuta birliğini, dolayısıyla da yönetimde merkeziyetçiliği zorunlu kılmaktadır. İslami ideoloji de merkeziyetçiliğe ve mutlakiyetçiliğe hizmet etmektedir. Zira, ilmiye, elindeki büyük gücü, ancak padişaha sıkı sıkı bağlı kalarak koruyabilmekte ve kullanabilmektedir.⁴⁷³

Osmanlı Devleti'nde toplum iki ana sınıfa ayrılmıştır. Bunlardan ilki “askeri” denilen sınıftır ki, fiilen askerlik anlamından öte, padişahın verdiği özel bir beratla herhangi bir devlet hizmetine tayin edilen ve böylece belirli vergi yükümlülüklerinden muafiyetle ehl-i berat olanlar (saray memurları, mülki memurlar ve ulema) “askeri” statüsünü kazanmaktadır. Askeri denilen yönetici sınıf da meslek yaşamı temelinde üç gruba ayrılmıştır: Seyfiye (kılıç ehli) yönetici kadronun asker kanadını, İlmiye (ilim ehli) şeriatın savunucusu olan hukuk uzmanlarını, kadıları, müderrisleri ve diğer din adamlarını Kalemîye (kalem ehli) ise, devletin bürokratik işlemlerini yürüten ve ilk iki grubun işlev ve eğitiminin bazı yönlerini bir araya getiren sınıfı oluşturmuştur.⁴⁷⁴ İkinci ana sınıf, reaya ise, vergi veren, fakat yönetime katılmayan bütün Müslüman ve Müslüman olmayan uyrukları içine almıştır. Reaya, askerlikten bağıştır ve toplumun

⁴⁷³ A.g.e.sy. 186, 187.

⁴⁷⁴ Söz konusu seçkinler halk kitlesiyle karşılaştırıldığında son derece ayrıcalıklı olmalarına rağmen, bir sonraki yüzyılda gerçekleştirebilecekleri gibi, az çok özerk olan bir bürokrat/asker seçkinler sınıfı oluşturamamıştı; saltanat yönetiminin, padişahın isteği üzerine yerleri değiştirilecek, azledilecek ya da idam edilecek olan araçlarıydılar (Zürcher, 2006: 27).

gerçek üretici gücünü oluşturmaktadır. Reayanın temel yükümlülüğü, kendi kullanımında olan toprakları işlemek ve vergilerini ödemektir. Askeri sınıf ile reaya arasında çok katı bir ayırım söz konusudur.⁴⁷⁵

Reayadan adam devşirilmesi yoluyla bu toplumsal yapılanma kendisini yeniden üretmektedir. Müslüman olmak yönetimin en üst kademelerine çıkmak için önemli bir koşul durumundadır. Buna ek olarak, yönetici sınıfa dahil olmanın iki kanalı vardır: Göze çarpan bir maharete sahip olmak (meritokrasi) ve evlenme yoluyla kapı halklarına yakınlık kurmak. Ancak sadece Osmanlı sultanının bu ayrıcalıkları ihsan etme ve kişileri yönetici yapma veya ayrıcalıklarını alarak reaya statüsüne döndürme yetkisi vardır.⁴⁷⁶

Osmanlı çok milletli kozmopolit bir devlet niteliğindedir. İmparatorluk mantığı gereği belirli bir etnik kökene bağlı olmadığı gibi çok milletli yapı da etniklikten ziyade din üzerinden şekillenmiştir.⁴⁷⁷ Bu açıdan Osmanlı klasik döneminde dört “millet”ten söz etmek mümkündür: Müslümanlar, Rum-Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler. Osmanlı İmparatorluğu hem Müslümanlığın

⁴⁷⁵ İnalçık, Halil “**Osmanlı Fetih Yöntemleri**”, Cogito, Osmanlı Özel Sayısı (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Sayı:19, 1999, sy.121; Zürcher, 2006: 27 ; Eroğul, 2009: 177).

⁴⁷⁶ Göcek, 1999: 56.

⁴⁷⁷ Başkaya Fikret, **Yediyüz-Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat’a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi**, 1999, Ütopya Yayınları, sy. 71; Dolayısıyla Osmanlı’nın bir Türk devleti olduğunu söylemek mümkün değildir. Osmanlı’da Türk kökenli halk kendisine Türk demiş ve konuştukları dil Türkçe olarak isimlendirilmiştir ancak Osmanlı toplumunda etnik bir tabir olan “Türk” pek az kullanılmıştır. Başlangıçta bu sözcük Türkmen göçerler için genelde dışlayıcı, küçümseyici bir anlamda, zamanla da Türkçe konuşan cahil ve görgüsüz Anadolu köylüsü anlamında kullanılmıştır. Osmanlı tabiri milliyete değil, Emevi, Abbasi ve Selçuklu gibi, saltanata işaret eden bir kullanıma sahiptir (Lewis,Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008,sy. 3, 4).

şeriatı dayalı devlet anlayışını hem de çok “milletliliği” uzlaştırmının yolunu her milleti kendi içinde dini, kültürel, cemaatsal işlerini görmek üzere örgütlenmelerinde serbest bırakmakta bulmuştur. Her millet kendi içinde yönetenler ve yönetilenler olmak üzere kendi ikili tabakalaşmasına sahip olmakta ve bu yapıyı yeniden üreten eğitim sistemini ayrı ayrı örgütlemektedir.⁴⁷⁸

Klasik Osmanlı sisteminde eğitim asıl olarak geleneksel vakıf yapıları ve loncalar içinde gerçekleştirilen kurumsal ve kitlesel temeli zayıf sınırlı bir etkinlik olarak toplumsal sınıf konumlarının yeniden üretilmesi sürecinde işlev görmektedir.

Osmanlı’da farklı sınıf konumlarının oluşumuna ve yeniden üretilmesi süreçlerine bakıldığında; klasik Osmanlı toplumunda askeri sınıfa iki yolla girilebilmektedir. Birinci yol babadan oğula geçiştir. İkinci yol ise devşirme sistemidir. Bu iki yolla askeri sınıfa girenlerin sosyalleşme ve eğitilme süreçleri farklılık göstermektedir. Devşirme yolu esas olarak merkezi orduyu oluşturmak için kullanılmakta ve bu sürecin içinde sivrilenenler askeri sınıfın üst kademelerine ulaşabilmektedir.⁴⁷⁹

İlmiye sınıfı ise eğitimde uzmanlaşmış kurumlar olan medreselerde yetişmektedir. Medrese eğitimi, ilmiye sınıfının, din görevlisi, yargı organı ve medrese hocası (müderris) olarak yükleneceği işlevler için gerekli bilgi, değer ve normları aktaran bir seçkinler eğitimi niteliğindedir. Medreselerde eğitimle paralel bir kademe sistemi ve eğitimin her kademesine karşılık gelen bir ilmiye sınıfı

⁴⁷⁸ Tekeli ve İlkin, 1999: 4.

⁴⁷⁹ A.g.e.sy. 6.

görevi (kadı, kazasker, şeyhülislam gibi) bulunmaktadır. Medreselerde eğitim parasızdır ve öğrencilere bedava yemek verildiği gibi bazılarında bir miktar harçlık da verilmiştir. Eğitimin belli bir aşamasında görev alan bir kimse, daha sonra medresenin bir başka aşamasına dönerek eğitimine devam etmekte ya da medresede hocalık yapabilmektedir. Medreselerin uzun ve az sayıda kişi yetiştiren eğitim süreci, Osmanlı toplumunda ilmiye sınıfının büyüklüğünü de denetleyici bir işlev görmüştür. Kural olarak, medrese eğitimi toplumun her kesimine açık ise de 16. Yüzyılda bir seçkinler eğitimi niteliğinde olmuştur.⁴⁸⁰

Medreseler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişim tarihi içinde, felsefi düşünceden ve dünyevi bilim alanlarından uzaklaşmış, büyük ölçüde Sünni İslam görüşünü ve hukuk anlayışını yeniden üreten kurumlar haline gelmiştir. Geleneksel Osmanlı medreselerinde yer alan başlıca ilim dalları Kur'an, Hadis, Fıkıh, Kelâm, ve Arapça'dır. Bunların ilk dördüne yüksek İslâm ilimleri denilmiştir. Medreseler başka sosyal kurumlarla beraber bir cami etrafında külliye oluşturmuşlar, böylece, öğrencilerine sağladıkları yurt imkanları yanında, kent mimarisinin de önemli bir parçasını oluşturmuşlardır.⁴⁸¹

Klasik Osmanlı düzeninde 'yüksek öğretim kurumu' olarak değerlendirilebilecek bir öğretim kurumu da bir saray okulu olan Enderun Mektebi'dir. Akyüz'ün Enderunla birlikte saydığı Şehzadegân mektebi ve Meşkhane de diğer saray okullarıdır. Saray okullarının geçmişi Doğu

⁴⁸⁰ Tekeli ve İlkin, 1999: 7 ; Kaya, 1984: 67, 68.

⁴⁸¹ Tekeli ve İlkin, 1999: 11 ; Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 149, 1985, sy.70

İmparatorluklarında Emeviler'e, Fatimiler'e kadar uzanıyorsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda eski örneklere kıyasla daha da sistemleştirilmiştir. Enderun Mektebi sarayın “birun” (dış hizmetler) ve “Enderun” (iç hizmetler) olarak örgütlenmiş ikili yapısı içinde iç hizmetler kesimi içinde yer almış ve sarayın her iki bölümünün de yeniden üretimi işlevini yüklenmiştir. Bu ise Osmanlı bürokrasisinin büyük kısmının yeniden üretimi anlamına gelmektedir.⁴⁸²

Enderun mektebi, Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları (devşirme oğlanları) “gerçek Müslüman”, “iyi ve güvenilir devlet adamı ve asker” yapma, sanatkar ruhlu olanların yeteneklerini geliştirme amacını gütmüştür. Mektebin ilk teşkilâtı II. Murat döneminde kurulmaya başlanmış, düzenlenmesi ve gelişmesi ise 1455 yılından itibaren Fatih döneminde gerçekleşmiştir. Mektep, 1909'a kadar çalışmasını sürdürmüştür.⁴⁸³

Osmanlı devlet teşkilâtı bir taraftan medrese kökenli ulemâya, bir taraftan da Enderun'un kul sistemine dayanmıştır. Şeriata göre savaş esirlerinin beşte biri padişaha verilirdi. Bunlardan yetenekli çocuk ve gençler Enderun'a öğrenci olarak alınmıştır. Fakat mektebin düzenli ve sürekli olarak öğrencileri devşirmesi, padişahın 3-5 yılda bir özel komisyonlar göndererek Rumeli'deki Hristiyan tebaa arasından yetenekli, eli yüzü düzgün çocukları seçmesiyle gerçekleşmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁸² Tekeli ve İlkin, 1999: 11 ; Akyüz, 1985: 70.

⁴⁸³ A.g.e.sy. 79.

⁴⁸⁴ Kaya, 1984: 69 .

Enderun'da okutulan dersler genellikle medreselerde okutulan dersleri içermiş ancak birkaç yönden farklılaşmıştır. Bunlardan birincisi Türkçe ve edebiyat konusunda verilen derslerdir. İkincisi bir asker ve yöneticinin bilmesi gereken konuları içeren derslerdir. Coğrafya, harita yapımı, tarih, siyaset ve muharebe sanatı gibi konuları içeren dersler bunlardandır. Üçüncü farklılık hattatlık, cilt, tezhip, oymacılık, minyatür yapımı, mimarlık vb güzel sanat etkinliklerini bünyesinde barındıran derslerdir. Dördüncü farklılık ise musiki eğitiminin musikişinaslar, hanendeler, musiki aletlerini çalan sanatkârlar yetiştirmek için örgütlenmesinden gelmektedir. Enderun mektebinde gençler (iç oğlanları) üç biçimde yetiştirilmiştir: Saray hizmetlerini fiilen yaparak saray işlerini öğrenmek, kuramsal bir öğrenim görerek İslâmi bilgi sahibi olmak, beden eğitimi yapmak ve yeteneğini gösterebileceği bir sanatı en iyi biçimde öğrenmek. Bu uğraşlar genellikle iç içe girmiş durumdadır.⁴⁸⁵

Osmanlı Klasik döneminde askeri eğitim öğretim kurumları acemioğlanlar mektepleri, askeri mızıka mektebi olan mehterhane, top döküm ve yapımı ile ilgili askeri sanat mektebi olan tophane, tüfek yapımı ile ilgili askeri sanat mektebi olan tüfekhane, kılıç ve kesici silahlar yapımı ile ilgili askeri sanat mektebi olan kılıçhane ve saray cambaz ve hokkabazlarını yetiştiren mektep olan cambazhanedir.⁴⁸⁶

Osmanlı Klasik döneminde medreselerde az veya çok okuyanlar ile kendi kendilerini yetiştirenler “memur” olabilmiş, asıl olaraksa yürüttükleri görev

⁴⁸⁵ Tekeli ve İlkin, 1999: 19 ; Akyüz, 1985: 80.

⁴⁸⁶ A.g.e.sy. 84.

süresince yetiştirilmişlerdir. İstanbul'da bazı önemli hükümet daireleri de “memur” yetiştirmek için bazı çalışmalar yapmıştır. Örneğin Bâb-ı Âli Mektebi iki dairesi aracılığıyla (Kethüda Bey Dairesi ve Divan-ı Hümayûn Kalemi) “memur” yetiştirmiştir.⁴⁸⁷

Osmanlı askeri sınıfının üçüncü katmanını oluşturan kalemiye ise yeniden üretimini hem seyfiyenin yetiştiği saray okullarından hem de medreseden gelenlerle sağlamaktadır. Ayrıca, kendi içinde usta çırak ilişkisi içinde bir yetiştirme yoluna da sahiptir.⁴⁸⁸

Osmanlı'da yönetilenler sınıfını oluşturan reayanın eğitime bakılacak olursa; reayanın esnaf ve sanatkârlar bölümü “lonca” kurumu içinde örgütlenmiştir. Loncanın kurumsal düzeni, lonca içinde yer alanların gerekli beceriyi ve uygun ideolojik yönelimleri kazanmasına yönelik şekillenmiştir. Lonca, hem üretim sırasında eğitimi sağlayıcı işlevi hem de üretimi denetleyici işleviyle, bu sınıfın toplumun dengesini bozucu eğilimler kazanmadan yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Ayrıca loncalar eğitim ve ideolojik yeniden üretim açısından önem taşıyan “tekkeler”le sıkı ilişkilere sahiptir.⁴⁸⁹

Geleneksel Osmanlı eğitiminde çocuklara ilk eğitim-öğretimin verildiği temel kurumlar, varlıklarını Cumhuriyet Devri'ne kadar koruyan sıbyan mektepleri olmuştur. Sıbyan mektepleri, mahalle aralarında çoğu zaman bir cami ya da mescit yanında taş veya ahşaptan yaptırılan binalarda eğitim vermiştir. Bu

⁴⁸⁷ A.g.e, sy. 85.

⁴⁸⁸ Tekeli ve İlkin, 1999: 7.

⁴⁸⁹ A.g.e.

nedenle bu kurumlara “mahalle mektebi” ya da “taş mektep” de denilmiştir.⁴⁹⁰ Bunlar yanında bazı vakfiyelerde geçen, “*dârü't-ta'îlîm*”, “*dârü'l-ilm*”, “*muallimhâne*”, “*mektebhâne*” gibi adlar da bu kurumları nitelemek için kullanılmıştır.⁴⁹¹ Sıbyan mekteplerinin bazıları hükümdarlar, devlet adamları ya da varlıklı hayırsever kişiler tarafından vakıf yoluyla yaptırılmıştır. Bunların giderleri de bu vakıfların gelirlerinin toplandığı vakıf sandıklarından karşılanmıştır. Sıbyan mekteplerinin diğer bir kısmı ise halk tarafından elbirliği ile inşa edilmiş ve okulun, başta öğretmenin ücreti olmak üzere, ısınma, onarım gibi genel giderleri mahalleli tarafından karşılanmıştır.⁴⁹²

II. Beyazıd'ın camisinin yanına yaptırdığı sıbyan mektebine ait vakfiyede yer alan şu satırlar, o dönemde sıbyan okullarının programları açısından açıklayıcıdır: “Muallim, cumadan gayri günlerde, otuz oğlancığa, gereği gibi Kur'an okutup öğretme ve eski derslerini dinleye, namaza ilişkin şeyleri okuta ve öğretme, te'dibe muhtaç olanları te'dib ede, akşam çocuklara destûr verilince vakfın ruhu için dua ettire...”.⁴⁹³

Sıbyan mekteplerinde öğrencilerin okula başlama yaşı ve okulların öğretim süresi ile ilgili ortak bir kural bulunmamaktadır. Öğrenciler, zorunlu olmayan bu okullara genellikle beş-altı yaşlarında başlarlar ve üç-dört yıl kadar öğrenimlerine devam ederlerdi. Sıbyan mektepleri, genellikle kız ve erkek çocukların beraber öğrenim gördükleri karma eğitim kurumları niteliğindedir. Fakat derslane

⁴⁹⁰ Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, C. I-II, İstanbul 1977.

⁴⁹¹ Unat, Faik Reşit, **Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964.

⁴⁹² Akyüz, 1985.

⁴⁹³ A.g.e.

içerisinde çoğu zaman bunlar ayrı ayrı kısımlarda oturtulmuştur. Bu okullarda çocuklara, kur'an okuma, din pratiği, namaz sureleri, biraz da yazı bilgisi öğretilmiştir. Sıbyan mektepleri bu haliyle çocuğun toplumdaki dinsel ağırlıklı sosyalizasyonunu sağlamıştır. Sıbyan mekteplerinde öğretmen olabilmek için medrese diplomasına sahip olmak yeterli görülmüş, hatta cami imamı, müezzinler ya da okuyup yazabilen "ağırbaşı kimseler" bile sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapabilmıştır.⁴⁹⁴

Osmanlı toplumunda reayanın öteki bölümünü oluşturan köylüler için genelde özel bir eğitim söz konusu değildi. Bunların üretime ilişkin bilgileri ve topluma ilişkin değerleri edinmesinde aile temel eğitim kurumu durumundaydı. Köyde, eğer varsa, camiye de buna eklemek mümkündü. Bazı köylerde sıbyan mektepleri de vardı.⁴⁹⁵

Klasik Osmanlı döneminde "halk eğitimi" veren en önemli kurumlar, cami, tekke ve kütüphaneler olmuştur. Cami ve mescitler, ibadet dolayısıyla topluma dini-ahlâki bilgi ve nasihat verilen yerlerdir. Tekke, zaviye ve dergâhlar da birer yaygın eğitim kurumu sayılabilir.⁴⁹⁶

Klasik dönemde Osmanlılarda eğitimin yönetsel örgütlenmesine bakıldığında; eğitim ve öğretim alanında en yüksek makam Şeyhülislamlık, başka bir terimle Meşihat makamıdır. Müderrisleri tayin ve azleden, medreselerin bakımı ve düzeni ile ilgili olan ve adliye alanında da yetkili olan

⁴⁹⁴ Unat, 1964 ; Ergin, 1977 ; Tekeli ve İlkin, 1999 ; Akyüz, 1985.

⁴⁹⁵ Tekeli ve İlkin, 1999: 8.

⁴⁹⁶ Akyüz, 1985: 87.

makam Şeyhülislamıdır. Ancak Şeyhülislamlık bir tür eğitim bakanlığı niteliği taşımamaktadır. Şeyhülislâmın, ulemanın başı olmakla beraber, ülkenin her köşesine dağılmış çeşitli yapıdaki medreselerin kendi vakıflarına göre ve çoğunlukla sülaleye, aileye veya mahalli özelliklere göre elden ele geçen tedris kürsülerinde görev alan taşra müderrisleri üzerinde fazla bir yönetsel yetkisi bulunmamaktadır. Bunlar daha çok yerel ulema başkanı sayılan müftülerin denetimine tabi olmuştur.⁴⁹⁷

Osmanlı eğitim sisteminin betimlenmesi açısından sadece merkezi yapının ve Müslüman kesimin yeniden üretim gereksinimini karşılayan eğitim sistemini değil farklı milletlerin eğitim sistemlerini de ele almak gerekir. Bu milletlerin reaya kesiminin ve bu milletlerden devşirme yoluyla askeri sınıfa girenlerin eğitimiyle Müslümanların eğitimi arasında bir farklılık olduğu söylenemez. Farklılık ruhban sınıfların eğitiminde ve yetiştirilmesinde görülmüştür. Bu işlevi yerine getiren eğitim kurumları genelde her milletin dini kurumlarının paralelinde örgütlenmiş ve kendi cemaatlerince yönetilmiştir.⁴⁹⁸

3.5. Osmanlı'da İlk Dönem Batılılaşma Hareketleri ve Eğitim (1773 - 1839)

Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin hiçbir döneminde, Batı'dan yalıtılmış bir siyasal yapı olmamıştır. Savaş-barış ve ticaret denkleminde oturan Osmanlı Batı ilişkileri

⁴⁹⁷ A.g.e.sy. 88, 89.

⁴⁹⁸ Tekeli ve İlkin, 1999: 9.

“yükseliş” döneminde imparatorluğun çıkarlarına göre şekillenmiş, bu dönemde Osmanlı yöneticileri imparatorluğun kendi içinde yetkin bir bütünlük taşıdığını düşünerek Batı’da gelişen süreçlerle fazlaca ilgilenme ihtiyacı duymamışlardır.

Ancak, 17. Yüzyıl sonuna doğru Osmanlı-Batı ilişkilerinde, Batı ülkelerinin kapitalizmin gelişmesinin kazandırdığı itkiyle ticaret alanında avantajlı hale gelmeleri, yeni ticaret yollarının keşfi/oluşturulması ile Osmanlı ülkesinin ticaret açısından avantajlarını yitirmeye başlaması, tımar sisteminin çözülmesi ile köylünün topraktan ayrılmaya başlaması sonucu mali ve askeri düzenin bozulması, Batı ordularının modernize edilmeye başlanmaları karşısında Osmanlı’nın savaşlarda ardı ardına yenilgiler alması ve taşrada bazı muhalif güçlerin örgütlenecek merkez karşısında yerel güç odakları olarak ön plana çıkmaları gibi nedenlerle Osmanlı’da kendini sorgulama süreci başlamıştır.⁴⁹⁹

Osmanlı’da gerilemenin ve bozulmanın sorgulanmaya başlandığı bu süreçte, imparatorluğun neden gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra ise Batı’nın askeri üstünlüğü üzerinden

⁴⁹⁹ 1683 yılında II. Viyana Kuşatması’nın başarısızlığa uğraması, Karlofça Anlaşması (1699) ve yine bir askeri başarısızlık sonrasında yapılan Pasarofça Anlaşması (1718) Osmanlı’nın Batı karşısında güçsüzlüğünün anlaşılmaya başlanmasını ve bir şeyler yapılması gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir. 18. Yüzyıl boyunca Batı devletleri, özellikle Rusya karşısından alınan yenilgiler 18. Yüzyılın sonlarına doğru yenileşme tartışmalarını ivmelemiştir. 19. Yüzyıl’da Osmanlı İmparatorluğu, askeri ve siyasi olarak kuzeyde Rusya tehlikesi ve içeride de gayri Müslimlerin ayrılıkçı eğilimleri olmak üzere iki temel tehditle karşı karşıya kalmış, devletin toprak bütünlüğünü korumak ve egemenlik sisteminin sürekliliğini sağlayabilmek için Batılılaşma reformlarına hız verilmiştir.

cevaplandırılmıştır.⁵⁰⁰ Batıcılığın bu ilk devresinde Batı'nın askeri teknolojisinin savaştaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki köklü inanç Osmanlı sivil bürokrasisi olarak değerlendirilebilecek kalemiye içinde yoğun olarak tartışılmıştır. 1780'lerden itibaren savaşa teknolojinin önemini vurgulayan görüşler ön plana çıkmıştır.⁵⁰¹

Osmanlı'da askeri başarısızlıklar, yönetsel ve mali bunalım şeklinde ortaya çıkan gerilemenin fark edilmesi ve bunlara sistemin geleneksel refleksleri ile çözüm bulunamaması karşısında batılılaşma (aynı anlama gelmek üzere yenileşme) reformları gündeme gelmiştir.⁵⁰²

Geleneksel toplumların önemli özelliklerinden birisinin yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı, yani mevcut düzeni korumaya çalışmak, bir diğerinin de

⁵⁰⁰ Batı ile Osmanlı arasındaki ilişki biçimlerinden önde geleni savaştır ve Osmanlının yetersizlikleri ilk olarak savaş meydanlarında görülmeye başlandığı için Osmanlı devlet adamları sorunun uzun süre askerlik alanındaki gerilikle ilgili olduğu sanmıştır. Ancak bir süre sonra askeri reformların sorunun çözümünde yeterli olmadığı ve askeriye dışında da bazı problemlerin yaşandığının fark edilmesi üzerine reform alanı, III. Selim'den itibaren, genişlemeye başlamış, askeri yapıyla birlikte idari yapı ele alınmıştır (Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim, 2004, İstanbul, sy.18).

⁵⁰¹ Devlet yönetimi ve askeri bozulma ile ilgili görüşler yanında gerilemeyi "din bütünlüğü"nın yitirilmesine bağlayan görüşler de bir kısım ulema tarafından savunulmuştur (Mardin, 1991: 11, 12).

⁵⁰² Çar Petro dönemi Rusya'sının modernleşme programı Batılılaşmayı savunan Osmanlı devlet adamlarının ilgilerini çeken bir örnek durumundadır. 1718'den 1730'a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa ilk reform girişimlerinde bulunan devlet adamı olarak gösterilebilir. Paşa, 1719'da barış tesis edilir edilmez, Viyana'ya bir elçi göndermiş ve ardından 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi "uygarlık ve eğitimin vasıtalarını baştan aşağıya inceleme ve Osmanlı'da uygulanabilir olanları rapor etme" talimatıyla büyükelçi olarak Paris'e göndermiştir (Lewis, 2006: 64, 65).

selefin üstünlüğü ve geçmişin daha iyi olduğu düşüncesini benimsemek ya da bir altın çağ mitozuna sahip olmak olduğu söylenebilir. Osmanlı açısından altın çağ Kanuni Sultan Süleyman dönemi gelişmeleri, değerleri ve müesseseleri (kanun-ı kadim) olduğu için Osmanlı yöneticileri uzunca bir süre geriye bakarak çözümler aramıştır.⁵⁰³

Merkezileşme dürtüsü, 19.Yüzyıldaki Osmanlı modernleşme çabalarının özünü oluşturmuştur. Başlıca amaç tahta tümüyle sadık bir ordu yaratmak ve bununla ayanlar ve ekonomik kaynaklar üzerinde hükümetin kontrolünü sağlamaktır.⁵⁰⁴

Osmanlı batılılaşması hızı ve yönü farklı tarihsel zamanlarda farklı özellikler göstermiş, bir başka ifade ile, tek düze olmayan bir yol izlemiştir. Ancak sonuçta değişimin yönü batılı kurumların ve kuralların zaman içinde Osmanlı ülkesinde geçerlik kazanması doğrultunda olmuştur. Osmanlı yöneticileri batılılaşmayı devleti ve egemenlik tarzını sürdürmenin bir yolu olarak görmüş ve reformları bu doğrultuda geliştirmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşımla Batı, devletin yoksun kaldığı kudretin bir boyutu olarak değerlendirilmiş, önce askeri sonra askeri ve yönetsel reformlar ile yeniden güçlü bir egemenlik sistemi yaratılabileceği düşünülmüştür.⁵⁰⁵

Osmanlı batılılaşmasının görece olarak yavaş seyreden bir süreç olduğu söylenebilir. Bunun nedenlerinden biri siyasal bağımsızlığını koruyan bir devletin

⁵⁰³ Akyıldız, 2004: 16, 17.

⁵⁰⁴ Karpat,H.Kemal. **Osmanlı Modernleşmesi- Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus-İmge** Kitabevi, 2002, Ankara

⁵⁰⁵ Mardin, 1991 ; Ortaylı, 2006.

dış telkinlerle izlediği batılılaşma sürecinde batılılaşmayı savunan kadroların Batı'yı kavrayışlarının yarattığı problemlerdir. Osmanlı yöneticileri, özellikle batılılaşmanın bu ilk döneminde Batı'yı belirli bir sınırlılık içinde, araçsal bir yaklaşımla ele almışlar, adeta Batı'nın askeri ve yönetsel alanlarda sahip olduğu gizi ele geçirip eski düzeni ihya edebilmenin yollarını aramışlardır. Ancak zaman içinde batı algısı bütünsel ve köktenci bir değişim dönüşüm sürecine kaynaklık edebilecek nitelikte şekillenmeye başlamıştır.⁵⁰⁶

Osmanlı Batılılaşmasının görece olarak yavaş ritmini belirleyen bir diğer neden Batı'nın, sermaye birikiminin ulaştığı düzey dolayısıyla, bu süreçte Osmanlı imparatorluğu gibi ülkelerde üretim ilişkilerini dönüştürme konusunda yarattığı etkinin görece olarak yavaş seyretmesidir. Bu etkiler imparatorluğun üretim yapısında köklü bir dönüşüm yaratamamıştır. Diğer yandan, Batı'nın etkisiyle ikili bir üretim yapısı ortaya çıkmaya başlamış, ayrıca yaşanan dönüşümlerden dolayı zarar gören sınıflar reformculara karşı güçlü bir cephe oluşturabilmişlerdir. Böylece reformlara karşı bir direncin bulunması ve bunun yaygınlığı batılılaşmanın bir başka sınırını oluşturmuştur. Bu koşullar altında yaşanan batılılaşma hem çevreleşmeden kaynaklanmakta, hem de onun tarafından sınırlanmaktadır.⁵⁰⁷

Osmanlı'nın ilk batılılaşma süreci, Lale Dönemi ve sonrasındaki ıslahatlarla başlamış, asıl olarak III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) döneminde yeni bir ivme kazanmıştır.

⁵⁰⁶ Tekeli ve İlkin, 1999: 54.

⁵⁰⁷ A.g.e.sy. 54.

III. Ahmet'in saltanatının sonlarına doğru Pasarofça Anlaşması ile başlayan Lale Devri'nde Batı'dan gelen bir mülteci olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı'da ilk matbaayı kurmuş, Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilere imparatorlukta önem verilmeye başlanmış ve Avrupa'nın gelişimini öğrenmek için çeşitli Avrupa kentlerine elçiler gönderilmiştir.⁵⁰⁸ Öte yandan, Batı uygarlığının kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı yönetici kesimleri içinde yeni bir yaşam tarzı oluşumuna kaynaklık etmiştir.⁵⁰⁹

1730'a gelindiğinde, İran'da yönetime yeni gelmiş olan Nadir Han'ın ordularına karşı Osmanlı'nın aldığı büyük yenilgi Lale Devri yaşam tarzı ve ıslahatlarına karşı halkta mayalanan tepkiyi tetiklemiş ve İstanbul'da bir halk isyanı başlamıştır. Patrona Halil Ayaklanması adı verilirken bu isyan sonucu, padişah tahtı bırakmak zorunda kalmış, Sadrazam ve diğer üst düzey yöneticiler ise idam edilmiştir.⁵¹⁰

Patrona Halil Ayaklanması yenileşme sürecinde bir duraksama yaratmışsa da, Batı'nın askeri kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) hızlanmıştır. III. Selim zamanında geleneksel toplumsal sınıfların tepkisi ile yeni

⁵⁰⁸ Klasik sistemi yetersiz kılan unsurlardan biri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve diğer ülkeler hakkında bilgisinin yetersizliğidir. Osmanlı kuruluş döneminden itibaren yabancı ülkelerle ilişkide bulunmuş olmasına rağmen, 1773 yılına kadar diğer devletlerin başkentlerinde daimi elçiler bulundurmamış, zaman zaman buralara geçici ve olağanüstü elçiler göndermiştir. Bunların sayısı ise 1792'ye kadar yirmi civarındadır (Akyıldız, 2004: 21).

⁵⁰⁹ Mardin, 1991: 13.

⁵¹⁰ Lewis, 2006: 66.

bir duraksama ortaya çıkmış ancak II. Mahmut döneminde yeniden ivme alan batılılaşma süreci Tanzimat'la birlikte yeni bir hız ve nitelik kazanmıştır.

III. Selim döneminde ortaya çıkan reform çabalarına verilen ortak isim Nizam-ı Cedid'tir. Terim olarak "yeni düzen" anlamına gelen bu kavramın Fransız Devrimi'nden esinlenerek kullanıldığı söylenebilir. Ancak terim düzeyindeki esinlenmenin anlam ve bağlam düzeyinde bir esinlenme ile bütünleştiği söylenemez. Şöyle ki, III. Selim'in henüz tahta çıkmadan önce Fransa'ya ilgi duyduğu ve Fransa kralı (ki bu kral daha sonra Fransız devrimcileri tarafından tahttan indirilmiş ve idam edilmiştir) ile yazıştığı bilinmektedir. Ancak, bu ilgi Fransız Devrimi'yle yaygınlık kazanan değerlere yönelik değildir. Zürcher'e göre, III.Selim, XVI. Louis'nin mutlak monarşisinin ve Fransızların askeri ve idari becerilerinin hayranı olup Cumhuriyetçi değerlerle ilgili değildir.⁵¹¹ Padişahı askeri reformdan yana karar vermeye zorlayan etmen ise geleneksel Osmanlı ordusunun Rusya orduları karşısında aldığı yenilgiler olmuştur.⁵¹²

III. Selim 1789'da tahta geçişinin ardından geleneğe dayalı olarak devlet büyüklerinden, ordu bürokrasisinin ileri gelenlerinden ve ulemeden kurulu bir Meşveret Meclisi toplamıştır. Bu toplantıda kanun ve şariat gereklerine aykırı eylemler ve ülkedeki bozuklukların giderilmesi gerektiği üzerinde durulmuş, fakat hiçbir somut reform programından söz edilmemiştir. Daha önce yapılmış benzer

⁵¹¹ Nitekim padişah talim ve eğitim alanındaki gereksinimi, yabancı subayları danışman ve eğitimci olarak davet ederek karşılamaya çalışırken, Fransa'nın hem krallık, hem cumhuriyet, hem de Napolyon İmparatorluğu yönetimlerinden destek almıştır (Zürcher, 2006: 41). Yani III. Selim'in Fransız Cumhuriyetçi geleneğine karşı özel bir ilgisi yoktur.

⁵¹² Zürcher, 2006: 46

toplantılarda olduğu gibi konuşmaların odaklandığı nokta geleneksel Osmanlı örgütlerinin bozuluştan önceki özgün durumlarına döndürülerek kurtarılabileceğı olmuştur.⁵¹³

Ancak, savaşlardaki yenilgilerin sürmesi üzerine padişah dönemin iki yüze yakın ileri gelenini, düşüncelerinde tam bir özgürlük olacağı, bunlardan ötürü kimsenin cezalandırılmayacağı gibi teminatlarla reform projeleri hazırlamaları için görevlendirmiştir. III. Selim'e verilen 17 adet "Islahat Layihası"nın hepsinde askerlikle ilgili konular büyük ağırlığı oluşturmıştır. Bunların içerdiği konular kabaca şunlardır: 1. Nizam-ı Cedit ordusun kurulması, 2. Kapı kulu ve tımarlı ordu örgütünün ıslahı, 3. Yeni ordu için gerekli kaynakların sağlanması, 4. Askeri sanayi, askerlik bilgisi ve eğitim üzerine yazılmış kitaplar hazırlanması ya da yabancı dillerden çevrilmesi.⁵¹⁴

Bu projelerden çıkışla III. Selim zamanında uygulanan reformlar temelde askeri alanla sınırlı kalmıştır. Padişahın reform programı asıl olarak, merkezi devlet yapısının gücünü dışarıdan ve içeriden gelen tehditlere karşı artırmayı hedeflemiştir. Bu dönemde dış tehditin öne çıkan aktörü Rusya iken iç tehditin kaynağı ise ayanlardır.

Nizam-ı Cedit reformlarının başlıca başarıları, yeni askerlik yöntem ve tekniklerine göre yetiştirilecek ordu için gerekli yabancı subayları getirtmek, yerli fen subaylarını yetiştirmek, dışarıdan alınması gereken silahları ve mühimmatı getirtmek, içerde imal edilebilecek savaş malzemelerinin üretimi için işyerleri

⁵¹³ Berkes, 2007: 91.

⁵¹⁴ A.g.e.sy. 92.

açmak, bunlar için gerekli ham madde ve işlenmiş maddeleri sağlamak, yeni kışlalar yaptırmak, fen subayı eğitimi yapan okulları genişletmek, yenilerini açmak, eğitim için gerekli kitapları Fransızca'dan çevirtmek ya da yazdırtmak olmuştur.⁵¹⁵

Bu dönem içinde, 1793 yılında, henüz Nizam-ı Cedit ordusu kurulmamışken, asıl olarak orduya kaynak sağlamak için oluşturulmuş olan İrad-ı Cedit hazinesi, bozulmuş tımar ve zeamet sistemini devlet maliyesinin bir kalkınma kaynağı durumuna getirme yolunda atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.⁵¹⁶

III. Selim zamanında, 1795 yılında, Avrupa devletleriyle yeni biçimlerde ilişkiler kurmak için başlıca Avrupa devletlerinin başkentlerine elçilik heyetleri gönderilmeye başlanmış; önce Londra'ya, daha sonra Berlin, Madrid ve Viyana'ya elçiler gönderilmiştir. Böylelikle devleti temsil eden kişilerin, kısa bir süre için de olsa, en önemli Avrupa başkentlerinde bulunarak Batı'daki siyasal ve sosyal yaşamı görmeleri sağlanmıştır. Bu durum reform süreçleri açısından düşünsel açıklık ve destek sağlamıştır. Örneğin, 1793'te Viyana'ya gönderilen

⁵¹⁵ İlk alayların kuruluşu daha öncelere gitmekle birlikte Nizam-ı Cedit ordusunun kurulduğu, 1794'te açıklanmıştır. Nizam-ı Cedit'le birlikte Osmanlı tarihinde ilk kez olarak alay erlerinin çoğu Anadolu'dan Türk köylülerden devşirilmiştir. Bunlara daha yüksek ulufe verilmiş ve aileleri vergiden bağışık tutulmuştur (Berkes, 2007: 97, 98). Dolayısıyla bir tür milliyetçi yaklaşımın ordunun modernleştirilmesi sürecinde belirmeye başladığı söylenebilir.

⁵¹⁶ Ancak, Berkes (2007)'e göre, bu adım mali alanda bazı problemler de yaratmıştır. Miri toprak gelirlerinin önemli kısmının devletin yeni ordusun maliyesine çevrilmesinden çıkarı bozulacak kesimlerin muhalefeti, başkentte iltizamcılık işleri piyasasındaki gelişmelerin doğuracağı yolsuzluklar ve geleneksel hazine ile İrad-ı Cedit hazinesi arasında çıkan hesap karışıklıkları bu problemlerdendir.

Ebubekir Ratip Efendi'nin padişahça çok beğenilen raporu Avusturya'nın askeri ve sivil yönetimi hakkında geniş bilgiler içermektedir.⁵¹⁷

Özellikle, Nizam-ı Cedit uygulamaları ile birlikte düşünüldüğünde, İrad-ı Cedid uygulamasının yarattığı muhalefet III. Selim'in trajik akibeti açısından önem taşımıştır. Devletin askeri gücünü, modern, eğitilmiş ve donatılmış bir orduya dayandırma amacı ile başvurulmuş ve bir çeşit toprak ve maliye reformu olan İrad-ı Cedit uygulamasına geçilirken, 18. yüzyılın ortalarından sonra nüfuzları ve güçleri artmaya başlamış olan ayanlar ile derebeyler⁵¹⁸ reformlara muhalefet etmiştir. Zira, İrad-ı Cedit reformu ayan ve derebeylerin çıkarlarına dokunacak bir uygulama olduğu gibi, Nizam-ı Cedit ordusu da yerel güç odaklarının özelemlerine son verecek bir başarı olacaktır. Öte yandan, saltanat önde gelenlerinin Nizam-ı Cedit uygulamalarını bir tür kişisel servet biriktirme aracı yapmış olmaları reformlara yönelik muhalefeti genişletmiş ve güçlenmiştir.⁵¹⁹ Zira, yoksul durumdaki halkın reform süreçlerinde asıl mağduriyeti sırtlayacak kesim olması reform karşıtlarının gücünü artıracak önemli bir etken olmuştur. Bir başka ifade ile, halkın ekonomik durumu İrad-ı Cedit uygulamalarını finanse

⁵¹⁷ Berkes, 2007: 99.

⁵¹⁸ Berkes (2007) ayanlar ile derebeylerini özerklik durumları ve bağımsız bir güç olma niyet ve politikalarına göre farklı değerlendirmekte, bu açıdan derebeyleri daha bağımsız hareket etme amacı taşıyan yerel yöneticiler/nüfuzlu kişiler olarak ele almaktadır.

⁵¹⁹ Hükümet düzenli bir bütçe oluşturmaya çalışmamış ve son derece yetersiz olan geleneksel vergi sisteminin ıslahına ya da var olan sistemin etkin şekilde yürütülmesine yönelik zayıf girişimlerde bulunmuşsa da başarılı olmamıştır (Zürcher, 2006: 41).

etmeye uygun değildir, geleneksel güç ve iktidar sahipleri ise halkın genelleşmiş hoşnutsuzluğunu reformculara karşı seferber edecek güce sahiptir.⁵²⁰

Dolayısıyla, Nizam-ı Cedit uygulamaları yeterli mali kaynak yaratılamaması, yerel güç çevreleri, yeniçeriler ve ulemanın muhalefeti ve kaynak yaratmak için başvuru olan yöntemin halkın üzerinde yeni bir mali ağırlık doğurması dolayısıyla ortaya çıkan genel hoşnutsuzluk gibi nedenlerle başarısız olmuştur.

III. Selim'in bir yeniçeri isyanı ile tahtan indirilmesi ve öldürülmesi sonrasında, Berkes'e göre, Osmanlı'da üç farklı rejim yönelimi bulunmaktadır: 1. Şeriata dayalı bir İslam devleti kurmak, 2. Merkezîyetçi hükümdarlık örgütü ile taşra güçleri arasında sözleşmeye dayalı bir siyasal sistem kurmak, 3. Hükümdarın mutlak egemenliği altında merkezîyetçi bir bürokratik monarşi kurmak. Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürecektir olan bu yönelimlerden üçüncüsü II. Mahmut döneminde belirgin olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵²¹

II. Mahmut'un, yeniçerileri ocağını kaldırması ve vakıfların gelirlerini denetim altına alması sonrasında daha önceki dönemlerde merkeze karşı güçlerini artıran ayanların ve toplumda etkili olan diğer geleneksel toplumsal sınıfların gücünün kırılması ile birlikte köktenci bir değişim arayışı başlamıştır.⁵²²

II. Mahmut da III. Selim gibi, modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezi devleti güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu amaç, yeni bir ordu kurulması için devlet

⁵²⁰ Berkes, 2007: 100-113 .

⁵²¹ A.g.e.sy.169.

⁵²² Tekeli ve İlkin, 1999: 25.

gelirlerinin artırılmasını, bu da etkin bir vergi sisteminin geliştirilmesini, etkin bir vergi sistemi kurulması da ancak modern ve etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi yaratılmasını gerektirmektedir. Öte yandan, toplumsal alanda devlet denetimini yaymak için daha iyi iletişim araçlarına ve yönetimin ihtiyaç duyduğu yeni usuldeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için de yeni eğitim türlerine ve kurumlarına gereksinim vardır.⁵²³ II. Mahmut dönemi reformlarını bu ihtiyaçlar çerçevesi belirlemiştir.

III. Selim'in trajik akibetini bilen padişah, benzer bir durumla karşılaşmamak için geleneksel toplumsal güç ve çıkar çevrelerinin gücünü, ordudan başlayarak, kırmaya çalışmıştır. Padişahın Sened-i İttifak ile ayanlara verdiği ödünleri ortadan kaldırabilmesi ve merkezi devlet yapısını tahkim edebilmesi ancak böylece mümkün olabilecektir.

Osmanlı tarihinde Vaka-i Hayriye (1826) olarak bilinen Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra padişah, yeni "mansure" askerlerinin başındaki kişiyi Serasker olarak atamış, böylece Osmanlı ordusundaki farklı kıtaların geleneksel özerkliğine son vermiş ve ordu üzerindeki siyasi hakimiyetini sağlama almıştır. Yeniçerilerle olan koalisyonları sayesinde daha önceki reformcu padişahlara çok etkili şekilde karşı koymuş olan ulema, artık güçlü dayanağını yitirmiştir. Dolayısıyla II. Mahmut bu durumdan yararlanarak vakıf sistemine el atmış ve vakıf mülklerini, ayrı bir Evkaf Müdürlüğü (daha sonra Nezareti) kurma yoluyla, hükümetin denetimi altına almıştır. Ayrıca padişah ulema için denetim altında bir

⁵²³ Zürcher, 2006: 63, 64.

hıyerarşik yapı oluşturmuştur.⁵²⁴ Bu açıdan, şeyhülislamlık dairesinin (Bab-ı Meşihat veya Fetvahane) kuruluşu, ulemanın devlet dairesi haline sokuluşuna doğru ilk adım niteliğinde olup söz konusu kurumun merkeze karşı kısmi bağımsızlığını ortadan kaldırmış ve gücünü önemli ölçüde sınırlamıştır. Ulemanın zayıflatılmasıyla, geçmişte ulemanın tekelinde bulunan, müderrislerin atanması, okulların ve medreselerin denetlenmesi gibi işlevler Maarif Nazırlığı'na; yargıçların atanması ve adliye işleri ise Adliye Nazırlığı'na devredilmiştir.⁵²⁵

Padişah merkezi otoritenin güçlendirilmesi yolunda ordudan ve ulemadan gelen tehditleri ortadan kaldırdıktan sonra, merkezi yapıyı tahkim etmek için, etkili bir bürokrasi yaratmaya girişmiştir. Bunun için önce, kalemlerde çalışanların durumu ve kalemlerdeki çalışma usul ⁵²⁶ gözden geçirilmiş, çalışanlara şahsen ve topluca daha güvenli bir statü sağlamak için birtakım önlemler alınmış, azil ve atama işleri bir düzene kavuşturulmuştur. Modern bir hiyerarşik rütbe sistemi uygulamaya konulmuş ve aynı zamanda kalemlerdeki lonca benzeri meslek eğitimi sistemi yerine, resmi bir eğitim sistemi getirilmeye

⁵²⁴ Zürcher, 2006: 65.

⁵²⁵ Lewis, 2006.

⁵²⁶ Osmanlı'da memurlar "tevcihat usulü" adı verilen bir sistem içinde istihdam edilmektedirler. Tevcihat usulünde, memurlar nöbetleşe olarak birer seneliğine memuriyetlere getirilir; ancak görevinde başarılı olan memurlar ibka adıyla görevlerinde bırakılabilirdi. Bir memur bu sistemde idarenin değişik alanlarında görev alabilirdi. Oysa görevlerin her biri bir ana uzmanlık alanı olduğu gibi, kendi içinde de pek çok ayrıntılı uzmanlık alanlarına ayrılabiliyordu (Akyıldız, 2004: 24).

alışılmıştır.⁵²⁷ İkinci olarak, Babıâli'nin geleneksel, uzmanlaşmanın sınırlı olduğu, yönetim sisteminin yerine, merkezi devletin yeni amaçlarıyla bağdaşır bir yetiştirme ve işbölümünü getirilmiştir. Ayrıca, padişah, reformlar nedeniyle artan yasama yüküyle uğraşmaları için hem sarayda hem de Babıâli'de danışma meclisleri oluşturmaya girişmiştir. Bu meclislerin içinde en önemli olanı, Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Adli hükümler yüksek meclisi) olmuştur.⁵²⁸

Devlet memurları açısından önemli bir konu da, memur istihdamlarında uygulanan kriterlerdir. Memur adaylarının işe alınmasında ve memurların terfisinde zaman zaman iltimas ve adam kayırma yollarına başvurulması nedeniyle liyakat sahibi olmayan kişilerin işe alınması ve yükseltilmesi söz konusu olmaktadır. Findley'in "arkıfelek hareketliliğı" adını verdiği, yüksek rütbeli memurların etkili olduğu bu sistemde iş ve mevki güvencesi de söz konusu değildir. Tanzimat'ın hemen öncesinde ve sonrasında, bu konuda bazı düzenlemeler yapılmasına, memur atama ve terfisinde sınav usulü getirilmesine ve memur alma sisteminin bazı bürokratik esaslara bağlanmış olmasına rağmen, sorunun üstesinden gelindiğini ve bu konuda fazla mesafe kat edildiğı söylenemez.⁵²⁹

⁵²⁷ Tanzimat öncesinde devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurlar, kalem denen devlet dairelerinde iş içinde eğitim sistemiyle yetiştirilmekte; aynı zamanda memur yetiştiren birer mektep konumunda olan devlet dairelerine daha ziyade memur ve devlet ileri gelenlerinin çocukları çırak (şakird) olarak alınmaktadır. II. Mahmut Tanzimat'ın hemen öncesinde mektep-i maarif-i adliye ve mektep-i ulûm-ı edebiyeyi kurmasıyla ve Tanzimat'tan sonra da rüşdiyelerin tesis ve yaygınlaştırılmasıyla bu sistem aşılmaya çalışılmıştır (Akyıldız, 2004: 25, 26).

⁵²⁸ Zürcher, 2006: 67, 68.

⁵²⁹ Akyıldız, 2004: 26.

II. Mahmut döneminde, modern bir bürokratik yapı oluşturmak açısından en önemli konulardan biri devlet maliyesinin düzenlenmesidir. Osmanlı Devleti'nde başlangıçta bir defterdarlık olmasına rağmen, ülke sınırlarının genişlemesine paralel olarak defterdarlık sayısı da artmış ve bunlar arasında koordinasyonu sağlamak üzere bir başdefterdarlık ihdas edilmiştir. Ancak devletin gelir ve gideri tek bir merkezden yönetilememiştir. Devletin asıl hazinesi olan “hazine-i âmire”nin yanında, sarayın ve padişahın masraflarıyla ilgilenen iç hazine (Enderun hazinesi) ve ceb-i hümayûn hazinesi ile darüssaadet ağalarının denetimindeki dolap adlı Hameyn evkafı hazinesinin varlığını söz konusudur. Bunları, 1793'ten itibaren İrad-ı Cedid hazinesiyle tersane ve zahire hazineleri izlemiş ve devletin gelir ve giderlerinin organizasyonu iyice karmaşıkmıştır. Tanzimat'ın hemen öncesinde maliyenin merkez teşkilâtında bazı düzenlemeler yapılmış, maliye nezareti kurularak belli bir merkezi sistem geliştirilmeye çalışılmıştır.⁵³⁰

Maliye ile ilgili diğer bir konu devlet gelirlerinin artırılması, bunun için de mevcut vergi sistemindeki aksaklıkların gözden geçirilmesidir. Bunun için padişah, doğrudan İstanbul'dan denetlenen memurların, özellikle vergi tahsildarları ve komutanların atanması yoluyla, ayanın askeri ve mali gücünü sınırlamaya çalışmıştır. Devlet gelirlerinin daha etkin bir vergilendirme yoluyla toplanması ve daha fazla asker toplayabilme amacıyla, 1831-1838 yıllarında

⁵³⁰ A.g.e.sy.27, 28.

İmparatorluğun (Mısır ve Arap yarımadası hariç) her tarafında bir nüfus sayımı yapılmıştır.⁵³¹

Özetle, II. Mahmut döneminde, kapıkulluğu kaldırılırken, onun yerine sınıf, ırk ve din farkları gözetilmeden devşirilen bir sivil bürokrasi gelişmeye başlamış, kapıkulu ordusu yerine yeni bir ordu kurulması yoluna gidilmiş, sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla ulemadan seçilen kişilerden kanun yapma görevlisi olan sürekli meclisler oluşturulmaya başlanmıştır.⁵³²

Osmanlı'da ilk Batılılaşma dönemi eğitim gelişmelerine bakıldığında; 17. ve 18. yüzyıllarda Müslüman kesimin, sıbyan okullarından oluşan ilk eğitim sistemi, medreseler ve Enderun'dan oluşan orta ve 'yüksek eğitim kurumları', birtakım değişiklikler gerçekleşmekle birlikte, asıl olarak varlıklarını sürdürmektedir. İlk batılılaşma hareketleriyle birlikte bu eğitim kurumlarına batı tipi eğitim öğretim yapan askeri kurumlar eklenmeye başlamıştır. Sonraki yıllarda ise, yaşanan çevreleşme ve batılılaşma ile birlikte Osmanlı'da toplumun sınıflara ve milletlere göre farklılaşmasında önemli değişiklikler meydana gelmiş ve eğitim sistemi de bu sürece koşut olarak yeniden yapılandırılmıştır.⁵³³

Daha önce üzerinde durulduğu gibi, Osmanlı'da gerileme ve bozulmanın ilk fark edildiği dolayısıyla ilk önlenmeye çalışıldığı alan askerlik alanıdır. Askerlik alanındaki başarısızlıkların nedeni ordunun eğitimsizliğinde görüldüğü için bir yandan yabancı uzmanlar getirterek bir yandan da yeni eğitim kurumları açarak

⁵³¹ Zürcher, 2006: 69.

⁵³² Berkes, 2007.

⁵³³ Tekeli ve İlkin, 1999.

sorunun ortadan kaldırılacağı düşünölmüştür. 1773'te III. Mustafa döneminde bir deniz askeri okulu açılmış, sonra, I. Abdülhamit (1774-1789), III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde bu konudaki çabalar sürmüştür.

Osmanlı'da açılan ilk deniz okulu olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun Riyaziye derslerinin Hendese adı altında okutulmasından dolayı Mühendishane adını almıştır. İlk hocası, Cezayirli Seyit Hasan adında Batı dillerini bilen, usta bir denizci olan okulda genellikle Fransız öğretmenler ders vermiştir. Osmanlılarda Batıya açılan ilk pencere olan bu okula önceleri okuma ve yazma bile bilmeyen küçük çocuklar alınmış, okulun programı, günümüzdeki ilk ve orta öğretim programları düzeyinde şekillendirilmiştir. 1842'lerde okula kaptan ve subayların 13-16 yaşında olan, Kur'an'ı okumuş, sülüs yazı yazabilen çocukları alınmaya başlanmıştır. Üç yıllık öğrenim süresi olan okulda, 1842'lerden itibaren Fransızca seçmlik, İngilizce zorunlu ders haline getirilmiştir.⁵³⁴

III. Selim döneminde, 1793 yılında, Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır. Bu askeri kara okulu daha çok topçu, istihkâm, haritacılık okulu niteliğinde bir okuldur. İlk nizamnamesinde kuruluş amaçları şöyle anlatılmıştır: “Bu kurumdan Hendese ve Hesap ve Hikmet ve Coğrafya fenlerinin intışarı (yayılması) ve Devlet-i aliyeye elzem (çok gerekli) olan sanayi-i harbiyenin ta'lim ve taallümü ile kuvveden fiile ihracı (uygulamaya konması)”. 1793'lere kadar fazla gelişme gösteremeyen Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn da, o tarihte,

⁵³⁴ Akyüz, 1985: 124.

genişletilip yeni düzenlemelerle Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile tahsil usulleri birleştirilmiştir.⁵³⁵

Osmanlılarda ilk eēitim-ēretim alanındaki ıslahat girişiminin, II. Mahmut tarafından ilan edilen 1824 tarihli ferman ile bařladıēı kabul edilir. Bu fermanda, kendisini Müslüman olarak niteleyen herkesin önce dini kuralları ērenmesi, sonra geçimini saēlayacak bir işle meşgul olması gerektiēi ancak bazı ailelerin küçük çocuklarını herhangi bir eēitim almaksızın usta yanına çırak olarak verdikleri belirtilmiştir. Eēitimdeki olumsuzluēun giderilmesi için her ocuēun ıraklıēa verilmeden önce Kur'an talim etmek ve tecvit ile ilmihl risaleleri okumak için belirli bir süre okula gönderilmesi gerektiēi ifade edilmiştir. Fermanda buna uyulmaması durumunda sorumlu olanlara bazı cezaların verileceēi de belirtilmiştir.⁵³⁶

Din argümanının yoēun olarak kullanılmasının, tam da Batı tarzında bir eēitim sistemi oluşturulmaya alıřıldıēı zamana denk gelmesi, bir karşıtlıktan çok yeni bir politik kontrol mekanizmasının devreye sokulması anlamında deēerlendirilebilir. 1824 – 1825 yılları, imparatorluktaki Sırp ve Yunan unsurların baēımsızlık mücadelesini başlattıkları ve devletin ordusunun hiçbir başarısının grlmediēi yıllardır. II. Mahmut'un bu sırada, din unsurunu ön plana çıkararak

⁵³⁵ A.g.e.sy.124

⁵³⁶ Unat, 1964: 38, 39.

en azından İstanbul'daki okur – yazarlık oranını arttırmak istemiş olabileceği tahmin edilebilir.⁵³⁷

Ferman hükümlerinin sıbyan mekteplerine devamı zorunlu tutması, ülke genelinde bir temel eğitim zorunluluğu getirdiği şeklinde yorumlanmıştır. Ancak fermanın hükümleri, İstanbul dışına bildirimi yapıldığı halde, yalnızca İstanbul, Edirne ve Bursa için geçerlidir. İstanbul'da bile ferman 1839 yıllarına kadar yeterince uygulanamamıştır. Tüm ülkeyi kapsar biçimde ilköğretim zorunluluğunun getirilmesi ise, yeterince uygulanamamakla birlikte, Tanzimat döneminde gerçekleşecektir. Yine de II. Mahmut'un fermanı zorunlu temel eğitim sisteminin kurulmasına yönelik devletin attığı ilk adım olarak önem taşımaktadır.⁵³⁸

Kimi araştırmalarda, II. Mahmut'un ilköğretimde başlattığı modernleşme hareketlerinde, bu konuda Osmanlı'dan 20 sene önde olan Mısır'daki Mehmet Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın etkisi olduğu düşüncesine yer verilmiştir. Öyle ki, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimindeki Mısır birliklerine karşı Osmanlı ordusunun aldığı küçük düşürücü yenilgiler üzerine, hükümetin, Mısır'daki yeni eğitim – öğretim sistemi ile askeri başarılarını ilişkilendirmesinin, Osmanlı ilköğretiminin modernleşme sürecinde etkili olabileceği ileri sürülmüştür. 1840 yılına kadar ilköğretim sistemini tamamlayan Mısır eğitiminin, pratik ihtiyaçları karşılamaya ve pozitif bilimleri öğretmeye yönelik programları uygulayan tek bir ilköğretim

⁵³⁷ Somel, Selçuk Akşin. **The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839 – 1908. Islamization, Autocracy and Discipline**, Boston, 2001.

⁵³⁸ Unat, 1964: 38, 39; Akyüz, 1985: 131 ; Berker, Aziz, **Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)**, MEB, Ankara 1945.

okuluna sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında, son derece iyi yapılandırılmış, standart ve oldukça yaygın bir kurumsallaşma özelliği sergilediği ifade edilmiştir.⁵³⁹

Akşin'e göre, Osmanlı'da Mehmet Ali'nin uygulamalarına koşturarak, 1826'da Avrupa'ya 4 öğrenci gönderilmiştir. Sonraki yıllarda Tıbhane ve Harbiye'ye öğretmen yetiştirmek üzere Enderun ağalarından Avrupa'ya gönderilenler 150'yi bulmuştur. Mehmet Ali'nin Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması ise Osmanlı'dan 10 yıl önce, 1816'da başlamış ve Mısır'dan Avrupa'ya 1816-1848 yılları arasında 300 civarında öğrenci gönderilmiştir.⁵⁴⁰

II. Mahmut döneminde yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, ordunun eğitime ve yenileşmesine önem verilmiştir. Bu dönemde kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni ordu içinde yaşları küçük olan yetenekli er, onbaşı ve çavuşlardan bir kısmı ayrılarak Mektep ya da Sıbyan Bölükleri adı altında teşkilâtlandırılmış ve bunlara okuma yazma öğretilmiştir. Yine bu dönemde, kısa bir süre Talimhane adı verilen bir binada bazı acemi erlere

⁵³⁹ Somel, 2001: 27-29

⁵⁴⁰ Akşin, Sina (2002) "**Siyasal Tarih (1789-1908)**", **Türkiye Tarihi-3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, sy. 114 ; Akşin'in belirttiği gibi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya etkisi eğitim alanıyla sınırlı değildir. Mısır'da Osmanlı modernleşmesine örnek olacak bir dizi gelişme yaşanmıştır. Mehmet Ali Paşa Nizam-ı Cedid'den esinlenerek, kurduğu yeni orduya Nizamiye adını vermiş, önce subay kadrosunu oluşturmak gibi sağlam bir yol tutmuştur. Ayrıca gazete çıkarmak, Avrupa'ya öğrenci göndermek, tıp okulu kurmak gibi II. Mahmut'un aldığı tedbirlere örneklik etmiştir. Mısır'da toprak düzenini değişime zorlayarak ordu için gerekli kaynağı yaratan Mehmet Ali Paşa Mısır'da tarımsal üretimi de geliştirmiştir. Pamuk tarımına yönelmiş, angarya ile kanallar, bentler, köprüler yaptırmıştır. Yalnızca tarımsal üretimi artırmakla kalmamış devletin müteşebbis rolünü ön plana çıkararak üretim tesisleri de inşa etmiştir. Tüm bunları yaparken de Avrupalı uzmanlardan yararlanmıştır (A.g.e.sy.115, 116).

okuma yazma, dini bilgiler ve harp bilgileri öğretilmiştir. Ayrıca Avrupa'dan talimci subaylar getirildiği olmuştur.⁵⁴¹

1834 yılında Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye kurulmuştur. Yine aynı tarihte, yeniçeri ocağının kaldırılması ile eski Mehterhane de ortadan kalktığı için, ordunun ihtiyacı olan yeni bir mızıka mektebi, Muzıka-ı Hümayûn Mektebi, açılmıştır.⁵⁴²

Bu dönemde askeri olmayan bazı 'yüksek okullar' da açılmıştır. 1805'te Rumlar'a İstanbul'da bir Tıp Okulu kurmaları için izin verilmişse de kurulan bu okul 1812'de kapatılmış ve yalnızca Müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmeyi amaçlayan Tıphane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mamure adlı bir okul kurulmuştur.⁵⁴³

II. Mahmut içte yeni okullar açmanın yanı sıra yurt dışına öğrenci gönderme yoluna da başvurmuştur. 1830'da Enderun'dan ve Tıbbiye öğrencilerinden yüz elli kişinin Avrupa'ya gönderilmesini emretmiş, Enderun ve Tıbbiye'den değilse de Mühendishane ve Harbiye mezunlarından seçilen yüz elli kişi Avrupa'ya gönderilmiştir.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Akyüz, 1985: 126 ; Osmanlı hükümeti, bu dönemde, Fransız, İngiliz ve Rus subaylarına göre Prusyalı subaylara siyasal açıdan daha az kuşkuyla baktığı için, Prusyalıları çağırmaya başlamıştır. Böylece, Osmanlı ordusunda hemen hemen bir yüzyıl kadar sürecek olan Prusya (ve sonradan Almanya) etkisi/nüfuzu başlamıştır (Zürcher, 2006: 66).

⁵⁴² Akyüz, 1985: 126, 128.

⁵⁴³ A.g.e.sy.126.

⁵⁴⁴ Tekeli ve İlkin, 1999: 61.

II. Mahmut döneminde sivil okulların gelişimi için önemli bir adım atıldığı söylenemezse de rüşdiyelerin açılması ve bunları yönetmek için Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması üzerinde durulabilir.

Sıbyan mektepleri basit bir eğitim-öğretim veren ilk derece okullardır. 1838 yılında kurulan rüşdiyeler ise kuruldukları zaman bu okulların uzantısı olarak düşünülmüş, daha üst düzeyde eğitim-öğretim veren üst sınıflar olarak örgütlenmiştir. Ancak, rüşdiyeler bir süre sonra orta öğretimin en alt düzeyi durumuna gelmiştir. Çocukların rüşd yaşına kadar bu yeni okullarda okumaları düşünüldüğü için bunlara II. Mahmut rüşdiye adını vermiştir. İki yıllık süreyle eğitim veren bu okullara devlet hizmetinde bulunanların ve tanınmış çevrelerin çocukları seçilerek alınacaktır. Bu okullarda, eğitim mekanlarında yeniliğe gidilerek çocukların sıralarda oturup, sınıf sınıf ders yapmaları öngörülmüştür.⁵⁴⁵

II. Mahmut döneminde rüşdiye düzeyinde olan ve özellikle sivil memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) ve yine rüşdiye düzeyinde olan ve gerek halka gerek memur olacaklara, doğru ve etkili yazı yazabilme öğretimi yapmak üzere kurulmuş olan Mekteb-i Ulum-i Edebiye (1839) okullarının açılmış olmasından da söz edilebilir. Bu okullar sivil bürokrasiye yetişmiş eleman temin etme ihtiyacını ve isteğini yansıtmaktadır.⁵⁴⁶

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu içindeki gayri Müslim halkların eğitim sistemlerinde de birtakım değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Bunlardan Rum

⁵⁴⁵ Akyüz, 1985: 129.

⁵⁴⁶ A.g.e.sy. 129, 130.

kesiminin 17. ve 18. Yüzyıllarda eğitim sistemi, önceki dönemlerde olduğu gibi, kilise çevresindeki ilk eğitim ile Patrikhane’de ‘yüksek eğitim’ veren “Rum Mektebi Kebiri”nden oluşan ikili yapısını sürdürürken, 1776’da yapılan kilise içi reformla birlikte yönetimde ticaret kesimi söz sahibi olmaya başlarken eğitim sistemi de değişime uğramıştır. Bu değişimin eğitim sistemine yansması daha çok orta öğretim düzeyinde olmuştur. Eğitimde ruhbanın belirleyiciliğinin azaltılmasıyla birlikte ticaret ile ilgili becerilerin kazanılmasına yardım eden ve Yunan ulusalcılık ideolojisinin yayılmasında önemli etkisi olan akademiler gelişmeye başlamıştır.⁵⁴⁷

Ermeni milletin eğitim sisteminde gelişmeler daha çok 18. Yüzyıl içinde başlamış ve bu yüzyılın sonunda hızlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeni okullarının sayısının artması ve yeni bir okul kademelenmesinin ortaya çıkması 18. Yüzyıl içinde gerçekleşmiştir. Örneğin, Bitlis yakınlarındaki “Amlorti” manastır mektebi 1710’larda gelişerek, dini bilgiler yanında fen bilgileri öğretimine başlamıştır.⁵⁴⁸

16. Yüzyılda oldukça gelişmiş bir eğitim sistemine sahip olan Yahudiler ise, 17. ve 18. yüzyılda Rum ve ermeni milletlerinin gösterdiği gelişmenin tersine eğitim alanında gerileme göstermiştir. Bu gerileme Yahudilerin ticaret içindeki önemlerini ve Osmanlı sarayındaki doktor, banker ve tercüman olarak yerlerini

⁵⁴⁷ Tekeli ve İlkin, 1999: 32.

⁵⁴⁸ A.g.e.sy. 35.

Rum ve Ermenilere kaptırmalarına koşturarak mistisizme ve “batıl inançlara” yönelmeleriyle gerçekleşmiştir.⁵⁴⁹

17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yabancı okullara bakıldığında ise; bunlar neredeyse tümüyle Katolik Kilisesi’ne bağlıdır. Protestanların okulları ise ancak 19. yüzyıldan sonra gelişme göstermiştir. Osmanlı ülkesinde yabancı okullar, Osmanlı liman kentlerinde bulunan çok sayıda yabancıların eğitimi, Osmanlı İmparatorluğu’yla Avrupa’nın gittikçe kurumsallaşan dış ilişkilerinin gerektirdiği Batı dilleri ile Osmanlıca’yı bilen kadroların yetiştirilmesi ve bir yandan Batı Hristiyanlığının, Doğu Hristiyan cemaatleri içinde yayılmasını sağlamak, öte yandan da Avrupa sermayesi için Doğu’da aracılık işlevi görecektir. Bu açıdan, ilk örgütlenen Katolik okulları Cizvitlerin (Jesuite) açtığı okullardır. 19. Yüzyılla birlikte Amerika’nın desteklediği Protestan okullar gelişmeye başlamıştır.⁵⁵⁰

3.6. Tanzimat Dönemi ve Bu Dönemde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler (1839-1876)

Avrupa kapitalizminin 19. yüzyılda sanayi devriminin sağladığı büyük itki ile sıçrama yaparak dünya üzerinde hegemonik gücünü pekiştirmesiyle birlikte Osmanlı’da Batı kapitalizmine eklemlenmeye dönük süreçler hız kazanmış,

⁵⁴⁹ A.g.e.sy.36.

⁵⁵⁰ A.g.e.sy. 37, 38.

Osmanlı İmparatorluğu bu süreci, varlığını sürdürmek için yaptığı reformlarla birlikte özgül bir dinamik içinde yaşamaya başlamıştır.⁵⁵¹

Batı ile kurulan ekonomik ve siyasal ilişkilerin bu yeni düzeyinde Tanzimat Dönemi reformları ile, devleti ve bir nebze olsun toplumsal yapıyı modern temellerde yeniden şekillendirerek ayakta tutma yönünde politikalar izlenmiş ve bunlar bir ölçüde başarılı olmuştur. Ancak bu süreç aynı zamanda ülkenin, Batılı büyük devletlerin çıkarına, ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak uyarlanması anlamına gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde, bir yandan Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmine eklemlenme süreci, yapılan ticaret anlaşmaları ile yeni boyutlar kazanırken, askeri alandan başlayan ve yönetsel alanı da içine alarak ilerleyen Osmanlı reformu, adli reforma ve danışmaya dayalı usullere ağırlık verilerek güçlendirilmiş ve geleneksel uyruk haklarını da içine alacak şekilde, toplumsal yaşamın farklı kertelerine doğru genişlemiştir.⁵⁵²

Bir başka açıdan, Tanzimat Dönemi reformları, II. Mahmut'un son döneminde yapılan düzenlemelerle birlikte düşünüldüğünde, padişah kimliği dışında Weberci anlamda modern bir bürokrasi ve idari yapı oluşturulması; bunun için bir dizi yasal, siyasal ve eğitimsel düzenleme yapılması açısından önem taşımıştır.

Bu bölümde önce Tanzimat Dönemini karakterize eden belirli gelişmeler üzerinde durulmuş ve dönemin devlet ve toplum yaşamına getirdiği yenilikler

⁵⁵¹ A.g.e.sy. 53.

⁵⁵² Berkes, 2007.

genel olarak özetlenmiş, sonra da Tanzimat Dönemi eğitimi, amaç, yapı ve işleyiş boyutları ile ele alınmıştır.

3.6.1.Tanzimat Dönemi

Osmanlı'da 1839'da tahta çıkan Abdülmecit (1839-1861)'in, Reşit Paşanın etkisiyle, Tanzimat Fermanı (Gülhane Hattı-ı Hümayûnu)'nı ilan etmesinden Abdülmecit'ten sonra tahta çıkan Abdülaziz (1861-1876)'in ölümüne kadar ya da I. Meşrutiyet dönemine kadar ki zaman kesiti Tanzimat Dönemi olarak bilinir.⁵⁵³

“Tanzimat” sözcüğü “nizam verme” anlamına gelen “tanzim” sözcüğünün çoğuludur. Eski Osmanlı terimi olan “nizam” (düzen) sözcüğü Lale Devrinde yeni yöntemle tertiplenmiş birlikleri bulanan ordu örgütü anlamında kullanılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise sözcük askerlik alanından öte toplum yaşamının diğer alanlarına doğru genişlemiştir.⁵⁵⁴

Berkes'e göre, dönemi başlatan Tanzimat Fermanı bir anayasa, hatta bir kanun olmayıp Avrupa'da hükümdarların kendi yetkeleriyle halkın hakları arasındaki ilişkilerde değişiklikler yapılacağını vaadeden, *charte* (senet, Latince *carta*) türünden bir belgedir. Buna dayanılarak ya bir yazılı anayasa yapılması

⁵⁵³ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin öncesinde ülke çok hassas bir dönemden geçmektedir. Mısır Paşası Mehmet Ali, Bab-ı Ali'ye karşı tekrar harekete geçmiş ve 24 Haziran'da Mısır orduları Nizip muharebesinde Osmanlılara karşı ezici bir galibiyet elde etmiştir. Kötü durumdaki Osmanlı paşaları, Tanzimat Fermanı ile, Mısır'da Mehmet Ali paşa'nın yürüttüğü reform programına benzer bir programı Osmanlı'da da gerçekleştirebileceklerini Batı'ya göstermek ve böylelikle Batı'nın desteğini almak istemektedirler (Lewis, 2002: 149).

⁵⁵⁴ Berkes, 2007: 213.

yoluna gidilebilir ya da bir dizi yeni kanun hazırlanır. Tanzimat'ta seçilen yol ikincisi olmuştur.⁵⁵⁵

Mardin'e göre özellikle II. Mahmut'tan başlayarak Tanzimat döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar, mutlak monarşilerin değişen koşullara karşı egemenliklerini sürdürmek için sarıldıkları "kameralizm"nin etkisi ile şekillenmiştir. Kameralizm, ekonomik planda fizyokrat politikaları savunanların devlete ve idareye yönelik düşüncelerinin ifadesi olarak Batı'da "aydın despotizmi" adı verilen siyasal görüşün teorisini oluşturmuştur. Aydın despotizmi, Avusturya İmparatoru II. Joseph ve Prusya Kralı Büyük Friedrich gibi merkeziyetçi devlet adamlarının o zamanlar için savundukları "gelişme" politikasıdır. Bu hükümdarlar, tıpkı Aydınlanma devri filozofları gibi, Ortaçağ kalıntılarına karşı cephe almışlar, ancak aydınlanma değerlerini gerçekleştirmek için değil tekellerinde toplamak istedikleri gücü parçalayan Ortaçağ kurumlarını ortadan kaldırmak için çaba harcamışlardır.⁵⁵⁶

Osmanlı devlet adamlarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin asıl sebebi, devletin toplumun dizginlerini ve bu arada vergi kaynaklarını elinden kaçırmış olmasıdır. Doğallığıyla, toplumsal ve siyasal gücün nasıl merkezi iktidarın elinde toplanacağı sorusuna yanıt oluşturmaya yönelik olan kuram Osmanlı devlet adamları için cezbedici olmuş, 1795'ten itibaren Batı'ya gidip gelen Osmanlı yöneticileri ve elçiler bu düşünceleri Osmanlı'ya taşımışlardır.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ A.g.e.sy. 214.

⁵⁵⁶ Mardin, 1991: 85.

⁵⁵⁷ A.g.e.sy. 85.

Tanzimat Dönemi'nde, Osmanlı – Türk modernleşmesinin hemen tüm süreçlerinde olduğu gibi, merkezi otoritenin güçlendirilmesi temel amaç olmuştur. Ancak, Mardin'e göre, Osmanlı reformunda, II. Mahmut'un son yılları ve Tanzimat Dönemi'nde, merkeziyetçilik artmış ancak merkezi güç reformları gerçekleştirme konusunda öncülük eden bürokratlara geçmiştir. Bu süreç, Osmanlı bürokrasisinin "mirasa dayanan" ya da padişah kökenli yapısının yerine, sınırlı bir şekilde de olsa, Weberci formüle uygun akılcı bürokrasinin gelişmesi olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyılda ülke içinde yeni tarzda eğitilenler ve ülke dışında "batılı" yetiştirilenler kısa zamanda Osmanlı bürokrasisinde önemli bir güç haline gelmişlerdir. Nitekim Reşid Paşa Tanzimat Fermanı'nın ilanı için gerekli desteği, kendisinin de içinde bulunduğu yeni bürokrasiden almıştır. Batı'nın etkisinde gelişen yeni bürokrasi, kul bürokrasisinin yerini almanın ötesinde Ulema'nın temsil ettiği zihniyet ve dünya görüşü karşısında da yeni bir ideolojinin temsilciliğini yapmıştır.⁵⁵⁸

Tanzimat Fermanı'na bakıldığında, Ferman asıl olarak şu reformları vaat etmektedir: Padişahın tebaasının can, namus ve malının güvence altına alınması, iltizam sisteminin yerini alacak muntazam bir vergilendirme sisteminin kurulması, zorunlu askerlik sisteminin örgütlenmesi ve din farkı gözetilmeksizin bütün tebaa için yasa önünde eşitlik sağlanması.⁵⁵⁹ Bir başka ifade ile, Ferman

⁵⁵⁸ Mardin, Şerif (1995) **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, sy.55, 56 ; Mardin, Şerif (1996). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, sy.137.

⁵⁵⁹ Zürcher, 2006: 79 ; İslamiyet'in kural ve gelenekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaseti ve uygulaması ülkedeki gayrimüslim tebanın himayesini ve bunlara hoşgörü gösterilmesini öngörmüştü ve bu guruplara kendi cemaatlerini ilgilendiren işlerde esaslı boyutlarda özerklik

ile padişah, kendi iradesinin sınırlanmasını kabul etmiş, can, mal, namus korunurluğunu yargısal denetime açmış ve hükümet yönetimini, kendi iradesine göre değil, mevadd-ı esâsiye (temel ilkeler)⁵⁶⁰ olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre gerçekleştirmeyi vaat etmiştir.⁵⁶¹

Ancak, tüm bu yasal ve anayasal düzenlemeleri gündeme getiren Ferman'ın büyük bir eksiği olduğu söylenebilir. Vaat edilen hak ve özgürlükler güvenceye bağlanmış değildir. Yani yönetim tanıdığı hak ve özgürlüklere uygun hareket etmediği takdirde ne olacağına dair somut bir düzenleme yapılmış değildir. Ferman, "hilafına hakaret edenler, Allah-ı Teala Hazretlerinin lanetine mahzar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar" ifadesi ile güvence mekanizmasını Tanrı'ya havale etmiştir.⁵⁶²

19. Yüzyıl dünyasının koşulları içinde merkeziyetçi bir yönetime geçmeye çalışan Osmanlı'nın hukuk alanında bir dizi reforma gitmesi zorunluluk haline gelmiştir. Dolayısıyla, Tanzimat Dönemi'nde hukuk alanında Batı, özellikle

tanınmasını sağlamıştı. Ne var ki bu hoşgörü, kendilerine hoşgörü gösterilen bu cemaatlerin ayrı ve ikinci sınıf olduğu ve dahası, açıkça bu şekilde damgalanmış oldukları varsayımına dayanıyordu (Lewis, 2002: 150).

⁵⁶⁰ Yüksek Şûra Meclisi'nin bir protokolü bu "esas maddeler"i neler olduğunu şöyle bildirir: a) devlet yönetimi yeni kanunlara göre düzenlenecektir, b) bu kanunlar şeriata uygun olacaktır, c) bu kanunların amacı sayılan üç hakkın dokunulmazlığını sağlamak olacaktır, d) bu kanunlar din farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya eşitlikle uygulanacaktır, e) hükümdar bunlara aykırı eylemde bulunmayacağına söz verecektir. Şeriata uygun olmak koşulu ile yapılacak yeni kanunlara siyasal meşruluk ve bağlayıcılık sağlamada hükümdarın yetkisi kalıyordu, çünkü kanunların uygulanması onun iradesinde bağımsız yürüyecekse de hükümdar bunun böyle yürümesine gözcülük edecekti (Berkes, 2007: 214, 215).

⁵⁶¹ A.g.e.sy. 214.

⁵⁶² Eroğul, 2009: 216.

Fransa yasal düzenlemeleri Osmanlı koşullarına uyarlanarak, bazense uyarlanmaksızın, alınmıştır. Örneğin Mayıs 1840'ta yeni bir ceza kanunnamesi kabul edilmiştir.⁵⁶³ Kanunnamenin hükümleri Fransız hukukundan etkilenmiş olmakla beraber, temelde şeriatın ceza yasası çerçevesi içinde kalmıştır. Ancak, kanunnamede birkaç ciddi değişiklik yer almaktadır ki bunlar, gelecek olan çok daha köklü hukuk reformlarının yolunu hazırlamıştır. Bunlardan bir tanesi bütün Osmanlı tebasının kanunlar önünde eşitliğinin tasdik edilmiş olmasıdır. Aynı yıl içinde kurulmuş olan Ticaret Nezareti bünyesinde ticari anlaşmazlıkları görmek için yeni bir mahkeme tesis edilmiş ve Fransız modelini örnek alan yeni bir ticaret yasasının hazırlıklarına başlanmıştır.⁵⁶⁴

Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmine eklemlenmesi sürecinde ülkelerarası ticaret ve diğer ekonomik ilişkiler, Avrupa hukuk sisteminin dışında kalmayı engellemektedir. Dolayısıyla Osmanlı, Fransız Ticaret Kanunu (Kanunname-i Ticaret)'nu 1850 yılında adapte etmiştir. Yeni kanuna göre faiz kabul edilmekte, ticari davalarda din ve mezhep ayrımı ortadan kaldırılmaktadır.⁵⁶⁵

⁵⁶³ 14 Temmuz 1851'de Kanun-ı Cedid başlığıyla yeniden düzenlenen bu kanun, sınıf, mezhep ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanacaktı. Ağustos 1858'de Ceza Kanunnamesi yeniden, bu sefer 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak düzenlendi. Ancak Tanzimat'ın getirdiği düalist (ikili) yapı bu alanda kendini gösterdi. Bütün tebaa için hazırlanan bu kanun hükümlerine göre savcı resen ceza davası açabiliyordu. Ancak mağdur olan (Müslim veya gayrimüslim) dilerse, davanın kendi cemaatinin mahkemesinde görülmesini isteyebiliyordu (Ortaylı, 2006: 177-179).

⁵⁶⁴ Lewis, 2002: 153.

⁵⁶⁵ Ortaylı, 2006.

Tanzimat döneminde modern anlamda standart bir hukuki uygulama getiren önemli bir düzenleme de, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Kanun İslam hukukunun esaslarını da göz önüne alarak vakıf arazi ve miri arazi gibi kategoriler tespit etmişse de, asıl olarak mülkiyet ve miras konusunda önemli sayılabilecek laik hükümler getirmiştir. Aynı dönemde sonraki yıllarda vilayet idaresinde çeşitli reformlar yapılmıştır. 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ve 1878'de Osmanlı parlamentosunun kabul ettiği Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu bu reformlardandır. Bu düzenlemeler ile vilayet, liva, kaza idare meclislerinde, meclis-i belediyelerde, vilayet temyiz divanında Müslüman ve gayrimüslim unsurların eşit olarak temsil edileceği düzenlenmiştir.⁵⁶⁶

Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen diğer bazı yenilikler şöyle özetlenebilir: 1862'de devletin hesaplarını düzenlemek üzere Divan-ı Muhasebat (bugünkü Sayıştay) kurulmuştur. 1863'te İstanbul Üniversitesi'nin ilk biçimi olan Darülfünun'da, "konferans" biçiminde de olsa, ilk derslere başlanmıştır. 1864'te yeni bir yönetim düzenlemesine gidilmiş, ülke, bugün de uygulanmakta olan il temeline göre bölünmüştür. 1865'te et ile ekmek dışında, "narh" (yani fiyatları devletçe saptanması) uygulaması kaldırılmıştır. Aynı yılda ilk basın yasası çıkarılmıştır. 1868'de, Galatasaray Sultanisi kurulmuştur. Yine aynı yıl (bugünkü Yargıtay'ın atası olan) Temyiz Mahkemesi ile (yine bugünkü Danıştay'ın atası olan) Büyük Şura-yı Devlet kurulmuştur. 1869 yılında, Osmanlı Tabiiyet Kanunu

⁵⁶⁶ A.g.e.sy. 179, 180.

çıkarılmıştır. 1860'larda ilk ürünlerini vermeye başlayan demiryolu yapımı, kararlı bir biçimde sürdürülmüştür. 1873'te, İstanbul- İzmit hattı açılmış, İstanbul'un içinde ise, Tramvay ve Tünel İşletmesi kurulmuştur. 1874 yılında, İstanbul - Edirne- Karaağaç hattı çalışmaya başlamıştır.⁵⁶⁷

Tanzimat'ın, Mustafa Reşit Paşa (ve onu izleyen Âli Paşa ve Fuat Paşa) gibi kurucuları, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarırken Batı'nın günlük kültürü de etkin bir biçimde imparatorluğa girmiştir. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin sitili, insanlar arası ilişkiler “Avrupai” hale gelmiştir. Öte yandan, Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı (1856),⁵⁶⁸ devletin, güttüğü politikaya karşı önemli tepkiler yaratmıştır. Islahat Fermanı, o zamana kadar “millet-i hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu almakta, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı milleti” tanımını gündeme taşımaktadır. Dolayısıyla Tanzimat politikalarına bu açıdan İslamcı ve milliyetçi nitelikte eleştiriler gelmiştir. Bu eleştiriler yanında, 1860'larda başlamış olan Yeni Osmanlılar hareketinin eleştirileri de önemlidir. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki hareket, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir “üst tabaka” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini (şeriatı

⁵⁶⁷ Eroğul, 2009: 218, 219.

⁵⁶⁸ Tanzimat döneminde çıkarılan fermanlar, bir bakıma, Hristiyan azınlıkları koruma savında olan yabancı devletlere verilen ödünler niteliğindedir. 1856 Fermanı'nın ödün niteliği ise, daha da açıktır. Bu ferman, Abdülmecit'e, Kırım Savaşı'nı kapayan Paris Antlaşması'nda, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler sistemine kabulünün önkoşulu olarak dayatılmıştır (Eroğul, 2009: 217).

unuttukları) ve ancak yüzeysel anlamda “Batılı” olduklarını ileri sürmüşlerdir. 1862’de İbrahim Şinasi tarafından kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar’ın devraldıkları Tasvir-i Efkâr Osmanlı aydınları arasında siyasi bilincin genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁶⁹

3.6.2. Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Gelişmeler

Tanzimat Dönemi’nde gerek devlet adamları gerekse de aydınlarda gözlenen genel yaklaşım, devletin içeride ve dışarıda yaşadığı problemleri çözebilmek için eski usullerden vazgeçmek gerektiğidir.⁵⁷⁰ Zira, önceki ıslahat girişimleri başarısız olmuş, yeni kapsamda ve türde reformlar yapmak bir zorunluluk haline gelmiştir.

Tanzimat Dönemi metinlerine bakıldığında, değişim süreci için, “medeniyet-terakki” ve “ulûm-fünûn” en çok kullanılan kavramlardır. Öyle ki, medeniyet ile ilerleme arasında güçlü bir ilişki kuran Tanzimat aydınları için medeniyet, her türlü maddi ve manevi ilerlemenin ön şartını oluşturmaktadır. Tanzimat söyleminde, ilerleme ile bilim arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Avrupa medeniyetini hazırlayan temel unsurlarını tartışan aydınlara göre, Avrupa’nın ilerlemesinin nedeni, asıl olarak ilim ve fende aranmalıdır. Dolayısıyla, bütün aydınlar ve reformcu bürokratlar toplumsal ilerlemenin esası

⁵⁶⁹ Mardin, 1991: 15, 16.

⁵⁷⁰ Bu yaklaşım Tanzimat Fermanı’nda, “*usûl-i atîkayı bütûn bütûn tağyir ve tecdîd etmek*” biçiminde ifade edilmiştir. (Uyanık, Ercan, **Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, sy.217).

ve temel kaynağı kabul edilen ulûm ve fûnûnu halka yaymanın aracı olarak gördükleri eğitime büyük önem vermiştir.⁵⁷¹

Tanzimat Dönemi'nin önemli aydınlarından biri olan Ali Suavi, “velhasıl insanın insan olması hiçbir şeyle değil ancak ilimledir. Belki yaratılması bile mücerred ilim içindir”, “yakın bir vakitte göreceğiz ki, ilimsiz memurluk olmayacaktır” diyerek Tanzimat aydınının yukarıda ele alınan tipik yaklaşımını göstermektedir.⁵⁷²

Ali Suavi, Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi dolayısıyla yazdığı yazıda, 1869 öncesindeki Osmanlı eğitim - öğretim faaliyetlerini usûl-i atika olarak nitelemiş ve Osmanlı eğitiminin eksikliklerini şöyle sıralamıştır.⁵⁷³

- Okullarda okutulan matematik, coğrafya, ve kompozisyon dersleri yeterli değildir. Özellikle felsefe, düşünce tarihi ve matematik gibi disiplinlerde belirgin bir eksiklik söz konusudur. Bazı yararlı bilim dalları da önemsiz sayılarak okutulmamaktadır. Oysa yaratıcı yeteneklerin ortaya çıkarılmasını amaçlayan bu sanatsal dersler terakki-i cedideye vesile olurlar.

- Öğretmenlerin niteliklerinin ve öğretim usullerinin denetlenmemesi bir sorundur.
- Gerekli ders kitapları basılmamaktadır.
- Azınlıkların eğitim ve öğretim kurumları denetlenmemektedir.

⁵⁷¹ A.g.e.sy. 218.

⁵⁷² “Ey kişizâdeler, gençler, beyler! Büyüyüp de ileride bir serbest vakte nail olacağınız memuriyetlerden milletinizin müstefid olmasını isterseniz hemen şimdiden çalışıp vakti zayi etmeyip şu zikrettiğimiz on beş ulûm ve fûnûnu tahsil ediniz.” (Doğan, İsmail, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi Üzerinde Sosyo - Pedagojik Bir Değerlendirme**, İstanbul, 1991, sy. 299).

⁵⁷³ A.g.e.sy. 313.

Ali Suavi'ye göre, içinde bulunulan çağ, eğitimin devlet düzeyinde ele alınmasını gerekli kılan bir çağdır. Fakat devlet buna uygun ve gerekli hizmeti yapmamakta, örneğin, eğitime yeterince para ayırmamaktadır.⁵⁷⁴

Tanzimat Dönemi'nin bir başka aydını Namık Kemal'in eğitime yaklaşımı da Ali Suavi'ye benzer niteliktedir. Namık Kemal, "Maarif" başlığı taşıyan makalesinde maarif-i umumiyenin yararlarından söz ederken, maarifi, "nur-i mukaddes" olarak nitelemiştir. Avrupa örneği üzerinden eğitimin medeniyet yaratmadaki değeri ve rolü üzerinde duran Namık Kemal aynı yazıda eğitimin okuma yazma bilmek yanında yabancı dil bilmek, coğrafya, tarih, hesap, cebir, geometri, felsefe, kimya ve astronomi bilimlerine ilişkin giriş bilgilerini edinmek gibi geniş kapsamlı olarak programlanması gerektiğine göndermeler yapmış, Avrupa'da eğitim alanında kadın - erkek ayrımı yapılmadığından çıkışla da kadınların eğitiminin önemine değinmiştir.⁵⁷⁵

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılabilirceği gibi Tanzimat Dönemi'nde eğitimle reform süreçlerinin ilerletilmesi, devletin modernizasyonu ve ülkenin medenileştirilmesi arasında güçlü bir bağ olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Ancak bu, gelişmiş bir kamu eğitim sisteminin yaratılmasını, kısa sürede ve etkili bir tarzda sağlamamış, bu dönemde eğitim alanında gerçekleştirilen yenilikler sınırlı kalmış ve yeterince başarı sağlayamamıştır.

Devletin genel eğitim politikasına sahip olması gereği, II. Mahmut döneminde kavranmış ve çağdaş eğitim prensipleri kabul edilerek medrese

⁵⁷⁴ A.g.e.sy. 318

⁵⁷⁵ Namık Kemal, "Maarif", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, İstanbul, 1978

dışında bir eğitim sistemi kurulmasına başlanmıştır.⁵⁷⁶ Bir başka ifade ile, II. Mahmut'la başlayan ve Tanzimat Dönemi'nde devam eden süreçte yapılmaya çalışılan eğitim reformunun önemli boyutlarından biri geleneksel eğitim kurumları üzerindeki medrese ve ulemanın gücünü ve etkisini kırma çabaları olmuştur. Diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı reformcuları bu alanda da geleneksel eğitimi kontrol eden güç odakları ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınarak Batılı referanslara dayalı yeni bir eğitim sistemi şekillendirmeye çalışmışlardır.⁵⁷⁷

Tanzimat döneminde sadrazam Ali ve Fuat Paşalar ile Mithat Paşa, Cevdet Paşa ve Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, aralarında bazı görüş farkları olmasına rağmen, "Avrupa umumî efkârı"nın da teşviki ile, devletçe yapılan ıslâhatın başarılması için eğitim politikasını birinci derecede önemsemiştir. Bu amaçla ve ilk defa olarak 1869'da Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitimi bir bütün olarak kabul edilerek bir genel eğitim yönetmeliği (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) hazırlanmış ve uygulamasına geçilmiştir. Bu nizamnamenin esası, Avrupa'nın medeni memleketlerinde mevcut genel eğitim müesseselerini almak ve bu memleketlerde yürütülen eğitim prensiplerini hakkiyle Türkiye'de yürütmektir.⁵⁷⁸

Tanzimatçılar eğitimde reform için, ilk olarak geleneksel eğitim kurumları olan medrese ve sıbyan mektepleri dışında yeni eğitim kurumları meydana getirmeye çalışmışlardır. Batılılaşma reformları içinde Tanzimat öncesinde

⁵⁷⁶ Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, TTK Basımevi, 1988, Ankara.

⁵⁷⁷ Ortaylı, 2006.

⁵⁷⁸ Karal, 1988: 375, 376

gelişen eğitim kurumları büyük ölçüde askeri kurumlar iken, Tanzimat'la birlikte sivil eğitim kurumları da gelişmeye başlamıştır. Sivil eğitim kurumlarının bir kısmı yönetsel reform için ihtiyaç duyulan sivil bürokrasiyi yetiştirme hedefine dönük olarak kurulmuş⁵⁷⁹ ve Tanzimat bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu memur kadrolar bu okullarda yetiştirilmiştir. Diğer yandan sıbyan mektepleri ıslah edilmeye çalışılmıştır. Böylece devlet, doğrudan medrese ve ulemanın denetimindeki bir alana el atmıştır. Tanzimatçılar, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra temel eğitimde daha kapsamlı reform girişiminde bulunmuşlardır.⁵⁸⁰

Tanzimat döneminde eğitim reformu girişimleri padişahın Meclis-i Vala'yı ziyaretiyle başlamıştır. Eğitimde devlet ricalinin istediği hızda ve kapsamda gelişmelerin sağlanamaması üzerine Sultan Abdülmecit 1845'te Meclis-i Vala'yı ziyaret ederek eğitimde yeni düzenlemeleri planlamak üzere bürokrasinin ilmiye, seyyiye ve kalemiye sınıflarından bir "Meclisi Muvakkat" (Geçici Komisyon) kurulmasını istemiştir. Bu arada, aynı yıl içinde, Devlet Şurası'nda yaptığı bir konuşmada padişah eğitimin amacını, "din ve dünya işleri için gerekli olan dinsel bilgilerin ve yararlı bilimlerin halkın bilgisizliğini yok etmek için öğretilmesi" olarak ifade etmiştir.⁵⁸¹ Tekeli ve İlkin'e göre Meclis-i Muvakkat, Berkes'e göre ise, Maarif Meşveret Meclisi ya da Şûrası adını taşıyan geçici meclis ya da komisyon

⁵⁷⁹ Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, sivil bürokrasi ilk gelişim yıllarında usta çırak ilişkileri içinde yetiştiriliyorken II. Mahmut'un son yıllarında kurulan Mekteb-i Maarifi Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) ile eğitim kurumlarında yetiştirilmeye başlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1999: 63).

⁵⁸⁰ Tekeli ve İlkin, 1999; Kodaman, 1988.

⁵⁸¹ Akyüz, 1985: 135, 136.

hazırladığı raporda padişahın söylediklerine benzer bir şekilde; “her insan için önce kendi dinini öğrenmek, sonra kendisini başkalarının yardımından bağımsız kılacak bir eğitim görerek yararlı bilimleri ve sanatları elde etmek gereklidir” diyerek eğitimden ne beklendiğini ifade etmiştir.⁵⁸²

Tanzimat Dönemi’nde eğitimin kurumsal yapısının gelişimine bakıldığında ilk adımın, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin, 1 Mart 1845 tarihli kararı ile eğitim konularını görüşmek amacıyla Meclis-i Muvakkatin kurulmasını kararlaştırması olduğu söylenebilir.⁵⁸³ Bu geçici komisyon yaygın temel eğitim kurumları olan sıbyan mekteplerinin ıslahıyla ilgili bir layiha hazırlamış ve eğitim işleriyle ilgilenmek üzere daimi bir meclisin kurulmasını önermiştir. Meclis-i Muvakkat, genel reform programını ana hatlarıyla çizdikten sonra yerini Meclis-i Maarif-i Umumiye’ye bırakarak varlığına son vermiştir.⁵⁸⁴ Meclis-i Maarif-i Umumiye ise, sıbyan mekteplerinde sınıf ve sınav usulünün getirilmesi ve bu okulların öğretmenlerine okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi gibi hususları kabul etmiştir.⁵⁸⁵

1846’da kurulan “Meclis-i Maârif-i Umumiye” Osmanlı tarihinde eğitim işlerinden sorumlu ilk kurumdur. Ancak ilk kurulduğunda bir karar organı olmakla birlikte icra yetkisine sahip değildir. Daha sonra, 1846’da bu kuruma bağlı bir

⁵⁸² Kaya, 1984: 77; Tekeli ve İlkin, 1999: 64 ; Berkes, 2007: 230.

⁵⁸³ Berker, Aziz, **Türkiye’de İlk Öğretim, (1839-1908)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1945.

⁵⁸⁴ Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul 1993, sy. 231.

⁵⁸⁵ Bayram, Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara 1991.

icra organı olarak “Mekâtib-i Umumiye Nezareti” kurulmuştur. Ayrıca, Meclis-i Maârif-i Umumiye’nin çabalarıyla 1851’de “Encümen-i Daniş” kurulmuştur.⁵⁸⁶ Fransız Akademisi’nden esinlenerek kurulan Encümen-i Daniş’in ülkede eğitimi yaygınlaştırmak, okullar için gerekli ders kitaplarını telif ve tercüme etmek, sade bir Osmanlıca ile, dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler yazmak gibi görevleri tanımlanmıştır. 1862’den sonra bu kurum işlevsiz hale gelmiş ve ortadan kalkmıştır.⁵⁸⁷

Tanzimat Dönemi’nde temel eğitim kurumlarının en yaygın ve köklüsü olan sıbyan mekteplerinin ıslahı amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Yapılan en önemli girişimlerden birisi, Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 8 Nisan 1847 tarihinde hazırlanan “Etfâlin Talîm ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile İcrâ Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dâir Sıbyân Mekâtibi Hâceleri Efendilere İtâ Olunacak Talîmât” adlı talimatın yayınlanmasıdır.⁵⁸⁸

Sıbyan mektebi öğretmenleri için hazırlandığı söylenen bu talimatla temel eğitime bir sistem getirilmeye çalışılmıştır. Talimat, altı yaşını bitiren çocukların okula devamını zorunlu kılmakta ve daha küçük yaşlarda olanların da velilerinin isteği doğrultusunda okula kabul edilmesine imkan tanımaktadır. Talimatta mecburi eğitim yaşına girdiği halde çocuklarını okula göndermeyenlerin cezalandırılacağı, bu gibi çocukları araştırmak üzere memurlar tayin olunacağı,

⁵⁸⁶ Berkes’e göre, encümen-i Daniş eğitim alanında Tanzimat döneminde yerleşen ikiliğe karşı, bütün maarif ya da irfan alanını bütünleştirecek bir kuruma duyulan ihtiyaç dolayısıyla kurulmuştur (Berkes, 2007: 234).

⁵⁸⁷ Kodaman, 1991.

⁵⁸⁸ Berker, 1945.

hatta mahalle imam ve muhtarlarının da bu işten sorumlu tutulacakları belirtilmiştir. Ancak, istisna bir hüküm olarak, 7-13 yaşları arasında olup ailelerinin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda olan çocuklar dini bilgiler edinmek için sabahları bir saat okula gelmeleri halinde zorunlu eğitime tabi değildir. Talimat, okulların öğrenim süresini dört yıl olarak belirlemiş ve sıbyan mektepleri için bir öğretim programı da öngörmüştür. Bu programda dini ağırlıklı olmak üzere okuma yazma etkinlikleri büyük ağırlık oluşturmuştur.⁵⁸⁹

Okulların finansmanı konusunda talimatla herhangi bir yenilik getirilmemiştir. Öğretmenler, geçimlerini sağlamak, okulun çeşitli giderlerini karşılamak için öğrencilerden ailelerinin ekonomik durumlarına göre, bir ile on iki kuruş arasında değişen miktarlarda bir aylık ücreti, haftalara bölerek toplayacaklardır. Devlet, ileride öğretmenlere bir miktar maaş vermeyi vaat etmiştir.⁵⁹⁰

Sıbyan mekteplerini ıslah edeceği umuduyla hazırlanan 1847 Talimatnamesi birkaç düzenleme dışında uygulanamamıştır. Bunun en önemli nedeni talimatı uygulayacak bir eğitim sisteminin kurulamamış olmasıdır.⁵⁹¹ Nitekim Mekâtib-i Umumiye Nezâreti kısıtlı bütçesi ve personeli ile bu işin altından kalkacak bir durumda değildir. Üstelik Nezâret yapılan bir düzenleme ile müdürlüğe dönüştürülmüş ve sıbyân mekteplerini denetlemesi için oluşturulan

⁵⁸⁹ A.g.e.sy.34.

⁵⁹⁰ A.g.e.

⁵⁹¹ Bilim, Cahit Yalçın, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, 1984, Eskişehir.

muînlikler de 26 Aralık 1847 tarihinde kaldırılmıştır.⁵⁹² Bundan sonra sıbyan mektepleri uzun bir süre kendi haline bırakılmıştır.⁵⁹³

Tanzimat Dönemi'nde öngörülen reformların başarılı olabilmesi için gerekli olan önemli unsurlardan biri, bunları uygulamaya yeterli insanların yetiştirilmesidir. Bu açıdan, ülkede imar ve kalkınma faaliyetlerini planlamak üzere kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, gerek Tanzimat'ın hemen öncesinde gerekse Tanzimat'ın ilk yıllarında eğitim işlerinin modernleştirilmesiyle yakından ilgilenmiştir. Ancak sıbyan mekteplerinin ıslahında karşılaşılan başarısızlık üzerine, konu 1838'de yeniden gündeme getirilmiştir. Yeni okullar açılıp örgün eğitimin geliştirilmesine çalışıldığı bir sırada, eğitim hizmetinin yönetsel bakımdan da yeniden örgütlenmesi zorunlu hale geldiği için önce rüşdiyelerle beraber 1839'da Mekâtib-i Rüştiye Nezareti kurulmuştur. Bu yapı, adı Nezaret olmasına rağmen, Şeyhülislâmın denetimi altında ve Evkaf Nezaretinin bünyesi içinde bir genel müdürlük olarak işlev görmüştür. Daha sonra 1847'de kurulan "Mekâtib-i Umumiye Nezareti"yle Evkaf Nezareti'ne bağlı olduğu için yeni eğitim reformları için işlevsel olarak yetersiz olan bu merkezi örgüt kaldırılarak yerine

⁵⁹²Akyıldız, 2004.

⁵⁹³ Maarif Nezâreti'nin 1857 tarihinde kurulması ile sıbyan mekteplerinin durumu yeniden ele alınmış ancak bu okullarda bir düzenlemeye girişilmesi ancak 1863 yılından itibaren gerçekleşmiştir. 1963'den itibaren İstanbul'daki sıbyan mektepleri ele alınmış, 1847 yılındaki talimat doğrultusunda okulları düzeltmeye dönük çeşitli adımlar atılmıştır. Bu defa sınırlı da olsa bazı başarılar elde edilmiştir (Kodaman, 1991: 62). 15 Kasım 1868 tarihinde İstanbul'da bir Darülmualimin-i Sıbyân açılmıştır. Öğretim süresi iki yıl olarak düzenlenen bu okul, sıbyan mekteplerini düzenleme çalışmaları açısından önem taşımakla birlikte bu okulun bu kadar geç bir tarihte açılmış olması Tanzimat Dönemi eğitim düzenlemelerinin sistematik olarak sorunlu olduğuna bir örnektir.

Meclis-i Maarif'e bağılı yeni bir merkezi örgüt kurulmuştur. Nezaret, Mekteb-i Maârif-ı Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye ile ilgilenmenin dışında fazla bir varlık gösterememiştir. Bu Nezaret 17 Mart 1857'de "Maarif-i Umumiye Nezareti" adını almıştır. Yapılan düzenlemeye göre, nezaret, Meclis-i Vükelâ'ya (Bakanlar Kurulu) dahil bir Nazır tarafından yönetilecektir. Mekâtib-i Umumiye Nezareti'ni de bünyesine alan bu kurum, Bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütüdür. İlk Maarif Nazırı Abdurrahman Sami Paşadır ve ilk müsteşar da ünlü bilim insanı Hayrullah Efendidir. Daha sonra bu nezaret içinde yapılan çalışmalarla, 1869'da Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde düzenlenen Maarif Nizamnamesi'yle Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirecek bir sistem oluşturulmuştur.⁵⁹⁴

1864'te Maarif Bakanlığı'nda bir çeşit yüksek eğitim kurulu olarak Meclis-i Kebir-i Maarif adı altında bir meclis kurulmuştur. Buna Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Yahudi cemaatlerinden seçilmiş maarif görevlileri de atanmıştır. Bir de Münif Efendi'nin başkanlığı altında bu bakanlıkta ayrı bir Tercüme Komisyonu kurulmuştur. Bu çalışmalar, dinsel alandan ayrı tutulan yükseköğretim kanalı ile Tanzimat döneminde Osmanlıcılık ideolojisini geliştirme siyasetinin güdülmeye başladığını göstermektedir. Nitekim, 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'ye Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi için bir proje hazırlanmıştır.⁵⁹⁵

Duruy'nin projesinin tavsiye ettiği girişimlerin başlıcaları, dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılması, fen, tarih, hukuk, idare okutacak bir

⁵⁹⁴ Akyüz, 1985: 162, 163; Tekeli ve İlkin, 1999: 64 ; Akyıldız, 2004.

⁵⁹⁵ Berkes, 2007: 236.

üniversitenin kurulması ve genel kitaplıklar açılmasıdır. Kabul edilen bu projeye dayanılarak 1869'da Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi yapılmış ve modern anlamda bir eğitim sisteminin temelleri atılmıştır.⁵⁹⁶

1 Eylül 1869 tarihinde yürürlüğe giren “Maârif-i Umûmîye Nizamnâmesi” Osmanlı'nın sonuna kadar, hatta yeni devletin ilk inşa sürecinde de geçerliğini sürdüren 198 maddelik bir düzenlemedir. Çoğu hükmü uzun yıllar boyunca uygulanamamış olmakla birlikte, eğitim konusunda Osmanlı'da ilk sistemleştirme ve kanunlaştırma uygulamasıdır. Nizamname özetle şu düzenlemeleri içermektedir:⁵⁹⁷

1) Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi bulunacak, Müslüman-Hristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı bir mektep bulunacaktır.

2) Sıbyan mekteplerinin başta inşa, tamir ve öğretmen maaşı olmak üzere her türlü masrafı ait olduğu toplum tarafından karşılanacaktır (madde 4).

3) Öğretmenler (yapılacak) nizamnameye göre seçilip atanacaktır (madde 5).

4) Sıbyân mekteplerinin öğretim süresi dört yıldır. Ders programı iki grup olarak düzenlenmektedir. Birinci grup dersler şunlardır; “Usûl-i cedîde vechile Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd, Ahlâka Mûteallik Resâil, İlm-i Hâl, Yazı Ta'îlîmî, Muhtasar Fenn-i Hesâb”. Bu ders listesinin yanında, gayrimüslim

⁵⁹⁶ A.g.e.sy. 237.

⁵⁹⁷ Akyüz, 1985: 138, 139 ; Özalp, Reşat, **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, İstanbul 1982: sy. 165-197

vatandaşların çocuklarına din kurallarının, kendi ruhani reislerinin marifetiyle öğretilceği belirtilmekteydi. İkinci grup dersler; “Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Ma’lûmât-ı Nâfi‘ayı Câmi‘ Risâle”dir. Bu derslerin, gayrimüslimlere kendi lisanlarında okutturulacağına değinilmekteydi. Ayrıca Kur’an’ı ezberlemek isteyen öğrencilerin bir süre daha okulda öğrenim görebilecekleri de vurgulanmıştır (madde 6).

5) Bu derslerin değiştirilebilmesi için, mahallî maarif meclisinin, Maarif Nezâreti’nden izin alması ve bu iznin Meclis-i Kebîr-i Maarif tarafından onaylanması gerekmektedir (madde 7).

6) Dinî bayramların olduğu günler ile padişahın cûlus yıldönümündeki günler haricinde okullar açık tutulacaktır. Okullarda öğretmenler hazır bulunarak sabah ve öğleden sonra ders okutacaklardır. Mahalle ve köylerdeki tahsil çağındaki çocukların okula gitmeleri mecburidir (madde 8).

7) Kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşları arasında mektebe devamları zorunludur (madde 9).

8) İhtiyar meclisleri, mahalle ve köylerde tahsil çağına gelmiş çocukları tespit edip, bunların ve velilerinin isimlerini bir deftere yazacaklar daha sonra defteri mühürleyerek okul öğretmenine teslim edeceklerdir (madde 10).

9) Okul öğretmenleri ellerindeki defterde ismi yazılı olan çocuklardan okula gelmeyen olursa, durumu muhtara haber vereceklerdir. Çocuğun velisi muhtar tarafından ihtiyar meclisine götürülerek orada çocuğunu okula göndermesi hususunda uyarılacaktır (madde 11).

10) Veli bir ayda üç kere uyarıldığı halde, yine çocuğunu okula göndermiyor ise ona ekonomik durumuna göre beş ile 100 kuruş arasında bir ceza kesilerek alınan para maarif sandığına aktarılacaktır. Bu cezaya rağmen veli tutumunda ısrar ederse çocuk zorla okula getirilecektir (madde 12).

11) Tahsil çağında olup da okula devam zorunluluğu olmayan çocuklar şunlardır:

- a) Yetkililerce muayene ettirilip, vücutça ve ruhen okula devam edemeyecek derecede
- b) hasta olanlar,
- c) Fakir bir kimsenin çocuğu olup, ailenin geçimini sağlamak zorunda olanlar,
- d) Ekin ve harman vakitlerinde çalışmak zorunda olan çiftçi çocukları,
- e) Oturduğu yere yarım saat mesafeye kadar okul bulunmayan çocuklar,
- f) Oturduğu yerde okul olmayan ya da varolan okula öğrenci fazlalığından dolayı kayıt yaptıramayanlar,
- g) Evlerinde özel ders alan çocuklar.

Bu çocukların velilerinden para cezası alınmayacaktır (madde 13).

12) Sıbyan mektebini tamamlayan öğrenciler imtihansız olarak rüştiye mekteplerine kabul edilecektir (madde 14).

13) Bir mahalle veya köyde aynı cemaate ait iki sıbyân mektebi varsa ve konumu bakımından bir mahzur da yoksa bunlardan birisi erkeklere diğeri kızlara ayrılacaktır. Böyle olmayan yerlerde kızlar için bir okul yapılınca kadar kız-erkek aynı okula devam edecekler, fakat öğrenciler birbirleri ile karışık oturtulmayacaklardır (madde 15).

14) Kız sıbyan mektebi öğretmenleri ve dikiş ustaları kadın olacaktır. Fakat yeterli sayıda ehliyetli öğretmen yetişinceye kadar bu okullarda iyi ahlak sahibi yaşlı erkek öğretmenler de görev yapabilirler (madde 16).

15) Erkek sıbyan mektepleri için geçerli olan kurallar, kız sıbyan mektepleri için de aynen geçerli olacaktır (madde 17).

16) Okullarda çocukların uygunsuz hareketlerinden veya tembelliklerinden dolayı dövülmesi ya da onlara kötü sözler söylenmesi yasaktır (madde 130).

17) Maarif Müdürü unvanıyla bir kişinin emri altında olmak üzere her vilayette bir Maarif Meclisi oluşturulacaktır. Bu meclis bir başkan, iki muavin, dört muhakkik, dörtten on kişiye kadar aza, bir katip, bir muhasip ve bir sandık eminden meydana gelecektir (madde 143). Meclisin müdür ve muavinleri vilayet merkezindeki okulları teftiş etmekle de mükelleftirler (madde 147). Muhakkiklerde merkez vilayetteki okulları ve livalardaki müfettişleri teftiş edip, meclise rapor vereceklerdir (madde 148). Müfettişlerin her biri sancak dahilinde bulunan okulları önce üç ayda bir ve okulların düzeni sağlandıktan sonra altı ayda bir teftiş edeceklerdir. Islah mecburiyeti olan okulları düzenlemeye çalışacaklar, altından kalkamadıkları meseleler için meclise müracaat edecekler ve her ay düzenleyecekleri “vukuat jurnalleri”ni meclise göndereceklerdir (madde 149).

18) Vilayet dahilinde bulunan öğretmenlerin mercii, muhakkikler ve müfettişlerdir. Bunlar bulunmadığı zaman sıbyan mektebi öğretmenleri hangisi

yakında ise rüştiye ya da idadi öğretmenlerine müracaat edeceklerdir (madde 151).

19) Sıbyan mektepleri için iki tip imtihan söz konusudur. Bunlardan birincisi, sınıf geçme imtihanıdır. Bu eğitim-öğretim yılı sonunda bir üst sınıfa geçecek öğrencileri tespit etmek için yapılır. Bu imtihanlar her mahalle veya köy ihtiyar meclisi huzurunda okulların öğretmenleri marifetiyle gerçekleştirilecektir (madde 154). İkinci tip imtihanlar yine aynı şekilde yapılacak olan mezuniyet imtihanlarıdır. Bunda başarılı olanlara şهادetname verilerek rüştiye mekteplerine imtihansız kabul edilmeleri sağlanacaktır (madde 155).

20) Okul öğretmenleri Osmanlı vatandaşı olacaklar ve Darülmualimin-i Sıbyan mezunu olmayan ya da imtihanla şهادetname almaya hak kazandıklarını belgelemeyenler sıbyân mektebi öğretmenliğine tayin edilmeyeceklerdir (madde 178). Sıbyan mektebi öğretmenlerinin kurallara aykırı davranışlarda bulunanları suçlarının derecesine göre resmî suretle “tevbîh” ve “tekdîr” olunacaklar, suçlarını tekrarlamaları hâlinde işten çıkarılacaklardır (madde 180).

Nizamnameye göre eğitim örgütünün genel çerçevesi şöyledir:⁵⁹⁸

Maarif Nezareti

1. Meclis-i Kebir-i Maarif

a) İlmiye Dairesi

b) İdare Dairesi

⁵⁹⁸ Bilim, Cahit. **Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984, Eskişehir.

2. Vilayet Maarif Meclisleri

3. Muhasebe ve Maarif Sandıkları

İlmiye ve İdare adıyla iki daireden oluşan Meclis-i Kebir-i Maarif nazır başkanlığında yılda iki defa toplanacak ve eğitimle ilgili yeni kararlar alma yetkisine sahip olacaktır. İlmiye Dairesi'nin üyeleri en az bir yabancı dil konuşabilen ve Türkçe'yi iyi bilen kişiler arasından seçilecektir. Bu dairenin görevi okullar için gerekli kitapları yazmak, tercüme etmek, Avrupa okullarıyla temasa geçmek ve Türk dilinin gelişmesini sağlamaktır. Eşit sayıda Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan İdare dairesi ise, okul, kütüphane, müze ve matbaaların işleriyle ilgilenecek, ihtiyaca göre yeni yönetmelik ve talimatnameler hazırlayacaktır. Her vilayette maarif müdürlerinin başkanlığında iki muavin, dört müfettiş, bir muhasip, bir sandık emini, Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir heyet bulunacaktır. Vilayet Maarif Meclisleri ise, Maarif Nezareti'nin vilayetlerdeki birer şubesi durumundadır. İstanbul ve vilayetlerde kurulan maarif sandıkları ise eğitimin mali durumuyla ilgilenecektir.⁵⁹⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin temel eğitimle ilgili hükümleri, ülke geneline yayılan, merkezi bir eğitim-öğretim sistemi öngörmektedir. Temel eğitim alanında yapılan önceki düzenlemelerin ilgi alanı İstanbul ile sınırlı iken bu nizamname, tüm ülkede eğitim çağına gelmiş olan (bazı nedenlerle muaf tutulanlar hariç) kız ve erkek her çocuğa temel eğitim zorunluluğu getirmektedir. Nizamname'de sözü edilen ilköğretim zorunluluğu 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de

⁵⁹⁹ Kodaman, Bayram; Saydam, A. **Tanzimat Devri Eğitim Sistemi-150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, Ankara, sy. 479, 480.

de yer almıştır. Bu belgenin 114. maddesi şöyledir: “Osmanlı efradının (bireylerinin) kâffesince (tümü için) tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecât ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.”⁶⁰⁰

Nizamname’de sıbyan mekteplerinin ülke geneline yaygınlaştırılması amacıyla her mahalle ve köye bu okullardan yapılacağının söylenmesi eğitimin yaygınlaştırılmasına yönelik güçlü bir adım gibi görünmekle birlikte, devlet, sıbyan mekteplerinin çoğaltılması için hiçbir ekonomik yükümlülüğün altına girmemekte; bu okulların inşa, tamir ve öğretmen maaşı gibi çeşitli giderlerinin mahalle ve köy halkından alınacağı belirtilmektedir. Oysa halkın geçimsel koşulları olabildiğine elverişsizken ve yeni düzenlemelere karşı halk içinde geleneksel refleksler yaygınken halkın eğitim için bir ödeme yapmasını beklemek gerçekçi görünmemektedir.

Sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapma hakkının Darülmuallimin mezunlarına verileceğinin belirtilmesi de gerçekçi bir yaklaşım değildir. Çünkü İstanbul’da bulunan ülkenin tek Darülmuallimin-i Sıbyan’ında senede ancak otuz civarında mezun verilmektedir. Ancak nizamname’de böyle bir düzenlemenin yer almış olması medreselerin öğretmen yetiştirme sürecindeki rolünün sınırlandırılmasına yönelik bir niyet olduğunu göstermektedir.⁶⁰¹

Maârif Nizamnamesi ülke çapında Sıbyan, Rüştîye, İdadiye ve Sultani okulları, İstanbul’da ise Darülfünun, Darülmuallimin, Darülmuallimat ve Kız Rüştîyeleri açılmasını öngörmüştür.

⁶⁰⁰ Akyüz, 1985: 138, 139; Kodaman, 1991.

⁶⁰¹ A.g.e.sy. 64.

Osmanlılarda sıbyan mektepleri, Tanzimat Dönemi sonlarına kadar en yaygın temel eğitim kurumu olma özelliğini korumuştur. Tanzimatçılar, daha önce üzerinde durulduğu gibi, önce sıbyan mekteplerini reforme etmeye çalışmışlar ancak bu okulların reforme edilmesinin zorlukları karşısında sıbyan mekteplerinin yerine “*usûl-i cedîd*”⁶⁰² uygulanan yeni temel eğitim kurumları oluşturmaya çalışmışlardır. Bunlar iptidai mektepleridir. İptidai mektepleri bir tür modern temel eğitim kurumu olarak örgütlenmeye çalışılmıştır. Bu okulların programları, bu okullarda uygulanan eğitim ve öğretim yöntemleri, kullanılan ders materyalleri batılı eğitim yaklaşımlarına uygun bir şekilde düzenlenmiştir.

Tanzimat dönemi orta öğretimi üç tür okul halinde şekillenmiştir: Rüşdiye, Idadi ve Sultani.

II. Mahmut ile başladığı kabul edilen reform sürecinin amacı, Osmanlı Devleti’ni modern bir merkezî devlete dönüştürmektir. Bunu gerçekleştirmek de iyi eğitilmiş ve güvenilir memurlardan oluşan bir bürokrasi ile mümkün olacaktır. Bürokrasinin ihtiyaç duyacağı çok sayıda memurun eskiden olduğu gibi kalemlerden sağlanması ise mümkün değildir. Yeni projede görev alması beklenen memurların, bu projeye muhalefet etmesi muhtemel olan ulemanın

⁶⁰² Usul-i cedit, dar anlamıyla, öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemleri yerine yeni ve daha etkili olduğu düşünülen öğretim yöntemleri uygulamalarını ve ders araç ve gereçleri konusunda yenileşmeyi, bununla birlikte, bütün hizmet mekânları ile fizikî modernizasyonu, okulda hıfzıssıhha kurallarına uygun hareket edilmesini yani öğrencilere sağlıklı bir eğitim-öğretim çevresi yaratılmasını ve okul yönetimi ile ilgili modern uygulamaları içerir. Geniş anlamda ise, Osmanlı eğitim-öğretimindeki modern gelişmelere bağlı olarak gerçekleştirilen her türden değişiklik usul-i cedit olarak değerlendirilebilir (Akyüz, 1985: 182).

kontrolündeki medreselerden sağlanması ise söz konusu olamaz. Dolayısıyla memur yetiştirecek yeni okulların kurulması bir zorunluluk olmuştur.⁶⁰³

Bu ihtiyacı olabildiğince çabuk karşılamak için rüştiye okulları ilk olarak II. Mahmut zamanında açılmış, bu okulların yaygınlaşması ise Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. 1253 devlet salnamesindeki rakamlara göre, imparatorluk dâhilinde, 1850'li yılların başında 423 rüştiye okulu ve bu okullarda toplam 19.330 öğrenci bulunmaktadır. 1869 Maarif Nizamnamesi ile rüştiyeler için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Rüştiyelerin eğitim-öğretim süresi beş yıl olarak belirlenmiştir. Rüştiyeyi bitirenler sınav ile idadilere kabul edilebilecektir. Yine nizamnameye göre, bir kasabada rüştiye açılması toplam ev sayısının 500'ü geçmesi şartına bağlanmıştır. Okulların yapım giderleri ve muallim maaşları ise illerin maarif idaresi sandığından karşılanacaktır.⁶⁰⁴

İlk kuruldukları zaman, sıbyan mekteplerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülen rüşdiyeler, Tanzimat döneminde genel orta öğretimin en alt düzeyindeki okullar haline gelmiştir. Askerî olanlarının dışındakilere Mülkiye Rüşdiyeleri de denilmiştir. Rüştiyeler başlangıçta sadece İstanbul'da açılmış ve sayıları çok yavaş artmıştır. Yeni rüşdiyenin ilk örneği 1847'de Davutpaşa'da açılmıştır. 1852'de İstanbul'da 12 rüşdiye bulunmaktadır. 1852'den sonra büyük kentlerde de 25 rüşdiye açılmıştır. 1859'da İstanbul'da Cevri Kalfa Rüştiyesi adıyla ilk kız rüşdiyesi açılmıştır. 1870'lerden itibaren kız rüşdiyeleri önemli merkezlere yayılmıştır. 1875'lerden itibaren, askerî orta öğretimin ilk basamağı

⁶⁰³ Findley, 1994.

⁶⁰⁴ Kodaman, 1991: 93 – 95.

olarak, başlıca il merkezlerinde, Askerî Rüşdiyeler açılmıştır. 1874'de yapılan bir saptamaya göre İstanbul'da bulunan 18 erkek rüşdiyesinin dört sınıfında 1.859 öğrenci okumakta, bu okullarda 166 muallim ve hademe görev yapmaktadır. Yine İstanbul'da bulunan 10 kız rüşdiyesinde ise toplam 294 öğrenci okumaktadır. Bu yıllarda İstanbul'un nüfusunun yaklaşık 540 bin düzeyinde olduğu ve bu nüfusun 200 bininin Müslüman olduğu düşünülürse rüşdiye eğitiminin çok küçük bir kesime ulaşabildiği söylenebilir.⁶⁰⁵

Osmanlı'da 1859'da ilk kız rüşdiyesi açılmadan önce, kızlar için sıbyan mektebinden başka bir örgün eğitim kurumu yoktur. Berkes'e göre, Tanzimat'ın belki en büyük başarısı 1862'den itibaren kız öğrencilerin ortaöğretim görmeleri sürecini başlatmak olmuştur. Tanzimat döneminde kızlar için dikiş evi gibi ev işlerini öğreten sanat okulları ve rüştiyeler açıldığı gibi, kız öğretmen yetiştirecek okullar da açılmıştır. Ancak bu okullar yalnızca İstanbul'da ve bir iki vilayette bulunmaktadır.⁶⁰⁶

Tanzimat döneminin sonlarına doğru ordunun iyi yetişmiş ve aydın subaylara ihtiyacı artmıştır. Bu durum göz önünde bulundurularak 1869 Maarif Nizamnamesi'nde ek düzenleme yapılmıştır. Böylece 1875' ten itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde askeri rüştiyeler açılmaya başlanmıştır. Askeri rüştiyeler sayesinde, askeri yüksek okullara önemli bir öğrenci kaynağı temin edilmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Akyüz, 1985: 139 ; Tekeli ve İlkin, 1999: 64.

⁶⁰⁶ Berkes, 2007: 231.

⁶⁰⁷ Ergin, 1977: 501-507

Tanzimat döneminde açılan orta düzeydeki eğitim kurumu türlerinden bir diğeri idadilerdir. “Hazırlama yeri” anlamına gelen idadi terimi, bu anlamıyla Tanzimat Dönemi’nde açılan birçok okulun hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. Harbiye ve Askerî Tıbbiye’ye girmek isteyen öğrencilerin bu okulların programlarını takip edebilecek bir seviyeye çıkarılması için ordu merkezlerinde ve Bosna’da oluşturulan hazırlık okulları idadi olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca, İstanbul’da açılmış bazı rüştiyeler ile Darülmârif’de de sıbyan mektebinden gelen öğrencilerin bir süre okudukları özel sınıflara idadi adı verilmiştir. İlk açıldıkları dönemde bu okulların programları rüşdiyelerden pek farklı değildir ve 11-14 yaşları arasında öğrenci almaktadırlar. Öğretim süreleri üç sınıfı mahallerinde, 4. ve son sınıfı da birleşik olarak İstanbul’da olmak üzere 5 yıldır. İdadi teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak ortaya çıkması Maarif Umumiye Nizamnamesi ile birlikte gerçekleşmiştir.⁶⁰⁸

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, rüştiyenin üstündeki yüksek okullara öğrenci hazırlayacak eğitim kurumları olarak idadilerin açılmasını düzenlemiştir. Müslüman ve Hristiyan Osmanlı tebaasını birbiriyle kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesiyle 4 yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğrenim süresi 3 yıl olacak ve Sancak merkezlerinde açılacak idadîlerle orta öğretimin süresini 7 yıla çıkarmıştır. Ancak bu düzenleme kağıt üzerinde kalmış, İstanbul’da Dar-ül Maarif’in yerinde bir Mülki İdadi (1873) ve iki yıl sonra Mora Yenişehir’inde bir İdadi okulu açılabilmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Kodaman, 1991 ; Akyüz, 1985: 141.

⁶⁰⁹ Akyüz, 1985: 141, 142; Kodaman, 1991.

Orta öğretim düzeyinde diğer okul türlerine göre yaygın olan rüştiyelerin verdiği eğitim bürokratik kadroların ve diğer memur kadroların yetiştirilmesinde nicel ve nitel olarak yetersiz kaldığı için daha üst kademe eğitimin kurulması için arayışlar sürmüştür.⁶¹⁰Bu bağlamda 1862’de “Mahrec-i Eklam” kurulmuş, bunu lise düzeyinde eğitim veren iki sultani, Galatasaray (1867)’in ve Darüşşafaka (1873)’nin kurulması izlemiştir. Galatasaray Tanzimat’ın Osmanlılık ideolojisinin pratikteki bir yansıması olarak “milletler arası” eşitliğinin uygulandığı bir okul olarak düşünülmüş, değişik milletlerden gelecek öğrencilerin burada kaynaşacağı böylelikle Galatasaray’da Osmanlı bütünlüğü ideolojisinin üretileceği varsayılmıştır.⁶¹¹

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, orta öğretimin üst basamağını teşkil etmek üzere il merkezlerinde okullar açılmasını öngörmüş ve bunları Sultaniye olarak adlandırmıştır. Bu okulların, rüşdiye üzerine 6 yıllık bir öğretim verecekleri hükme bağlanmıştır. Kısım-ı âdî adını taşıyan ilk 3 yılında İdadilerde okutulan dersler okutulacak, kısım-ı âlî adını taşıyan son 3 yılında ise Edebiyat ve Ulûm (müsbet bilimler) şubeleri olacaktır.⁶¹² Sultani öğrencilerinden ücret alınacaktır. Fakat okulların inşa masrafları Saray tarafından ödenecektir. Okullar, bütün

⁶¹⁰ Bu dönemde, Batı ülkelerindeki yapı ve düzeyde bir öğretim basamağının kurulması için bir takım dış ‘tavsiyeler’ söz konusudur. Bunlardan biri Fransa hükümetinin Şubat 1867’de Bâb-ı Âli’ye verdiği notadır. Bu notada, büyük merkezlerde Hristiyan öğrencilerin devam edebilecekleri orta öğretim kurumlarının (Liselerin) bir an önce açılması gerektiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, İstanbul’da öğretim dili Fransızca olacak bir lise açılmasını Fransız büyük elçisi ile görüşerek kararlaştırmış ve Fransa, okulun kurulmasına yardım etmiştir. Mekteb-i Sultani 1 Eylül 1868’de açılmıştır (Akyüz, 1985: 142, 143).

⁶¹¹ Tekeli ve İlkin, 1999: 65.

⁶¹² Görüldüğü gibi, Tanzimat döneminden itibaren sivil okul müfredatlarına hayata dönük konular ve bazı bilim dersleri girmeye başlamıştır.

Osmanlı tebaasına açıktır. Ancak bu okullar, Galatasaray ve Darüşşafaka dışında ve Girit hariç olmak üzere, II. Meşrutiyet'e kadar hiç bir yerde açılmamıştır.⁶¹³

'Yüksek öğretim' düzeyine bakıldığında; Tanzimat döneminde medreselerin modernleştirilmesine dönük hiçbir gelişme olmamıştır. Bu dönemde eskiden devralınan Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi 'yüksekokullar' gelişimini sürdürmüştür. 1846-1847'de Mühendishâne yeniden genişletilmiş, 1846, 1850 ve 1855'te bu okulun birçok mezunu Fransa, İngiltere, Avusturya ve Almanya'ya gönderilmiştir. Tıbbiye ilk mezunlarını 1843'te vermiş ve eğitim süresi, ilk dört yılı hazırlık olmak üzere, 9 yıla çıkarılmıştır. Hazırlık süresince öğrencilere, matematik, fen dersleri ve Fransız edebiyatı okutulmuştur. Öğretmenlerin çoğu Avrupalı, sonradan Müslüman olmuş ya da gayri Müslim Osmanlı uyruklu kişilerden görevlendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde Avrupa'ya tıp mezunlarının gönderilmesine başlanmıştır.⁶¹⁴

Tanzimat döneminde girişilecek yeni düzenlemeler, iyi yetişmiş idari kadroları gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, kaymakamlık ve müdürlük gibi idari işlerde istihdam olunacak memurlara kaynaklık etmek üzere, 1859'da, İstanbul'da ilk sivil yüksek öğretim kurumu olarak Mekteb-i Mülkiye kurulmuştur.⁶¹⁵

⁶¹³ Akyüz, 1985: 143.

⁶¹⁴ Berkes, 2007: 231.

⁶¹⁵ Akyüz, 1985: 146.

Literatürde yüksek öğretim kurumu olarak kabul edilen Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye⁶¹⁶ okulları aslında tam anlamıyla yüksek öğretim kurumu olarak kabul edilemezler. Osmanlı'da asıl yükseköğretim kurumu açma çabaları ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin getirdiği düzenlemeye göre İstanbul'da bir Darülfünun-ı Osmani kurulması ile somutluk kazanmıştır. Aslında Osmanlı'da Darülfünun'un açılması düşüncesi ilk kez 1845 yılında kurulan yedi kişilik Muvakkat Meclis'te ortaya atılmış, Nisan 1846'da Sultan Abdülmecit ilk darülfünun'un kurulması emrini vermiştir. Ancak ilk Darülfünun 18 Ocak 1863'de halka açık konferanslar şeklinde eğitime başlayabilmiştir. Daha sonra Darülfünun-u Osmani (1870) ve Darülfünun-u Sultani (1874) kurulmuştur.⁶¹⁷

Tanzimat döneminde, mesleki ve teknik eğitim ve öğretime bakıldığında, bu alanda plansız da olsa bazı girişimlerde bulunulduğu görülür. 1847'de Yeşilköy'de Ziraat Talimnamesi adıyla uygulamalı bir takım okulu açılmıştır. Amerikalı, Fransız ve Ermeni uzmanların görevlendirildiği bu okula Hristiyan öğrenciler de alınmıştır. Ancak okulun 4 yıl kadar ömrü olmuştur. Ormancılık alanında 1857'de, iki Fransız orman mühendisinin yönetiminde bir ormancılık kursu, sonra da Orman Mektebi açılmıştır. 1874'te maden mühendisi yetiştirmek için Maadin Mektebi açılmıştır. 1862-63 yıllarından itibaren memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliye, rüşdiyeler üzerinde üç yıla çıkarılarak okul önce Mekteb-i

⁶¹⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, sivil tıp okulları 1867'de Askerî Tıbbiye'nin içinde kurulmuştur. 1872'de ayrı bir binaya geçerek bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmüştür (Hatiboğlu, Tahir. **Türkiye Üniversite Tarihi**, Selvi Yayınevi, 2000, Ankara).

⁶¹⁷ A.g.e.; Akyüz, 1985: 144.

Aklâm, sonra Mahrec-i Aklâm adını almıştır. 1865'de Bosna ve 1868'de Sivas'da, memurların sabahları devama zorunlu tutuldukları Mekteb-i Aklâm ya da Sabah Mektebi denen kurslar açılmıştır.⁶¹⁸

Bu okul ve kurslar yanında erkek ve kızların teknik eğitim ve öğretimi konusunda bazı girişimlerde bulunulmuştur. 1848 yılında Zeytinburnu'nda Sanayi Mektebi açılmış ancak bir süre sonra kapanmıştır. Bu başarısız girişimden sonra Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği Dönemi'nde Müslim ve gayrimüslim kimsesiz çocukların barınmaları ve sanat öğrenmeleri için meydana getirdiği ıslahhâneler ülkede teknik eleman yetiştiren ilk kurumlar olarak anılabilir. Islahhânelerin ilki 1863 yılında Niş şehrinde açılmıştır. Burada görülen başarılar üzerine 1864 yılında Rusçuk ve daha sonra Sofya'da birer ıslahhane açılmış, bu kurumlar 1870 yılına kadar ülke genelinde Bosna, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır gibi şehirlere yayılmıştır.⁶¹⁹

Özel öğretim alanına bakıldığında; Osmanlı Devleti'nde üç çeşit özel öğretim kurumu bulunmaktadır: Müslümanlar tarafından kurulan özel öğretim kurumları, gayrimüslim azınlık cemaatleri tarafından kurulan özel öğretim kurumları ve yabancılar tarafından kurulan özel öğretim kurumları.⁶²⁰ Tanzimat

⁶¹⁸ A.g.e.sy. 147, 148.

⁶¹⁹ A.g.e.sy.148.

⁶²⁰ Koçak, 1985.

döneminde Müslim Osmanlı uyruklarının yaptığı özel öğretim ve açtıkları okullar hakkında bir bilgi kaydına rastlanmamıştır.⁶²¹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 1. Maddesinde, "Memalik-i Devlet-i Aliyyede bulunan mekâtib esasen iki kısma münkasımdır. Birincisi Mekatib-i umumiye'dir ki nezaret ve emr-i idaresi devlete aittir. İkincisi mekâtib-i hususiyedir ki yalnız nezareti devlete ve tesis ve idaresi efrad veyahut cemaate aittir" denilmek suretiyle eğitimin devlet tekelinde olmadığı belirtilmiştir. Müslümanlar ve gayrimüslim cemaatler için sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler derecesinde ayrı okullar açılması ve söz konusu dini cemaatlerin ayrı okullarda eğitim görmeleri kabul edilmiştir. Ancak 33. maddede, "Mekâtib-i idadiye, mekâtib-i rüşdiyede ikmal-i tahsi etmiş olan İslâm ile sunuf-ı gayri Müslime çocuklarının muhteliten talim ve tedrisleri için mevzudur" denilerek, idadi ve sultani düzeyindeki okullarda Müslümanlarla gayrimüslim azınlıkların birlikte eğitim görecekları belirtilmiştir.⁶²²

1856 tarihli Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak, eğitime özel bir yer ayrılmış ve bu konuda gayrimüslim cemaatlerinin hakları vurgulanmıştır. Fermanda vurgulanan haklardan geniş biçimde yararlanan gayrimüslim azınlıklar, başta İstanbul olmak üzere birçok bölgede özel okullar kurmuşlardır.⁶²³

⁶²¹ Akyüz, 1985.

⁶²² Koçak, 1985: 486.

⁶²³ Akyüz, 1985.

Yabancıların açtığı okullara bakılacak olursa; yabancı devlet vatandaşlarının ve kurumlarının Osmanlı ülkesinde okul açmaları, Fransa'ya tanınan kapitülasyonlarla başlamıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarında yabancı öğretim kurumlarına ilişkin doğrudan bir hüküm bulunmamaktadır. Yabancıların okul açmaları ancak fermanla mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nde yabancılar tarafından açılan özel okulların, genellikle kapitülasyonlar çerçevesinde yaygın olarak faaliyet gösterdikleri belirtilmelidir.⁶²⁴

Osmanlı'da öğretmen yetiştirme düşüncesi ancak ortaöğretim kurumları açma aşamasında ortaya çıkmıştır. Ancak bu aşamada bile yeni eğitim kurumları için öğretmen yetiştirecek kişilerin çoğu eskiden medreselerde yetişmiş kişilerdir. İlk kuşak öğretmen okulu öğretmenleri, medrese mezunları arasından seçilmiş ve 1848'de Dârü'l-muallimin kurulmuştur. 1870'te de kız öğretmenler yetiştirmek üzere Dârü'l-muallimat kurulacaktır.⁶²⁵

Bu okullar hem az sayıda meslek elemanı yetiştirmekte hem de medreselerin programatik ve pratik etkisi içinde faaliyet yürütmektedirler.⁶²⁶

Öğretmen sayıları da oldukça yetersizdir. Şöyle ki; 1860'lı yıllarda İmparatorlukta 12 binden fazla sıbyan mektebi vardır. O tarihlerde henüz ilkokul

⁶²⁴ Koçak, 1985: 486.

⁶²⁵ Berkes, 2007: 230.

⁶²⁶ Darülmüallimînlerin programları yanında öğretmenleri ve öğrencileri de medresenin etkisindedir. Öğretmenler medreseli ve sarıklıdır. Öğrenciler medresenin “aceze (âcizeler) takımı”ndan aktarılan softalardır. Öğrenciler eski alışkanlıklarını yeni okulda da sürdürmekte, cerre çıkmakta, sabahları cami derslerine gitmektedirler (Akyüz, 1985: 158).

öğretmeni yetiştiren okullar açılmadığı için buralarda imamlar öğretmenlik yapmaktadır. 1868’de açılan Darülmualimîn-i Sıbyanın 1875 yıllarında öğrenci sayısı ise 25’i geçmemektedir. Rüşdiye, İdadi ve Sultaniyeler için yetiştirilen öğretmenler de çok az sayıdadır. 1871’de Darülmualimîn’in üç şubesinde 100 maaşlı ve 100 maaşsız olmak üzere toplam 200 öğrenci bulunmaktadır. Dolayısıyla, Darülmualimînler, 1874’de sayıları tüm ülkede 300’ü aşan rüşdiye mekteplerinin öğretmen ihtiyacını bile karşılayamamaktadır. Darülmualimat’a bakılacak olursa, 1871’de okulun tüm öğrenci sayısı 37, 1872’de ise 39’dur. Hicrî 1316 tarihli Maarif Salnamesi’nden anlaşıldığına göre, Darülmualimat, açılışından itibaren, 1895 yılına kadar, toplam 302 mezun vermiştir.⁶²⁷

3.7. II. Abdülhamit Dönemi ve Bu Dönemde Eğitim Alanında Gelişmeler (1876-1908)

1876 yılının Mayıs ayında medreselilerin ayaklanmaları üzerine tahtan çekilmek durumunda kalan Abdülaziz’in yerine bir anayasa yapma ve meşruti düzene geçme vaadi ile II. Abdülhamit tahta çıkmıştır. Padişah, ilk iş olarak bir Cemiyet-i Mahsusa kurarak anayasa yapma çalışmalarına başlamıştır. Bu komisyonda on altısı memur, onu ulema, ikisi de asker olmak üzere yirmi sekiz kişi görevlendirilmiştir. Ayrıca padişah da Anayasa yapma sürecine aktif olarak

⁶²⁷ Akyüz, 1985: 159.

katılmıştır. Çalışmalar sonucunda ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-u Esasi, 23 Aralık 1876'da, ilan edilmiştir.⁶²⁸

Bu anayasaya göre, Padişah kutsal ve sorumsuzdur. Taht, Osmanlı ailesinin en yaşlı erkek üyesine aittir. Devletin dini İslam'dır. Padişah aynı zamanda halifedir. Yürütmenin gerçek başı olan padişah bakanları atama ve görevden alma yetkisine sahiptir. Temel haklar ve özgürlükler açısından da anayasada, önemli bir yenilik söz konusu değildir. II. Mahmut'tan başlayarak Tanzimat dönemi boyunca uyruklara tanınan birtakım hakların yeniden sayılması ile yetinilmiştir: Yasa önünde eşitlik, zorarım, angarya ve işkence yasakları, basın özgürlüğü, eğitim özgürlüğü, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, vergilerin yasallığı, kamu hizmetine girme hakkı ve dilekçe hakkı. Bu hakların herhangi bir güvencesi ise bulunmamaktadır.⁶²⁹

Ancak bu haliyle de olsa Anayasa uygulanma şansı bulamamıştır. II. Abdülhamit, Kars, Ardahan ve Batum'un, Ayastefanos Antlaşmasıyla (1878) Rusya'ya bırakılmak zorunda kalınması ve Rumeli'de birçok yerin elden çıkması sonucunu doğuran, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını (93 harbi) bahane ederek 1878 başlarında meclisi tatile göndermiş ve Anayasa'nın kendisine verdiği yetkiyi kötüye kullanarak 1908'e kadar da toplantıya çağırmamıştır. Meclisin toplanamadığı bu 30 yıllık süre Abdülhamit mutlakiyetçiliği (kimilerine göre, istibdat dönemi) olarak adlandırılmıştır.⁶³⁰

⁶²⁸ Eroğul, 2009: 221.

⁶²⁹ A.g.e.221-223

⁶³⁰ Akyüz, 1985: 201.

Osmanlı'da II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde batılı eğitimle yetişmiş ve/veya batıyı görmüş ve Batılı yaşamı deneyimlemiş kuşaklar belirmeye başlamıştır. Padişah da özellikle Batı'yı güç ve otoritenin modern temsilcisi olarak görmek açısından bu kuşaklar içinde değerlendirilebilir. Nitekim, Mardin'e göre, II. Abdülhamit dönemi yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması ve padişahın Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olması dolayısıyla Batılı düşüncelerin iyi anlaşılmaya başlandığı bir dönemdir. Ancak, II. Abdülhamit'in Batıcılığı, "kudretin bir timsali olarak Batı" algısına uygun bir şekilde, Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve özellikle askerî teşkilatını ve eğitimini almak, bunun yanında Müslümanlığı güçlendirmek, otoriter ve dini sosyal değerlerin toplumsal yeniden üretimini sağlamak yönünde gerçekleşmiştir.⁶³¹

Mardin'in düşünce ve anlayış düzleminde ele aldığı Abdülhamit dönemi batıcılığının bu çelişkili gibi görülen ikili karakteri⁶³² bir yandan Batılılaşma sürecinin devlet ve toplum yapısı açısından egemenlik tarzını tehlikeye sokma ihtimaline yönelik bir ihtiyadi duruş, bir yandan da gayri Müslim Osmanlı tebasının yerleşik olduğu toprakların bir bir elden çıktığı bir dönemde Müslüman Osmanlı tebasının birliğini sağlamaya yönelik bir politik atak olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, Almanya'nın telkini ile Osmanlı dışındaki

⁶³¹ Mardin, 1991: 17

⁶³² Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde Abdülhamit politikalarında görülen otoriter/gelenekçi ve dinsel değerlerle toplumsal sürekliliği ve egemenlik biçimini ve/veya egemeni korumaya dönük bu yaklaşım farklı dönemlerde ve farklı ifade biçimleri ile genel bir yaygınlık göstermiştir. Örneğin Ziya Gökalp'in hars ve medeniyet ayrımı bu tür bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Müslüman halkları kazanma yönelimi de Abdülhamit'in İslamlığı ön plana çıkaran yaklaşımının bir nedenini oluşturmaktadır.

Fortna'ya göre, Abdülhamit, Tanzimat Dönemi'nden farklı olarak, modernleşme sürecinde hem tanıyı hem de uygulanan tedavi yöntemini değiştirmiştir. Batı kaynaklı müdahalelere karşı uyanık olma yönelimi ile Abdülhamit iktidarı, yerli ve yabancı etkilerini daha dengeli bir çerçeveye oturtmak üzere hesaplar yapmaya çalışarak Batılılaşma sürecini ilerletmiştir. Bu yaklaşım eğitim alanına da yansımıştır. Abdülhamit döneminde eğitim misyoner okulları ve azınlık okulları üzerinden gelişen Batı hegemonyasına karşı bir savunma refleksi olarak atılım yapmıştır. Bu dönemde alınan tedbirler, örneğin vilayetlerde vaaz vermek üzere gezici ulama görevlendirmek, gayri Müslim okullarını ve yabancı okulları denetlemek için müfettişler atamak, Abdülhamit'in yabancı eğitimden gelen tehdide karşı pasif kalmayacağını ilk işaretleridir. Fakat, asıl tepki devletin kendi okullarını inşa edip yaygınlaştırması, taşraya kadar uzanan geniş ve güçlü bir eğitim teşkilatı yaratması biçiminde ortaya çıkmıştır. Öyle ki, II. Abdülhamit'in saltanatı süresince imparatorlukta inşa edilen okulların sayısının 10.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu girişimlerin etkileri, Tanzimat Dönemi eğitim uygulamalarının en çok ihmal ettiği alanlarda, coğrafi mekan olarak vilayetlerde ve eğitim düzeyi olarak da ortaöğretimde görülmüştür.⁶³³

⁶³³ Fortna, 2005: 29, 130.

Tanzimat döneminde İslami/geleneksel düşünce ve yönelim ile batıcı düşünce ve uygulamalar bir ikilik⁶³⁴ yaratmalarına rağmen görünürde ciddi bir çelişki olmaksızın bir arada varlığını sürdürürken, II. Abdülhamit döneminde bunlardan bir sentez oluşturulmaya çalışıldığı söylenebilir.⁶³⁵ Bu dönemde bir yandan eğitimin kurumsal yapısı ve kitlesel temeli Batılı referanslara göre geliştirilirken diğer yandan, öğretmenlerin ve eğitim programlarının, başta ders kitapları olmak üzere eğitim ve öğretim materyallerinin geleneksel değerlere, din ve ahlak kurallarına uygun olması için uğraş verilmiş, hatta bunun için ayrıntılı yönergeler hazırlanmıştır. Zira, II. Abdülhamit'in Maârif nazırı Zühdü Paşa'ya göre, eğitimi güçlendirirken aynı zamanda takvayı muhafaza etmek gerekmektedir.⁶³⁶

⁶³⁴ Somel (2010)'in de üzerinde durduğu gibi, aslında Osmanlı modernleşmesi sürecinde geleneksel/dinsel olanla batıcı/modern olan arasında varolan ve/veya varolduğu düşünülen ikililik aynı zamanda diyalektik bir bütünlüğün dışı vurumu niteliğindedir. Şöyle ki, çoğu zaman geleneksel/dinsel dünya görüşünün belirlediği çerçevede devinen kesimler ve batıcılar/modernleşmeciler arasındaki ayrım netlik taşımamakta, reformcu aktörler ve Batıcı reformları destekleyen çevreler farklı dönemlerde dinsel ve geleneksel olanın şu ya da bu düzeyde ve nitelikte etkisini üzerlerinde taşımaktadırlar. Yine 'karşı kamp' için de buna benzer ifadeler kullanılabilir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi ilerici-gerici; gelenekçi-modernist gibi net ve doğrusal ayrımlar üzerinden kavranamaz (Somel, Selçuk Akşin, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, İletişim Yayınevi, 2010, İstanbul).

⁶³⁵ Oluşturulmaya çalışılan sentezin başarıya ulaştığını söylemek ise mümkün değildir. II. Abdülhamit döneminin tarih ve ahlâk konulu ders kitaplarına bakıldığında, İslâm ile modernitenin sentezini oluşturma çabasının başarıya ulaşabildiğini söylemek zordur. Geleneksel İslami değerlerin ana tonunu oluşturduğu sosyal değerler sisteminin modernleşme ile birlikte ekonomik ve toplumsal yaşamda yer tutmaya başlayan kurumlar ve kurallar sistemi ile bağdaşması mümkün görülmemektedir (Somel, 2010: 23)

⁶³⁶ A.g.e.sy. 22, 23.

Yine bu dönemde medresenin ve ulamanın önemli ölçüde eğitim sistemi dışına itilmeye çalışıldığı söylenebilir. Örneğin, Hukuk Fakültesi'nin kurulması bile, ulema ve medresenin elindeki hukuk tekeline bir darbe indirmek anlamına gelmiş, 1900 yılında açılan Darülfünun bünyesinde, Ulum-i Aliye-i Diniye şubesinin kurulması da dinsel yükseköğretim tekeline indirilen büyük bir darbe olmuştur.

Abdülhamit döneminde okul sisteminin müfredat içeriğinin ayırt edici özelliği, dini ve otoriter değerlere yapılan güçlü vurgudur.⁶³⁷ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir sonucu olarak gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmının kaybedilmesi, buna ek olarak gerek gayrimüslim, gerekse Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi gayri Türk Müslüman halklarda beliren milliyetçi hareketleri önlemenin güçlükleri, Bâb-ı Ali'yi ideolojik birliğin kaynağı olarak İslami ve otoriter değerleri güçlendirmeye yöneltmiştir.⁶³⁸

Önceki yıllarda eğitim sürecinde asıl olarak ibadet kuralları ya da geleneksel ahlakın öğretilmesi türünden öğeler ağırlığı oluştururken Abdülhamit döneminde bunlar yanında, siyasi ve dini sadakatin başlıca kaynağı olarak “Halife-Sultan” ve siyasi ve dini kimliğin birleştirici ögesi olarak “İslam cemaati”

⁶³⁷ Tanzimat dönemine baktığımızda, devralınan eğitim sisteminde, din ve ahlak derslerine rüşdiye düzeyinde oldukça az yer verildiği, idadi ve sonrası eğitim düzeyinde ise hiç yer verilmediğini görülmektedir. Buna karşılık pozitif bilimler oldukça ağırlıklı olarak programlarda yer almaktadır.

⁶³⁸ Somel, 2010: 212

öne çıkarılmıştır. Devlet okullarının müfredatları, 1880, 1891-1892, 1901 ve 1904 reformlarıyla söz konusu çizgide şekillendirilmiştir.⁶³⁹

Abdülhamit döneminde sayıları artırılmaya çalışılan rüşdiye ve idadîlerin programlarında yapılan değişikliklerle din ve ahlâk derslerine ağırlık verilmiş, Said Paşanın ders programları içine koydurduğu Fransızca ise zaman içinde rüşdiyelerden kaldırılmıştır.⁶⁴⁰

25 Mart 1881 tarihli Rumeli şark Vilayetlerinin Mebadi-i Tedrisi Hakkında Kanun'un 11. Maddesine göre, "Mebâdi-i tedristen maksat sıbyanın dîni ve edebî terbiyesi ile kabiliyet-i ahlâkiye ve cismaniyetlerini yetiştirerek cemiyet-i beşeriye meyanında herkese lâzım ve yarar malumatı vermekten ibârettir." Yani öğrencinin edebi terbiyeleri ön planda tutulmuş, ayrıca akli ve maddi kabiliyetlerinin de geliştirilmesi çerçevesinde, herkese lazım ve yararlı pratik bilgilerin kazandırılması amacı dile getirilmiştir.⁶⁴¹

Nuri Doğan'ın Abdülhamit ve Meşrutiyet dönemi ders kitaplarına ilişkin incelemesinin Abdülhamit dönemini ele alan kısmında üzerinde durulduğu gibi, ders kitaplarında din ve dindarlık bazen açık bazense dolaylı bir şekilde övülmüş ve teşvik edilmiştir. İdadiler için yazılmış olan "İlm-i Ahlâk" kitabında "terbiye"nin kısımları açıklanırken şu açıklamalara yer verilmiştir: "...Aksam-ı terbiyenin üçüncüsü ve en mühimi ve meziyet-i insaniyenin sertac-ı mübahatı terbiye-i diniye ve ahlâkiyedir. Dinsiz ve ahlâksiz adam cemiyet-i beşeriye içinde bir ıfriyet

⁶³⁹ A.g.e.sy. 227, 228.

⁶⁴⁰ Akyüz, 1985: 209.

⁶⁴¹ Doğan, Nuri. **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayınları, 1994, İstanbul, sy.22

menzelesindedir. Ve salah-ı hâl sahibi bir ümmî ahlâk-ı fesâda ve ahvâl-ı seyyieye mübtela olan danişli bir şahsa kat kat müreccahtır...”Yani, kişilerin dini ve ahlâki terbiye almaları şart koşulmakta, dinsiz ve ahlâksızlar toplum içerisinde cinnilerin en şerlisi derecesinde görülmektedir. Kötü huylara sahip (dinsiz) bir bilgine iyi ahlâklı bir ümmî tercih edilmektedir.⁶⁴²

Ders kitaplarında Batı'nın üstünlüğü tartışma konusu yapılmamaktadır. Avrupalı, coğrafi olarak, diğer kıtalara göre daha küçük bir alana sahip olmakla birlikte, ilimde, sanatta, ticarete hepsinden ileriye gitmiştir. Avrupalı'nın “ulum ve fûnûna, maddiyata ait olan terakkiyat”ına kapılar açıktır. “Kemal-i tehalûkle” (birbirini çiğnercesine atılarak) almaya hazır olmak gerekir. Buna karşılık Avrupalı'nın âdet ve ahlakından uzak durmak gerekmektedir. Zira bunlar, “adab-ı İslâmiyemize mugayır”dır.⁶⁴³

Osmanlı ülkesinde modern eğitimin yerleştirildiği II. Abdülhamit döneminde devlet, yalnızca eğitim alanında görev üstlenmekle kalmamış aynı zamanda devlet otoritesinin tahkiminde eğitimin işlevsel rolünü de kavramış ve bunu kullanmıştır. Bu dönemde, devletin eğitimden beklediği temel işlev, siyasi iktidarın şekillendirdiği değerleri içselleştiren ve itaat eden ama modern eğitimin nimetlerinden de bir ölçüde faydalanmış olan bir toplum yaratmaktır.

II. Abdülhamit döneminde genel politika alanında olduğu gibi eğitim alanında da Tanzimat kozmopolitizminin dışına çıkıldığı söylenebilirse de gayrimüslim unsurları da içerecek şekilde Osmanlı milleti yaratma düşüncesinin

⁶⁴² A.g.e.sy.35

⁶⁴³ A.g.e.sy.39

tümüyle bir kenara atıldığı söylenemez. Bu dönemde kaza ve kasabalarda yaptırılan iptidâi okulların büyük tutulması ve buralarda Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de eğitilmesi yolunda alınan resmî kararlar, ilköğretimde de, orta öğretimde olduğu gibi, Osmanlıcılık politikasına önem verildiğini göstermektedir. Bu politikanın ana amacı, gayrimüslim cemaatlerinin ulusal bilinç aşılayan özel okulların dini ve siyasi faaliyetlerini denetlemek, sınırlandırmak ve mümkünse tamamen durdurmaktır. Ancak söz konusu eğitim politikasının bu dönemde de başarılı olamadığı, 1890'lı yıllarda dahi gayrimüslimlerin resmi rüşdî derecesindeki okullara gitmemelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴

Dönemin eğitim yaklaşımına, diğer bir açıdan bakıldığında; bu dönemde Osmanlı içinde etnik ve mezhepsel olarak farklı Müslüman unsurlara karşı homojenleştirici politikalar izlenmeye başlandığı söylenebilir. Bu dönemde, Maârif Nezâreti, Arnavutlar, Pomaklar, Kürtler ve Suriye'de nüfusun büyük bölümünü oluşturan Sünni-Araplar gibi gayri Müslüman halklara Anadolu ve Balkanlar'da Türk halkına uygulanan müfredat siyasetinin aynısını uygulamıştır. Abdülhamit döneminde, Arnavutluk ve Kürdistan gibi Türk olmayan bölgelerde, Osmanlı Türkçesi'nin ders başlığı olarak müfredatta yer almasına büyük önem verilmiş, Suriye gibi Arapça konuşulan yörelerde ise devlet okullarında Türkçe dil dersleri müfredata dahil edilmemiştir.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Koçak, 1985: 489.

⁶⁴⁵ Somel, 2010: 31, 214.

Diğer yandan, Abdülhamit döneminde aşiretler ve göçebe topluluklar ile Bab-ı Ali tarafından resmen tanınmayan inançlara mensup cemaatler (Aleviler, Yezidiler gibi) çeşitli boyutlarda sünnileştirme uygulamalarına maruz kalmıştır. Zira, Osmanlı devleti, aşiret yapısından dolayı veya göçebe bir yaşam sürdürdükleri için, denetlemekte zorlandığı toplulukları "medenileştirilmeleri gereken" unsurlar olarak görmektedir. Bu toplulukların Osmanlı siyasi sistemine entegrasyonu için, öncelikle Sünni İslam inancını benimsemelerini sağlamak, onlara halifeye dini ve siyasi bağlılığı aşılama, onlarda Osmanlı merkezi idaresine itaat duygusunu güçlendirmek ve onlara Osmanlı Türkçesi'ni öğretmek için çaba harcanmıştır.⁶⁴⁶

Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanındaki çalışmalar eğitim sisteminin gelişimini bir ölçüde sağlamış olmasına rağmen bu sistem ülke geneline yayılamadığı gibi kitlesel bir öğrenci tabanına da oturtulamamıştır. II. Abdülhamit döneminde ise, modern iptidai, rüşdiye, idadi ve yüksek okul sayılarında ve okullaşma oranlarında, ülke düzeyinde, ciddi artışlar meydana gelmiştir.⁶⁴⁷ Bir anlamda, Osmanlı modernleşmesinin eğitim alanındaki en ciddi atılımı bu dönemde gerçekleşmiştir. Eğitimin alt yapısı güçlendirilmiş ve Maarif Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilatında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde maarif teşkilatı geliştirilirken ayrıca Avrupa'daki benzerleri göz önünde tutulmuştur. Fransız, Alman ve İngiliz eğitim, öğretim teşkilatlarını bilen müslim

⁶⁴⁶ A.g.e.sy.32, 314.

⁶⁴⁷ Abdülhamit dönemi eğitim reformuna dayanak olan temel metin 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ve 1876 Anayasası'nın herkesin genel ve özel eğitim alabileceğini düzenleyen 15.maddesi ve ilkokulun zorunlu olduğunu belirten 114.maddesidir.

ve gayrimüslim maarifçilere bu kuruluş ve kadrolarda yer verilmiştir. Yapılan çalışmalarda özellikle Fransız Maarif teşkilatı model alınmıştır.⁶⁴⁸

Abdülhamit döneminde ilk ve orta öğretim yaygınlaştırılırken, bir önceki dönemde olduğu gibi devletin ilgi alanındaki değişmelere paralel olarak yeni alanlarda yüksek okullar kurulması ya da daha önce askeri olarak kurulmuş okulların mülkiye, yani sivil kısımlarının kurulmasına çalışılmıştır. Ayrıca, İstanbul dışındaki bazı vilayetlerde de yüksek okullar açılmaya başlamıştır. Ancak aynı dönemde basın yayın hayatının sansürle denetim altında tutulmasında olduğu gibi, yüksek öğretim de sürekli denetim altında tutulmuştur. Aynı yaklaşımın sonucu olarak 1892'den sonra Avrupa'ya eğitim için Türk-Müslüman öğrenci gönderilmesini yasaklamıştır.⁶⁴⁹

Abdülhamit döneminde eğitimin idari teşkilatlanmasındaki süreçlere bakıldığında; 1857'de, sayıları gittikçe artan devlet okullarını koordine ederek daha etkin işlemelerini sağlamak ve Osmanlı'da okul sistemini geliştirmek, bu arada gayrimüslim ve yabancılara ait eğitim kurumlarını denetlemek için kurulmuş olan Maârif-i Umumiye Nezâreti, Abdülhamit döneminde yalnızca kamu eğitiminin düzenlenmesini ve yönlendirilmesini gözeten bir idari kurum olmakla kalmamış, ek bir işlev yüklenerek, giderek artan ölçüde, imparatorluk sınırlarındaki kültürel faaliyetleri denetleyen bürokratik bir aygıt niteliği kazanmıştır. Hatta devlet adına sansürcülük yapan bir kuruma dönüşmüştür.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Tekeli ve İlkin, 1999; Alkan, 2004; Kodaman, 1991.

⁶⁴⁹ Tekeli ve İlkin, 1999: 76.

⁶⁵⁰ Somel, 2010: 27.

Diğer yandan, Abdülhamit döneminde eğitim teşkilatı cumhuriyet dönemine miras kalacak temel yapıya dönüştürülmüştür. 1872’de Meclis-i Kebir-i Maarif iki daire halinden çıkarılarak bir tek meclis halinde birleştirilmiştir. Temmuz 1879’da Nezaret merkez teşkilâtı, öğretim basamaklarına göre daireler halinde, düzenlenmiştir: 1. Mekâtib-i Aliye, 2. Mekâtib-i Rüşdiye, 3. Mekâtib-i Sıbyaniye, 4. Telif ve Tercüme, 5. Matbaalar (yayın). 1882’de Telif ve Tercüme Dairesinin yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene geçmiş, bu bir sansür organı olarak çalışmış, yayın işleri de buna bağlanmıştır. O tarihte, ilköğretimle ilgili Daire, Mekâtib-i İptidaiye adını almıştır. 1884’te Meclis-i Maarif sürekli bir daire olarak yeniden düzenlenmiştir. 1886’da bağımsız bir daire halinde Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuş ve başına Rum cemaatinden bir Paşa getirilmiştir. 1892’de Mekâtib-i Aliye Dairesi kaldırılarak yerine Mekâtib-i İdadiye Dairesi kurulmuştur. Bunlar dışında, teftiş, sansür vs. amaçlarıyla birçok komisyon ve daire kurulduğu görülmüştür.⁶⁵¹

1879’dan sonra Vilayet Maarif İdareleri ve vilayetlerde Maarif meclisleri kurulmuştur. Maârif meclislerinin başkanlığını yapan maârif müdürleri, Maârif-i Umumiye Nezâreti’nin kararlarını ve talimatlarını uygulamakla görevlendirilmiştir. Maârif meclisleri ayrıca eğitim harcamaları için yerel kaynaklar bulmak ve bu harcamaları denetlemekle yükümlü kılınmıştır. Burada, çoğu taşra ayan ve eşrafından oluşan Maârif meclislerinin üye yapısı kritik önemdedir. Zira, ayan ve eşrafın bu sürece dahil olması, eğitime yerel maddi destek sağlanması

⁶⁵¹ Akyüz, 1985: 230.

açısından belirleyici niteliktedir. 10 yıl kadar sonra Hicaz dışında tüm vilayetlerde maarif idaresi kurulabilmiştir. Bu idarelerin 1869 Maarif Nizamnamesi'ne uygun çalışmaları ile iptidailer, rüşdiyeler, idadiler ve sultanilerden meydana gelen eğitim sistemi tüm imparatorluğu yayılmıştır.⁶⁵²

II. Abdülhamit Dönemi'nin eğitim gerçekleştirmelerine ilişkin bazı verilere bakılacak olursa, 1900'de imparatorlukta 29.130 sıbyan okulu ya da iptidai bulunmakta ve bunlarda 899.932 öğrenci okumaktadır. 1905-06 ders yılında imparatorlukta usul-u cedid'e göre eğitim yapan 9.347 resmi ve özel iptidai okulu vardır. 1906-07 öğrenim yılında imparatorlukta 25'i askeri nitelikte olan özel ve resmi toplam 619 rüşdiyede 40.000 civarında öğrenci okumaktadır. 1906'da imparatorlukta bulunan 109 idadide 20.000 civarında öğrenci okumaktadır. İdadilerin yaygınlaşmasında 1884'te idadiler için konulan özel vergi etkili olmuştur. Okulların sayıca artmasına karşın, eğitim sisteminin hem nicel hem de nitel bakımdan eğitim talebini karşılamakta yetersiz kaldığı İstanbul'da hızla çoğalan ve çoğunluğu iptidai ve rüşdiye olan özel okullardan anlaşılmaktadır.⁶⁵³

Yüksek öğretim düzeyine bakıldığında; Darülfünûn 1900'de tekrar açılmıştır. Darülfünûn-u Şâhâne adıyla açılan bu okul Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne binasına yerleştirilmiş, yönetimi de bu okulun müdürüne bırakılmıştır. Abdülhamit döneminde açılan ya da geliştirilen diğer yüksek öğretim kurumları şöyle sıralanabilir:⁶⁵⁴

⁶⁵² Somel, 2010: 29 ; Tekeli ve İlkin, 1999: 75.

⁶⁵³ A.g.e.sy. 76.

⁶⁵⁴ Akyüz, 1985: 215.

- 1880'de Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne kurulmuştur.
- Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne bu dönemin önemli bir okulu olarak öğretimini sürdürmüş, mezunlarına, kaymakamlık yanında idadilere müdür olarak atanma olanağı tanınmıştır.
- 1867'de Askerî Tıbbiye'nin içinde kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, bu dönemde ayrı bir okul halinde gelişmiştir.
- 1889'da veteriner yetiştirmek üzere Mülkiye Baytar Mektebi kurulmuştur.
- Mekteb-i Harbiye de bu dönemde gelişme göstermiştir. Abdülhamit, illerden İstanbul'a gelen gençlerin sayısını azaltmak ve daha çok subay yetiştirmek için 1904'ten itibaren ordu merkezi olan Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta Askerî idadî binaları içinde birer Harb Okulu daha açtırmıştır.
- Mekteb-i Harbiye içinde bu dönemde Şehzadeler ve devlet ileri gelenlerinin çocukları için Zadeğân sınıfları ile aşiret reisleri ve bazı eşraf çocuklarının, subay olarak yetişmeleri için Aşiret sınıfları açılmıştır.

Abdülhamit döneminde mesleki ve teknik eğitim alanında önceki dönemlere nazaran önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeler özetle şöyle sıralanabilir:⁶⁵⁵

- 1883'de Hendese-i Mülkiye Mektebi adında, sonraları İstanbul Teknik Üniversitesi'ne temel oluşturacak bir okul açılmıştır.
- 1887'de Fenn-i Resim ve Mimarî Mektebi açılmıştır.
- 1882'de Sanayi-i Nefise (güzel sanatlar) Mektebi açılmıştır.
- 1884'de Hamidiye Ticaret Mektebi açılmıştır.
- 1887'de İstanbul Göztepe'de bağ hastalıklarının önüne geçmek için Amerikan Asma Fidanlığı Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi adında pratik bir okul açılmıştır.
- Önce Selânik'te (1887), sonra da illerde, rüştiyelerden öğrenci alan Amelî Ziraat Mektepleri açılmıştır. Bursa'da, bu tür bir okula bağlı Ipekböcekçiliği okulu açılmıştır.

⁶⁵⁵ Akyüz, 1985: 215, 216

- 1898'de Ankara'da kurulan Numune Çiftliğinde, tiftik keçilerinin bakım ve ıslahı için bir Çoban Mektebi açılmıştır.
- Bu dönemde, illerdeki ıslâhhaneler ve sanayi mekteplerinin hemen hepsinin adı, Padişahın adını içerecek şekilde, Hamidiye Mekteb-i Sanayi-i Alîs-i haline getirilmiş kız sanat mektepleri de açılmış ve geliştirilmiştir.

Abdülhamit döneminde özel öğretim kurumları, gayri Müslim ve yabancı okulların durumuna bakıldığında; I. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte yürürlüğe giren 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 15.maddesinde "Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartile her Osmanlı Umumî ve hususî tedrise mezundur" denilmekte; bu madde ile özel öğretimin serbestliği düzenlenmiş olmaktadır. 16. maddede ise öncelikle tüm okulların devletin denetimi altında olduğu vurgulanmakta, ancak daha sonra, cemaatlerin eğitim ve öğretim geleneklerinin korunacağı belirtilmektedir. Yabancı okullar konusunda ise Kanun-ı Esasî'de bir hüküm bulunmamaktadır. Aslında Cumhuriyete kadar yabancı özel okullar devletin her türlü denetiminin dışında faaliyet gösterebilmişlerdir.⁶⁵⁶

1886'da, o zaman dek hükümetin müdahale ve denetiminden tamamen uzak olarak faaliyet gösteren gayrimüslim özel okulları ile yabancı okullar üzerinde ilk kez "müfettiş-i mahsusa" aracılığı ile denetim sağlanmak istenmiştir. Aslında daha önce, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, okullar üzerinde denetim sağlanması amacı ile müfettişlikler kurulmasını öngörmüştür. Bu konuda çeşitli düzenlemeler yapılmış ve kuruluşlar oluşturulmuştur. II. Abdülhamit döneminde kabul edilen yeni bir nizamnâme ile daha önce kurulmuş

⁶⁵⁶ Koçak, 1985: 487, 488.

ve kurulmakta olan maarif müdürlüklerine yeni görev ve yetkiler verilmiştir. Ancak, bu tür yetkilere sahip olmakla bunları kullanabilmek iki ayrı şeydir. Bu dönemde gayrimüslim özel okulları ile, yabancı okullar hızlı ve serbest biçimde gelişebilmişler; devlet denetiminin, devletin okul yönetim ve programına müdahalesinin tamamen dışında faaliyet gösterebilmişlerdir.⁶⁵⁷

II. Abdülhamit dönemindeki öğretmen yetiştirme çalışmalarına bakılacak olursa; bu dönemde daha çok ilkokul öğretmeni yetiştirilmesine önem verilmiştir. 1881'de İstanbul'un içinde Darülmeliyât adında bir uygulama okulu açılmıştır. Taşrada ilkokul öğretmeni yetiştirilmesine ise 1875'lerden itibaren başlanmış ve taşradaki öğretmen okulları 1882-1890 yılları arasında ciddi ölçüde artmıştır. Bu girişimler dışında taşra öğretmen okullarının ihtiyacı karşılamaktan çok uzak oluşu nedeniyle öğretmen yetiştirmek için bazı kursların açılması yoluna da gidilmiştir.⁶⁵⁸

3.8. II. Meşrutiyet Dönemi ve Eğitim Alanında Gelişmeler (1908 – 1918)

Meşruti rejime dönmek için Anayasanın tekrar işlerlik kazandığı 23 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen dönem II. Meşrutiyet dönemidir.

20. Yüzyılın başına gelindiğinde bir yandan Osmanlı'nın krizinin ekonomik, siyasal ve toplumsal boyutlarıyla derinleşmesi, bir yandan da siyasal gücü elinde bulunduran II. Abdülhamit'in krize çözüm olarak geliştirdiği

⁶⁵⁷ A.g.e.sy. 488.

⁶⁵⁸ Akyüz, 1985: 226.

politikaların başarısızlığı ve iktidarın on yılları bulan “istibdat rejimi”nin doğurduğu toplumsal tepkiler, Abdülhamit iktidarının sonunu getirmiştir.

Yıllarca süren tepki ve örgütlenme birikimi sonucunda, 1908 yılı ortalarında, Makedonya’da başkaldırı patlak vermiştir. II. Abdülhamit’in başkaldırıyı bastırmak için gönderdiği güçler etkili olamayınca, çaresiz kalan padişah, 23 Temmuz 1908’de çıkardığı bir fermanla Meclis-i Mebusan’ı toplantıya çağırmış, böylece II. Meşrutiyet dönemi başlamıştır. 31 Mart 1909 olayından sonra Abdülhamit tahttan indirilerek yerine Mehmet Reşat (1909-1918) getirilmiştir.

II. Meşrutiyet, Osmanlı tarihinde ilk kez, bir ölçüde tabandan gelen, bir anayasacılık hareketi olmuştur. 1909 yılında yapılan düzenlemelerle Kanun-u Esasi’nin en önemli kurumu, artık padişah değil, Meclis-i Mebusan’dır. Padişah tahta çıktığında, Meclis-i Umumi önünde anayasaya, şeriata, vatana ve millete bağlılık andı içecektir. Taht ödenekleri artık yasayla verilecektir. Başka bir deyişle, padişah harcamaları parlamentoca denetlenecektir. Öte yandan, padişahın Meclis-i Mebusan’ı dağıtma yetkisi kısıtlanmış, dağıtma halinde yeni toplantının en geç üç ay içinde yapılması hükme bağlanmıştır. Kanun-u Esasi’nin 113. maddesinin sürgün hükmü yürürlükten kaldırılmıştır.⁶⁵⁹

Meclis’in ağırlık kazanmasıyla birlikte 1909’dan itibaren, temel hak ve özgürlüklerde önemli bir genişleme olmuştur. Osmanlı’da ilk kez, toplantı ve

⁶⁵⁹ Eroğul, 2009: 228.

dernek hakları tanınmış, basına sansür uygulanması yasaklanmıştır. Ayrıca, postadaki evrakın yargıç kararı olamadan açılmayacağı kabul edilmiştir.⁶⁶⁰

Ancak, diğer yandan, 1909'da yapılan yeni düzenlemelerle, devletin şer-i niteliği artırılmıştır. Özellikle, tutuklama ile cezalandırmanın, yasaya dayandırılması yanında şeriata da dayandırılabilceğinin anayasada belirtilmiş olması bu açıdan önemlidir. Aslında devletin şer-i niteliğinin artırılışına ilişkin hükümler, II. Abdülhamit döneminden itibaren başlamıştır. Abdülhamit bir yandan ülkede hegemonik etkisini güçlendirebilmek, diğer yandan ülke dışındaki Müslümanlara karşı halifelik sıfatını, Alman çıkarlarını da korumaya dönük olarak, kullanmak için, devlet ve toplum yaşamında dinin etkisini artırmaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki'nin önyak olduğu yeni anayasadaki dini ilkelere yönelik de buna benzer gerekçelere dayanmaktadır. Şer-i ilkelerin ön plana çıkarılması, İttihatçıların Almanlara yakınlığına da uygun olup, Hristiyan öğeleri dağılmakta olan⁶⁶¹ imparatorluğun geri kalan bölümlerini bütünlük içinde tutmanın bir aracı olarak düşünülmüştür.⁶⁶²

Devletin şer-i niteliğini artırmaya dönük düzenlemeler yanında, bu dönemde adliye ve eğitim sistemlerinin daha fazla laikleştirilmesi ve ulemanın konumunun biraz daha zayıflatılması açısından önemli adımlar atılmıştır. Örneğin, 1916'da *Şeyhülislâm* kabineden çıkarmış ve ertesi yıl Şeyhülislâm'ın

⁶⁶⁰ A.g.e.sy. 229.

⁶⁶¹ Meşrutiyet'in ilanının üzerinden henüz üç ay geçmeden, 5 Ekim 1908'de, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, 6 Ekim'de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i topraklarına katmış ve aynı tarihte Girit Yunanistan ile birleşmiştir.

⁶⁶² Eroğul, 2009: 229.

yetki alanı her bakımdan sınırlanmıştır. 1917'de şer'îye mahkemeleri, Adliye Nezareti'nin denetimi altına verilmiş, medreseler Maarif Nezareti'ne tâbi kılınmış ve *vakıfları* yönetecek yeni bir Evkaf Nezareti oluşturulmuştur. Aynı zamanda medreselerin öğretim programı yenileştirilmiş hatta medreselerde Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunlu hale getirilmiştir.⁶⁶³

Hukuk alanında yapılan düzenlemeler sonucunda yalnızca aile hukuku alanı şeriatın nüfuzu içinde kalmıştır. Ancak bu alanda da bazı düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. 1913'te Alman yasasını esas alan yeni bir miras yasası uygulamaya konulmuş, 1917'de şer'îye mahkemelerindeki yargılama usulünü düzenleyen bir yasa yürürlüğe girmiş ve bir kararname ile bütün Osmanlı tebaası için, İslam'ın tanınan dört büyük mezhebinin hükümlerinden yapılmış modern bir seçme üzerine oturtulmuş bir aile hukuku getirilmiştir. Söz konusu kararname gayri müslimler için de bazı özel düzenlemeler içermiştir.⁶⁶⁴

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, liberal denebilecek bir anayasa oluşturulmuş, 1912 yılında, İttihat ve Terakki karşısında, güçlü bir muhalefet partisi, Hürriyet ve İtilaf doğmuş; 1908, 1912 ve 1914 yıllarında, baskıcı bir çerçevede de olsa, üç kez genel seçim yapılmış,⁶⁶⁵ ilk sendikalar kurulmuş, ilk yaygın grevler gerçekleşmiş, ilk sol partiler ortaya çıkmış, kadın hakları ilk kez yayın yoluyla

⁶⁶³ Zürcher, 2006: 177.

⁶⁶⁴ A.g.e.sy. 177, 178.

⁶⁶⁵ II. Meşrutiyet dönemi, büyük ölçüde İttihat ve Terakki Fırkası'nın buyurganlığı altında geçmiştir. Fırka önceleri işleri perde arkasından yönetmeyi yeğlemiş, hatta Temmuz 1912 ile Ocak 1913 arasında siyasal erkten tamamen uzaklaştırılmış; ancak 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği Bab-ı Ali baskını (hükümet darbesi) ile yönetime açıkça el koymuştur (Eroğul, 2009).

savunulmaya başlanmış, dilde sadeleştirme hareketi gelişmiş, kısacası, imparatorluğun toplumsal ve ideolojik yapısında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Ancak bu dönem aynı zamanda Osmanlı'nın yarı sömürgeleşme sürecinin son halkasını oluşturmuş, bu dönemde siyasal parçalanma ve toprak kayıpları da olabildiğine sürmüştür.⁶⁶⁶

3.8.1.Jön Türkler ve İttihat Terakki

Abdülhamit iktidarına yönelik olarak, edebiyat alanındaki tepkiler bir kenara bırakılırsa, başlıca üç çevrede siyasal nüveleşme doğmuştur. Birincisi yüksek öğretim okullarında, özellikle Tıp ve Harp okulundaki öğrenciler arasında başlayan gizli cemiyet kurma girişimleri, ikincisi, üyelerinin çoğu subay olmakla birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler (cuntalar) ve üçüncüsü de, Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmalarıdır. Bunların hepsi birden yanlış bir adlandırmayla “Jön Türk” olarak nitelenmektedir.⁶⁶⁷

II. Meşrutiyet öncesinde “Jön Türk” olarak isimlendirilen çevreler içerisinden, özellikle siyasal hareket gücü bakımından farklılaşan Osmanlı İttihat

⁶⁶⁶ Eroğul, 2009: 230, 231

⁶⁶⁷ Berkes'e göre, Abdülhamit iktidarına karşı gelişen farklı düşünsel ve siyasal hareketlerin “Jön Türk” kavramıyla ele alınması doğru değildir. Fransızca *Jeune Turc* teriminden bozma olan Jön Türk kavramının, Abdülhamit'e muhalefet eden farklı kesimleri tanımlayan bir ortak kavram gibi kullanılması, bunların Avrupalılarca “gençlik akımı” çerçevesinde görüldüklerini ve bunlar arasındaki düşünsel farkların önemsiz ya da kişisel gibi görüldüğünü anlatır. Oysa, “gençlik akımı”nın (jeune'lüğün) Batı'daki kullanımında, devrimcilik, ulusçuluk ve liberallik özellikleri göz önüne alındığında, 1908'e kadar, Jön Türk olarak isimlendirilenlerin hemen hiç birinin bu özellikleri taşımadığı söylenebilir (Berkes, 2007: 390).

ve Terakki Cemiyeti⁶⁶⁸ ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu cemiyetin kuruluş sürecine bakıldığında; 1889 yılına gelindiğinde, daha önce Abdülaziz iktidarı döneminde Tanzimat dönemi politikalarına ve/veya bu politikaların başarısızlığına karşı harekete geçen bir dizi aydının oluşturduğu Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne benzer ama daha aktif bir şekilde yeni bir siyasal dernek (İttihat-ı Osmani), Mayıs 1889'da Askeri Tıbbiye'de kurulmuştur. Derneğin ismi daha sonra 1894 yılında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir.⁶⁶⁹

Cemiyet, Ermeni bağımsızlık hareketleri dernekçi ve komitacı bir tarzda gelişmeye başladığında daha etkili bir siyasal aktör olabilmek ve böylelikle ülkenin bütünlüğünü koruyabilmek için, ki bu dönemde devletin sonunun geldiği, 93 Harbi sonrasına benzer bir siyasal manzara ortaya çıktığı izlenimi yaygındır, harekete geçmiş, ilk defa bildiri dağıtmaya, bir yandan Ermenilerin “küstahane hareketlerine teessüf” ederken bir yandan da Ermeni ayrılıkçılığının siyasal

⁶⁶⁸ 1889'a kadar Abdülhamit mutlakiyetine karşı örgütlü bir çalışma olmamıştır. 1889 yılında Askeri Tıbbiye'nin 5 öğrencisi, İshak Sükutî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali, İttihad-ı Osmani adında gizli ve hücre usulüyle çalışan bir örgüt kurmuştur. Yine 1889 yılında Bursa Maarif Müdürü olan Ahmet Rıza, 100. Yıl şerefine Paris'te açılan dünya sergisini ziyaret etmek için bu şehre gitmiş ve burada kalmaya karar vermiştir. Rıza Paris'ten Abdülhamit'e çeşitli sorunlar hakkında layiha yazıp göndermiş ve pozitivizmle ilgilenmeye başlamıştır. Daha sonra İttihad-ı Osmani ile temas kuran Rıza, pozitivizmin düsturu olan “düzen ve ilerleme” den esinlenen İttihat ve Terakki (İT) adını onlara benimsetmiştir (Akşin, 2001).

⁶⁶⁹ 1890 yılında yapılan İttihat- ı Osmani Nizamnamesi'ne göre; “mevcut hükümetin adalet, eşitlik, hürriyet gibi insan haklarını ihlal eden ve bütün Osmanlıları gelişmeden alıkoyarak vatani yabancı tahakkümüne düşüren idare tarzına karşı İslam ve Hristiyan vatandaşlarımızı uyarmak amacıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan oluşan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir” (Lewis, 2008: 285).

iktidarın “zulüm, istibdat ve idaresizlikten” ileri geldiği belirterek daha etkili bir siyasal eleştiri yapmaya başlamıştır.⁶⁷⁰

Cemiyetin düşünsel köklerine bakıldığında, Askeri Tıbbiye’de 19. Yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisini görmek mümkündür. Askeri Tıbbiye öğrencileri kendilerine okutulan derslerin gereği olarak yaşamı Allah’ın iradesinin bir ürünü olmaktan ziyade biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmektedirler. 19. Yüzyılda tıbbi bir bilim haline getirmekte öne çıkan bilim insanlarından Claude Bernard’ın düşünceleri, öğrencisi ve Askeri Tıbbiye hocaları olan Şakir Paşa yoluyla Osmanlı’ya ulaşmıştır. Bu materyalist düşünsel temelin cemiyetin kurucularını etkilemiş olduğu söylenebilir. Bu açıdan, aynı paralelde hareket eden pozitivist Ahmet Rıza Bey’in İttihat ve Terakki’nin ilk liderlerinden biri olması rastlantı sayılamaz.⁶⁷¹

Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik gibi kişilerin aynı okuldan yetişmeleri ve dindar bir kişi olarak Abdullah Cevdet’in kısa eğitim sürecinin sonucunda biyolojik materyalizmi benimsemesi de rastlantı olarak değerlendirilemez. Yoğun bir çeviri faaliyeti içinde de bulunan Abdullah Cevdet’in amacının da Ansiklopedistler gibi halka o döneme kadar duymadıkları belli bazı kavramları açıklayarak onları uyandırmak olduğu göz önünde

⁶⁷⁰ Akşin, 2002.

⁶⁷¹ Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, 2004, İstanbul, sy. 98, 99.

bulundurulduğunda onun modern aklı örnekleyen tipik batıcı aydın tavrına sahip olduğu söylenebilir.⁶⁷²

Düşüncelerini yaymak üzere, “İçtihat matbaası”nı kuran Abdullah Cevdet, bu yayın hareketini ölümüne kadar sürdürmüştür. Bu dergi II. Meşrutiyet sonrasında İslam dininin eleştiriye uğratıldığı ilk Osmanlı dergisidir.⁶⁷³

3.8.2. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Eğitim Düşüncesi

1908 siyasal hareketinin getirdiği canlı siyasal yaşantı içinde eğitim sorunları da önemli yer tutmuştur. Eğitime ilişkin strateji sorunları, eğitim felsefeleri, siyasal gündemin ön planda tartışılan konuları arasında yer almıştır. Ayrıca ülke içinde yaşanan hızlı politizasyon sürecinden yüksek öğretimdeki öğrenciler öncelikle etkilenmişler ve bu süreci etkilemişlerdir.⁶⁷⁴

Bu dönemde, özellikle Balkan yenilgisinden sonra, ülkenin eğitimle kurtulabileceğine dair genel bir düşünce oluşmuştur. Gazeteler, dergiler ve diğer yayınlar eğitimin öneminden bahsetmektedir. Bu dönemde İstanbul Darulmuallim Mektebinin çıkardığı Tedrisat-ı İptidaiye dergisi, milli eğitime ilişkin Ziya Gökalp’in yazılarının da yayınlandığı Muallim dergisi, Satı Bey’in Terbiye

⁶⁷² Hanioglu, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Nesriyat, 1968, İstanbul.

⁶⁷³ A.g.e.

⁶⁷⁴ Tekeli ve İlkin, 1999: 84.

dergisi, Selim Sırrı Bey'in Terbiye ve Oyun dergisi eğitim sorunlarının tartışıldığı önemli dergilerdir.⁶⁷⁵

II. Meşrutiyet aydınları, Osmanlı Devleti'nin uğradığı ağır Balkan yenilgisini Fransa'nın 1870 bozgununa benzetmiştir. Nasıl Fransız eğitimcileri, bu yenilginin sebeplerini Prusya'nın yurtseverlik duygularını harekete geçiren eğitim sistemiyle ilişkilendirmişlerse Osmanlı aydınları da benzer bir şekilde, Balkan yenilgisinin nedenlerini eğitim sisteminde aramaya başlamıştır. İsmail Hakkı, Ethem Nejat, İbrahim Hilmi gibi çok sayıda aydın, "daha dünkü tebamız" Bulgarlar ve Sırların nitelikli ve yurtseverlik duygusu aşıl原因an eğitim sistemlerinin bu zaferde etkili olduğunu öne sürmüşlerdir.⁶⁷⁶

Örneğin Balkanlarda öğretmenlik yapan ve bu milletleri iyi tanıyan Ethem Nejat'a göre,⁶⁷⁷

[B]iz aheste ve mazlum biçimde yürürken memleketimizde neler oldu. Rumeli ve Makedonya muallimleri ne inkılaplar yaptılar... O mekteplerin hocaları fikri ve sosyal bir inkılap yaparken öte yandan dağlarda gezen çetelerin akıl yoldaşydı. (...) Bizim köylerde elle yazılmış yazıları okuyamayan köy hocaları görev yaparken, kasabalarda milliyetten, Türklükten bahsi ayıp sayan daha yüksek derecede seviyesiz miskin muallimler yüksek tabakanın çocuklarını terbiye ederken Makedonya muallimleri daha kaba ve cahil olan Gayrimüslim köyleri insan yaptılar.

⁶⁷⁵ Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Ahmed Halid Kitabevi, Ankara, 1932.

⁶⁷⁶ Üstel, Füsun, "**Makbul Vatandaş**"ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim, İstanbul, 2004,

⁶⁷⁷ Akyüz, **a.g.e.**, sy.253

Onlara seciye, fikir ve emel verdiler. Sonuç ne oldu? Bizim hocalar mağlup, onlarınki galip! Savaşı onlara kazandıran mektepleri, terbiyeleridir.

Bu dönemde ön plana çıkan birinci reform stratejisi sorunu maarif sisteminin 1869'da kurulan yapısının nasıl yeniden düzenleneceği olmuştur. İkincisi ise reformun eğitim sisteminin hangi kademesinden başlatılacağı meselesidir ve bu yoğun tartışmalara konu olmuştur.⁶⁷⁸ Bir diğer reform stratejisi sorunu, mahalli dillerle eğitime izin verilip verilmeyeceği ile ilgili olmuştur. Osmanlı'da Müslüman olmayan milletler öteden beri kendi dillerinde eğitim yapmaktadırlar. Ancak şimdi Müslüman olanların hangi dilde eğitim yapacakları sorusu gündeme gelmeye başlamıştır. Bu sorun medrese eğitimi sırasında, eğitim dili Arapça olduğu için, ortaya çıkmamış ancak eğitim sistemi gelişerek, medrese dışı bir okul sistemi Türkçe eğitim verecek şekilde kurulmaya başladığında ve bu gelişmeler İstanbul dışına yayıldığında önemli bir sorun olarak belirmeye başlamıştır.⁶⁷⁹

II. Meşrutiyet dönemi eğitimde kurumsal ve yasal düzenleme ve uygulamalara bakılacak olursa; II. Meşrutiyet'le birlikte Meclis-i Kebir-i Maarif, 1 başkan ve 5 üyeden kurulu daimi bir Encümen halinde düzenlenmiş ve Maarif Nezareti de aşağıdaki daireler halinde yeniden teşkilatlandırılmıştır: 1) Tedrisat-ı Tâliye 2) Tedrisat-ı İptidaiye 3) Mekâtib-i Hususiye 4) Tahrirat (yazı işleri) 5)

⁶⁷⁸ Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Maarif alanında Tuba ağacına benzer şekilde, "ıslahat ve teşkilata, teşkilatı iptidaiyeden değil, tedrisatı aliyeden başlamak lazım geleceğini" savunmuştur. Yani Emrullah Efendi'ye göre, reform süreci üst düzeydeki eğitim kademelerinden aşağıdakilere doğru olmalıdır. Darülmuallimin Müdürü Satı Bey ise bunun tersini savunmuştur. Bu dönemde eğitim alanındaki yeniden yapılandırmanın her iki yönden başlanan karmaşık bir seyir izlediği söylenebilir.

⁶⁷⁹ Tekeli ve İlkin, 1999: 84.

Muhasebat 6) Sicil 7) İstatistik 8) Levazım 9) Evrak. 1910'da bir Tedrisat-ı Âliye Dairesi ile Kütüphaneler Müfettişliği kurulmuş ve Maarif Nezareti müfettişleri Meclis-i Kebir-i Maarife bağlanmıştır.⁶⁸⁰

Balkan Savaşı'ndaki ağır yenilginin etkisiyle eğitim alanındaki çalışmalara hız verilmiş ve 1913 tarihinde ilkokullar üzerinde düzenleme yapan “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu-i Muvakkat”ı çıkarılmıştır. Bu kanun “geçici” adıyla çıkarıldıysa da zaman içinde bir takım değişiklikler geçirmekle birlikte 48 yıl süre ile Türk İlköğretim Sisteminin yasal omurgasını oluşturmuş, asıl olarak 1961 tarihli İlköğretim Eğitim ve Öğretim Yasası'na kadar yürürlükte kalmıştır.⁶⁸¹

Gözlerin ilköğretime çevrildiği bir dönemde çıkarılan bu kanun, eğitim açısından bir dönüm noktasıdır. Kanunun çıkarılmasından önceki dönem, İttihat Terakki'nin eğitim politikasında “arayış” dönemi olarak nitelenir.⁶⁸² Kanuna kaynaklık eden metin Meşrutiyet döneminin ünlü eğitim insanı ve Maarif Vekili Emrullah Efendi'nin Fransız Maarifini inceledikten sonra, 1909'da hazırladığı, 3 fasıl ve 220 maddeden oluşan ve bütün maarif meselelerini bir bütün olarak ele alan Maarif-i Umumiye Kanun Layihası'dır. Bu layiha bütün olarak kanunlaştırılmadığı için zorunlu ve parasız eğitimi öngören ilköğretime ait

⁶⁸⁰ Akyüz, 1985: 264.

⁶⁸¹ Çağlar, Adil, “75 Yılda Cumhuriyet'in İlköğretim Birikimi” 75 Yılda Eğitim İçinde, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1999, sy.129.

⁶⁸² Üstel, 2004: 33

bölümü tasarı şeklinde meclise sunulup 101 maddelik Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-u Muvakkatı adı ile 1913 yılında kabul edilmiştir.⁶⁸³

Kanun, okulların örgütsel yapısı bakımından da önemli bir değişiklik getirmiştir: İptidaî ve rüşdî adlarıyla kurulmuş olan okullar birleştirilmiş ve Mekâtib-i İptidaiye-i Umumiye adını almışlardır. İlköğretim bu şekilde 6 yıl olarak düzenlenmiş ve her biri 2 yıl süreli üç dereceye ayrılmıştır: Devre-i İptidaiye, Devre-î Vasatiye, Devre-i Âliye.⁶⁸⁴

Bu dönemde orta öğretim alanında değişiklikler özellikle idadilerde gerçekleşmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin açılmasını hükme bağladığı, ancak bir türlü açılmayan sultaniler, on iki vilâyet merkezindeki idadilerin adı sultaniye çevrilerek açılmıştır. Sultanilerin sayısı aynı yöntemle I. Dünya Savaşı yıllarında 50'ye ulaşmıştır. İlk kız İdadisi 1911'de İstanbul'da açılmış ve bu okul 1913'te İstanbul İnas (kız) Sultanisi adını almıştır. İstanbul dışında İnas Sultanisi yoktur. Meşrutiyet döneminde sultaniler, ilköğretim üzerinde 4 ya da 6 yıl öğretim yapan ortaöğretim kurumları olarak örgütlenmiştir.⁶⁸⁵

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yüksek öğretim alanında gerçekleştirilen düzenlemelere bakılacak olursa; bu dönemde Darülfünun yeniden ele alınmış ve 1912 yılında İstanbul Darülfünun'u adıyla modern üniversiteye dönük olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu Darülfünun Ulum-u Şeriye, Ulum-u Hukukiye,

⁶⁸³ Koçer, age, sy. 70

⁶⁸⁴ Akyüz, 1985: 243.

⁶⁸⁵ A.g.e.sy. 246 - 249.

Ulum-u Tıbbiye, Fünun ve Ulumu Edebiye olmak üzere beş şubeden oluşmaktadır.⁶⁸⁶ İstanbul Darülfünun'u öğrencilerden alınan öğretim ücreti yanında devletin Darülfünun'a aktardığı ödenek, hibe, bağış gibi gelirlerle finanse edilmiştir. Bu dönemde, daha önceki Darülfünunlarda öğretim ücretine yapılan önsel ve ağırlıklı vurgu, devletin hizmet sorumluluğuna dolayısıyla çeşitli muafiyetle kolaylıklar yanında kamusal fon kullanımının öne çıkmasına dönük olarak değişmeye başlamıştır.

İttihat ve Terakki Partisi'nin darülfünunda yapmak istediği yenileştirme çabalarının somutlaştığı metin olarak değerlendirilebilecek olan 21 Ekim 1919 tarihli Darülfünun-u Osmani Nizamnamesi Türkiye'nin de ilk üniversiter anlamda mevzuat metni olmuştur. Bilimsel özerklik kavramı ilk kez mevzuata girmiş,⁶⁸⁷ yönetsel özerklik de bir ölçüde düzenlemeye konu olmuştur.⁶⁸⁸

II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlılar ticaret ve zanaata özendirilmiş ve bu amaca yönelik meslek okullarının açılmasına hız verilmiştir. Kondüktör Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Rüşumat Memurları Mektebi, Dişçi Mektebi, Tabip Muavinleri Mektebi gibi meslek okullarında Müslüman-Türk unsur eğitilerek o güne değin yabancıların çalıştırıldığı kuruluşlara Osmanlı vatandaşlarının yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Öte yandan, 1908'den sonra, Osmanlı eğitim sisteminde ticaret dersleri ağırlık kazanmıştır. Gece okulları

⁶⁸⁶ Hatiboğlu, 2000: 45,46.

⁶⁸⁷ Madde 2: Darülfünun bilimsel özerkliğe (ilm-i muhtariyete) sahiptir.

⁶⁸⁸ Hatiboğlu, 2000: 67.

açılarak akşam dersleri verilmiş, kadınlar için özel ticaret kursları düzenlenmiştir.⁶⁸⁹

Yine bu dönemde, çırak mektepleri açılmış, geçimini çalışarak kazanmak zorunda kalan çocukların geceleri eğitimlerini sürdürmeleri için adımlar atılmıştır. Ocak 1918'de, Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de olmak üzere, İstanbul'da sekiz çırak mektebi bulunmaktadır. Savaşın son yılında Çırak Mektepleri Müdüriyet-i Umumisi, devam ve sınav yükümlülüğü olmaksızın, çırak mekteplerinde serbest dersler verilmesi ve kız çocuklar için inas çırak mekteplerinin açılması hazırlığı içerisine girmiştir. Gerek erkek işgücünün savaş nedeniyle azalması, gerekse de kadın hakları hareketinin giderek yaygınlaşması sonucu kadınlara da ticaret dersleri verip iş yaşamına atılmalarını sağlamak amacıyla Ticaret Mekteb-i Alisi tarafından İnas Darülfünunu'nda bir şube açılmış, başvuruların yüzü geçmesi üzerine buna ikinci bir şube eklenmiştir.⁶⁹⁰

Bu dönemde açılan diğer mesleki ve teknik okullar şunlardır:⁶⁹¹

Polis Mektebi (1909)

Maliye Memurları Mektebi (1909)

Belediye Memurları Mektebi (1911)

Evkaf Memurları Mektebi (1911)

Sıhhiye Memurları Mektebi (1912)

Amelî Ticaret Mektepleri (1913'den sonra vilâyetlerde açılmıştır)

⁶⁸⁹ Toprak, 1982: 81.

⁶⁹⁰ A.g.e.sy. 82,83.

⁶⁹¹ Akyüz, 1985: 252.

Darülbeydi (Tiyatro Mektebi) (1914)

Orman Ameliyat Mektebi (1915)

Darüelhan (Konservatuvar) (1916)

Darüleytamlar (Yetim Yurtları) (1914)

Meşrutiyet döneminde hem nitelikli, hem de çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi fikri önem kazanmış, bu yolda bazı uygulamalara gidilmiştir. Temmuz 1908'den hemen sonra taşrada 30 Darülmuallimîn açılmıştır. 1913-1914 ders yılında ise taşrada 21 Darülmuallimîn bulunmaktadır. Bakanlığın “kesin bilgi” aldığı 16'sında 61 yönetici ve 162 öğretmen görev yapmakta ve 1.550 öğrenci okumaktadır.⁶⁹²

II. Meşrutiyet döneminde Müslümanların, Hıristiyanların ve yabancıların özel öğretim alanındaki faaliyetlerine bakılacak olursa; II. Meşrutiyet'ten sonra Müslümanlar (kişiler, cemiyetler ve şirketler) tarafından açılan özel okullarda bir ölçüde ilerleme olmuştur. Bu sırada “Osmanlı İttihat Mektepleri”, “Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti” ve “Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye” kurulmuştur.⁶⁹³ Genel olarak değerlendirildiğinde Müslümanlarca açılan özel okullar sınırlı sayıda kalmış ve önemli bir varlık gösterememiştir. Hıristiyanlar ve yabancı okulları içinse durum farklıdır. 20. Yüzyılın başında yapılmış bir saptamaya göre,

⁶⁹² A.g.e.sy. 259.

⁶⁹³ 23 Eylül 1913 tarihinde yayımlanan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın 2. maddesinde, “*Tahsil-i iptidai mekâtib-i iptidaiye-i umumiyyede veya mekâtib-i hususiyede veyahut ebeveyn veya hususî muallimler tarafından aile nezdinde gösterilir*” denilmekle, özel öğretime yer verilmiştir. Hatta 7. maddede bu ifade yenilenmiştir: “*Tedrisat-ı iptidaiyeye mahsus olan müessesat ya umumî veya hususidir.*” Kanun'un 91. maddesi, özel okulların denetimi için müfettişlikler kurulmasını öngörülmektedir. Kanun'da yabancı özel okullar ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır (Koçak, 1985: 489).

Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ile yabancılar tarafından açılmış özel okul sayısı 10.000, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 500,000 civarındadır⁶⁹⁴

I. Dünya Savaşı sırasında 1915'te yayımlanan Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi'nin 1.maddesinde mekâtib-i hususiye, "masârifi efrâd tarafından ve hükümetçe tanınmış Türkiyeli cemaat, cemiyet ve şirketler cânibinden temin olunarak açılan mektepler" biçiminde tanımlanmaktadır. 3. maddede "cemaat" sözünden ne anlaşılması gerektiğine işaret edilmektedir. 6. maddede ise, bu okullardaki Türkçe öğretim vurgulanmaktadır. Talimatnâme gayrimüslim Osmanlı uyruklarına ait özel okulları da kapsamına almıştır. Talimatnâme ile yabancı cemaat, cemiyet ve şirketlerin kendi adlarına okul açmaları yasaklanmaktadır. Yabancıların özel okul açabilmeleri için, okulun açılacağı yörede "devlet-i metbuaları tebaasından mektebe ihtiyaç gösterecek raddede nüfus mevcut olmak ve o devletin ülkelerinde Türk tebaasının mektep açmasına müsaade usulü câri bulunmak" gerekmektedir.⁶⁹⁵

I. Dünya Savaşı'na girilmesi ile birlikte İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus okullarına hükümetçe el konulmuş ve bu okullar faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır. Bu okulların binalarına resmi devlet okulları taşınmıştır. Müttefik devletlerinin okulları ise, faaliyetlerine serbestçe devam edebilmişlerdir. Ancak bu durum Mütareke'ye dek sürmüştü ve bundan sonra yabancı okullar yeniden eski serbestliklerine kavuşmuşlardır. Nitekim Sevr Antlaşması, yabancı

⁶⁹⁴Koçak, 1985

⁶⁹⁵A.g.e.sy. 489.

okulların mutlak özerkliğini kabul etmekte ve “Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi”ni de yürürlükten kaldırmaktadır. Gayrimüslimlere ait özel okullar ile yabancı okullar sorunu kesin olarak 1923 Lozan Antlaşması ile çözülebilmiştir. Bundan sonra söz konusu okullar üzerinde devlet denetimi kurulmuştur.⁶⁹⁶

II. Meşrutiyet Dönemi’nde eğitimin içeriğine yani müfredata ve eğitim yöntemlerine ilişkin çeşitli tartışmalar da gündeme gelmiştir. Öğrenci hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecektir? Bu konuda Abdülhamit döneminin “terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mahasin kazanmaları için çocuklara ilerdeki mesleğini tayin ve talim etmektir” şeklinde ifade edilebilecek eğitim görüşü yerine Satı Bey’in savunduğu, ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen, bireyin uygulamalı şekilde kendini gerçekleştirmesini hedefleyen, o dönemde olabildiği kadar laik, ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemi üzerinde durulmuştur. Satı Bey’in yaklaşımı İttihat ve Terakki içinde kısmen uygulama olanağı bulmuştur.⁶⁹⁷

Literatürdeki sınıflandırma ile II. Meşrutiyet dönemi düşünce hareketleri Batıcılar, Osmanlıcılar, İslamcılar ve Türkçüler olarak ele alınacak olursa bunların eğitim yaklaşımları da benzer bir şekilde sınıflandırılabilir. Batıcıların eğitim görüşlerini dile getirenlerin öne çıkan isimleri Tevfik Fikret ve Satı Bey olmuştur. Onlara göre modernleşmek için eğitim yoluyla yeni bireyler yetiştirilmeli, bunun için de “memur zihniyetli” bireyler yetiştiren geleneksel

⁶⁹⁶ A.g.e.sy. 490.

⁶⁹⁷ Tekeli ve İlkin, 1999: 85.

eğitimin aksine kendi girişimleriyle hayatta başarılı olabilecek bireyler yetiştirmeye dönük Batıcı bir eğitim sistemi yaratılmalıdır.

Satı Bey, “Fenn-i Terbiye” adlı eserinde, milletlerin kaderine etki eden en önemli faktörlerin birinin eğitim olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Balkan devletlerinin bağımsızlıklarını hazırlayan ve sonuçlandıran en önemli etken o ülkelerde açılan ilkokullardır. Yine aynı eserinde Satı Bey eğitimin amacını şöyle açıklamaktadır: “Eğitim, bir insanın bütün yeti ve yeteneklerini, gerek kendinin ve gerekse başkasının mutluluğunu sağlayacak şekilde geliştirmelidir.”⁶⁹⁸

Dönemin eğitimcilerinin birçoğu, eğitimi Osmanlılık idealine göre düzenlemek yanlısıdır. Örneğin, dönemin Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi’ye göre, “meşrutî bir hükümette terbiyenin esası hürriyettir. Hürriyet ilimle kaimdir. Bilgisizlikle hürriyet bir arada durmaz. “Hürriyet maarifin vezn-i ta’dilidir.” Eğitim din hükümlerine ve vatan menfaatlerine uygun olmalıdır. Öğrencilere ahlaki ve dini eğitimin yanı sıra, şahsi ve medeni hayat savaşından daima galip çıkacak şekilde uygulamalı bilgiler verilmelidir.”⁶⁹⁹

İslamcılar, Balkan yenilgisinde Balkan ülkelerindeki okulun ve öğretmenlerin büyük payı olduğunu düşünerek, yenilginin yarattığı hava içinde bütün eğitimin İslamlık temeli üzerinde yükselmesi ve okul programlarında din derslerinin artırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir.

⁶⁹⁸ Cavit Binbaşıoğlu, **Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma**, MEB, 1995, İstanbul.

⁶⁹⁹ Ergün, Mustafa, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, Ankara, Ocak Yayınları, 1996.

Türkçüler ise eğitimin “milli” olması gerektiğini savunmuşlardır. Türkçülüğün önde gelen savunucularından Ziya Gökalp İttihat Terakki Cemiyeti Kongresi’nde eğitimin milli olması gereğini şöyle gerekçelendirmiştir:

Türkiye’de vatan için zararlı adamlar medrese yahut mektepten nasibini alan adamlardır. (...) medrese ve mektep terbiye ettiği kişilerin ahlak ve seciyesini bozuyor. Bunun sebebi tekdir. Diğer milletlerin maarifi milli olduğu halde bizim maarifimizin kozmopolit oluşudur. (...) Maarifin birinci kısmı olan marifetler her şeyden önce milli olmalıdır.⁷⁰⁰

İttihat ve Terakki’nin ideolojisini imparatorluğun içinde bulunduğu koşullara göre sürekli olarak yeniden formüle eden partinin ideologu Ziya Gökalp partinin eğitim alanındaki yaklaşımını da belirlemeye çalışmıştır. Ziya Gökalp çocuğun toplum için yetiştirilmesini; toplum içinde erimesini ve toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemekte, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtarılması arayışlarına bir çözüm olarak geliştirdiği “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” ideolojik çerçevesini eğitim alanına da uygulayarak talim ve terbiyeyi birbirinden ayırmaktadır. Gökalp’e göre, Talim fenni bilgilerin çocuklara öğretilmesidir. Bunun için çağdaş olmalıdır. Terbiye ise ahlaki ve milli değerlerin çocuklara aktarılmasıdır. Dolayısıyla İslami ve milli olmalıdır.⁷⁰¹

II. Meşrutiyet dönemi eğitimle yurttaşlık politikaları arasında güçlü bir bağın kurulmaya başlandığı dönemdir. İsviçre, Belçika, Almanya, Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Amerika gibi ülkelerde merkezi otorite, çevredekiler

⁷⁰⁰ Koçer, a.g.e., sy.178,179.

⁷⁰¹ A.g.e.sy. 85.

için bir siyasi aidiyet ve sadakat duygusu geliştirmek amacıyla 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren okulda vatandaş eğitimine önem vermişlerdir. Meşrutiyet eğitimcileri de bu ülkelerden 50 yıl sonra bu eğitimin gerekliliğine kanaat getirmiştir.⁷⁰²

II. Meşrutiyet'in reformcu aydınları, özellikle Fransa'daki gelişmeleri yakından izlemişlerdir. Bu dönemde, modern merkezi devletin siyasal öznesi olan vatandaşın inşasında okula ve özellikle de ilkokula tanınan rol açısından Fransa örnek alınmıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği değerler sistemi doğrultusunda yeni nesiller yetiştirme politikası ilköğretime ilgiyi artırmıştır.⁷⁰³

II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı toplumunu, devletin çöküşüne son verecek bir yurttaşlar topluluğu haline getirme hedefinin aracı eğitim olarak görülmüştür. Dönemin Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi'nin çabasıyla ders programlarının “çocuk tabiatı ve ilm-i terbiye nazariyelerine dayandırılması” amacı doğrultusunda, “Malumat-ı Medeniye”, El İşleri, Resim, Musiki gibi dersler ibtidai mekteplerin müfredat programlarına eklenmiştir.⁷⁰⁴

Eğitim alanında yapılan ilk uygulamalardan biri olan müfredata “Malumat-ı Medeniye” dersinin konulması, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin anlamını açıklar niteliktedir. Zira, II. Meşrutiyet “tebaa-yı şahanenin vatandaşlık merhalesine

⁷⁰² Üstel, 2004: 27, 35

⁷⁰³ A.g.e., sy. 30.

⁷⁰⁴ A.g.e.

yükselişidir.”⁷⁰⁵ Dersten temel beklenti Meşrutiyet rejiminin kurumlarına bağlılığı telkini ve yeni toplum projesinin değerlerinin içselleştirilmesidir.⁷⁰⁶

II. Meşrutiyet eğitimcilerinin müfredat programlarına eklenen Malumat-ı Medeniye, Tarih, Coğrafya gibi derslere önem vermesinde demografik faktörlerin de etkili olduğu söylenebilir. Osmanlı, çeşitli etnik unsurlardan meydana gelmekte ve dolayısıyla egemenler ortak bir millet ve vatan bilinci oluşturma problemiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Toplumdaki çeşitlilik 19. Yüzyılda alınan göçlerle de desteklenmiştir. Göçler, Anadolu ve Rumeli coğrafyasında Müslümanların sayısını artırdığı gibi, Çerkez, Boşnak, Giritli, Rumelili gibi dar çerçeveli kimliklerin ötesinde, çok daha geniş modern siyasi anlamı, “milli” bir Osmanlı-Müslüman kimliğinin geliştirilmesini gerekli hale getirmiştir.⁷⁰⁷

Müslümanlardan oluşan bu yeni Osmanlı toplumu, belirli farklılıkları bünyesinde taşımaktadır. Devlet sayesinde Türkçe konuşan, ancak ailelerinde ve topluluklarında kendi mahalli lehçelerini ve dillerini kullanan bu insanlar yerli halkla veya daha önce gelmiş göçmenlerle kaynaşarak yeni tipte bir millet oluşturmaktadır. Bu millet, farklı Müslüman etnisite ve dil gruplarından oluşan fakat bu farkların üstünde yeni bir kimliğe sahip bir ümmet millet niteliği göstermektedir. Bu dönemdeki Osmanlıcılık bu kimliğin belirlenmesi ve bireylerce benimsenmesinde ideolojik bir girişim niteliği taşımıştır.⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Tunaya, T. Zafer, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar**, 2004.

⁷⁰⁶ Üstel, 2004.

⁷⁰⁷ Karpaz, Kemal H. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Siyasal Özellikler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

⁷⁰⁸ A.g.e.

Bu dönemde verilen eğitimde kullanılan ders kitaplarının temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne son vermeye yönelik idealin arka planını oluşturmaktır. Kitaplarda genellikle vatandaş kimlik ve erdemlerini geliştirmek üzere mesajlar verilmiştir. Balkan Savaşları anlatılırken “dünkü tebaa” olan Bulgar, Rum ya da Sırların sadakatsizlikleri yerilmiş, eğitim programına dâhil edilen, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Coğrafyası ve Malumat-ı Medeniye dersleri ortak bir Osmanlı kimliği etrafında entegrasyonu sağlamayı amaçlamıştır.⁷⁰⁹

Bir başka açıdan, İttihat Terakki Cemiyeti'nin ekonomi politikaları “Milli İktisat”tan yanadır. Bu, Müslüman-Türk girişimci bireyi yaratma idealiyle yakından ilgilidir. Bu çerçevede II. Meşrutiyet dönemi ilköğretim müfredat programları ve ders kitaplarında “tesebbüs-i şahsi” düşüncesi önemli rol oynamıştır. 1915 tarihli Mekatib-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname’de eğitim ve “tesebbüs-i şahsi” arasındaki ilişki şöyle ortaya konulmuştur:⁷¹⁰

(...) mektep terbiyesinde memuriyet ve tufeylilik yani başkalarının sırtından geçinmek fikirlerini ve temayüllerini nahv etmek; bunların yerine daima ticaretlere, ziraatlara merbut bir kalp yapmak, bu memleketi adeta yenilemektir. (...) Bu iş mekteplerimizin yapacağı en büyük iştir.

Tüm bu gelişmelerin yaşandığı dönem Osmanlı devletinin yıkılışa doğru gittiği bir dönemdir. Askeri başarısızlıklarla birlikte mali bunalım ve siyasi istikrarsızlık sürmektedir. Eğitim yönetimi açısından II. Meşrutiyet’in ilanından Nisan 1909’a kadar 7 nazır ve 1914’e kadar ise toplam 15 nazır değişmiş olması

⁷⁰⁹ Üstel, 2004.

⁷¹⁰ A.g.e.

istikrarsızlığın önemli bir göstergesidir. Dolayısıyla bu dönemde de sistematik bir eğitim reformu gerçekleştirilememiştir.

4. Cumhuriyeti Dönemi Türk Modernleşmesi ve Eğitim

4.1. Osmanlı'dan Cumhuriyete: Osmanlı Mirası

Osmanlı İmparatorluğu yaşadığı askeri ve idari sorunlar nedeniyle Batılılaşma reformlarına girişirken ve 19. Yüzyıl ortalarından itibaren belirgin bir şekilde Batı kapitalizmine eklemlenirken bu süreç zaman içinde hem devletin (ve bir ölçüde toplumun) modernleşmesine hem de yarı sömürge bir devlet ve toplum yapısı oluşmasına neden olmuştur. Yani yenileşme reformlarının bir boyutunu Osmanlı egemenlik sisteminin modern temellerde yeniden inşası ve/veya tahkimi diğer boyutunu ise Osmanlı'nın Batı karşısındaki bağımlılığının gelişimi ve bunun toplumsal sonuçları oluşturmuştur.⁷¹¹

1838 Balta Limanı Ticaret anlaşması ve bu anlaşmayı izleyen bir dizi ticaret anlaşması ile önemli bir ivme alan Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenme süreci Osmanlı toplumsal formasyonunda modern anlamda kapitalist üretimin ve buna uygun sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına neden olmadığı gibi, ortaya çıkan yeni ekonomik, toplumsal ve

⁷¹¹ Emperyalizmin etki alanına giren ülkelerde oluşan ilişkiler bütünü çok karmaşık bir görünüm sergilemiştir. Tekeller, kendi çıkarları doğrultusunda, bu ülkelerin ekonomik, politik ve kültürel yaşamlarına egemen olmuş ve ortaya doğal gelişme çizgisi engellenmiş ve/veya saptırılmış süreçler çıkmıştır. Dolayısıyla tarihsel gelişim içinde Osmanlı'nın emperyalist ülkelere olan bağımlılığının ekonomik anlamı, emperyalist ülkelerin Osmanlı'nın üretken güçlerini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeleri ve aynı zamanda bu ülkelerin geçirmekte olduğu bunalımların Osmanlı'ya ihracı olmuştur (Kurmuş, 1982: 171,177, 183).

siyasal yapı geniş halk kesimleri lehine önemli bir gelişme/iyileşme sağlamamış, özünde Batılı kapitalistler ve onların aracıları ile Osmanlı egemenlerinin (asıl olarak devlet bürokrasisinin) çıkarına hizmet etmiştir.

1780'li yıllardan itibaren girdiği yapısal krizle birlikte kapitalizmin gelişiminde yeni bir aşama, emperyalizm, ortaya çıkarken dünyanın yeniden paylaşımına dönük politikalar hız kazanmıştır. Diğer yandan Batı'da kapitalist gelişmenin ve gerçekleşen burjuva devrimlerin uyardığı milliyetçi düşünce ve hareketler Osmanlı ülkesinde etkili olmaya başlamıştır. Osmanlı devleti hem emperyalist rekabete ve paylaşım zemin oluşturabilecek geniş topraklar üzerinde kuruludur, hem de kozmopolit bir siyasal ve toplumsal yapı özelliği göstermektedir.

Osmanlı egemenlik sistemi, emperyalist güçler arasındaki çelişkileri kullanarak, Batı'ya çeşitli ekonomik ve siyasal ödünler vererek ve yenileşme reformlarına girilerek uzun süre ayakta kalmaya çalışmış ve bunu bir ölçüde başarmıştır. Ancak, emperyalist rekabet koşullarının getirdiği ekonomik bunalım ve sömürü ile birlikte siyasal ve askeri tehditler, sahip olduğu kozmopolit toplumsal ve siyasal yapının merkez kaç güçlerin harekete geçtiği ve/veya geçirildiği bir dönemde yarattığı problemler ve yerel güç ve iktidar çevrelerin süreklileşen basıncı karşısında uzun süre varlığını koruyamamıştır.

Osmanlı'dan Türkiye'ye, bir yandan uzun süren savaşlarda alınan yenilgiler, toprak kayıpları, iç kargaşa ve çatışma gibi nedenlerle demografik göstergelerde ciddi değişiklikler, diğer yandan bağımlılık ilişkileri içinde ekonominin çarpık gelişimi, ekonomik ve toplumsal yapıda genel bir gerilik ve

çöküş, ekonomik, siyasal ve toplumsal düşünceler alanında ise bir arayış miras kalmıştır. Bu alt bölümde Osmanlı'dan Türkiye'ye kalan miras, demografik, ekonomik ve düşünsel özellikler olmak üzere üç başlık altında ele alınmış, böylelikle Türk modernleşmesinin Osmanlı köklerine ilişkin bir toparlama yapılmıştır.

4.1.1.Demografik Özellikler

Osmanlı'da 1.Dünya Savaşı'na kadar ki yıllarda, çok etnikli ve çok dinli yapı korunmakta, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu durum aynı zamanda ekonomik ve toplumsal bir işbölümünü/konumlanmayı yansıtmayı sürdürmektedir. Rumlar ve Ermeniler daha çok şehirlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde yoğunlaşmakta, Müslümanlarsa kentlerden ziyade kırsal alanlarda yaşamakta ve ağırlıklı tarımla uğraşmaktadır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası imparatorluğun iç ve dış ticaretinde,⁷¹² madencilik ve sanayi sektörlerinde, Müslüman Osmanlı tebaasına göre ağırlıklı bir yer tutmaktadır.⁷¹³

⁷¹² Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenme sürecinde Rumlar ve Ermeniler, yerli bürokratlarla birlikte, Avrupa sermayesinin ülkeye, özellikle de Batı Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Ülkeyi ve bölgeyi yakından tanımaları, ticaret ilişkilerinde bulundukları Müslüman halkın dilini bilmeleri, ticari deneyim ve becerileri onları, Avrupalılar için önemli araçlar haline getirmiştir (A.g.e.sy. 18).

⁷¹³ Vilayet Salnameleri'nin taranmasından çıkartılan bir döküme göre, 1912 yılında, İmparatorlukta iç ticaretle uğraşan 18.000 kadar işyerinin %15'i Türklere, %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere ve %19'u Lövantenler, diğer gayrimüslimler ve diğer Müslümanlara aittir (Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yayınları, 1986, Ankara, sy.88, 89).

Osmanlı'nın son yıllarında gerek kaybedilen topraklar gerekse uzun süren savaşlar, mübadeleler ve iç çatışmalar nedeniyle nüfusta önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun önemli bir nedeni savaşlardaki insan kaybıdır.⁷¹⁴ Osmanlı devleti ihtiyaç duyduğu askerin çoğunu yıllarca Anadolu köylüsünden toplamış ve dolayısıyla Kafkasya, Gelibolu, Filistin ve Mezopotamya'daki savaşlarda yaşanan büyük insan kaybı Anadolu'nun nüfus istatistiklerine yansımıştır.⁷¹⁵

Nüfusta meydana gelen değişikliklerin bir diğer önemli nedeni iç çatışmalar, Osmanlı yönetiminin Ermenilere yönelik uygulamaları ve nüfus mübadeleleridir. 1915 başlarından itibaren ülkenin doğusu önemli askeri olaylara ve iç çatışmalara sahne olmuştur. Dünya savaşı sırasındaki Ermeni kırımını ile birlikte aynı dönemde ve savaş sonrasında Ermeni tehciri nedeniyle Anadolu'dan yüz binlerce Ermeni Rusya (daha sonra Sovyetler Birliği), Fransa ve ABD gibi ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Yine savaş sonrası dönemden itibaren Rum göçü yaşanmaya başlamıştır. Lozan Antlaşması hükümleri gereğince, İstanbul dışında kalan Anadolu topraklarından 900 bin – 1 milyon civarında Rum Ortodoks halkı, Batı Trakya'daki nüfus hariç olmak üzere Yunanistan'daki 400 bin civarındaki Müslüman'la mübadele edilmiştir.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Birinci Dünya Savaşı ve milli mücadele ilgili resmi tahminler Osmanlı/Türkiye ordularının 1.8 milyon insan kaybettiğini göstermektedir.

⁷¹⁵ Zürcher, 2006: 238.

⁷¹⁶ A.g.e.sy. 239.

Osmanlı'da nüfus, Türkiye'nin 1923 sınırları baz alındığında, 1914 yılında 16.3 milyon, 1923 yılında ise 11-12 milyon civarında tahmin edilirken⁷¹⁷ 1927 yılında 13.6 milyon olarak tespit edilmiştir.⁷¹⁸ 1914-1927 yılları arasında nüfusta gerçekleşen azalma oranı %17'dir⁷¹⁹ ve bu oran savaşa giren devletler arasındaki en büyük düşüş oranıdır.⁷²⁰

Nüfus değişiklikleri ile 1923 yılındaki Anadolu 1913 yılındaki Anadolu'dan kültürel açıdan da tamamıyla farklı özellikler kazanmıştır. Hristiyan nüfus büyük ölçüde gitmiştir.⁷²¹ Ermeni cemaati 65 bine düşmüş ve Rum

⁷¹⁷ "Tahmin" sözünü kullanmanın temel nedeni, o dönemde yapılmış bir nüfus sayımının olmayışdır. Eldeki bilgilerin temel kaynağı vilayet salnameleridir. Ayrıca Mütareke döneminde azınlıkların durumu ile ilgili olarak, başta kiliseler olmak üzere, çeşitli kurumların tahminlerine de rastlanmaktadır. Milli mücadele sonrasında tahmin yapma açısından kullanılabilecek bir başka kaynak da 1923 seçimleri için yapılan seçmen listeleridir. Bu listelerde seçme hakkına sahip erkek nüfus kayıtlıdır. Eldeki bilgilere göre söz konusu erkek nüfusun toplamı 5.473.891'dir. Demografinin kurallarına göre erkek nüfusun savaş sonunda toplam nüfusun %40'ı dolaylarında olduğu varsayılırsa Türkiye'nin genel nüfusunun 11-12 milyon civarında olduğu söylenebilir (Çavdar,1985: 1552).

⁷¹⁸ A.g.e.sy. 1553.

⁷¹⁹ Nüfus azalmasının önemli bir bölümü etnik yapıdaki değişimle bağlantılıdır. 1914 yılında, Türkiye'nin Kars ve Artvin illeri dışında kalan yerlerinde 15.9 milyon insan yaşamaktadır. Bunun%80'i Müslüman, geri kalan gayrimüslimler arasında 1.7 milyon Rum toplam nüfusun %11'ini, 1.2 milyon Ermeni de %8'ini oluşturmaktadır (Tezel, 1986: 88).

⁷²⁰ A.g.e.

⁷²¹ 1897 yılında, yalnız İstanbul ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler 1,2 milyon, Rumlar 1,1 milyon, Museviler 88 bin kadardır. Aynı yıl, İstanbul ve Anadolu'nun toplam nüfusu 12 milyon 611 bin kadar tahmin edildiğine göre, Türkiye Cumhuriyeti topraklarının büyük kısmını oluşturan bu alanda, nüfusun %20'sinin bu üç etnik gruptan oluştuğu söylenebilir. 1965 nüfus sayımında ise, ana dil olarak bu etnik grupların dillerini konuşanlar, sırasıyla 33 bin, 58 bin ve 10 bin kişidir (Kazgan,1985:1556). Ancak bu rakamlar gayri Müslimlerin sayısını vermekten uzaktır. 10 bin kişi anadilinin "Yahudice" olduğunu söylerken, "Musevi"lerin sayısı 40 bine yakındır; Rumca konuşan

cemaati 2 milyondan 120 bine inmiştir. Savaşlar öncesinde yüzde 80'i Müslüman olan Anadolu'nun şimdi yaklaşık %98'i Müslüman'dır. Konuşulan dil açısından bakıldığında ise, yalnızca iki büyük ulusal ve/veya etnik topluluk kalmıştır: Türkler ve Kürtler. Bunlarla birlikte görece olarak daha az nüfuslu toplulukların konuştuğu diller vardır: Rumca, Ermenice ve Süryanice konuşan Hristiyanlar, İspanyolca konuşan Museviler ve Çerkezce, Lazca ve Arapça konuşan Müslümanlar.⁷²²

Nüfusun temel özelliklerine bakıldığında ise; nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşamaktadır. 1914-1927 arasında nüfustaki azalmanın en önemli yönü bu azalmanın çok büyük ölçüde kentlerde meydana gelmiş olmasıdır. Türkiye'de kentleşme sürecindeki bu gerileme, toplumsal yapıları ve ilişkileri bütün boyutlarıyla etkileyen değişikliklere yol açmıştır. İstanbul, İzmir, Edirne, Bursa, Sivas gibi büyük kentlerin nüfusları 1880'lerdeki düzeylerinin bile altına düşmüştür.⁷²³ Yani bu süreçte kent nüfusu kırsal nüfustan daha fazla azalmıştır. Ülkenin köylüleşmesinin sonucu olarak, savaşlar başlamadan önce kentlerde nüfusun yüzde 25'i yaşarken savaştan sonra bu oran %18'e düşmüştür.⁷²⁴ Nüfusun genç kesimi uzun süredir devam eden savaşlar ve salgın hastalıklar nedeniyle görece olarak azdır. Yine uzun süren savaşlar nedeniyle

48 bin kişiye karşılık 80 bin kadar Rum-Ortodoks, Ermenice konuşan 33 bin kişiye karşılık Gregoryen Kilisesi'ne bağlı 70 bin kadar insan vardır. Bu durumda, anadil sayılarının gerçekten anadili değil, daha çok, doğru dürüst Türkçe bilmeyenleri gösterdiğinden kuşkuyla anılabilir (Tunçay,1985: 1563).

⁷²² Zürcher, 2006: 240.

⁷²³ Tezel, 1986: 89, 90.

⁷²⁴ Zürcher, 2006: 240.

nüfusun erkek-kadın dengesi bozulmuştur. Kadınların erkeklere oranı belirgin şekilde fazladır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun okur - yazarlık, eğitim ve sağlık koşulları bakımından sahip olduğu nitelikler ve kamunun sağladığı eğitim ve sağlık hizmetleri de iyi durumda değildir. 1920'lerin başında altı yaşından büyük Müslüman nüfusun %10'u bile okur-yazar değildir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımından elde edilen verilere göre, nüfusun %11'i okur - yazar durumundadır. Resmi istatistiklere göre 1924 yılında Türkiye'de ilk, orta ve yüksek eğitim düzeyinde toplam olarak 5 bin okul, 12 bin 4 yüz öğretmen ve 359 bin öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin sadece 3 bini 'yüksek öğretim' kurumlarındadır. 1924 yılında yaklaşık olarak 13 milyonluk nüfusa karşılık ülkede sadece bin kadar doktor ve 10 binden daha az hastane yatağı bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerinin geriliği ve yetersizliği, yaygın cahillik ve fakirlik nedeniyle sıtma, frengi, tifüs, tüberküloz gibi salgın hastalıklar büyük ölçüde işgücü ve refah kaybına yol açmaktadır.⁷²⁵

4.2.2. Ekonomik Miras

20. Yüzyılın başında Osmanlı ekonomisinin genel görünümüne bakıldığında, öncelikle Batı kapitalizmine eşitsiz olarak eklemlenmenin yarattığı bağımlı yapı ve gelişme özellikleri üzerinde durulmalıdır ki bunlar aslında Osmanlı'nın azgelişmişliğinin hem önemli nedenlerini hem de göstergelerini oluşturmaktadır.

⁷²⁵ Tezel, 1986: 91.

Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenmesi ticaret (eşitsiz değişim), borçlanma ve sermaye ihracı/yatırımları olmak üzere kabaca üç yolla gerçekleşmiştir. Batı'ya eklemlenme sürecinde Osmanlı'da üretim sektörel olarak Batı kapitalizminin ihtiyaçlarına uygun olarak şekillenmeye başlamış; belirli tarım ürünleri ve yarı mamül ürünlerin üretimine yönelik uzmanlaşma gelişmiş, imalat sanayinde gayrimüslim Osmanlı tebaasıyla birlikte yabancı sermaye önemli bir yer tutar hale gelmiş, madencilik ve alt yapı yatırımlarında yabancı şirketlerin etkinliği giderek artmıştır.

Bir başka ifade ile, Osmanlı'da Batı'ya eşitsiz eklemlenme sürecinin gelişimi ile birlikte, dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sanayi ürünler ithalatçısı olan bir ekonomik yapı şekillenmeye başlamıştır. Uluslararası uzmanlaşmanın bu klasik biçimi 19. Yüzyılın ilk 10 yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Batı'nın sanayi ürünleri iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuştur.⁷²⁶

Osmanlı'nın son döneminde yabancı sermayenin ülke ekonomisindeki ağırlığı ciddi boyutlara ulaşmıştır.⁷²⁷ Öyle ki, 1924 yılında yayımlanan "Modern Türkiye" adlı kitabında E.G. Mears "yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı

⁷²⁶ Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Yayınları, 2003, Ankara, sy.20.

⁷²⁷ Örneğin Osmanlı'nın son döneminde ülkede faaliyet gösteren İngiliz sermayesinin durumuna bakıldığında; Osmanlı'da özel İngiliz sermayesi hakkında yapılmış sistematik bir çalışma yoktur ancak Osmanlı ülkesinde ticaret yapmak, fabrika açmak, maden işletmek gibi amaçlarla Londra'da kurulmuş olan İngiliz şirketlerinin sayısı ve sermaye durumu bu konuda bir fikir verebilir. İngiltere Ticaret Dairesi arşivlerine göre 1850-1913 yıllarında bu amaçlarla kurulan şirketlerin sayısı en az 166'dır ve sermayeleri 10000 sterlin ile 1000.000 sterlin arasında değişmektedir (Kurmuş, 1982: 11).

İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur" diye yazmıştır.⁷²⁸

Osmanlı'da yabancı sermaye ağırlığı konusunda madencilik sektörü çarpıcı bir örnektir. Osmanlı'nın son yıllarında ekonominin bütünü açısından önem taşıyan Zonguldak Ereğli kömür havzası, diğer kömür madenlerinin çoğu ve kömür dışındaki maden yataklarının neredeyse tamamı yabancılar ve yerli gayri Müslimler tarafından işletilmektedir. Bir çok ayrıcalıklı yabancı şirket de, elde ettikleri işletme haklarını spekülâtif amaçlarla saklamakta yani üretime geçmeye yönelik niyetleri ve hazırlıkları olmadığı halde önemli maden yataklarının işletme hakkını ellerinde tutmaktadırlar.⁷²⁹

Osmanlı ekonomisinin bağımlı gelişme özellikleri yanında, Osmanlı'nın dünya kapitalizmine eklemlenme süreciyle bağıntılı siyasal politikalarla ilintili bir gelişmeler dizisi olarak, uzun süren savaşlarda alınan yenilgiler, varolduğu kadarıyla ülke ekonomisini ciddi bir yıkıma sürüklemiştir.

20. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı geniş topraklar kaybetmeye başlamıştır. Öyle ki 20. Yüzyılın başında Trablusgarp, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen, Lübnan, Filistin, Ürdün ve büyük bir bölümü ile Rumeli gibi geniş topraklar artık Osmanlı ülkesi içinde değildir. Büyük toprak kayıpları ekonomik olarak da önemli kayıplar anlamına gelmiştir. Örneğin, Osmanlı sanayisinin büyük ve ağırlıklı bölümünün konumlandığı Rumeli'nin (özellikle Selanik'in) kaybedilmiş olması oldukça

⁷²⁸ Boratav, 2003: 19.

⁷²⁹ Tezel, 1986: 95.

önemlidir. Zira, Rumeli yetişkin işgücü kaynağı açısından da ağırlığı olan bir bölge niteliğindedir.⁷³⁰

Osmanlı son döneminde ağırlıklı geçimsel etkinlik tarım olmayı sürdürmektedir. 1920'li yılların başında bile tarım GSMH'nin yarısını ve ihracatın yüzde 90'ını sağlamakta, faal nüfusun dörtte üçünden fazlası tarım alanında çalışmaktadır. Üretimin temel girdisi olan toprak, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne göre mülkiyet düzenini belirleyen sınırlamalar taşımaktadır. Üretimi destekleyecek elverişli bir kredi ağı yoktur. Örgütlü kredi ağı yokluğunda köylü tefeci eline düşmektedir. Dolayısıyla geçimlik üretim yaygındır. Belirli tarım ürünleri üretilmekte, tarımsal hasıla yıldan yıla önemli değişkenlikler göstermektedir. Zira, tarımda üretim tekniği olabildiğine ilkel durumdadır.⁷³¹

19. Yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı'nın kapitalist dünya pazarına eklemlenmeye başlaması tarım alanında bazı değişiklikler doğurmuş, örneğin ülkede ihracata dönük olarak farklı tarım ürünleri üretilmeye başlanmıştır. Ancak ülkede tarım ve tarıma dayalı ticaret dışında önemli bir kapitalist gelişme sağlanamamıştır. Pazara dönük üretim ancak ülkenin kıyı bölgelerinde, daha çok Akdeniz ve Ege Bölgeleri'nde gelişebilmiştir.

Diğer yandan, sürekli savaşlar ve nüfus azalması nedeniyle 1913 ve 1922 yılları arasında tarım alanında ciddi bir üretim düşüşü meydana gelmiştir. Tarımsal üretimdeki kayıplar cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren giderilebilmiş

⁷³⁰ Çavdar, 1985: 1048.

⁷³¹ Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21.Yüzyıla**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, İstanbul, sy.67 ; Tezel, 1986: 91.

ancak hayvan varlığının 1913-1922 yılları arasında yarı yarıya azalmış olmasının yarattığı olumsuzluk uzun süre etkisini sürdürmüştür.⁷³²

Osmanlı son döneminde sanayi üretimi ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak açısından oldukça yetersiz durumdadır. 1. Dünya Savaşı'na kadar bazı yeni imalat sanayi işletmeleri kurulmuş olması bu durumu değiştirmemiştir.

Varolan sanayi üretiminin coğrafi dağılımına bakıldığında; 1. Dünya Savaşı öncesinde, sanayi kuruluşlarının %79'unun İzmir ve İstanbul'da toplanmış olduğu görülür. Ülkedeki sanayinin temel özelliklerinden biri parçalı oluşudur. 1913 sanayi sayımı, Türkiye'nin 1923 sınırları içinde her biri 10 ya da daha çok işçi çalıştıran 560 imalat sanayi iş yeri olduğunu ve bunlarda 35 bin kişi çalıştığını göstermektedir. Yine 1913 sayımına 1915 yılında yapılan sayım eklendiğinde, ülkenin en gelişmiş yöreleri olan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, 1908'den önce kurulmuş sanayi tesislerinin, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz, ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma 5 'sair' dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kağıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğu görülmektedir.⁷³³ 1921 yılında

⁷³² A.g.e.sy. 92.

⁷³³ Bu liste, 1908'den önce kurulup sayım tarihinde tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun ve Tarsus'ta var olduğu bilinen birkaç sınai tesisi kapsamadığı için, Meşrutiyet öncesi Türkiye sanayi dökümünün eksiksiz bir listesini vermemektedir. Ancak, ülkenin sınai profilinin önemli ölçülerde içeren bu liste, 1908 yılında çağdaş anlamıyla bir Osmanlı sanayinden söz etmenin güç olduğunu açık seçik ortaya koymaktadır (Boratav, 2003: 21).

Ankara hükümeti tarafından yapılan ve İstanbul ve Batı Anadolu'nun dışarıda bırakıldığı sayıma göre ise, işyeri başına ortalama 2 çalışan söz konusudur. Bu durum sayımın kapsadığı alanlarda kendi başına ya da aile emeğinin yardımıyla çalışan küçük üreticilerin dışında ücret-emek ilişkisine dayanan sanayi üretiminin yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir. İmalattaki küçük üreticiliğin yarısı da dokuma ve halı tezgahları ile terzi dükkanlarından ibarettir.⁷³⁴

Toplam nüfusun azalması, etnik yapısının değişmesi ve kentleşme olgusunun gerilemesi Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu etki ticaretten ziyade imalat sanayi ve bir ölçüde tarım alanında etkisini göstermiştir.

İstanbul'daki Rum ve Ermeni nüfusu Cumhuriyet döneminde de büyük ölçüde varlığını koruduğu ve gayri Müslim ticaret erbabının yerini zaman içinde Türk ve Müslüman tüccarlar almaya başladığı için ticaret alanında çarpıcı boşluklar doğmamış, ancak, Anadolu'daki imalat sanayi işyerlerinde hem işadamları hem de işçiler arasında büyük bir yer tutan gayrimüslim nüfusun birkaç yıl içinde erimesi, 1. Dünya Savaşı'ndan önce Anadolu'da imalat sanayi diye sayabilecek olan kuruluşların birçoğunun dağılmasına ve yok olmasına yol açmıştır. İpek böcekçiliği gibi bazı tarım dalları da Anadolu Hristiyan köylü nüfusunun ortadan kalkmasından büyük zarar görmüştür. Nüfusun üretkenliği üzerinden bakıldığında ise, nüfus mübadeleleri üretken insan kaynağı açısından ciddi dezavantajlar doğurmuştur. Şöyle ki, mübadele ile gidenler zanaatkârlar, işçiler, küçük patronlardır. Makedonya ya da Trakya'dan gelen Türkler ve/veya

⁷³⁴ Boratav, 2003: 20 ; Tezel, 1986: 93 – 95 ; Georgeon, 2000.

Müslümanlar ise ne aynı teşebbüs ruhuna, ne de aynı vasıflara sahiptir. Bunlar çoğunlukla zanaat ya da sanayi işlerine pek yatkın olmayan köylülerdir.⁷³⁵

Milli mücadele dönemindeki gelişmeler dolayısıyla da ekonomi ciddi bir yıkım yaşamıştır. İstanbul ve çevresiyle birlikte ülkenin başlıca sanayi bölgesini oluşturan Ege Bölgesi bu yıkımdan fazlaca etkilenmiştir. Örneğin, İzmir'de halıcılık kapasitesi yarıya inmiş ve zeytinyağı ile sabun üretimi de ciddi oranda düşmüştür. Bursa'da da ipek sanayi hızlı bir gerileme içine girmiştir. Bu durum aynı zamanda işgücünün azalmasına bağlıdır ve bu etken sanayinin önündeki genel bir sorun durumundadır.⁷³⁶

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ülkenin sahip olduğu altyapı sermayesi de çok yetersizdir. Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisi ile daha fazla bütünleşmesini sağlamak için bazı demiryolu hatları yapılmış olmasına karşın, ulaşım koşulları 1920'lerin başında çok yetersizdir. 1923 sınırları içinde bulunan 4 bin yüz kilometrelik hatların en önemlisi, Trakya'da Yunanistan sınırından başlayan Anadolu'yu çapraz bir şekilde kat ederek Suriye ve Irak sınırına uzanan demiryolu hattıdır. Bu ana hat, kısa kollarla Ankara, Kütahya ve Mersin'e bağlanmıştır. Öteki demiryolları Ege bölgesinde olup, zengin tarım vadilerini ana ihraç limanı olan İzmir'e bağlamaktadır. 1923 yılında, ancak iyi hava koşullarında motorlu trafiğe açık olan 14 bin kilometre kadar karayolu bulunmaktadır.⁷³⁷

⁷³⁵ Tezel, 1986: 90, 91; Georgeon, 2000: 191, 192.

⁷³⁶ A.g.e.sy. 191.

⁷³⁷ Tezel, 1986: 95.

Ülkenin çok uzun bir kıyı şeridine sahip olmasına karşın Türkiye'nin limanları arasındaki deniz taşımacılığı da son derece cılız durumdadır. İstanbul, İzmir, Trabzon gibi kentler daha çok ülkelerarası taşımacılık ile ekonominin kapitalist dünya pazarına bağlanmasına yardım etmektedir. Ulaştırma dışında ülkenin altyapı sermaye stoku daha da yetersiz durumdadır. Örneğin, Konya'da Almanların yaptırdığı küçük bir sulama şebekesi dışında tarım arazisinin verimliliğini arttırıcı hiçbir drenaj ve sulama yatırımı yapılmamıştır ⁷³⁸

Ülkede enerji kullanımı ve enerji kaynaklarının niteliği açısından da önemli bir olumsuzluk söz konusudur. Evlerde kullanılan en önemli enerji kaynağı tezeftir. Bunu odun ve odun kömürü izlemektedir. Maden kömürü üretimi 1. Dünya Savaşı'ndan önceki 900.000 tonluk rekordan 1923 yılında 600.000 tona gerilemiştir. 1923 yılında ülkede üretilen toplam elektrik enerjisi ise sadece 45 milyon kw saattir. ⁷³⁹

Osmanlı'nın son dönemine (1908-1922 yılları arası) bölüşüm ilişkileri açısından bakılacak olursa; Osmanlı'da ücretler üzerine Boratav, Ökçün ve Pamuk'un yaptığı bir araştırma, 1908-1913 arasında nominal ücretlerin %19 civarında arttığını ortaya koymaktadır. Fiyatlar bu yıllarda görece olarak istikrarlı olduğu için bu artışın büyük ölçüde reel ücret artışı olarak yorumlanması doğru olur. Meşrutiyet'in ilan edildiği ilk yıllarda sağlanan bu gelişmenin dönemin işçi hareketleriyle ilgisi olduğu söylenebilir. 1. Dünya Savaşı yıllarında ise ücretler

⁷³⁸ A.g.e.sy 95, 96.

⁷³⁹ A.g.e.sy. 97.

büyük fiyat artışları karşısında reel olarak gerilemiştir.⁷⁴⁰

Toplumda gelirin ikincil paylaşımı açısından önem taşıyan temel kamu hizmetlerine bakıldığında ise, Osmanlı'da kamusal eğitim ve sağlık hizmetlerinde okul ve hastane gibi tesislerin sayısı oldukça azdır ve bunlar daha çok İstanbul'da bulunmaktadır. Belediye hizmetleri açısından da durum parlak değildir. Elektrik, havagazı, su gibi belediye hizmetleri ülkenin ancak bir iki büyük ithalat-ihracat limanında bulunmakta olup, bunların da sahipliği ve işletmeciliği yabancıların elindedir.⁷⁴¹

4.2.3. Siyasal ve Toplumsal Yapı ve Düşünce Mirası

Osmanlı devleti klasik dönemde kul ve tımar sistemine dayalı, merkezi, teokratik bir mutlak monarşi niteliğindedir. Toplum, yarı-özerk dini ve kültürel cemaatlerin ifadesi olan milletler halinde sınıflandırılmıştır. Türkler, Kürtler, Arnavutlar, Araplar ve diğer Müslüman etnik topluluklardan oluşan Müslüman milleti başta olmak üzere Rum, Ermeni ve Yahudi milletleri İmparatorluğun kozmopolit kültürünün öğelerini oluşturmuştur. İmparatorluk mantığı etnik kökene yabancılaşmayı gerektirdiğinden Osmanlı'da belirgin bir Türk kimliği olduğu söylenemez;⁷⁴² farklı milletler, İslami inanç, kurum ve kuralların başatlığına saygı

⁷⁴⁰ Boratav, 2003: 34.

⁷⁴¹ Tezel, 1986: 97.

⁷⁴² Çok "millet"li imparatorlukta "Türk", o zamanlar, pek de itibar gören bir kelime değildir. Daha çok "geri kalmış" ya da "göçebe" anlamında kullanılmaktadır. Namık Kemal, yazılarında bazen "Osmanlı" kelimesini, bazen de onunla eşanlamlı olarak "Türk"ü kullanmıştır, fakat "Türk"lerin en eski tarihlerden beri medeniyete katkıları olduğunun ilk defa altını çizen, Abdülaziz'in askeri

göstermek kaydıyla, kendi milletlerinin inanç, değer, kurum ve kuralları içinde yaşamlarını sürdürebilmiştir. Bu açıdan tüm milletlerin temel bağlılığı Osmanlı egemenliğine yani saltanataştır.⁷⁴³

Osmanlı'da millet nizamı ile örtüşen bir toplumsal işbölümünden söz etmek mümkündür. Müslümanlar daha çok tarımsal etkinlikler, askerlik ve bir ölçüde zanaat işlerinde uzmanlaşmışken gayri Müslimler ticaret ve finans gibi ekonomik etkinliklerde uzmanlaşmıştır.

Osmanlı toplumsal düzeninin krize girdiği, Osmanlı'nın askeri ve yönetsel alandan başlayarak yenileşme reformlarına giriştiği dönemde, millet nizamında bir takım değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır.

Osmanlı'nın Batı kapitalizmine ticari etkinlikler üzerinden eklemlenmeye başladığı dönemde ticaretle, ticari etkinliklerin finansmanı ile ve aracılık rolleriyle zenginleşen gayri Müslim Osmanlı milletleri, içinde bulundukları toplumsal/siyasal belirlenimi elverişli hale getirmek ve sahip oldukları hak ve özgürlükler çerçevesini genişletmek yönünde bir basınç oluşturmaya başlarken, çıkarları aynı paralelde olan Batılı devletlerin desteğini de almışlardır. Osmanlı ise, Batı'nın da etkisiyle, Tanzimat'la birlikte, farklı milletlerden Osmanlı unsurlarını bir arada tutabilmek için, Müslim ya da gayri Müslim olsun, tüm Osmanlı uyruklarını belirli temel hak ve özgürlükler üzerinden eşitlemeye, bir "Osmanlı milleti" yaratmaya dönük politikalar izlemiştir.

okullar nazırı Süleyman Paşa olmuştur. Süleyman Paşa'nın askeri okullarda okutulmak için hazırladığı tarih Türklerin Orta Asya tarihinden başlamıştır (Mardin, 1991: 96).

⁷⁴³ Ortaylı, 2006 ; Başkaya, 1999 ; Eroğul, 2006

Tanzimat'la birlikte gündeme gelen ve Osmanlıcılık adı verilen bu düşünce ve politikalar Osmanlı içinde farklı bir takım çevrelerde tepki yaratmıştır. Tepkinin bir kanalı Osmanlı millet nizamı içinde Müslüman unsurların göreceli üstünlüğüne halel gelmesine karşı olan "İslamcı" tepkilerdir. Bir diğeri ise, Tanzimat sürecinin ve bu süreçteki ölçsüz batıcılığın devleti Batı sistemine eklemlenmeye dönük ekonomik süreçlerin bir yüzü olmasına duyulan "milliyetçi" nitelikte tepkilerdir. Bu ikincisi yeni Osmanlılar adını alan ve temsilcileri arasında Ali Suavi, Namık Kemal gibi isimlerin bulunduğu bir düşünce hareketi olarak belirmiştir.

Tüm devlet uyruklarını eşit bir statüde bir araya getirmek, böylelikle de dağılmayı engellemek gibi bir hedefle yürütölmeye çalışılan Osmanlıcılık, hedefinin tam aksi doğrultudaki politik gelişmelere neden olmuştur. Zira, "Osmanlıcılık, birlik yaratmak yerine, kullarını Müslümanlar ve Hristiyanlar olarak ikiye bölüp, dini kimliklerini keskinleştirerek siyasileşmesine yardımcı olmuştur. Karşılığında, bu kimlikler, Hristiyanlar arasında ve sonraları daha az düzeyde Müslümanlar arasında, siyasi, etnik ve dil birliği bilincini besleyen siyasal bir kimliğe dönüşmüştür."⁷⁴⁴

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eklemlenme süreci yarı sömürgeleşmiş bir devlet ve toplum yapısı oluşturacak şekilde ilerlemiş, gayri Müslim Osmanlı uyruklarının ekonominin işleyişi

⁷⁴⁴ Karpat, Kemal, "Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

üzerindeki etkileri artmış ve farklı bölgelerdeki Osmanlı anasını oluşturan farklı milletlerin ayrılıkçı yönelimleri güçlenmiştir.⁷⁴⁵ Bu koşullar içinde Osmanlı egemenlik sistemini ayakta tutmaya çalışan Osmanlı yöneticileri, “Osmanlı milleti oluşturma” yaklaşımını büsbütün bir kenara bırakmamışlarsa da, devletin Müslüman unsurlarının birliği (anasırı İslam) politikasını ön plana çıkarmışlar, Arnavut ve Arap’ların ayrılıkçı yönelimlerinin gelişmeye başlaması ile birlikte de, İslamcı yönelimi bir düzeyde Türk milliyetçiliği ile eklemleyen bir egemenlik ideolojisine yönelmişlerdir.

Başka bir anlatımla, II. Abdülhamit dönemi milliyetçiliğin Osmanlı’da şekillenmeye başladığı dönemdir. Batı Avrupa’da 19. Yüzyılın başından itibaren gelişmeye başlayan Batı milliyetçiliğinin kuramcıları, her “millet”in kendi “devlet”ine sahip olması gerektiği düşüncesini önplana çıkarmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ise, farklı etnik, dilsel ve dinsel topluluklarından oluştuğu için, bu düşünceye yaklaşması mümkün değildir.⁷⁴⁶ Abdülhamit egemenlik sisteminin bütünlüğünü ve devamlılığını sağlayabilmek için, birlik sağlamak açısından güvenli unsurlar olarak gördüğü Müslüman halkları İslam ortak paydasında bir arada tutmayı, bazı Müslüman halkların bu birliği tehdit edebilme ihtimaline karşı

⁷⁴⁵ İslamın egemenlik ideolojisi olabilmesi için maddi gelişme, savaşlar sonucunda ülkenin nüfus bileşiminin farklılaşmakta olmasıdır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Rumeli’deki Osmanlı topraklarının oldukça azalmasıyla ilk defa olarak Arap ve Müslüman unsur eskisine nazaran ağırlık kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, milliyet bağının yerine Müslümanlığın geçebileceği fikri o zaman güç kazanmaya başlamıştır (Mardin, 1991: 96).

⁷⁴⁶ A.g.e.sy. 95.

da ortak paydayı oluşturabilecek ideolojiyi İslamcı ve bir ölçüde Türkçü öğelerle şekillendirmeyi hedeflemiştir.⁷⁴⁷

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Osmanlı egemenlik sistemi çok yönlü olarak tehdit altındadır. Bir yandan, yarı sömürgeleşmiş toplumsal ve ekonomik yapı, bir yandan dünyada ekonomik krizin emperyalist ülkeleri yeni bir paylaşım mücadelesine sevk etmesi ve bu mücadelenin askeri biçimler almaya başlayarak geniş Osmanlı topraklarını içine alacak şekilde genişlemesi, diğer yandan Osmanlı'nın Hristiyan halklarının ayrılıkçı hareketleri ve bunlara eklenen Arnavut ve Arap ayrılıkçılıkları, dönemi egemenlik sisteminin korunması açısından oldukça zor bir hale getirmiştir. Bu zor dönemde devletin egemenlik ideolojisinin belirlenmesi üzerinden bir dizi tartışma yapılmış, bir takım düşünce hareketleri ortaya çıkmış ya da önceden varolan düşünce hareketleri dönemin özelliklerine göre yeniden biçimlenmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geldiğinde, adına uygun şekilde Osmanlı birliğini sağlamayı (İttihat) ve bu birliği, çağdaş uygarlığın eğitim ve teknik araçlarıyla donanarak ilerletmeyi (terakki) amaçlamıştır. Birincisi için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün “millet”lerin, kimilerine göre uzlaşmasının (ittifak), kimilerine göre de birleşmesinin (ittihat) gerçekleştirilmesi gerekmektedir. İkincisi yani ilerleme içinse geriliğin nedenlerini oluşturan unsurları tespit edip bunları ortadan kaldırmak, bu geriliğin nedenlerini besleyen

⁷⁴⁷ Karpat'a göre, Abdülhamit, bölgesel ve toprağa bağlı milliyetçiliği kötüleyen ve Müslüman inancına sahip bütün Osmanlıların gerçekte, tek bir ulus olduğu ve bu ulusun, inanç, kültür ve kimliğini savunmakla yükümlü olduğu fikrini ileri süren, yeni bir Osmanlılık politikası uygulamaya çalışmıştır (Karpat, 2004: 36)

siyasal rejimi de değiştirmek gerekmektedir. Bu, ya bireylerin özel girişimlerinin ekonomik hayatı canlandırmasıyla (serbesti) ya da devletin ekonomik kalkınma işlevini benimsemesi ve desteklemesi (milli iktisat) ile gerçekleştirilebilirdi. Tüm bunların gerçekleştirilebilmesi için, ülkedeki “millet”lerde bağımsızlaşma ya da ayrılma eğilimlerinin bulunmaması, Osmanlı İmparatorluğu’nun uluslararası düzende bütünlüğünün güvence altına alınmış olması ve devlet ve din ilişkilerinin yeni bir düzene sokulması, gerekli olan önkoşulları olacaktır. Bu sonuncu koşulun gerçekleşebilmesi için, “millet”lerin siyasal nitelikte birer birlik olarak değil, ancak kültür niteliğinde birer varlık olarak kalması için hepsinin din ve Kilise’den bağımsızlaşması, devletin de dinden tamamıyla ayrılması gerekmektedir. Toplumsal ilerleme için de bazı elverişli önkoşulların bulunması, bunların da II. Abdülhamit rejiminin anladığı anlamda batılılaşmanın yol açtığı sömürgeleşme koşullarından farklı koşullar olması gerekmektedir.⁷⁴⁸

Berkes’in çerçevesini çizdiği bu tartışmada öne çıkan düşünce akımları Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olmuştur.

Osmanlı egemenlik ideolojisinin belirlenmesi tartışmasında, gerekli ya da kabul edilebilir Batılılaşma ölçüsünün ne olduğu ve Osmanlı devletiyle özdeşleşme ve bağlılıkta neyin esas alınması gerektiği sorularına yanıt aranmıştır. Başlangıçta düşünce ayrılıkları belirgin değildir. Abdullah Cevdet gibi bazı aşırı Batıcılar geleneksel Osmanlı uygarlığının tamamıyla terk edilmesinden ve bunun yerine tümüyle Avrupa usullerinin kabul edilmesinden yanadırlar. Öte

⁷⁴⁸ Berkes, 2007: 405, 406.

yandan, bazı Islamcılar hiçbir Batılı uygulama ve düşüncenin kabul edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak, aydınların büyük çoğunluğu Batı'yı kudretin bir timsali olarak görmekte, Osmanlı'nın yaşadığı krizin ancak Batı'nın belirli unsurları alınarak ortadan kaldırılabileceğini düşünmektedirler. Sorun Batı uygarlığına ait kurum, kural ve değerlerin hangi kısmının, nasıl ve hangi ölçüde alınacağı sorunudur.⁷⁴⁹

Bu konudaki tartışmalarda temel ve acil sorun, Namık Kemal'in daha önceleri yanıt bulmaya çalışmış olduğu gibi, Avrupa uygarlığı öğeleri ile Müslüman Osmanlı uygarlığının bir biresiminin nasıl meydana getirilebileceği, başka bir ifade ile, "kendi" olarak kalınırken modernleşmenin nasıl mümkün olacağı olmuştur. Öte yandan bu dönemde farklı düşünsel konumlar arasında kesin ayrımlar bulunmamaktadır. Osmanlıcılığı akılcı şekilde savunan birçok Jön Türk, aynı zamanda, romantik birer Pantürkist ve dindar birer Müslüman'dırlar.

⁷⁵⁰

1908 yılından İttihat ve Terakki'nin ikinci iktidar döneminin başladığı 1913 yılına kadar Osmanlıcılık, devletin resmi ideolojisi olmuştur. Sonraki yıllarda net olarak bir kenara bırakılmamakla birlikte Hristiyan Osmanlı halklarının birçoğunun kaderlerini Osmanlı'nın kaderinden ayırdıkları bir dönemde etkisini kaybetmiştir. 1910'dan itibaren, Müslüman Arnavutların bile Arnavutluklarını Osmanlı kimliğine tercih ettikleri anlaşılmıştır. Aslında İttihat Terakki Cemiyeti de bu gelişmelerden önce Türk milliyetçiliğine dönük güçlü bir damar taşımaktadır.

⁷⁴⁹ Zürcher, 2006.

⁷⁵⁰ A.g.e.sy. 187.

Ancak, İmparatorluk topraklarının üçte ikisi ya da daha fazlasından gönüllü olarak vazgeçmeksizin Cemiyet Osmanlılık ideolojisinden gönüllü olarak vazgeçemezdi.⁷⁵¹ Dolayısıyla bu dönemde Türkçülük Hanioğlu'nun ifadesiyle, bir süre kuluçkada kalmıştır.⁷⁵²

İslamcılık akımının ortaya çıkışına bakıldığında; İslamcılığın ilk ileri gelenleri arasında tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa'yı ve Şirvanizade Rüşdü Paşa'yı saymak mümkündür. İslamcılık, 1840'lardan itibaren genel bir Müslüman'ca tepki olarak, şekilsiz, fakat ısrarlı bir arka plan unsuru olarak belirmiştir. İslamcıların fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladıkları ve şeriattan uzaklaştıkları savı olmuştur. İslamcılara göre, Osmanlı İslami benliğine dönmeli, şariat kurallarının toplumsal alandaki geçerliği yeniden güçlendirilmelidir ki ülke kurtulabilsin.⁷⁵³

II. Meşrutiyet döneminden önce, 1905 yılında, Japonların Rusları yenilgiye uğratmaları, geleneksel değerlerin modern bir medeniyette saklanılabilirliği konusundaki düşünceleri etkilemiştir. Batı'nın tekniği ile yetinip "kendimiz" kalarak modernleşmek! " İslamcı şair Mehmet Akif, bu tezleri 1908'den sonra ortaya atan kişiler arasında yer almış, Akif'le birlikte, 1908-1918 yılları arasında Batı'yı "taklit" etmeye karşı çıkan İslamcı bir akım şekillenmiştir.⁷⁵⁴

Zürcher'e göre, bu dönemdeki İslamcı akımı sırf muhafazakârlıkla ya da gericilikle bir tutmak yanlış olacaktır. İslamcılar içerisinde, *Volkan* Gazetesi

⁷⁵¹ A.g.e.sy. 188, 189.

⁷⁵² Hanioğlu, 1968.

⁷⁵³ Mardin, 1991: 91, 92.

⁷⁵⁴ A.g.e.sy. 18, 19.

etrafında toplanmış bulunan ve 1909 karşı devrimine katılmış olan topluluk türünden İslamcı gericiler bulunmasına rağmen, anayasayı ve İslami yenileşme ya da reform süreçlerini destekleyen daha geniş topluluklar da bulunmaktadır. Sait Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ve Eşref Edip (Fergan) gibi kişilerin dahil olduğu bu tür İslamcılarının önde gelen yayın organı Sırat-ı Müstakim'dir. Bu dergi 1912'den sonra ise Sebilürreşat olarak yayımlanmıştır.⁷⁵⁵

Meşrutiyet döneminde öne çıkan düşünce akımları içinde en etkili olanı farklı versiyonları ile Türk milliyetçiliği olmuştur. Türk milliyetçiliği çok dilli, dinli ve milletli Osmanlı'da göreceli olarak geç ortaya çıkmış bir düşünce akımıdır. Zira, bu düşünce akımı, egemenlik sisteminin bütünlüğü ve sürekliliği açısından, Osmanlı son dönemindeki gelişmelere kadar, çözücü ve dağıtıcı bir işlev görebilirdi.⁷⁵⁶

İslamiyet'in ümmetçi bir yaklaşıma sahip olmasının da Türk milliyetçiliğinin geç ortaya çıkmasına neden olan bir etmen olduğu söylenebilir. Osmanlı'da İslamiyet'in yüzyıllardır hem politik hem de toplumsal kimliği belirleyen önemli bir öge olduğu düşünüldüğünde ümmeti bölebilecek din dışı bir ideolojik yaklaşımın benimsenmesinin zor olduğu açıktır.

⁷⁵⁵ Zürcher, 2006: 191.

⁷⁵⁶ Ziya Gökalp bu imkânsızlığı şöyle anlatır: "Milliyet ideali önce Müslüman olmayanlarda, sonra Arnavut ve Araplarda, en son da Türklerde ortaya çıktı. Türklerin en sona kalması nedensiz değildir. Osmanlı Devleti'ni Türkler kurmuşlardı. Devlet, 'olan bir millet (nation de fait)' milliyet ideali ise 'Olması istenen milletin (nation de volonte)' özü demektir. Türkler, önceleri sezgisel bir ileriye düşünmeyle bir ideal için bir var olanı tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdi. Bunun için Türk düşünürleri, 'Türklük yok, Osmanlılık var' diyorlardı"(Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Yayınları, 2006).

Diğer yandan, Türk milliyetçiliğinin geç ortaya çıkmasında Osmanlı hanedanının, genel olarak etnisiteye, bu arada Anadolu'daki halkın büyük bir kısmını oluşturan Türk etnisitesine, yabancılaşmış olması da bir etmen olarak değerlendirilebilir. Daha önce üzerinde durulduğu gibi, imparatorluklar etnik kimliklere yabancılaşmak durumundadır. Dolayısıyla Osmanlı'da Türk etnik topluluğu devleti belirleyecek bir nitelik taşımamış, hatta "Türk" kavramının kırsal gerilikle ve cahillikle özdeş olarak kullanıldığı olmuştur.⁷⁵⁷

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkıp güçlenmesi devlet eksenli olarak gelişmiştir. Osmanlı son döneminde yenileşme reformlarıyla kurulan ve fiilen yalnızca Müslümanların okuduğu askeri okullarda bir vatanseverlik fikri gelişmeye başlamıştır. Kendilerini devletin kurtarılması davasına adayın subay kuşakları bu okullarda yetişmiştir. İç ayrılıkçılığa ve Avrupa sömürgeciliğine karşı devletin (toprakların, ahalinin, sınırların) korunması ideolojisi Jön Türk dönemi siyasetçilerinin ve subaylarının düşüncesine egemen olmuştur.⁷⁵⁸

Türk milliyetçiliğinin gelişiminde, 20. Yüzyıl başında, iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Asker ve sivil bürokrasinin oluşturduğu kapsamı teritoryal ve siyasi nitelikte olan bir devlet vatanseverliği bir yanda ve aydınlar ve bir burjuvazi çekirdeği içinde kendini ifade eden, etnik ve kültürel bir ulusal kimlik anlayışına

⁷⁵⁷ 1897 yılında bir İngiliz gezgin, "günümüzde Türk ismi çok nadir kullanılmaktadır. Bu ismi yalnız iki şekilde duydum: Ya bir ırkı ayırt edebilmek için (mesela bir köyün Türk köyü olup olmadığını soruyorsunuz) ya da hor görme için (mesela İngilizce'de birisine nasıl blockhead 'beyinsiz' diye bağrılırsa) Türkler de 'Türkkafalı' tabirini kullanıyorlar" diye yazmıştır (Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876–1908**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 29.)

⁷⁵⁸ Georgeon, 2000: 17.

dayanan, henüz kesin şeklini almamış bir Türk milliyetçiliği diğer yanda. Bu iki akım zaman içinde eklemlenecektir. Ancak bu eklemlenme kısa zamanda ve kolayca gerçekleşmeyecektir. Egemenlik sisteminin bir bütün olarak korunması düşüncesi bu konuda belirleyici olacaktır.⁷⁵⁹

Osmanlı'nın yaşadığı tramvatik toprak kayıpları İttihat ve Terakki döneminde Türk milliyetçiliğinin gelişimini ivmelemiştir. 1. Dünya Savaşı'na doğru gidilen süreçte, Osmanlı Balkanlar'daki toprakları yanında Kuzey Afrika'daki topraklarının tümünü ve Orta Doğu'daki topraklarının bir kısmını çok kısa süre içinde kaybetmiştir. Ahmad'a göre, İmparatorluğun sahip olduğu 3 milyon metrekarelik alanın yaklaşık üçte biri ve 24 milyon kişi olan nüfusun yaklaşık beşte biri böylelikle kaybedilmiştir.⁷⁶⁰

Tramvatik toprak kayıplarının yaşandığı süreçte İttihatçı hükümet içeride milliyetçi politikalara yönelmiştir. Bu dönemde "İktisadi Türkçülük" olarak isimlendirilebilecek ekonomik ve siyasal kararlar alınmış ve uygulanmıştır. Amacı, bir Türk kapitalist sınıfı geliştirmek, Türkleri iktisadi faaliyetlere sokmak, şirketler, bankalar, kooperatifler örgütlemek olan ekonomi politikaları 1914'de kapitülasyonların kaldırılması ile uygulanmaya başlanmıştır.⁷⁶¹

1915'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu kanun ile fabrikalarda çalışan işçi ve memurların, ülkede bulunmayan bir uzmanlık söz konusu olmadıkça, mutlaka Osmanlı vatandaşı

⁷⁵⁹ A.g.e.sy. 17.

⁷⁶⁰ Ahmad, Faroz, **İttihat ve Terakki (1908–1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995

⁷⁶¹ Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, 2001, s.y 417.

olmaları zorunluluğun getirilmesi, 23 Mart 1916'da çıkarılan bir kanunla şirketlerin yapacakları tüm işlemleri Türkçe yapmalarının zorunlu kılınması ve 1917'de hisselerini yalnızca Osmanlıların alabileceği İtibar-i Milli Bankası'nın kurulması, İttihat ve Terakki'nin iktisadi Türkçülük anlayışından kaynaklanan uygulamalardır.⁷⁶²

Osmanlı son döneminde Türk milliyetçiliğini daha iyi anlayabilmek için bu konuda öne çıkan iki düşünür üzerinde durulabilir. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olan Rusya çıkışlı Türkçülerden Yusuf Akçura, diğeri ise Meşrutiyet dönemi politikalarını olduğu gibi Cumhuriyet dönemi politikalarını da doğrudan etkilemiş olan Ziya Gökalp'tir.

“Üç Tarz-ı Siyaset” başlığını taşıyan makalesinde Akçura, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük yaklaşımlarını birbirleriyle karşılaştırarak tartışmış ve Türkçülük anlayışını savunmuştur. Akçura'ya göre,

Osmanlı ülkelerinde, garpten feyz alarak kuvvet kazanmak ve terakki arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasi yol tasavvur ve takip (ebaucher) edildi sanıyorum: Birincisi, Osmanlı hükûmetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı Milleti vücuda getirmek. İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarında olmasından yararlanarak bütün İslamları söz konusu hükûmetin idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin Panislamisme dedikleri); üçüncüsü ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek.⁷⁶³

Osmanlıcılık fikri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslim ve gayrimüslim tebaaya aynı siyasi hakları tanıyarak ve “fikirlerce ve dince tam bir serbesti” vererek bir

⁷⁶² A.g.e.sy. 421.

⁷⁶³ Akçura Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınları, 2005, sy. 35.

Osmanlı milleti yaratmayı hedefleyen ve böylelikle “Devleti Aliyye-i Osmaniye’yi” muhafaza etmeyi amaçlayan bir yaklaşım olarak II. Mahmut döneminde Fransız etkisiyle birlikte ortaya çıkmış ve Ali ve Fuat Paşaların zamanında gelişmiştir. Ancak bu proje anlaşılamamış ve iyi de uygulanamamıştır.⁷⁶⁴ Akçura’ya göre, zaten İmparatorluk içerisindeki unsurların hiçbirisi bunu istememiştir. Osmanlı milleti fikrine Müslümanlar ve Türkler karşı olmuştur. Bu proje uygulandığı takdirde, “altı yüz yıllık hâkimiyetleri hukuken bitecek ve bunca yıllar hükümleri altında görmeye alıştıkları reaya ile müsavat derecesine ineceklerdi.” Öte yandan, Osmanlı milleti fikrini gayri Müslim Osmanlı uyrukları da benimsememiştir.

Zira, “hepsinin son zamanlardaki terakkileriyle şaşalandırılan mazileri, istiklalleri, hükümetleri vardı. Müslümanlar, bilhassa Türkler o istiklali bitirmiş, o hükümetleri mahvetmişti.” Bu nedenler yanında bazı dışsal nedenler de engelleyici olmuştur. Rusya’nın Panislavizm politikası ve Avrupa ülkelerindeki Hristiyanlık savunucusu politik akımlar da bir Osmanlı milleti fikrine karşıydılar.⁷⁶⁵

İslamcılık konusunda ise, Akçura’ya göre, İslamcılığın gerçekleşmesi iç engellerden ziyade dış engeller nedeniyle imkansızdı. İslam devletlerini egemenlikleri altında bulunduran Hristiyan devletler böyle bir birleşmeye engel olurdu. Hristiyan devletleri,

⁷⁶⁴ A.g.e. sy. 36-38.

⁷⁶⁵ Akçura Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınları, 2005, sy. 50

tabiiyetlerinde bulunan Müslümanların, hatta kuvvetlice manevi bir vasıta ile olsun, hudutları haricindeki siyasi merkezlere bağılılıklarını istikbalde, mühim neticeleri çıkabilecek umumi bir fikre hizmetlerini menfaatlerine aykırı gördüklerinden ortaya çıkmasına her suretle karşı koymak isterler ve bütün İslam devletleri üstündeki nüfuz ve iktidarları sayesinde bu istediklerini icra da edebilirler.⁷⁶⁶

Akçura Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerine karşı Türk birliği siyasetini savunmuştur;

Osmanlı ülkelerindeki Türklerin hem dini, hem ırki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecektir.⁷⁶⁷

Ancak mesele böylece çözülmüş olmuyordu. Akçura, Osmanlıcılığın geçersizliği konusunda kesin yargılara varmışsa da, devlet sınırları içinde büyük sayıda Türk olmayan Müslüman'ın olması konusunda kafası karışıktır ve bu açıdan İslamcılığı da önemsemektedir. Ancak ümmetçi bir kavrayıştan ziyade dönüşerek milliyetçiliği kabul eden çağdaş bir din yorumuna ihtiyaç olduğunu savunmuştur.

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde, gerek Meşrutiyet gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde etkili olan düşünceleriyle öne çıkan Ziya Gökalp, 1908 hareketini desteklemiş ve 1909 sonbaharında, Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresine Diyarbakır temsilcisi olarak çağrılmıştır. Burada Merkez-i

⁷⁶⁶ A.g.e.sy. 58.

⁷⁶⁷ A.g.e.sy 58-59.

Umumi (Genel Merkez)⁷⁶⁸ üyesi seçilmiş ve partinin 1918 mütarekesinden sonra dağıtılmasına kadar bu görevde kalmıştır.⁷⁶⁹

Balkan Savaşı'nın başladığı 1912 yılında İttihat ve Terakki'nin merkezi de İstanbul'a taşınmış ve Gökalp de başkente yerleşmiştir. Gökalp İstanbul'da, Türk milliyetçiliğinin düşünce merkezi sayılan Türk Ocağı'nın etkin bir üyesi olmuş ve kısa bir süre sonra, arkadaşı Yusuf Akçura tarafından çıkarılan Türk Yurdu dergisinin yayın kuruluna seçilmiştir. Bu dergide diğerlerinin yanı sıra, daha sonra 1918 yılında, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı ayrı bir kitap olarak basılacak makale serisini yayımlamıştır.⁷⁷⁰

Bu kitapta, Osmanlı son döneminde yaygın olan üç ana düşünce yaklaşımını (Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık) ele alan Gökalp Türkçülüğü tercih etmekle birlikte İslamcı akıma da önem vermiştir.⁷⁷¹

Gökalp'e göre, dünyanın Doğu'su da, Batı'sı da göstermektedir ki bu yüzyıl, "ulusallık yüzyılı"dır. Toplumsal bilinçlerin yönlendirilmesiyle yükümlü olan devlet bu gerçeği görmeksizin doğru hareket edemez. Devlet adamlarında, parti ileri gelenlerinde bu duygu var olmazsa, Osmanlılığı oluşturan dinsel topluluk ve kavimler ruhsal olarak yönetilemez. Salt uyrukların bir arada tutulması amacıyla,

⁷⁶⁸ İttihat ve Terakki hükümetleri sırasında bu organ perde arkasındaki en önemli siyasi aktör olmuş ve hemen hemen bütün devlet işlerini kontrol etmiştir.

⁷⁶⁹ Heyd, Uruel. **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, Ankara, sy.37.

⁷⁷⁰ A.g.e.sy. 40, 41.

⁷⁷¹ Gökalp Ziya, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Bordo-Siyah Yayınları, 2006, İstanbul

Türk kimliğini bir yana bırakıp Osmanlı üst kimliğini gündeme getiren Türkler, yaşanan süreçler içinde yanıldıklarını anlamışlardır.⁷⁷²

Gökalp Osmanlıcı kozmopolitizm içinde gayri Müslimlerin ekonomik ve toplumsal egemenliği ellerine aldıklarını, Türklerin ise çiftçiliğe ve bir tür “zihinsel çiftçilik” olan memurluğa mahkum edilerek güçsüzleştirildiklerini savunmuştur.⁷⁷³

Gökalp’in ilk dönemdeki düşüncesine göre, Türkleşmek ve İslamlaşmak ülkeleri arasında bir çatışma olmadığı gibi, bunlarla çağdaşlaşmak ihtiyacı arasında da bir çatışma yoktur. Avrupa’dan, yalnız bilimsel ve uygulamalı aletlerle fenler alınmalı ve “çağdaş bir Türklük” yaratılmalıdır.⁷⁷⁴ Öte yandan, Türkler, çağdaş uygarlığın akıl ve bilimiyle donanmış olduğu halde bir “Türk-İslam” kültürü yaratmaya çalışmalıdır.⁷⁷⁵

Gökalp, ikinci dönemdeki düşüncelerini yansıtan ve 1924’te yayımlanan “Türkçülüğün Esasları” kitabındaki yazılarında ise, Batıcılık ve İslamcılık akımlarına karşı ulus ve ulusal devlet görüşünün bir savunusunu yapmış ve çağdaşlaşma için bir program önermiştir.⁷⁷⁶

Gökalp’e göre, Türkçülük, Türk ulusunu yükseltmek demektir. Öyleyse Türkçülüğün ne olduğunu anlamak için, önce ulus adı verilen topluluğun ne olduğunu belirlemek gerekir. Dolayısıyla Gökalp kendi döneminde savunulan bir dizi ulus tanımını ve yaklaşımını aktarmış ve bunları tartışmıştır. Bu tartışmalar

⁷⁷² A.g.e.sy. 26.

⁷⁷³ A.g.e.

⁷⁷⁴ A.g.e.sy. 32.

⁷⁷⁵ A.g.e.sy. 55.

⁷⁷⁶ Gökalp Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Bordo-Siyah Yayınları, 2006, İstanbul.

içinde ulusun ırksal, kavimsel, coğrafyasal, siyasal ve istemsel bir topluluk olmadığı sonucuna ulaşan Gökâlp'e göre, "ulus; dil, din, ahlak ve sanat bakımlarından ortak olan, yani aynı eğitimi almış bireylerden oluşan bir topluluktur."⁷⁷⁷

"Türk" bir ulusun adıdır. Ulus, kendisine özgü bir kültürü bulunan bir topluluk demektir. Öyleyse, Türk'ün yalnız bir dili, bir tek kültürü olabilir. Bugün, kültürel bakımdan birleşmesi kolay olan Türkler, özellikle Oğuz Türkleri, yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyuğundandırılar. Bundan dolayı, Türkçülükteki yakın ülkelerimiz Oğuz birliği ya da Türkmen birliği olmalıdır.⁷⁷⁸

Türkçülüğün uzak ülküsü ise Turan'dır. Turan kimilerinin sandığı gibi, Türklerden başka, Moğolları, Tonguzları, Finuvaları, Macarları da içine alan bir kavimler karışımı değildir. "Turan" sözcüğünü, bütün Türk kollarını içine alan büyük Türkistan için kullanmamız gerekir; çünkü "Türk" sözcüğü, bugün yalnızca Türkiye Türklerine verilen bir ad olmuştur. Türkiye'deki Türk kültürü içine girenler de, doğallıkla yine bu adı alacaklardır.⁷⁷⁹

Ulusun temelini kültürde bulan Gökâlp bu deyiimi tanımlamakta büyük güçlük çekmiştir. Her ulusun manevi ve nesnel değerlere sahip olduğunun,

⁷⁷⁷ Gökâlp, 2006b: 47 ; Benzer bir tanımlama, 1931 yılında iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında da yer almıştır: "Millet dil, kültür ve ülkü birliği ile bir araya gelen vatandaşların oluşturduğu siyasi ve içtimai bir organdır." Bu tanımlamada din ögesine artık yer verilmemektedir (Heyd, 1979).

⁷⁷⁸ Gökâlp, 2006b: 51, 52.

⁷⁷⁹ Gökâlp, 2006b: 52, 53.

bunların sadece bir ulusa özgü olmayıp çeşitli ülkelerdeki insanlar için ortak özellikler gösterdiğinin farkındadır. Gökalp'in uluslar arası nitelikte gösterdiği ve uygarlık adını verdiği bu değerler, tamamen ulusal nitelikteki kültür(hars) tanımının dışında tutulmuştur.⁷⁸⁰

Gökalp'e göre, kültür ve uygarlık arasında hem birleşme noktası, hem de ayrılık noktaları vardır. Kültür ile uygarlık arasındaki birleşme noktası, ikisinin de bütün toplumsal hayatları içine almasıdır. Toplumsal hayatlar şunlardır: Dinsel hayat, ahlaksal hayat, hukuksal hayat, kurgusal hayat, sanatsal(güzelduyusal) hayat, iktisadi hayat, dilsel hayat, bilimsel hayat. Bu sekiz türlü toplumsal hayatların tümüne birden "kültür" adı verildiği gibi "uygarlık" da denebilir.⁷⁸¹

Gökalp'e göre, kültürle uygarlığı birbirinden ayıran, kültürün özellikle duygulardan, uygarlığın özellikle bilgilerden bileşmesidir. İnsanda duygular, yöneme ve isteme bağlı değildir. Bir ulus, başka ulusun dinsel, ahlaksal, sanatsal(güzelduyusal) duygularını taklit edemez.⁷⁸²

Gökalp'in düşüncesinde çok önemli bir yer tutan kültür ve uygarlık kavramları arasındaki fark asıl olarak biçimseldir. Gökalp, bütün duyguları, yargıları ve ülküleri kültür tanımı içinde sayarken mantıki ve bilimsel yöntemlerle teknoloji ve bilgiyi uygarlık kapsamında ele almıştır. Kültüre daha çok duygusal ve subjektif bir özellik atfetmiştir.⁷⁸³

⁷⁸⁰ Heyd, 1979: 75.

⁷⁸¹ Gökalp, 2006b: 59.

⁷⁸² A.g.e.sy. 59, 60, 70.

⁷⁸³ Heyd, 1979: 75.

Gökalp'e göre, ulus insan toplumlarının tarihsel ve toplumsal evriminin en üst aşamasını oluşturmaktadır. Gökalp'in ulusu en gelişmiş toplum sayan görüşleri ilk yazılarından itibaren düşünsel yaşamında bir süreklilik oluşturmuştur. Gökalp, Durkheim'ın toplumlara ilişkin dört aşamalı yaklaşımından esinlenerek toplumların, ilkel ya da kabile toplumu (aşiret), ırk yakınlığına dayanan toplum (kavim), müşterek dine dayanan toplum (ümme) ve kültürle bağlanan toplum (millet) olmak üzere dört aşamadan geçerek geliştiğini, bu açıdan toplumsal gelişmenin zirvesinin ulus olduğunu savunmuştur.⁷⁸⁴

Bu düşünceyle bağıntılı olarak, Gökalp'e göre, Osmanlı uygarlığı iki nedenle yıkılmıştır. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün imparatorluklar gibi geçici topluluklardan oluşmasıdır. Sonsuz hayata sahip olanlar ise, topluluklar, cemaatler değil, toplumlardır. Toplumlara gelince bunlar yalnızca uluslardır. Egemenlik altındaki uluslar, ulusal benliklerini, imparatorlukların kozmopolit yönetimi altında ancak geçici olarak unutulabilirlerdi. İkinci neden ise, Batı uygarlığı yükseldikçe Doğu uygarlığını büsbütün ortadan kaldırma özelliğine sahip bulunmasıdır. Öyleyse 'Doğu' uygarlığı çevresinde bulunan Osmanlı uygarlığı, ister istemez ortadan kalkacak; onun yerine, bir yandan İslam diniyle birlikte bir Türk kültürü, öte yandan da Batı uygarlığı geçecektir. İşte Türkçülüğün görevi, bir yandan yalnız halk arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak, öte yandan Batı uygarlığını tam ve canlı olarak alıp ulusal kültüre

⁷⁸⁴ A.g.e.sy. 71, 72.

aşılmasıdır. Batı uygarlığına girmeden önce, ulusal kültürümüzü arayıp bularak, ulusal kültürümüzü ortaya çıkarmamız gerekir.⁷⁸⁵

Gökalp'e göre, Tanzimat'tan itibaren gelişen batılılaşma tarzı toplumda bir dizi ikiliğe sebep olmuştur. Tanzimatçılar, Doğu uygarlığıyla Batı uygarlığının bireşiminden bir kültür karışımı yapmak istemiş ve bu konuda büyük bir yanlışlığa düşmüşlerdir. Hala, siyasal yapımızda var olan ikilikler, hep bu yanlış davranışın sonuçlarıdır; İki türlü mahkeme, iki türlü okul, iki türlü bütçe, iki türlü yasa.⁷⁸⁶

Bu ikilikler yüzünden ülkede gerek uygarlıkça gerek eğitimcilimce birbirine benzemeyen üç tabaka oluşmuştur: Halk, medreseliler, okullular. Bu üç tabakadan birincisi hala uzak doğu uygarlığından tamamıyla ayrılamamış durumdadır, ikincisi de henüz Doğu uygarlığında yaşamaktadır. Yalnızca üçüncüsü Batı uygarlığının kimi bilimsel bilgilerine ulaşılabilmiştir. Demek ki milletimizin bir bölümü İlkçağ'da, bir bölümü Ortaçağ'da, bir bölümü de Yakınçağ'da yaşamaktadır.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ Gökalp, 2006b: 75-77; Gökalp'in Esnaf Destanı" adlı şiirine bakıldığında (Heyd, 1979: 93):

**Yenildik sebebi: Geride kalmak,
İntikam: düşmanın ilmini almak,
İşini öğrenmek, fennini çalmak,
Terakkiye gönül bağlayacağız,
Bir hızla beş yüz yıl atlayacağız
Durmak olmaz pek az zamanımız var.**

⁷⁸⁶ Gökalp, 2006b: 101, 102.

⁷⁸⁷ A.g.e.sy. 105.

Bu üç tabakanın uygarlıkları ayrı olduğu gibi, eğitimbilimleri de ayrıdır. Bu üç eğitim yöntemini birleştirmedikçe, gerçek bir ulus olmak mümkün değildir. Sonuç olarak, toplumsal inanç kitabımızın birinci ilkesi şu cümle olmalıdır: “Türk ulusundanım, İslam ümmetindenim, Batı uygarlığındanım.”⁷⁸⁸

Geleneksel bir eğitim almış ve muhafazakar bir toplumsal çevrede yetişmiş olmasına rağmen Gökalp, diğer dinleri olduğu gibi İslamiyet’i de içinde geliştiği toplumsal ortama bağlı değişebilir bir tarihi olgu olarak değerlendirmiştir. Gökalp’e göre, bütün dinler sadece yaşamın simgesel bir görünümünü sunmaktadır.⁷⁸⁹

Gökalp’in, gayri Müslim Osmanlı uyrukları ve diğer azınlık topluluklar konusundaki düşüncelerine bakılacak olursa; Gökalp, Türklerin çeşitli iktisadi etkinlikler içinde daha fazla rol alarak gayri Müslimlerin bu konudaki ağırlığını azaltması gerektiğini savunmuş ve azınlıklarla ilgili olarak Müslüman ve Müslüman olmayan ayırımı yapmıştır. Bu ayırmada Gökalp’in ana ilkesi Türk ulusunun sadece Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşması gerektiğidir. Dolayısıyla, Türkiye’de yaşayan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler vatandaşlık yönünden Türk iken ulusları yönünden Türk değildirler. Gökalp, bu azınlıkların ulusal Türk devleti içinde yabancı öğeler olarak bırakılmalarından yanadır. Azınlıklara bir ölçüde özerklik verilmesi yanlısı olmasına rağmen, Osmanlıların

⁷⁸⁸ A.g.e.sy.105..

⁷⁸⁹ Heyd, 1979: 97.

tüm Müslüman olmayan topluluklara yasal, toplumsal ve eğitsel alanlarda görelî olarak geniş bir özerklik tanıyan millet sisteminin sürdürülmesine karşıdır.⁷⁹⁰

İleride üzerinde durulacağı gibi birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Gökâlp'in düşünceleri Cumhuriyet dönemi uygulamalarına rehberlik etmiş ya da söz konusu politik pratiklere feyz olan düşüncelerle paralellik göstermiştir. Heyd'in belirttiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği politika da, Gökâlp'in homojen bir Türk ulusu ülküsünü gerçekleştirmek olmuştur. Rumların büyük bir bölümü Türklerle değiştirilmiş ve Ermenilerin çoğu Türkiye'yi terk etmek durumunda kalmıştır. Sayıca çok azalan ve önemli bir sorun teşkil etmeyen diğer Müslüman olmayan azınlıklar da cumhuriyetin toplumsal yapısı içinde eritilmişlerdir.

4.2.4. Ekonomi ve Toplum Düşüncesi

Meşrutiyet yıllarında, İttihat ve Terakki'nin iki farklı iktidar döneminde, bir ölçüde farklılaşan, iki tür ekonomi düşüncesi ve politikasından söz edilebilir. İlk iktidar döneminde ağırlıklı olarak “serbestî” düşüncesi ile hareket edilmiş ve sermayenin önündeki engelleri kaldırmaya dönük adımlar atılmıştır. İkinci iktidar döneminde ise, ekonomik çöküntünün “serbestî” yaklaşımıyla giderilemeyeceği anlaşılmaya başlanmış, Balkan Savaşlarının ağır sonuçları ile birlikte 1. Dünya Savaşı'na giden sürecin yarattığı olumsuzluklar, “millî iktisat” düşüncesinin ön plana çıkmasını beraberinde getirmiştir. Meşrutiyet dönemi boyunca farklı

⁷⁹⁰ A.g.e.sy. 153, 154

toplum kesimleri arasında sermaye yanlısı bir politika izleyen İttihatçılar,⁷⁹¹ özellikle ikinci iktidar döneminde sermayenin ve servetin Türk-Müslüman kesimlerde toplanması yönünde politikalar izlerken aynı zamanda toplumun solidarist yaklaşımlarla manipüle edilmesi doğrultusunda çaba harcamışlardır.

Meşrutiyet, ülkede liberal dönüşümler amaçlayan bir siyasal hareket olarak doğmuştur. Meşrutiyet’le birlikte, yürürlükte olan ancak mutlakiyet döneminde uygulanmayan, dolayısıyla fiilen yürürlükten kaldırılmış gibi görülen Kanun-u Esasi’ye işlerlik kazandırılmış, Meclis-i Mebusan açılmış, öte yandan, iktisadi düzenin liberalleştirilmesi doğrultusunda önemli adımlar atılmış; Osmanlı uyrukları girişimciliğe özendirilmiş ve yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştır.⁷⁹²

İktidara geldikleri 1908 yılından itibaren ekonomik gelişme sorunlarını çözmek isteyen İttihatçıların önlerinde “teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet” görüşünü savunan Prens Sabahattin ve klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını, ekonomide her türlü kayıt ve engelin ortadan kaldırılmasını savunan Cavit Bey ve yandaşlarının düşünceleri vardır.⁷⁹³

⁷⁹¹ İttihatçılar açık bir şekilde sermaye sahiplerinin yanında yer almıştır. Bunun göstergelerinden biri iş ilişkilerini düzenleyen yasal düzenlemeler iken bir diğeri 1908’den sonraki yıllarda toplumsal çalkantıları ve grevlerini bastırmada İttihatçıların uyguladığı yöntemlerdir. Kırsal bölgelerde de İttihatçılar toprak sahiplerinin mülkiyet haklarını ve çıkarlarını, sulama projeleri gibi altyapı çalışmaları yapmak ve kredi kolaylıkları sağlamak gibi yollarla, korurken, tarımdaki geleneksel mülkiyet tarzına; toprakların yeniden paylaşımına ya da ortaklığı sona erdirmeye teşebbüs bile etmemişlerdir (Zürcher, 2006: 180).

⁷⁹² Zafer Toprak, **Türkiye’de “Milli İktisat” 1908–1918**, Yurt Yayınları, 1982, sy.18

⁷⁹³ A.g.e.sy. 19.

Prens Sabahattin'in temsil ettiği düşünce tarzına göre, Batı toplum ve ekonomisinin temeli bireycilik, liberalizm, özel teşebbüs, parlamentarizm ve kapitalizm şeklinde özetlenebilir. Bireyci toplumda girişim özgürlüğü ve rekabet belirleyicidir. Doğu tipi toplumlarda ise, despot hükümdar, baskıcı bürokrasi ve militarizm belirleyici olup birey ve birey kültürü yoktur. Hakim güçler, kişilerin özgürlük ve girişim ruhunu körletirler. Dolayısıyla bu toplumlarda hakim güçler girişimciliğe ve özel mülkiyete koydukları sınırlamalarla sermaye birikimini olanaksızlaştırır. Bu olumsuz durumdan kurtulabilmek için, liberal bir devlet ve toplum yaklaşımı ile hareket etmek gerekir. Bu açıdan, ademi-merkeziyetçi bir yönetsel sistem ve batı tipi bir eğitim sistemi kurmak önem taşır.⁷⁹⁴

Meşrutiyetin ilk yıllarında II. Abdülhamit'in iktidarının yıkılmasıyla birlikte, Batı devletlerinin yeni rejimi iyi karşılayacakları, öylesine ki, Batı sermayesinin Osmanlı devletinin mali kalkınmasına yardım edeceği inancı yaygındır. Dolayısıyla, Cavit Bey gibi klasik iktisat tezlerini savunan ve yabancı sermayenin gerekliliğı üzerinde duran kişilerin ekonomi politikaları üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Meşrutiyet döneminde iktisat vekilliğı de yapmış olan Cavit Bey, batıcı okulun toplum ve ekonomi dergisi olarak çıkan "*Ulûm- iktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*" sayfalarında dış yardımdan başka kalkınma dayanağı olmadığı görüşünü savunmuştur. Cavit Bey'e göre, küçük ekonomik girişimler için yeterli sermaye birikimi vardır ve bunlar için yabancı sermaye gerekmebilir ancak büyük sermaye yatırımları için yabancı sermayeye ihtiyaç yaşamsaldır. Ayrıca,

⁷⁹⁴ Berkes, 2007: 398.

büyük olsun küçük olsun tüm işletmeler için rasyonel iş metotlarını öğrenmeye ihtiyaç olduğundan Avrupa uygarlığının bilgisine ve uzmanlığına da ihtiyaç vardır.⁷⁹⁵

İlk dönemlerinde liberal iktisat yaklaşımı ile hareket eden İttihatçılar, ekonomide geleneksel engelleri kaldırarak, 1911 tarihli Arazi Yasası ve 1913 tarihli Miras Yasası örneklerinde olduğu gibi, ticari işlemlere ve mülkiyete ilişkin mevzuatı modernleştirerek ticaret ve sanayinin gelişimini teşvik etmeyi amaçlamışlardır.⁷⁹⁶

Bu dönemde hükümet dış ticareti ve yabancı yatırımı teşvik ederken aynı zamanda vergi denetimi ve tahsilini modernleştirmeye çalışarak devlet maliyesini düzeltmeye çalışmış ve bu konuda bir ölçüde başarılı olmuştur. Öyle ki, devlet gelirleri yaklaşık % 25 arttırılabilmıştır. Ancak İttihatçıların uyguladığı iktisat politikası, bütün halinde düşünüldüğünde, önemli bir başarı sağlayamamıştır. Şöyle ki, Anayasa'nın yürürlüğe girmesiyle yabancı yatırımlarda olağanüstü bir artış beklenmiş ancak bu gerçekleşmemiştir. Kapitülasyonlarda değişiklik yapılması ya da bunların yavaş yavaş kaldırılması konusunda bir ilerleme beklenmiş ancak bu sağlanamamıştır. Gümrük tarifesini % 4 yükseltme girişimleri de ilk önceleri Batılılar tarafından engellenmiştir. Borçlanma konusunda da uygun koşulların oluşması beklenmiş ancak Fransa ve İngiltere'nin 1910'da Osmanlı İmparatorluğu'na uygun koşullarda borç vermeyi reddetmeleri ile bu da gerçekleşmemiştir. İttihatçılar döneminde Osmanlı devleti,

⁷⁹⁵ A.g.e.sy. 466.

⁷⁹⁶ Zürcher, 2006: 179, 180.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kefil olması ile dezavantajlı koşullarda borç bulabilmiştir.⁷⁹⁷

Başka bir açıdan, ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayrı Müslimlerin ve yabancıların etkinliğini artırmış, Müslüman zanaatkârlar serbest ticaret koşullarında yoksullaşarak mesleklerini kaybetmiştir. Bu dönemde loncaların kaldırılması serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken, örgütsel dayanışmayla varlığını sürdürebilen küçük üretici Müslüman esnafa büyük darbe vurmuştur.⁷⁹⁸

Tüm bu gelişmelere eklenen 1. Dünya Savaşı koşulları ile birlikte “mili iktisat” yaklaşımı gündeme gelmiştir.⁷⁹⁹ Zira, savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları büyük ölçüde kesilmiş, iç kaynaklarla yetinmek bir zorunluluk haline gelmiştir.⁸⁰⁰

1915 yılında yayınlanmaya başlanan İktisadiyat Mecmuası, İttihatçıların da desteğiyle “milli iktisat” öğretisinin kuramsal yayın organı olmuştur. Tekin Alp,

⁷⁹⁷ A.g.e.sy. 180, 181.

⁷⁹⁸ Toprak, 1982: 19.

⁷⁹⁹ Berkes ve Zürcher'e göre, İttihatçı iktidarın ikinci döneminde uygulanan “Milli iktisat” politikalarının düşünsel referanslarını Parvus sağlamıştır. Eski bir eylemci ve sosyalist olan, Avrupa'da bilinen adıyla Alexandre Helphand'ın, 1912'den 1914'e kadar gazete ve dergilerde savunduğu düşünceler bugünün bağımlılık tezlerinin bir özeti gibidir. Parvus, dışarıya karşı korumacı, ülke kaynaklarına dayanan, devlet müdahaleci bir ekonomi politikası önermiştir. Parvus'un düşünceleri İttihat ve Terakki önderleri üzerinde çok etkili olduğu gibi, Türkçü düşünürler arasında da ilgi çekmiştir. İttihat ve Terakki'nin 1911, 1912 ve 1913 kongrelerinde ve Türkçülük düşüncesi işleyen Fransızca *Jeune Turc* ve *Türk yurdu* gibi gazete ve dergilerde bunun yansımalarını görmek mümkündür. Bu düşüncelere göre, ulusal kalkınmanın dayanağı, devletin ulusal bir ekonomi siyaseti gütmesi olmalıdır (Berkes, 2007: 467, 468 ; Zürcher, 2006).

⁸⁰⁰ Toprak, 1982: 25, 26.

İktisadiyat Mecmuası'nın başyazarı ve İttihatçıların iktisadi konularda ideoloğu olarak öne çıkmıştır. İktisadiyat Mecmuası'nın ilk sayısında yer alan "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru" başlıklı yazıda, Türklerin yarım yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini kuran Alman ulusunu örnek almaları gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁰¹

"Mili iktisat" yaklaşımı ile, her ulusun farklı bir iktisadi gerçeği olduğu, bu nedenle klasik iktisat görüşünün her durumda geçerli olamayacağı fikri üzerinden hareket edilmiş ve Alman tarihçi okulundan esinlenilerek, iktisadi gerçeği ararken, salt maddi boyutla yetinmemesi gerektiği, manevi unsurların da önemli olduğu, bu açıdan birey ile insanlık arasında ulus denilen bir gerçeklik bulunduğu ve bir ülkede "ihtiyaç ve menfaat"ın "milli şuur" aracılığıyla ortak bir nitelik taşıması gerektiği gibi düşünceler öne sürülmüştür.⁸⁰²

"Milli iktisat" yaklaşımı Türk milliyetçiliğinin iki büyük ideoloğu Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın düşüncelerinde de yer bulmuştur. Gökalp, "milli iktisat"ın organik bir işbölümüyle gerçekleşebileceğini öne sürmüştür; Müslüman-Türk unsurun maddi yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisinin üstlenmesi, bundan böyle, askerlik ve memuriyet yanı sıra ticarete atılması, sanayici olması ve işbölümünün gerektirdiği iktisadi uğraşlara girilerek ülkede "milli iktisat"ı kurması gerektiğini belirtmiştir. "İçtimaiyyat"tan çok iktisat öğretisinden esinlenen Yusuf Akçura da, toplumların evrimine bakarak, tek çözüm yolunun, Müslüman-Türk

⁸⁰¹ A.g.e.sy. 26, 27.

⁸⁰² A.g.e.sy. 29, 30.

unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşması olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁸⁰³

“Milli İktisat” yaklaşımından etkilenerek şekillenen 1913 sonrasındaki reform programının önemli bir kısmı, ekonomiyi yabancıların ve gayri Müslim Osmanlı uyruklarının denetiminden kurtarma çabalarından oluşmuştur. İttihat ve Terakki’nin tam hakimiyetinde olan devlet, Babiâli Baskını’ndan sonraki ulusal seferberlik sürecinde, ekonomiye daha etkin şekilde müdahale etmeye başlamıştır. 1914’de başlayan 1. Dünya Savaşı “Milli iktisat” doğrultusundaki politikaların uygulanabilmesi için bir fırsat yaratmıştır. Nitekim, Osmanlı ile Almanya arasında imzalanan gizli antlaşmanın hemen ardından, 2 Ağustos 1914’te, Osmanlı hükümeti dış borçların ödenmesini geçici olarak durdurduğunu açıklamış, Eylül 1914’te kapitülasyonları 1 Ekim’den itibaren tek taraflı olarak kaldıracağını duyurmuş ve iki yıl sonra, ithalattaki gümrük vergisi sistemini korumacı tarzda tek taraflı olarak değiştirmiştir.⁸⁰⁴

İttihatçıların uyguladığı korumacı politikalar bunlardan ibaret değildir. Henüz savaş başlamadan önce, Haziran 1914’te, çıkarılan, Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi Osmanlı sanayi ürünlerinin, ithal edilen benzerlerinden % 10 daha pahalı olsalar dahi, tercih edilmesini şart koşturmuştur. Bu süreçte bir ulusal tüketici cemiyeti bile kurulmuştur. Ayrıca hükümet, taşra kentlerindeki Müslüman tüccar, esnaf, hatta bürokratlar arasından girişimci kadrolar oluşturmak suretiyle,

⁸⁰³ A.g.e.sy. 32, 33.

⁸⁰⁴ Zürcher, 2006: 179 - 183.

güçlü bir ulusal burjuvazi yaratmaya çalışmıştır. Savaş dönemi koşulları içinde “vurgunculuk” bu yeni “girişimci” sınıfın gelişimi açısından önem taşımıştır.⁸⁰⁵

II. Meşrutiyet döneminde, yaşanan ekonomik ve toplumsal krizin savaş koşulları nedeniyle ağırlaşması ile birlikte egemenlik sistemini tehdit eder hale gelen toplumsal ve siyasal riskleri ortadan kaldırmak için, “milli iktisat” öğretisiyle ilişkili biçimde solidarist bir toplum yaklaşımı yaygınlık kazanmıştır.

Solidarizm ya da yaygın kullanımıyla tesanütçülük (dayanışmacılık) Osmanlı son döneminden Cumhuriyet dönemine kalan ve uluslaşma sürecinin sosyal boyutu olarak değerlendirilebilecek bir öğreti olmuştur.⁸⁰⁶ Meşrutiyet döneminde tesanütçülük, 1. Dünya Savaşı yıllarında yoğun bir şekilde tartışılmış ve 1908’den sonra “içtimaiyat” ile birlikte ders kitaplarında yer almıştır. Meşrutiyet döneminde tesanütçülüğün karşılığı olarak “meslek-i teavün” kavramı kullanılmıştır. İttihatçıların yarı resmi yayın organı Yeni Mecmua, solidarizmi başlığa çıkararak işlemiştir. Bu dönemde Gökalp’in geliştirdiği “Halkçılık” solidarizmden esinlenmiştir.⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ A.g.e.sy.183, 184.

⁸⁰⁶ Solidarizm kurulu düzeni veri alan evrimci bir öğretilir. Toplumsal düzeni sarsacak kökten dönüşümlerden kaçınır. Hukuki ve toplumsal düzen aynen devam etmeli, ancak, toplumsal düzenin işleyişi aksadığı ya da düzende çarpıklıklar doğduğu zaman doğal akışa müdahale etmelidir. Devlet bireyin çıkarının değil, toplum düzeninin koruyucusudur. Bu nedenle, toplumsal düzen çözülmeye başladığı anda devlet müdahale etmeli, toplumsal “sınıf” ve tabakalar arasında doğal gelişmeden kaynaklanan çarpıklıkları gidermeli, toplumda düzeni, dengeyi, bütünlüğü, türdeşliği sağlamak için çaba sarf etmelidir (Toprak, Zafer, **“Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”**,Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, sy.389).

⁸⁰⁷ A.g.e. sy.377, 378.

4.2. Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikası

Osmanlı'nın Batı kapitalizmine eşitsiz bir şekilde eklemlenme sürecinde 20. Yüzyıla gelindiğinde artık bu sürecin yöneticiler ve aydınlar nezdinde güçlü bir şekilde sorgulanmaya başlandığı görülür. Nitekim, İttihat ve Terakki Hükümeti döneminde “milli iktisat” yaklaşımının yön verdiği bir ekonomi politikası uygulanmaya çalışılır. Bu politikayla bir yandan Osmanlı'nın Batı'ya eşitsiz eklemlenmesi sürecinin yarattığı ekonomik bağımlılık ve bu bağımlılığın toplumsal sonuçları aşılmaya çalışılırken bir yandan da Osmanlı'nın çevreleşme sürecinde geleneksel Osmanlı millet nizamı özelliklerinin devletin geleceği ve Müslüman Osmanlı uyrukları için bir handikapa dönüşmüş olması⁸⁰⁸ karşısında servet ve zenginliğin Müslüman Türk unsurlarda toplanması için çaba harcanır.⁸⁰⁹ Savaş koşulları bu yönelimin başarısı için gerekli zemini sunar.

Dolayısıyla, İttihat ve Terakki hükümeti bir yandan 1. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde tek taraflı bir kararla kapitülasyonları ve Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların mali, adli, idari ve diğer ayrıcalıklarını kaldırarak yabancılarla ilişkilerin artık devletler hukuku ilkelerine göre

⁸⁰⁸ Millet nizamı içinde ekonomik uzmanlaşmanın tezahür etme tarzı; gayri müslim Osmanlı uyruklarının sanayi ve özellikle ticaret sektörlerinde yoğunlaşmaları, Batı ile Osmanlı arasında aracılık rolünü üstlenerek zenginleşmeleri, buna karşın müslüman ve/veya Türk Osmanlı uyruklarının ise tarım, askerlik gibi alanlarda yoğunlaşmaları ve göreceli olarak yoksullaşmaları.

⁸⁰⁹ İttihat ve Terakki hükümeti savaş içinde spekülasyon faaliyetleri, yasalar ve kurumlar yoluyla genelde önlemek ister görünse de, bu yoldan zenginleşen Müslüman-Türk tüccara göz yummuştur. Gayri-müslim Osmanlı uyrukları aleyhine, bunlar lehine yapılan ayrımcılık savaş zengini bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kazgan, 2006: 54).

düzenleneceğini ilan ederken diğer yandan gayri Müslim unsurların ticari alandaki faaliyetlerinin yerini Müslüman Türk tüccarların alması için sistematik bir çaba sergiler. Bu arada ülkede başta Ermeniler olmak üzere Ermeni ve Rumlara karşı yıldırarak göçe zorlama, zorunlu göçe tabi tutma ve nihayet Ermeniler için kırıma varan politikalar uygulanır.

Savaşta alınan yenilgi sonrasında imzalanan Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) kapitülasyonlar rejimini ağırlaştırılmış bir şekilde geri getirirken ülke ekonomisini emperyalistlerin çıkarlarına tam olarak uyarlayan hükümler içerir. Bu süreçte gayri Müslim Osmanlı uyruklarının ekonomideki ağırlığı görece olarak azaltılmış, onların ekonomik rollerini Müslüman ve/veya Türk tüccar almaya başlamıştır.

Milli Mücadele süreci sonrasında iktidara gelen yönetici kadrolar ülkenin askeri zafer ve diplomatik çabalarla elde edilen bağımsızlığının ancak ekonomik bağımsızlıkla güvence altına alınabileceğini düşünmektedir. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz liberalizminin tutsağı olduğu, Osmanlı sanayisiyle zanaatlerinin sanayi devrimi Avrupa'sının mamul maddelerinin istilasıyla yıkıldığı, bunun da imparatorluğun ekonomik ve mali alanlarda tam bağımlılık içine düşmesine yol açtığı düşüncesi oldukça yaygındır. Bu dönemde hızlı bir sanayileşme ile ekonomik bağımlılık ilişkilerinin dışına çıkılabileceği düşünülmektedir.⁸¹⁰

⁸¹⁰ Georgeon, 2000: 189 ; Tezel, 1986: 128.

Yeni devletin yönetici ve aydınlarında, hızlı sanayileşme hedefi konusunda olduğu gibi, ülke ekonomisini hangi toplumsal güçlerin nasıl sanayileştireceği konusunda da bir tereddüt ya da düşünce karmaşası olduğu söylenemez.

Tanzimat'tan beri ekonomide gelişme stratejisi konusunda önceliğin tarımsal üretime mi sanayi üretimine mi verilmesi gerektiği yönünde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalarda “serbesti” ve “milli iktisat” görüşleri karşı karşıya gelmiştir. “Serbesti” taraftarlarına göre, tarıma önem vermek ve hammadde ihracını artırıp dışarıdan sanayi üretimi için gerekli donanımı temin etmek gerekmektedir. Buna karşılık “milli iktisat” taraftarları ise, sanayide gelişmeyi öne çıkartmaktadır. Yeni devletin yöneticileri de Jön Türkler gibi bu ikinci görüşü benimsemiş görünmektedir.⁸¹¹ Ancak bu durum ülke ekonomisinin gelişiminde liberal yaklaşımın ve tarımsal üretimin geri planda tutulduğu anlamına gelmemiştir. Uygulanan ekonomi politikası daha başlangıçtan itibaren bu iki yaklaşım arasında karma bir seçeneğe işaret etmiş; devlet gücünün ve olanaklarının, çeşitli yollarla, kişilerin zenginleştirilmesi için kullanılmasının ulusal ekonominin geliştirilmesi için gerekli olduğu düşüncesi ve pratiği yeni devletin yöneticilerinin uyguladığı temel politika olmuştur.⁸¹²

Milli mücadele süreci sonunda imzalanan Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile ülkenin siyasal bağımsızlığı yanında ülke ekonomisi üzerinde formel egemenlik de sağlanmıştır. Bu formel egemenliğin tezahür etme tarzı henüz

⁸¹¹ Georgeon, 2000: 188.

⁸¹² İktisadi gelişmenin, uzun dönemde, devlet desteğiyle yaratılacak bir Türk girişimciler sınıfının itici gücüne dayandırılması, özellikle İzmir İktisat Kongresi'nde belirgin bir içerik kazanmıştır

Lozan Antlaşması imzalanmadan önce toplanan İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1923)'nde ana hatlarıyla belirlenmiştir.

4.2.1. Cumhuriyet'in Ekonomi Politikalarının Oluşma Süreci

Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesinin ardından imzalanan Sevr Antlaşması'na göre, "antlaşmalardan, sözleşmelerden ve teamüllerden doğan kapitülasyonlar rejimi, 1 Ağustos 1914'ten önce, bu rejimden doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yararlanan Müttefik Devletler yararına yeniden kurulacak ve 1 Ağustos 1914'de bu rejimden yararlanmayan Müttefik Devletler yararına genişletilecektir." Bu hükme göre, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun tek tarafı olarak kaldırdığı kapitülasyonlar geri getirilecek hem de kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerin sayısı artacaktır. Ayrıca Türkiye, savaşta müttefiklerinin ve savaşa katılmayan devletlerin uyruklarına 1 Ağustos 1914'den önce yaptığı antlaşmalar ve sözleşmeler ile sağladığı hakları ve çıkarları Müttefik Devletler uyruklarına da sağlayacaktır.⁸¹³

Sevr hükümlerine göre, Osmanlı devlet borçları kurulacak bir Maliye Komisyonu aracılığıyla ödenecektir. Antlaşmanın 246. maddesi ile, Osmanlı Hükümeti, Muharrem Kararnamesi ve onu izleyen kararnamelerle sahip olduğu bütün haklarını Maliye Komisyonu'na aktaracaktır. Düyun-u Umumiye İdaresi görevini eskiden olduğu gibi yapacak, Muharrem Kararnamesi ile kendisine verilen tüm gelirleri ve 1 Kasım 1914'ten önceki tüm borçlanma anlaşmalarının

⁸¹³ Baskıcı, M. Murat, **Sevr ve Lozan Antlaşmalarının Başlıca İktisadi Hükümlerinin Karşılaştırılması**, mülkiye • Cilt: XXVIII • Sayı: 242, sy.109-126, 2003.

kendisine bıraktığı bütün gelirleri toplayacak ve yönetecektir. Ayrıca, Osmanlı, Sevr Antlaşması ile tazminat yükümlülüğünü kabul etmekte ve antlaşma gümrük tarifelerini 1907 yılındaki düzenlemeye uygun olarak korumakta ve yabancı şirketlerin imtiyazlarını da tanımakta ve genişletmektedir.⁸¹⁴

Milli mücadelenin başarıya ulaşmasıyla imzalanan Lozan Antlaşması ve ek protokollerinin getirdiği mali hükümler Sevr düzenlemelerinden oldukça farklıdır. Bu düzenlemeler, kapitülasyonlar, Osmanlı devlet borçları, savaş tazminatı konusu, uluslar arası ticaret düzenlemeleri ya da gümrükler meselesi ve imtiyazlar olmak üzere beş ayrı başlıkta ele alınabilir.

Antlaşma'nın 28. Maddesi, "tarafeyni Aliyeyni akideyn Türkiye'de Kapitülasyonların kaffei nokatı nazardan tamamen ilgasını her biri kendisine taalluku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler"⁸¹⁵ ifadesiyle kapitülasyonların kaldırıldığını hükme bağlamıştır.⁸¹⁶ Devlet borçları meselesine bakıldığında ise, Lozan'da Osmanlı Borçları imparatorluktan toprak almış ülkeler arasında paylaştırılmış, yeni Türk devleti, daha sonra yapılan hesaplamalara göre Osmanlı borçlarının aşağı yukarı 2/3'ünü oluşturan 84.597.495 altın liralık

⁸¹⁴ A.g.e.sy. 113-123.

⁸¹⁵ **Düstur: Üçüncü Tertip. Cilt 5: 11 Ağustos 1339-19 Teşrinevvel 1340. - 13-357 sy.**

<http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=249>

⁸¹⁶ Kapitülasyonlar Müttefiklerce, Lozan Konferansı'nın her iki aşamasında da uluslararası ticaret konusu ile birlikte değerlendirilmiş ve kaldırılması karşılığında Türkiye'den uluslararası ticarete ilişkin "geçici" bir düzenleme yapması istenmiştir. Türk tarafının, bu anlamda kapitülasyonların devamının anlamsız olduğunu, çünkü yeni devlet kurulur kurulmaz batı tarzı yasalar çıkarılacağını, mevcut yasalarda günün iktisadi koşullarına uygun düzenlemeler yapılacağını ve yerli ya da yabancı uyruklu herkesin yasalar önünde eşit olacağını vurgulaması kapitülasyonların kaldırılmasında etkili olmuştur (Baskıcı, 2003: 111).

tutarını devralmıştır.⁸¹⁷ Antlaşmada Muharrem Kararnamesi hakkında bir hüküm yer almamış, borçların ödeneceği para biriminin ne olacağı belirtilmemiş ve borçlarla ilgili herhangi bir maliye örgütü oluşturulması düzenlenmemiştir. Anlaşma ile Türkiye ve Müttefik Devletler birbirlerine yönelik tazminat isteklerinden vazgeçmişlerdir. Gümrükler meselesinde ise, Lozan Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesi, beş yıllık bir süre için Türkiye'nin etkili bir himaye politikası uygulamasını önleyen hükümler içermektedir. Bunlara göre, Türkiye 24.08.1928 tarihine kadar Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırbistan'a karşı 1 Eylül 1916'daki Osmanlı gümrüklerini uygulamayı taahhüt etmektedir. Aynı sözleşme ile, belirli istisnalar dışında Türkiye, yurda mal sokmaya ve yurttan mal çıkartmaya ilişkin yasakları kaldırmayı ve bunları yeniden koymamayı da kabul etmiştir.⁸¹⁸

Bu hükümler hükümetin 1929'a kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesini önlediği gibi, aşar gibi önemli bir verginin kaldırıldığı bir sırada devlet bütçesini çok verimli olan gümrük resmi ve vergi hasılatından da önemli ölçüde yoksun bırakarak devletin iktisadi müdahale imkânlarını fiilen frenlemiştir.⁸¹⁹

Şirket imtiyazları konusuna bakıldığında; Lozan Antlaşması öncesinde, Mayıs ve Haziran aylarında, imtiyazlı şirketlerle Ankara'da birebir görüşmeler yapılmış ve yeni hükümet şirketlere Osmanlı Hükümeti ile "usulüne uygun olarak

⁸¹⁷ 1929'da büyük krizle birlikte borç ödemelerinin de başlaması, Türk lirasının dış değerini sarsıcı etkenlerden biri olarak ortaya çıkmış ve ayrıca kamu gelirlerinin bir kısmını bu amaca bağlayarak devletin faaliyet alanını daraltıcı bir etki yapmıştır.

⁸¹⁸ Baskıcı, 2003: 115-120 ; Boratav, 2006: 33, 34.

⁸¹⁹ A.g.e. sy. 34.

yapılmış" ayrıcalık sözleşmelerinin geçerli kalacağını bildirmiştir. Lozan'da konuyla ilgili olarak, 1. Dünya Savaşı'ndan önce bir takım imtiyazlar almış ama savaş nedeniyle faaliyete geçememiş olan üç şirketin durumu değerlendirilmiş ve imzalanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Verilmiş Birtakım Ayrıcalıklara İlişkin Protokol ve Bildiri" ile söz konusu üç şirketin imtiyazları düzenlenmiştir.⁸²⁰ Kısacası, Lozan öncesindeki görüşmeler, Lozan Antlaşması ve ek protokollerle Türk kanunlarına uyan yabancıların Türkiye'deki iktisadi girişim hakkı ve Osmanlı hükümetince yabancı şirketlere verilen ayrıcalıklar ilke olarak saklı tutulmuştur.⁸²¹

Genç Cumhuriyet'in uyguladığı ekonomi politikalarının belirlenmesinde büyük önemi olan; öyle ki, 1931 yılına kadar uygulanan ekonomi politikalarının hemen tümü için referans sağlayan, 1930'lu yıllarda uygulanan ekonomi politikaları için de bir ölçüde önem taşıyan İzmir İktisat Kongresi, Lozan'da görüşmelerin tıkanıdığı bir zamanda toplanmış, bir yandan İstanbul ticaret burjuvazisi başta olmak üzere ülkenin mülk ve nüfuz sahibi sınıfları arasında bir ortaklık oluşturmayı hedeflemiş ve bir yandan da yeni devletin uygulayacağı ekonomi politikaları konusunda emperyalist ülkeleri "temin etme" amacı taşımıştır.

⁸²⁰ Baskıcı (2003) makalesinde Sevr ve Lozan'ı karşılaştırırken kullandığı tabloda eski imtiyazlar geçerliğini korumasına rağmen Lozan ile imtiyazların ve devlet borçlarının kaldırıldığını ifade etmektedir. Oysa Lozan Antlaşması'nın mali hükümlerine bakıldığında ne şirket imtiyazları kaldırılmıştır ne de devlet borç yükümlülüğünden kurtulabilmiştir. Aslında bu bilgi sözkonusu makalenin içinde de yer almaktadır.

⁸²¹ Baskıcı, 2003: 122 ; Tezel, 1986: 134.

Konuya İstanbul ticaret burjuvazisi açısından bakıldığında, milli mücadele sürecinin dışında kalan İstanbul tüccarı mücadelenin kazanılması ile birlikte, antlaşma sürecinin sonuçlanmasını bile beklemeden, yeni devlet yapısı içinde avantajlı konum elde etme çabasına girişmiştir. Amaçları, İstanbul'da bir iktisat kongresi toplamak (Ticaret-i Hariciye Kongresi) kendi ticari tezlerini geliştirmek ve bunları Ankara hükümetine duyurmak, yeni Türk devletinin yönetici kadrolarının bu anlamdaki himaye, teşvik ve desteğini sağlayarak kendi ticari çıkarlarını geliştirmek ve onları ikna ederek yabancılar ile gayri Müslim Osmanlı uyruklarının yerini almaktır.⁸²²

Konuya Ankara Hükümeti açısından bakıldığında ise, hükümet bu süreçte İzmir'de toplanması düşünülen Türkiye İktisat Kongresi'nin hazırlıkları içindedir. Milli Türk Ticaret Birliği'nin⁸²³ bir kongre toplama hazırlığını öğrenen hükümet bu süreci kontrol etmek için harekete geçmek durumunda kalmıştır. İktisat vekili Mahmut Esat (Bozkurt) 2 Ocak 1923'te Birlik'e bir telgraf yollayarak, "teşkilî ihbar olunan Türk Ticaret Birliği müessesesi-i millisini memnuniyet-i mahsusa ile" karşıladığını, ancak Birlik'in bizzat girişeceği Kongre teşebbüsünü erteleyerek Şubat ayı içinde İzmir'de toplanacak İktisat Kongresi'ne katılmasını temenni ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Birlik, Ticaret-i Hariciye Kongresi'ni

⁸²² Avcıoğlu, 2001: 340, 341; Boratav, 2006.

⁸²³ Bu Birlik İstanbul'a ilk gelen kumandan Refet Paşa'nın desteği sağlanarak kurulmuştur (Avcıoğlu, 2001: 342).

erteleyerek, İzmir Kongresi'ne katılmayı kararlaştırmış, bu kongreye katılan en hazırlıklı ve etkili grubu oluşturmuştur.⁸²⁴

Millî Türk Ticaret Birliği, yalnız tüccarı değil, esnaf ve işçileri de örgütlemiş, “İstanbul Esnaf Birliği” ve “Türkiye Umum Amele Birliği”ni kurdurmuştur. Esnaf Birliği bir isimden ibaret kalmışsa da, işçiler için kurulan birlik epeyce faaliyet yürütmüştür. Görüldüğü gibi, yeni devletin ekonomik ve toplumsal politikalarının belirlenmeye başlandığı ilk zamanlarda bile belirgin bir egemen sınıf tutumu kendini göstermektedir.⁸²⁵

Millî Türk Ticaret Birliği Nizamnamesi'nde şu amaçlar yer almaktadır:⁸²⁶

- a- Türk tüccarlarının gerek ithalât ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarı toptancı şeklindeki ticarete hakim olmasını temin etmek.
- b- Türk tüccarlarının kendi aralarında ihtisaslarına göre, konsorsiyumlar, tröstler gibi ticari birlikler tesisine çalışmak.
- c- İthalât ve ihracat ticaretinde bu birliklerin, hükümetin murakabe ve himayesi altında hâkimiyetini temine uğraşmak.

⁸²⁴ Boratav, 2006: 38.

⁸²⁵ Tüccar eliyle işçi örgütü kurmanın gerekçesi, bu işe ön ayak olan Ahmet Hamdi Başar'a göre şöyledir: “Mütareke yıllarında işçi arasında fırkalar, demekler kurulmuştu. Bunlar zaferden sonra ve Türk-Sovyet dostluğundan yararlanarak, yüzlerine milliyetçi maske takmışlar ve işçiye hâkim olmak istemişlerdi. Tüccara, yerli ve yabancı sermaye sahiplerine, şirketlere, zenginlere karşı işçide ve fakir halkta düşmanlık duyguları doğurtmaya çalışıyorlardı. Bu akımın hedefi sınıf kavgasıydı. İşçiler teşkilâtlanacaklar, burjuva sınıfı ile savaşıacaklardı. Mütareke yıllarında çıkan gazete ve dergilerinde bu tema üzerinde propagandalarını yapıyorlardı. Halbuki sınıf kavgası millî davaya ihanet demektir. Biz henüz işçisiyle, tüccarıyla, sosyal sınıfları teşekkül etmemiş bir toplum olduğumuz için, yapacağımız iş, Türk olarak bu sınıfları yaratmak ve aynı zamanda bunların biri-birlerine düşman olmamasına ve elbirliği ederek iktisat meydan muharebesini kazanmalarına çalışmaktır” (Avcioğlu, 2001: 344).

⁸²⁶ A.g.e.sy.342.

d- Memleketin ticari hayatına tesiri dokunacak hadiseleri takip ve tetkik ederek, çeşitli iktisadi meselelerde tüccarın ve memleketin menfaatlerine uygun şekilde hükümete yol göstermek.

e- Türk ticaret âlemini ve Türk firmalarını harice tanıtmak ve Garb'ın iktisadi, mali ve ticari hareketlerinden Türk ticaret erbabının süratle haberdar olmasını sağlamak.

f) Memleketin tabii servetlerini işletecek yabancı sermayeye yol göstermek ve onların kuracakları şirketlerde Türklerin çoğunluğu elde etmelerine çalışmak

g) Türk tüccarı arasında mesleki dayanışmayı sağlamlaştırmak ve tüccarın kitle hareketlerinde temsilcisi olmak.

Yukarıdaki Nizamname'den anlaşılacağı gibi, Milli Türk Ticaret Birliği'ne göre, emperyalizm ile Türkiye arasında mevcut ekonomik ilişkiler sistemi yeni dönemde milli tüccarın çıkarına olacak şekilde yeniden yapılandırılmalı, bunun için de bu ilişkilerin Türkiye'deki halkalarını oluşturan aracı faaliyetler gayri Müslimlerden alınıp Türklere devredilmelidir. Bu dönemde Milli Türk Ticaret Birliği'nin bu düşüncesi, yeni devletin yöneticilerinde de güçlü bir karşılık bulmaktadır. Örneğin, bu dönemde İstanbul Ticaret Odası'nın bünyesini Türkleştirme yönünde çabalar söz konusudur ve bu çabalar Ankara hükümetinin onayı ile karşılaşmıştır.⁸²⁷

Sadece milli mücadelenin dışında kalan İstanbul tüccarı değil yabancı şirketler de Ankara'daki milliyetçi havaya ayak uydurmaya başlamıştır. Bunlar, hükümetle ilişkilerini iyi yürütmek ve yeni hükümetin sağlayacağı kolaylıklardan yararlanmak için temsilciliklerini Rum ve Ermenilerden Türklere doğru kaydırmakta, İstanbul'da kalan Rum, Ermeni ve Yahudi kompradorlar da, Türk

⁸²⁷ Boratav, 2006: 37.

ortaklar ve/veya paravan niteliğinde Türkler bularak, durumlarını korumayı denemektedirler. Milli mücadele sürecine katılan ve bu nedenle Ankara’da görel olarak daha nüfuzlu olan Anadolu tüccarı ve ticarete yönelen subay ve memurlar da, “ticaretin el değiştirmesinde” göz önünde tutulması gerekli diğer unsurlardır. Bunlar da İstanbul tüccarı ile kolayca uzlaşacak ve ticaretten pay alacaklardır.⁸²⁸

Milli Türk Ticaret Birliği, İktisat Kongresi’ne şu taleplerle gitmiştir:⁸²⁹

- 1- Gümrük himayesi ve gümrük istiklalimizin kayıtsız şartsız olması.
- 2- Yabancı sermayeye, devletle ortak dahi olsa, hiçbir şekil ve surette inhisar (tekel) ve imtiyaz verilmemesi ve mevcut inhisarın (tütün rejisi) kaldırılması.
- 3- Sahillerimizde kabotaj hakkının kullanılmasında ne devlete, ne de şahıslara imtiyaz tanınmaması (sahillerimizde gemi işletmeciliğinin Türk armatörlerine serbestçe açılması).
- 4- Milli bir emisyon bankası (Merkez Bankası gibi) kurulması (Banka, tüccarın katılacağı bir anonim şirket olacaktır. Devlet, sermayenin ancak yarısı kadarına katılabilecektir).
- 5- Yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak biçimde girmesinin sağlanması.
- 6- Dış ticaretin, devletin de sermayesine katılacağı büyük Türk anonim şirketleri elinde örgütlenmesi ve millileştirilmesi (Yani Türk tüccarları için, devletten her türlü desteği gören ve bu anlamda imtiyazlı ithalât-ihracat şirketleri kurulması).
- 7- Vergilerin ıslahı
- 8- İktisadi ve mali kararlarda meslek ve ihtisas teşekküllerinin görüşlerinin alınması.
- 9- İşadamları ve bürolarda çalışacak elemanlar yetiştirmek amacıyla, çeşitli kademelerde okullar ve kurslar açılması.

İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihlerinde toplanmış, toprak unsurlarının ve özellikle İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisinin

⁸²⁸ Avcioğlu, 2001: 343.

⁸²⁹ A.g.e.sy. 345, 346.

hakimiyeti altında geçmiştir.⁸³⁰ Kongre'ye katılan delegelerin sınıfsal ve/veya mesleki temsiline bakıldığında; ilk bakışta işçi ve köylülerin de Kongre'de temsil edildiği görülür. Ancak bu temsilin belirleyici bir etkisinden söz edilemeyeceği gibi manipülatif bir yönü de vardır. Örneğin, daha önce üzerinde durulduğu gibi, işçi temsiline soyunan İstanbul Amele Birliği aslında Milli Türk Ticaret Birliği tarafından kurulmuş bir birliktir. Bu birliğin kaynaklık ettiği amele grubunun Kongre çalışmaları süresince, “imtiyazlı müessesat-ı ecnebiyenin devletleştirilmesi, büyük çiftliklerin taksimi, sermayedarlarla amele arasında temettüe iştiraki mutazammının mukaveleler akdi gibi” aşırı görülen taleplere itibar etmemesi, Kongre'den sonra İstanbul basınınca övgüyle karşılanmıştır.⁸³¹

Diğer yandan, büyük çiftçiler ve ticaret burjuvazisi örgütlü ve bilinçli olarak Kongre'ye katılmıştır. Ayrıca vilayet makamlarının çabaları ile yüksek bürokrasi de çeşitli sıfatlarla delegeler arasında temsil edilmiş; özellikle hükümete yakın siyasi kadrolar resmi sıfatları ile değil, çeşitli kazaların çiftçi, sanayici, tüccar hatta amele temsilcileri olarak Kongre'ye katılmıştır.⁸³² Bu arada, Büyük Millet Meclisi'nden yüz kadar mebus da Kongre delegesi olmuştur.⁸³³

⁸³⁰ 1922'de Milli Türk Ticaret Birliği içinde örgütlenen ve İzmir İktisat Kongresi'ndeki tartışmalarda egemen olan İstanbul tüccarı, 1930 Sanayi Kongresi'nde bile kısmen egemendirler. Bu kongrede İstanbul taciri gümrük engelleri arkasında “bir sera bitkisi gibi zayıf” yetişecek bir sanayinin taşıyacağı “olumsuzluklara” ilişkin olarak sanayicileri uyarmıştır. Zaten yeni doğan Türk burjuvazisi sanayinin gerektirdiği uzun vadeli yatırımlardan çok, ticaret ya da banka işlemlerinin hızlı karlarına eğilimli olduğu için bu uyarıya kulak vermeye eğilimlidir (Georgeon, 2000: 191).

⁸³¹ Boratav, 2006: 40, 43.

⁸³² Hakim ekonomik güçlerle, siyasi kadrolar arasındaki kaynaşma çabalarının en belirgin görüntüsü, kongre'ye Manisa sanayi temsilcisi sıfatıyla ve bu nedenle sivil olarak katılan Kazım Karabekir Paşa'nın Kongre başkanlığına getirilmesidir (A.g.e.sy. 41).

Kongre'nin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Türkiye'nin arazi varlığı ve doğal kaynaklarına göre nüfusunun yetersiz olduğundan, işgücü eksikliğinin, sermaye – yoğun üretim teknikleri kullanılarak giderilmesi gerektiğinden söz etmiştir. Mustafa Kemal'in gayri müslimlerin ticarete sahip olduğu etkililiğin azaltılması için hükümetin önlemler alacağından söz etmesi özellikle İstanbullu Müslüman – Türk tacir arasında büyük hoşnutluğa yol açmıştır.⁸³⁴

Mustafa Kemal'in yabancı sermaye konusundaki düşüncesi ilginçtir. Bir yandan yabancı sermayenin ülkedeki egemenliğinin yarattığı sorunlara bağımlılık ilişkileri üzerinden değinen Mustafa Kemal, diğer yandan devletin siyasal bağımsızlığına aykırı bir yönelim için de olmamak koşuluyla, yabancı sermaye ile işbirliği yapılmasından yana bir anlayışı dile getirmiştir.⁸³⁵

Zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vâsidir (geniştir). Çok sây (emek) ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız.”

Nitekim, Kongre'de yabancı sermaye hakkında bir karar alınmıştır. İstanbul Milli Türk Ticaret Birliği'nin bu konudaki önerilerinin onaylanması ile şekillenen bu kararın 1. maddesinde, yabancı sermayenin ülkeye gelmesine engel

⁸³³ A.g.e.sy. 40 ; Mustafa Kemal, Türkiye İktisat Kongresi'ni açmak üzere İzmir'e geldiğinde, Latife Hanım ile yeni evlidir. Latife Hanım'ın babası Uşakizade Muammer Bey, İzmir eşrafından olup mali kurumlar adına İzmir delegeesi olarak İktisat Kongresi'ne katılmıştır. Muammer Bey'in, “ticaret ve armatörlükle ilgili; dış bağlantıları olan zengin bir İzmirli” olduğu, Latife Hanım'ın ise, “dışarıda hukuk tahsil etmiş; bir Fransız gibi Fransızca konuşan” aydın bir Türk kızı olduğu Lord Kinross tarafından dile getirilmiştir (A.g.e.sy. 43).

⁸³⁴ Tezel, 1986: 131.

⁸³⁵ A.g.e.sy. 131.

olunmayacağı, ülkenin buna ihtiyaç duyduğu, ancak yabancı sermayenin ülkeye gelişinin belirli kurallara bağlanması ve denetlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu karara göre, yabancı sermayenin ülkeye geliş tarzı yerli ortaklarla birlikte karma şirketler kurmak şeklinde olabilir. Bu şirketlerde yabancı sermayeye ait pay oranları ise sektörler ve kurulan şirketlerin mali büyüklüğüne göre ayarlanmalıdır.⁸³⁶

Yine Kongre açılış konuşmasında Mustafa Kemal solidarist bir yaklaşımı dillendirmiş, sonraki yıllarda Mustafa Kemal ve diğer yöneticilerin sıklıkla dillendirdikleri bu görüşler korporatif yaklaşımlara da kaynaklık etmiştir.⁸³⁷ Mustafa Kemal konuşmasında; “bu dakikada samilerim çiftçilerdir, san’atkarlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?” diye delegelere seslenirken İttihat ve Terakki döneminin temel toplum yaklaşımını yeniden ifade etmiştir. İktisat vekili Mahmut Esat’ın aynı Kongre’deki konuşmasında da bu düşünceler tekrarlanmıştır; “bizde iktisadi manasıyla Mütebellir bir sınıf meselesi mevcut değildir.” Bu konuda ilginç olan (ve belki de hiç de ilginç olmayan) İstanbul ticaret sermayesinin himayesi altında Kongre’ye katılmış olan amele grubu da aynı görüşü savunmuş olmasıdır.⁸³⁸

⁸³⁶ A.g.e.sy.132.

⁸³⁷ TBMM’de ve özellikle, Teşkilat-ı Esasiye görüşmeleri sırasında zaman zaman ortaya çıkan “mesleki temsil” önerisinin, hatta doğrudan doğruya İzmir İktisat Kongresi’nin “korporatif örgütlenme” ile yakın ilgisi olmalıdır (Boratav, 2006: 71).

⁸³⁸ A.g.e.sy. 70, 71.

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar sonraki yıllarda, işçi hakları ile ilgili olanlar dışında, büyük oranda uygulanmıştır. Mustafa Kemal'in 1923 Nisan'ında yaptığı Halk Fırkası'nın ana ilkeleriyle ilgili açıklamasının iktisadi bölümü Kongre kararlarının bir özeti gibidir. 1920'lerdeki hükümet programlarının iktisadi bölümleri de geniş ölçüde Kongre kararlarına dayandırılmıştır. 1925 yılında Aşar'ın kaldırılması, 1926 yılında, İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi ve taşınmaz mallar üzerinde son derece az sınırlanmış bir özel mülkiyet hukukunun getirilmesi, ticaret kredisinin sağlanması için 1924 yılında İş Bankası'nın ve sanayi kredisinin sağlanması için 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılması, 1923 Kongre'sinde alınan kararların uygulamaya konulmasıyla ilgili önemli örneklerdir. İşçi hakları konusunda ise bir ilerleme olmadığı gibi bu konuda işçi haklarını daraltıcı düzenlemeler ve uygulamalar görülmüştür. 1930'larda sendika kurma ve grev yapma haklarının yasaklanması bu durumun örneklerindendir.⁸³⁹

4.2.2. Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikalarının Seyri ve Dönemleri

Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi literatürde genel olarak 1920'li yılları içine alan liberal dönem, 1930'lu yılları içine alan devletçi dönem ve savaş yılları olmak üzere üç dönem halinde ele alınmaktadır. Boratav (2003), bu dönemleştirmeden biraz farklı olarak, Türkiye ekonomisini önceki yılları da içine alacak şekilde, devrim ve savaş yılları (1908 - 1922), açık ekonomi koşullarında

⁸³⁹ Tezel, 1986: 133.

yeniden inşa (1923-1929), korumacı-devletçi sanayileşme (1930-1939) ve savaş yılları (1940 - 1945) olmak üzere dört dönem halinde incelemiştir.

Aslında Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1929 Ekonomik Krizi'nin birbirinden ayırdığı iki ana dönem halinde ele alınabilir; "liberal" dönem ve devletçi dönem. Her iki dönemde de ekonomi politikası, özel sektörü destekleyerek ithalatı ikame edecek sanayiler kurmak anlamında aynı kalmış, ancak ekonomi politikalarının ele alınma ve icra edilme tarzı açısından görece olarak farklılaşmıştır.⁸⁴⁰

1946 yılına kadar ki zaman süreci ile sınırlı olan bu çalışmada, söz konusu dönemler, Boratav'ın yaklaşımı sadeleştirilerek 1920'li yıllar ve 1930'lu yıllar olmak üzere iki dönem halinde ve temel özellikleri ile ele alınmıştır.

4.2.2.1. 1920'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi

Bu alt bölümde 1920'li yıllarda Türkiye ekonomisi, iktisadi yaklaşım/politika, bağımlılık-yabancı sermaye ile ilişkiler, ekonominin genel görünümü ve kurumsal gelişimi boyutları ile özetlenmiştir.

1920 yıllarda Türkiye'de uygulanan ekonomi politikası literatürde yaygın bir şekilde "liberal" olarak nitelenmektedir. Ancak, liberalizm, her türlü devlet müdahalesinin asgariye indirildiği, devletin yalnızca kolluk işleviyle sınırlandığı ve ekonomik olarak yalnızca "piyasa aksaklıkları"nı düzeltmekle yetindiği bir toplumsal düzen yaklaşımı olarak ele alındığında, 1920'ler Türkiye'sinde uygulanan ekonomik politikaların liberal olarak nitelenmesi doğru değildir. Zira,

⁸⁴⁰ Georgeon, 2000: 193.

1923-1931 yılları arasında devlet, Teşviki Sanayi Kanunu ile olduğu gibi genel olarak özel teşebbüs lehine sayısız müdahalede bulunmuştur.⁸⁴¹

Diğer yandan, devletin “asgari” işlevlerine çekildiği; iktisadi ve toplumsal yaşamda rol üstlenmediği toplumsal düzen yaklaşımının tarihsel ve toplumsal gerçekliği olup olmadığı da tartışmalıdır. Zira, kapitalizmin ortaya çıkışında olduğu gibi gelişiminin farklı düzey ve dönemlerinde de devletin önemli işlevler üstlendiği bir gerçektir. Dolayısıyla, devlet müdahalesinin olup olmaması üzerinden değil, bu müdahalenin göreceli ağırlığı, amacı, kapsamı ve araçları ile birlikte benimsenen ve uygulanan politikaların nasıl bir birikim tarzına dayandığı üzerinden iktisadi politikaların ve dönemlerin ayırt edilmesi doğru olur.

Dolayısıyla, 1920’lerde izlenen ekonomi politikaları, özel mülkiyet ve özel girişime dayanıyor olmaları itibarıyla temelde liberal olarak değerlendirilebilir. Ancak bu dönem devletin müdahalesinden bağımsız bir liberal ekonomi politikasından söz edilemez. Yalnızca devlet müdahalesinin sistematik olmadığı söylenebilir. Yine 1930’larda da özel mülkiyetin geliştirilmesine dönük politikalar söz konusudur ve bu açıdan ekonomi politikası liberal olmayı sürdürmektedir. Ancak sermaye birikim sürecinde devletin sistematik müdahaleleri söz konusudur ve bu nedenle 1930’lar Türkiye’inde ekonomi politikası devletçidir.

Öte yandan, Lozan Antlaşmasının mali hükümleri ve İzmir İktisat Kongresi’nin belirlediği çerçevede şekillenen 1920’li yıllar Türkiye ekonomisi yeni devletin yöneticilerine göre, kendine münhasır bir ekonomi yaklaşımı ile

⁸⁴¹ Boratav, 2006.

belirlenmektedir. Örneğin, İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), Türk ekonomi siyasetinde ne kapitalist ne de sosyalist olan “Yeni Türk İktisat Okulu”nun esas alınacağını açıklamıştır. Mahmut Esat’a göre:⁸⁴²

Yeni Türkiye iktisadiyatı mevcut iktisadi sistem ve siyasetlerinin hiçbirinin aynı olamaz...

Ne “bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar” mektebinde, ne de sosyalist, komünist, etaist veya himaye mekteplerindeniz... yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben “Yeni Türkiye İktisat Mektebi” diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiçbirine mensup olmamakla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal eylemeyeceğiz. Yeni Türkiye muhtelif bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir.

Bu dönemde iktisadi bağımsızlık ve hızlı sanayileşme argümanları sıklıkla kullanılmakta ve Türkiye ekonomisi Osmanlı’dan yapısal olarak farklı bir ekonomi olarak değerlendirilmektedir. Ancak, Türk devletinin yöneticilerinin 1920’lerin başında iktisadi milliyetçiliğe ve bağımsızlığa yükledikleri anlam, yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmalarının reddedilmesi ve Türkiye’de Türk devletinin yargı ve maliye erkine uygun olarak iş görmelerinin sağlanması ile sınırlı kalmıştır. Bir başka ifade ile, yeni devletin yöneticileri yalnızca yabancı sermayenin kapitüler imtiyazlar aramaması, siyasi bağımsızlığa saygı göstermesi konularında duyarlı olup bu şartlar gerçekleştiği takdirde, yabancı sermayenin iktisadi bağımsızlığa zarar vermeksizin ülke ekonomisinin gelişmesine olumlu katkılar yapacağını kabul etmektedirler.⁸⁴³

⁸⁴² A.g.e.sy. 71, 72.

⁸⁴³ Tezel, 1986: 134 ; Boratav, 2006: 52.

Yabancı sermayeye kategorik olarak karşı olmayan yeni devletin yöneticilerine göre, bağımlılık ilişkilerinden korunmak için hızla gelişmek ve sanayileşmek gerekmektedir. Söz konusu gelişme ve sanayileşme, Müslüman-Türk nüfus içinden güçlü bir girişimciler sınıfının yaratılması ile mümkün olabilecektir.⁸⁴⁴ Bu sınıfın iktisadi ve siyasal yaşamında yabancı sermaye ile işbirliğine yönelmesi ise, iktisadi gelişmeye ve bağımsızlığa zarar verebilecek bir durum olarak görülmemiş, yerli sermayedarların bu çerçevede yabancı sermaye ile ortaklıklara girmeleri doğal karşılanmış ve teşvik edilmiştir. Bunlardan öte, pek çok siyasetçi de söz konusu işbirliğinin aktif unsurları olarak öne çıkmıştır.⁸⁴⁵

Dolayısıyla, Osmanlı son dönem ekonomisi ile Türkiye ekonomisi arasında bir kopuştan ziyade bir süreklilikten söz etmek doğru olacaktır. Kopuş ögesi olarak, Osmanlı ile 1923 Türkiye'si arasındaki en önemli fark, İmparatorluk

⁸⁴⁴ Mustafa Kemal'in 1922 yılında Sovyet Büyükelçisi Aralov'la yaptığı görüşmede dile getirdiği, "Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. . . Benim amacım . . . Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır" yönündeki düşünceler Cumhuriyet yöneticilerinin toplumsal gelişme için nasıl bir sınıfsal yapı ve gelişme tarzı öngördüklerini açıkça ortaya koymaktadır (Tezel, 1986: 130).

⁸⁴⁵ Tezel, 1986: 134 ; Boratav, 2006: 52 ; Gündüz Ökçün'ün bir araştırmasında, 1920-1930 döneminde yabancı sermaye ile ortaklık yapan Türk Anonim Şirketlerinde kurucu, hissedar veya yönetim kurulu üyesi olarak rol almış çok sayıda siyasi isme rastlanmaktadır. Mahmut Celal (Bayar, Yunus Nadi, Kılıç Ali, İsmet Paşa (Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi'nde iki yüz hisse sahibi) dikkati çeken isimler arsındadır. Celal Bayar Bey, yabancı sermayeli anonim şirketlerden Siemens, Zingal, Kibrit İnhisarı ve Ankara Palas'la ve yabancı sermaye ile ilgili olmayan sekiz anonim şirketle ilgilidir. Bu çok tanınan siyasi simaların yanı sıra şirketlerle hissedar, kurucu ve yönetici olarak pek çok milletvekilinin yakından ilgili olduğu tespit edilmektedir (Boratav, 2006: 46).

ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesinde önemli yer tutan gayri müslim Osmanlı uyruklarının büyük ölçüde sahneden çekilmekte olmasıdır.⁸⁴⁶ Yeni devletin 1920'lerdeki ekonomi politikası, büyük ölçüde eskiden Rum ve Ermenilerin yerine getirdikleri işlevlerin Müslüman Türk tüccar ve girişimcilere transferini sağlamaya yönelmiştir. Bu politika kabaca iki şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır; ya yeni oluşan Türk tüccar birlikleri bu yöndeki taleplerini hükümete iletmış ve hükümet bu talepleri karşılayacak düzenlemeler yapmış ya da İş Bankası örneğinde olduğu gibi, hükümet, yerli sermayenin örgütlenmesine dolaysız olarak olanak sağlayıp, bunlara çeşitli teşvikler vermiştir.⁸⁴⁷

Bu arada, ülkeye yabancı sermayenin gelmesine de önem verilmiştir. 1920'lerde kurulan şirketler içinde yabancı sermaye payı oldukça yüksektir. Türk-Müslüman girişimciler eskiden gayri Müslimlerin üstlendikleri işlevleri devralırken, bir yandan da yabancı sermayeye yönelik davetkar ve bütünleştirici bir tutum alınmış ve böylece yabancı-yerli sermaye ortaklıkları gelişmiştir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Gayri Müslimlerin ülke ekonomisi içinde göreceli ağırlıkları hızlı bir şekilde ortadan kalkmamıştır. 1923'te "Türk Ticaret Salnamesi" hazırlamak için yapılan bir araştırma, bütün çabalara ve savaşın yabancılar ve azınlıkları bir miktar göç ettirmiş olmasına rağmen, Müslüman-Türk girişimcilerin yine de azınlık oluşturduğunu göstermiştir. 1922 yılında İstanbul'daki 4,267 firmadan sadece 1,202'si, yani yüzde 28'i Müslüman-Türlere ait durumdadır (Kazgan, 2006: 55).

⁸⁴⁷ Keyder, Çağlar, **İktisadi Gelişmenin Evreleri**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, sy.1065-1073, 1985, İletişim Yayınları, İstanbul, sy.1067.

⁸⁴⁸ A.g.e.sy. 1067.

Yabancı sermaye ile ilişkiler bakımından yeni devletin yöneticilerinin davetkar tutumları Cumhuriyet'in ilanının öncesinde başlamıştır. Ankara Hükümeti, henüz 1922 yılında Türkiye'nin demiryolu yapım ve işletme haklarını, maden imtiyazları ile birlikte Amerikan sermayesine, Chester grubuna, vermiştir. Ulaşım şebekesini bütün yurda yayarak ekonomik gelişmeye büyük katkılar yapacağı düşünülen Chester Projesi gerçekleşmeyince, Cumhuriyet yöneticileri, 1924'ten başlayarak, "şimendifer siyaseti"⁸⁴⁹ ne girişmek durumunda kalmıştır.⁸⁵⁰

Milli mücadeleden sonra Türkiye topraklarında faaliyet yürüten çok sayıda yabancı şirket bulunmaktadır. Ayrıca, yabancı sermaye Türkiye'ye bu dönemde de özellikle Türk anonim şirketlerine katılma biçiminde yatırım yapmaktadır. Bu sermaye akışının yaklaşık üçte ikisi üretim sektörüne, geri kalanı da bankalara, ticarete, sigorta şirketlerine yönelmiştir. Sanayideki yabancı sermaye daha çok en gelişmiş sektörler (madenler, çimento, gıda ve tekstil sanayileri) ve en büyük firmalara gitmiştir. Ama bu yabancı sermaye Türk sanayinin 1923 ile 1932 arasındaki yapısını gerçek anlamda değiştirmemiş ve ciddi bir ekonomik gelişmeye neden olmamıştır.⁸⁵¹

Aşağıda Tablo 1'de 1923 yılında Türkiye'de yatırımcı yabancı sermayeye ilişkin rakamlar verilmiştir.

⁸⁴⁹ Demiryolları, 1923-1931 döneminde devlet işletmeciliğinin tek anlamlı gerçekleşme alanı olmuştur. Ne var ki; bu niteliğine rağmen demiryolu yapımı ile ilgili ihalelerin ve buna bağlı çeşitli aracılık faaliyetlerinin yerli ve yabancı şirketlere çok büyük kazançlar sağladığı da aynı dönem içerisinde çeşitli çevrelerce ifade edilmiştir (Boratav, 2006: 51).

⁸⁵⁰ A.g.e.sy. 50, 51.

⁸⁵¹ Georgeon, 2000: 193.

Tablo 1. 1923 Yılında Türkiye’de Yatırımcı Yabancı Sermaye

Ekonominin Kesimleri	Kuruluşların Sayısı	Yatırılmış Sermaye Milyon Sterlin	Toplam Yabancı Sermayenin % Dağılımı
Demiryolları	7	39.2	62
Bankalar	23	10.2	16
Liman işleri ve ilgili			
Belediye hizmetleri	11	5.0	8
Ticaret	35	3.6	6
Madencilik	6	3.0	5
İmalat	12	2.4	3
Toplam	94	63.4	100
Kaynak: Tezel, 1986: 96.			

Tablo 1’de görüldüğü gibi, 1923 yılında Türkiye’de 94 yabancı sermaye kuruluşu bulunmaktadır.⁸⁵² Bu kuruluşların çoğu ticaret ve bankacılık alanlarında faaliyet yürütmektedir. Demiryolları sektöründe ise ciddi bir yabancı sermaye yoğunlaşması söz konusudur.

1923’ü izleyen yıllarda, biçimsel olarak devlet inhisarında (tekeline) olan birçok ekonomik faaliyet, dönemin genel atmosferine uyularak imtiyazlı özel veya yabancı şirketlere verilmiştir.⁸⁵³

⁸⁵² Bu şirketlerin sayısı 1929’a kadar 114’e çıkmıştır (Kazgan, 2006).

⁸⁵³ Kibrit ve çakmak inhisarı, önce bir Belçika, sonra bir Amerika şirketine verilmiştir. Belçika şirketi ile 1925 yılında müştereken kurulan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.’nin Nadi ve Cemal Hüsnü (Taray) vardır. Yabancı sermaye payı %51’dir. İspirto ve alkollü içkiler inhisarı 1926

1920'li yıllarda Türkiye ekonomisinin genel görünümüne bakıldığında, 1923-1929 döneminde, dünya ekonomisinin henüz krize girmediği yıllarda Türkiye ekonomisi Osmanlı ekonomisinin devamı olarak işlev görmektedir, ekonomi yeniden inşa edilmeye çalışılmaktadır. Birçok üretim kolunda, 1913 yılı üretim düzeyine ancak 1920'lerin sonuna doğru ulaşılabilmiştir. 1920'lerde dış ticarete sürekli açık verilmiş, bu açık yabancı sermaye yatırımları ve tüccar kredileriyle kapatılmaya çalışılmıştır. Özellikle tüccar kredileri iktisadi yapının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.⁸⁵⁴

1920'li yıllarda ekonominin zayıf ve dışa bağımlı yapısı, Kazgan'a göre, özellikle para-kambiyo sisteminden kaynaklanmıştır. Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak çalışma yetkisi 1925'te sona erdiği ve henüz bir merkez bankası kurulmamış olduğu için, Cumhuriyet yönetimi belirli miktarda kağıt parayı (153 milyon TL) genişleterek kalkınmayı finanse etme olanağından yoksun kalmıştır. İngiliz Sterlini'ne bağlı, değişken kambiyo sisteminde değeri belirlenen TL ile dış ticaret sürekli açık vermekte ve kısa vadeli dış borç birikimi yaşanmaktadır. Bu süreçte TL'nin dış değeri de düşmekte, finansal olarak dışa

yılında bir Polonya şirketiyle ortak olarak kurulan İspirto ve Meşrubat-ı Kuuliye İnhisar İşletme T.A.Ş.'ye verildi. Bu şirketin %45 hissesi T.C. hazinesine aitti ve hazine çıkarlarını İş Bankası izliyordu. Barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ise 1927'de bir Fransız grubuna verilmiştir. Petrol-benzin ithali ile ilgili inhisar da Amerikan Standart-Oil Şirketi'ne bırakılmış; reasürans (mükerrer sigorta) inhisarı ise İş Bankası aracılığı ile Milli Reasürans T.A.Ş.'ye devredilmiştir (Boratav, 2006: 47, 48).

⁸⁵⁴ Keyder, 1985 :1068.

bağımlılık ise artmaktadır. Lozan Antlaşması gereği yeni gümrük vergileri konamaması süreci daha olumsuz bir hale getirmektedir⁸⁵⁵

Lozan'da konulmuş olan kısıtlamalar 1929'da kalkınca, ithalat vergileri hemen aşırı şekilde yükseltilmiştir. İşin enteresan yanı, gümrük vergilerinin yükseltilmesi birçok Türk ticaret şirketini yabancı şirketlere göre daha şiddetle sarsmıştır.⁸⁵⁶ Bu durum ekonominin bağımlı ve ticarete dayalı çarpık niteliğini göstermektedir.

Bu dönemde Türkiye'nin ihracat gelirinin % 35-36'sını tek başına tütün, yüzde 32'sini kuru meyveler, kalan üçte biriniyse diğer birkaç tarımsal hammadde oluşturmaktadır. Buna karşılık, limondan una, dokumadan demir-çeliğe, Türkiye birçok ürünü ithal etmek zorunda kalmaktadır. İhracatın GSMH'ye oranı % 13-15, ithalatınsa % 15-20 civarındadır. Devlet gelirleri oldukça sınırlıdır. Aşar Vergisi ve onun vergi toplama sistemi olan "iltizam" 1925'te kaldırılınca devlet en önemli gelir kaynağından birini kaybetmiştir. Osmanlı borçlarının ödemeleri başlayınca kadar devlet uzun vadeli kredi

⁸⁵⁵ Kazgan, 2006: 63; Türkiye'nin 1925'ten sonra gümrük engelleri koyamaması genellikle 1920'lerde sanayileşme sürecinin yavaş ilerlemesinin nedeni olarak gösterilmiştir. Bu geleneksel tez Orhan Kurmuş (1982) tarafından reddedilmiştir. Kurmuş, Türk hükümetinin bu sınırlayıcı hükmü aşabilecek bir olanağı bulunduğunu belirtmektedir: Gümrük koruması kapsamına girebilecek ürünler için devlet tekelleri oluşturmak. Ama hükümet elindeki bu olanağa hiç başvurmamıştır. Ayrıca Kurmuş, eğer Türkiye gümrüklerine tam egemen olsaydı bir koruma tarifesi benimser miydi sorusunu da sormaktadır. Bu soru, 1920'ler Türkiye'sindeki farklı ekonomik çıkarların gücüne vurgu yapması açısından önemlidir. Georgeon, (2000: 191)'e göre, sanayiciler güçlü bir koruma isterken, en büyük ve etkili "lobi"yi oluşturan tüccarlar daha ılımlı bir tarifieden yanadır.

⁸⁵⁶ Zürcher, 2003: 285.

alamamış, buna karşılık altyapı yatırımından millileştirmelere, Osmanlı borçlarını ödemeye geçiş hazırlıklarından özel girişimcilerin desteklenmesine kadar devlet harcamalarını artırma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla, 1926'da pek çok yeni vergi yürürlüğe konmuş, varolan vergilerin oranı yükseltilmiş ve/veya kapsamı genişletilmiştir.⁸⁵⁷

1920'lerde ülkedeki sanayi altyapısına bakıldığında; 1927 yılında ülkedeki 155 kuruluşta 100'den fazla işçi çalışmaktadır, ama bu işletmeler toplam işletmelerin sadece %0,24'üdür. Sanayi üretimine çok sayıda atölye ve küçük işletme egemendir. 1927 sayımında 65.000 "sanayi kuruluşu" tespit edilmiştir. Ancak bunların %84'ü 4'den az işçi çalıştıran, %95'i hiçbir makine gücü kullanmayan işletmeleridir. Toplam 257.000 işçiden sadece 27.000'i, Sanayiye Teşvik Kanunu kapsamı içinde yer alan işletmelerde çalışmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin sanayi yapısının gerçek anlamda dönüşmediği söylenebilir. 1920'lerin sonunda geliştirilen bazı projelere rağmen, ağır sanayi Türkiye'de henüz görülmemektedir. Bu sanayi yapısı içinde en gelişmiş sektörler madenler, gıda ve tekstil sanayileridir. Gıda ve tekstil sanayileri 1927'deki sanayi üretimi değerinin sırasıyla %65 ve %18'ini temsil etmektedir. Her iki sanayi kolu da tarımsal hammaddeler kullanmakta ve sanayideki 200.000 işçiden 150.000'ini istihdam etmektedir.⁸⁵⁸

GSMH'nin % 50'den fazlasının tarımda yaratıldığı 1920'ler Türkiye ekonomisinde tarım kesimi bütün ekonominin gidişatını etkileme gücüne sahiptir.

⁸⁵⁷ Kazgan, 2006: 64.

⁸⁵⁸ Georgeon, 2000: 192, 193, 196.

Tarımsal getirinin yıllar arasında iklimsel değişmelere göre büyük değişkenlikler göstermesi ekonomik istikrarı bozucu etkiler doğurmuştur. Tarım sektöründe savaş sonrasının ilk yıllarındaki iyileşme çarpıcıdır (1923-1926 yıllarında yüzde 90). Ancak, 1927 ve 1928 yıllarındaki uzun kuraklık dönemi tarımı sarsmış ve 1927-1930 dönemi boyunca tarım kesimindeki büyüme ancak % 11 olabilmıştır.⁸⁵⁹

1920'lerde devlet işletmeciliğine bakıldığında; özel teşebbüsün çeşitli teşvik tedbirleriyle desteklendiği bu dönemde devlet işletmeciliğinin mümkün olduğunca asgari düzeyde tutulduğu, asıl olarak demiryolları ve bazı tekellerle ilgili işlevler üstlendiği, söylenebilir. Bu dönemde, Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927), özel yerli sanayiye çok geniş himaye, teşvik ve muafiyetler sağlamıştır. Kanunun himayeci hükümlerinin uygulanması, Lozan Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamalar yüzünden 1929'dan önce başlayamamışsa da, diğer teşvik unsurları sayesinde bu kanun özel sanayinin gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır.⁸⁶⁰

Devlet demir yolu yapımı konusunda işlev üstlenmek durumunda kalmış ve 1923-1929 yılları arasında ülkede 800 kilometrelik demiryolu hattı döşenmiştir. 1929 yılına gelindiğinde 800 kilometre demiryolu ise inşa halindedir. Diğer yandan, hükümet millileştirmelere girişmiştir. Hükümet, 1924 yılında, Batı Anadolu'da yabancıların mülkiyetinde bulunan demiryolu şirketlerinin bütün hisse ve ticari haklarını satın almaya karar vermiş ve sonraki yıllarda bunu uygulamıştır. Öyle ki, 1930 yılına gelindiğinde bu şekilde satın alınan demir yolu

⁸⁵⁹ Kazgan, 2006 : 64 ; Zürcher, 2003: 285.

⁸⁶⁰ Boratav, 2006: 51.

uzunluğu 3000 kilometreyi bulmuştur. Böylece yabancıların elinde 2400 kilometrelik hat kalmıştır. Daha sonra bunlar da satın alınmıştır. Başka sektörlerde de çeşitli millileştirmeler yapılmıştır. Örneğin, 1925'te ekonomide bir diğer yabancı sermaye varlığı olan eski Osmanlı tütün tekelinin bütün hisse ve ticari hakları satın alınmıştır. Öteki bazı sektörler de (ispirto ve alkollü içkiler, şeker, kibrit ve patlayıcı maddeler) tekelleştirilmiş ve sonradan bu tekellere özel şirketler de kısmen ortak edilmiştir.⁸⁶¹

1920'li yıllarda ekonomi alanındaki bazı kurumsal gelişmelere bakıldığında, 1920'li yılların başından itibaren maliye politikası sıkı bir denetim içinde yürütülmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın ağır iç ve dış borç yükünün yarattığı olumsuz sonuçlar dolayısıyla hükümet bütçe denkliğini gözetten bir iktisadi politika izlemek istemiştir. Çağdaş bütçe tekniklerine göre devlet bütçesinin hazırlanması, hazırlanan bütçenin denetlenmesi için Sayıştay'ın kurulması, Maliye Bakanlığı'nın örgütlenmesi ve bu bakanlığın bütçe denkliği sağlamaya dönük faaliyetleri kurumlaşma yolunda atılan ilk adımlar olmuştur.⁸⁶²

Finansal alanda da kurumsallaşma çabası içine girilmiştir. O sırada ülkedeki en büyük banka Osmanlı Bankası'dır. 1924-1925'te eski Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiştir.⁸⁶³ 1924 yılında İş Bankası kurulmuştur. Bu özel bankanın 1 milyon lira sermayesinin dörtte biri Mustafa Kemal tarafından ödenmiştir. Celal Bayar tarafından yönetilen bankanın hissedarları ve idare

⁸⁶¹ Zürcher, 2003: 284.

⁸⁶² Kazgan, 2006: 66.

⁸⁶³ Zürcher, 2006: 284.

heyeti üyeleri arasında birçok mebus vardır. Banka, ticari işlemlerin finansmanı dışında, ya sanayiye kredi vermiş ya da sanayi kuruluşlarına doğrudan iştirak etmiştir. Böylelikle kuruluşundan itibaren Zonguldak madenlerinin işletilmesinde, şeker sanayinin kurulmasında ve tekstil sanayinin gelişiminde etkin bir rol oynamıştır.⁸⁶⁴

İş Bankası Türkiye ekonomisinin belirlenimi açısından başka bir kritik rol daha oynamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Mustafa Kemal'in de büyük iştirakçileri arasında olduğu bankanın kurucuları nüfuzlu politikacılar ve tüccarlardan, ilk yönetim kurulu ise tamamen milletvekillerinden oluşmuştur. Kuruluşunu izleyen yıllarda İş Bankası, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme süreci üzerinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. İş Bankası ile ilişkili politikacılar sermaye çevreleriyle devlet arasında önemli bir halka görüntüsü taşımıştır.⁸⁶⁵

İş Bankası'nın kuruluşundan bir yıl sonra Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Bu bir devlet bankasıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan devlet işletmelerinin, esas olarak da başlangıçta ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş üç tekstil (Feshane, Bakırköy ve Hereke) ve bir ayakkabı fabrikasının (Beykoz) sorumluluğunu üstlenmek üzere kurulmuştur.⁸⁶⁶

Bu dönemde sanayicilere kredi sağlamaya çalışmak dışında hükümet sanayiye teşvik etmeye dönük politikalar da uygulamaya çalışmıştır. 1925'ten

⁸⁶⁴ Georgeon, 2000: 193.

⁸⁶⁵ Boratav, 2006: 44.

⁸⁶⁶ Georgeon, 2000: 194.

itibaren özel bir kanunla şeker fabrikaları açılmasına kolaylıklar getirilmiş, daha önce üzerinde durulduğu gibi, 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile, makine kullanımı ve işçi sayısı açısından en büyük firmalara bedava arazi tahsisi, vergi muafiyetleri, teşvik primleri, hammadde fiyatlarının ucuzlatılması gibi bazı ayrıcalıklar sağlanmıştır. Ancak kanunun etkileri asıl olarak 1930'dan sonra hissedilecektir.⁸⁶⁷

1929 yılında Lozan Antlaşması'nda öngörülen gümrük sınırlamaları son bulmuş ve gümrük resimleri ortalama % 16'dan % 40'a çıkarılmıştır.⁸⁶⁸ Gümrük politikasını lüks ürünler ile donatım malları arasında bir ayırım gözeterek revize eden devlet, artık sanayi gelişimini teşvik etmek için yeni bir olanağa sahiptir. Bazı temel ürünlerde üretim artışının 1929'dan sonra başlamış olması bu olanağın bir ölçüde kullanılabildiğini göstermektedir.⁸⁶⁹

4.2.2.2. 1930'lu yıllar ve Sonrası: Devletçilik ve Savaş Ekonomisi

Dünya kapitalizmine açık azgelişmiş bir ekonomi dünyadaki ekonomik süreçlerin etkisini dolaysız olarak yaşamak durumundadır. Dolayısıyla, bu ekonominin, dünya ekonomisine eklemlenme tarzını değiştirmeksizin gelişebilmesi için,

⁸⁶⁷ Kanun hükümleri arasında iki madde dikkat çekicidir: 28. madde kanundan yararlanmak isteyen şirketlerin, müdürler ve muhasebeciler hariç, bütün personelinin Türk olması şartını getirmiştir. 13. madde ise aynı şirketlere benzer yabancı ürünler piyasada %10 daha ucuz bile, Türk ürünlerini satın almalarını tavsiye etmiştir (Georgeon, 2000: 194).

⁸⁶⁸ Aynı yıl Türkiye'nin payına düşen Osmanlı borcunun ilk ödeme vadesinin gelmesi önemli bir dezavantaj yaratmış ve ayrıca dünya ekonomik buhranının ilk etkileri de 1929 yılından itibaren hissedilmeye başlanmıştır.

⁸⁶⁹ A.g.e.sy. 194.

dünya konjonktürünün elverişli koşullarla belirleniyor olması gerekirken, dünya ekonomisinin elverişsiz koşullar sunması durumunda, söz konusu ekonominin dünya ekonomisinin yaşadığı krizlerin sonuçlarını, bağımlılık ilişkileri dolayısı ile, daha ağır bir şekilde yaşaması olasıdır.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında, tarımsal ihracatın artması, fiyatların elverişli olması, dışarıdan sermaye ve kredi gelmesi gibi koşullar ancak merkez ülkelerdeki ekonomik süreçlerin elverişli olması ile mümkün olabilmektedir. Oysa dünya ekonomisinin omurgasını oluşturan Batı ülkelerinde büyüme 1926’dan sonra yavaşlamış ve 1929’da ise durmuştur. 1929 yılından sonra dünya ekonomisi II. Dünya Savaşı’na kadar sürececek bir kriz dönemine girmiştir. Dolayısıyla dünya ticareti gerilemiş, tarımsal fiyatlar düşmüş, kredi olanakları azalmış ve uluslar arası sermaye akımları durma noktasına gelmiştir.⁸⁷⁰

Diğer yandan, Türkiye’de 1920’ler boyunca uygulanan “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” politikaları önemli bir ekonomik gelişme sağlamamış; bu dönemde ülkenin sanayi alt yapısı geliştirilemediği gibi özellikle ticari sermayenin etkinliği üzerinden Batı’ya bağımlılık da varlığını sürdürmüştür.⁸⁷¹ Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin süregelen birikim sorunlarını artıran Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle ekonomi politikasında yeniden yapılandırmaya gitmek

⁸⁷⁰ Keyder, 1985: 1068.

⁸⁷¹ Cumhuriyet’in geniş devlet desteği ile özel sanayici yaratma politikası, zenginler, hatta “şeker kralları” yaratmış, ama büyük sanayiciler yaratamamıştır. Müteşebbisler daha kolay ve garantili kazanç yollarını seçmişler ve ithalatçı çıkarları, sanayici çıkarlarından ağır basmıştır (Avcıoğlu, 2001: 399).

bir zorunluluk haline gelmiş ve 1930'lu yıllardan itibaren devletçi ekonomi politikaları izlenmeye başlanmıştır.

Bu alt bölümde Türkiye'de 1930'lu yıllardaki ekonomi politikaları, dönemin dünya ve ülke koşullarından çıkışla ele alınmaya çalışılmış; devletçi politikaların geçerlik kazanmasının nedenleri, devletçiliğin toplumsal anlamı, değeri ve sonuçları üzerinde durulmuş ve son olarak devletçi dönemden bir ölçüde farklılaşan savaş ekonomisi politikaları kısaca ele alınmıştır.

4.2.2.2.1. Devletçilik Dönemini Hazırlayan Koşullar

1930'lardan itibaren Türkiye'de yeni bir ekonomi politikasına geçilmeye başlanmıştır. Devletçilik olarak adlandırılan bu politikanın ortaya çıkmasında etkili olan temel değişken, her ne kadar bir önceki dönemdeki ekonomi politikalarının başarısızlığının algılanması, 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin halktaki genelleşmiş hoşnutsuzluğu gözler önüne sermesi gibi nedenlerden söz edilebilirse de, asıl olarak 1929 Dünya Ekonomik Krizi'dir.

Krizin Türkiye ekonomisine yansıması oldukça şiddetli olmuştur. Zira, Türkiye'nin kendi içindeki olumsuz koşullara (kötü ürün yılı yüzünden tahıl ithali artışı, gümrük vergileri konacak beklentisiyle tüccarın artan ithalat talebi, demiryolu politikasının getirdiği ithalat talebi) ilk taksitinin ödenmesi gereken Osmanlı borçları eklenince ciddi bir kambiyo krizi ortaya çıkmış ve Türkiye moratoryum ilan etmek durumunda kalmıştır. Tarım ürünü fiyatlarının dünya borsalarında şiddetle düşmesi, spekülatif ithalatın dünya fiyatları düşünce

yarattığı iflaslar ve TL/sterlin kurunda fırlama üzerine kısa vadeli dış borçların yarattığı iflaslar yeni bir ekonomik-kurumsal politikalar demetini uygulamayı zorunlu hale getirmiştir.⁸⁷²

Devletçiliğe geçişte krizle birlikte ele alınabilecek diğer bir neden, 1923-1931 yılları arasında uygulanan ekonomi politikalarının “iktisadi bağımsızlık” ve “hızlı gelişme” açısından bir iyileşme yaratmadığının görülmesidir. Bu dönem içinde açık ekonomi politikaları izlenmiş ve milli bağımsızlığa saygı göstermesi şartıyla yabancı sermayenin teşvik edileceği devlet adamları tarafından defalarca söylenmiş olmasına rağmen, imar ve kalkınma hamlelerine katkı yapacak genişlikte ve biçimde yabancı yatırım gerçekleşmemiştir.⁸⁷³ Devletçe desteklenen yerli sermaye de önemli bir iktisadi gelişme yaratamamıştır. Dolayısıyla, büyük buhranın dünya kapitalist sistemini temellerinden sarsması, Türkiye içerisinde de ticaret serbestisine ve diğer liberal politikalara karşı duyulan güvenin büyük ölçüde kaybolması sonucunu doğurmuştur.⁸⁷⁴

Bu dönemde, ticaret serbestisine ve diğer liberal politikalara karşıtlık temelinde gelişen yoğun tartışmalar yapılmaktadır. Türkiye’de, 1929-33 döneminde Kadrocuların yürüttükleri tartışmalardaki gibi bütün ülkelerde yoğun bir ekonomik doktrin tartışması yaşanmaktadır. Örneğin, İtalya ve Almanya’da

⁸⁷² Kazgan, 2006.

⁸⁷³ Boratav, 2006: 141.

⁸⁷⁴ A.g.e.sy.143.

faşistler, ABD’de mühendisler, Brezilya’da Vargas’cı popülistler çeşitli nedenlerle, piyasa doktrininin terk edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁸⁷⁵

Sovyetler Birliği’nin merkezi planlamaya ve kolektivizme dayanan, dünya kapitalizminden bağımsız ekonomisinin düzenli gelişimi ve dünya ekonomik krizinden görece olarak daha az etkilenmesi, bu dönemde yapılan liberal politikalara alternatif oluşturmaya dönük doktrin tartışmalarında önemli bir referans sağlamıştır. Cumhuriyet yöneticileri de devletin önemli bir rol oynayacağı bir iktisat politikasının imkânlarına ve başarı şansına ilgiyle yaklaşmaya başlamıştır. Nitekim Türkiye’deki plan çalışmalarına kendi beş yıllık planını 1927 yılında başlatmış olan Sovyetler Birliği’nin önemli etkisi ve katkıları olmuştur.⁸⁷⁶

Bir başka açıdan, yukarıda özetlenen kötü ekonomik koşullar ve dünyadaki düşünsel ve siyasal gelişmelerle birlikte, Türkiye’de egemenlik sistemini korumak ve sürdürmek açısından beliren risklerin de devletçi politikalara yönelmek açısından etkili olduğu söylenebilir.

1931 yılı içerisinde, Cumhuriyet yöneticileri, hızlı bir ekonomik politika değişikliği ile önemli bir ekonomik gelişme yaratılamadığı takdirde mevcut egemenlik ilişkilerinin tehlikeye düşeceğini görmüş ve yeni bir politika arayışına girişmişlerdir. 1930 yılında gerçekleşen Serbest Fıkra denemesi bu arayışı hızlandıran siyasal bir etken olarak değerlendirilebilir. Nitekim, büyük buhranın etkisi ile iyice ağırlaşan iktisadi zorlukları (elbette iktidarın on yılı bulan

⁸⁷⁵ Keyder,1985 : 1068.

⁸⁷⁶ Boratav, 2006: 144.

uygulamaları nedeniyle birikmiş diğer siyasal ve toplumsal tepkileri) iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı etkili bir şekilde kullanan Serbest Fırka halk yığınları içinde güçlü bir destek sağlamış ve belediye seçimlerinde beklenenin üstünde bir başarı elde etmiştir.⁸⁷⁷

4.2.2.2.2. Devletçi Politikalara Geçiş Süreci

Türkiye'de devletçi politikaların hazırlığı 1929 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır. 1929-33 yılları arası bir arayış dönemi olduğu kadar bir kuruluş dönemi olma özelliği göstermiştir. Bu zaman diliminde devletin o zamana kadar müdahil olmadığı alanlara yönelik kurumsal müdahale araçları geliştirilmeye başlanmıştır. Örneğin, Türkiye'de para-kambiyo rejimi 1930'dan itibaren tümüyle değişmiştir. 1930'da Merkez Bankası kurulmuş, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmış, TL serbest kambiyo rejiminden ayrılmış; kısa vadeli dış kredilerin kesilmesi pahasına Türkiye kısa vadeli dış borçları TL ile ödemeyi kararlaştırmıştır. Türkiye 1931'de ithalatını kota sistemine bağlamış; 1932'de Fransa'yla başlatılan klering anlaşmalı dış ticaret diğer ülkelerle ticarete de yaygınlaştırılmış ve 1933'te yürürlüğe konan Ödünç Para Verme İleri Kanunu'yla ticari alanda azami faizin belirlendiği denetimli sisteme geçilmiştir.⁸⁷⁸

1931 yılının Ocak ayında İzmir'de, Mustafa Kemal devletçilik kavramı üzerinde duran bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada ilk kez, Halk Fırkası

⁸⁷⁷ A.g.e.sy.140.

⁸⁷⁸ Kazgan, 2006: 65.

programının bir unsuru olarak devletçilikten söz edilmiştir: “Fırkamızın takip ettiği program... iktisadi noktai nazardan devletçidir... Halkımız tab’an devletçidir ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamen bir mutabakat vardır.” Halk Fırkasının bir unsuru olarak zikredilen devletçilik, aynı yıl içinde Fırka programına girmiştir. 1931 yılının Mayıs ayında toplanan CHF üçüncü büyük kongresinde kabul edilen program altı temel ilke içinde devletçiliği de saymıştır.⁸⁷⁹

1932 yılında bir Sovyet heyeti Türkiye’yi ziyaret etmiş ve Türkiye sanayisinin gelişmesine dair bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre, ekonomide, dokuma, demir ve çelik, kağıt, çimento, cam ve kimyasal maddeler üzerine yoğunlaşılmalıdır. Ayrıca Sovyetler Birliği Türkiye’nin sanayileşme programına yardım etmek için 8 milyon dolarlık altın vermiş ve 1933 yılında Türkiye’nin büyük ölçüde Sovyet tavsiyelerine uyan ilk beş yıllık planı açıklanmıştır.⁸⁸⁰

4.2.2.2.3. Devletçiliğin Toplumsal Anlamı ve Değeri

Yukarıda geçiş nedenleri ve süreci özetlenen devletçiliğin ne olduğu konusunda çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür. Bu açıdan, devletçiliğin yeni ve/veya özgün bir iktisadi yaklaşım olduğu, bu açıdan kapitalizmden ve sosyalizmden ayrı yeni bir iktisadi sistem özelliği gösterdiği düşüncesi bir yanda, ortaya çıkan uluslar

⁸⁷⁹ Boratav, 2006: 73.

⁸⁸⁰ Zürcher, 2006: 286, 287.

arası konjonktürün taşıdığı olumsuz ekonomik koşulların yerel nitelikteki olumsuzluklarla birleşmesi ile zorunlu olarak gündeme gelen ve kapitalizm içinde değerlendirilebilecek bir sermaye birikim politikaları demeti olduğu düşüncesi ise diğer yanda bulunmaktadır.

Resmi çevrelerden ziyade “Türk devriminin” radikal bir tahlilini yapma iddiasında olan bazı aydın çevrelerce⁸⁸¹ savunulan birinci düşünceye göre, devletçilik sadece Türkiye için değil, bağımsızlığa kavuşan bütün azgelişmiş ülkeler için izlenmesi gereken özgün bir iktisadi/toplumsal sistemdir. Devletçiliği bir iktisat politikası olarak değerlendirenlere,⁸⁸² özellikle resmi çevrelere göre ise, devletçilik kapitalizme değil liberalizme alternatif bir iktisadi politikalar demetidir. Dolayısıyla, Türkiye’nin komünizme kaymadan kalkınmasını, milli ekonominin rasyonel ve adil bir şekilde işlemlerini sağlayan bir alternatiftir.⁸⁸³

⁸⁸¹ Devletçiliği kendine münhasır ve yetkin bir doktrin olarak gören ve 1932-1934 yıllarında Kadro dergisini çıkarmış olan Kemalist genç yazar topluluğu olan Kadrocular, Cumhuriyet Halk Fırkası’nı, Kemalist devrimin öncüsü olacak nitelikli bir seçkinler zümresine, bir kadroya dönüştürmek istemiştir. Kadrocular, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın her alanında devlet planlamasını savunmuş ve devletçiliği, komünizm ve kapitalizme karşı uygun bir seçenek, bir çeşit “üçüncü yol” olarak değerlendirmişlerdir. Ancak bu düşünceler planlamayı ekonomi alanıyla sınırlayan liderlik tarafından kabul görmemiştir (A.g.e.sy. 287).

⁸⁸² Bunları ikili bir ayrıma tabi tutmak mümkündür. İnönü’nün başını çektiği akım Türkiye’nin durumunda devletçiliği daimi bir çözüm olarak görmekte ve onu liberal kapitalizmden daha tercih edilebilir bulmaktadır. İş Bankası genel müdürü Mahmut Celâl Bayar’ın başını çektiği diğer akım ise devletçiliği, Türk sanayi kendine yeter hale gelene kadar gerekli olan bir geçiş aşaması olarak görmektedir (A.g.e.sy. 287).

⁸⁸³ Boratav, 2006: 138.

Atatürk'ün, Afet İnan'a dikte ettirdiği söylenen devletçilik görüşü ise şöyledir:⁸⁸⁴

Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kolektivist, komünizm gibi bir sistem değildir. Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti feraha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde-bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektir

Yukarıdaki metinden anlaşılacağı gibi, Atatürk'e göre, devletçilik kendine münhasır bir doktrin ya da toplumcu yaklaşımlar içinde değerlendirilebilecek sistematik bir politika değil özel mülkiyet temelinde icra edilen, dönemsel olarak karşı karşıya kalınan gelişme ve birikim sorunlarını çözmek için gerekli devlet müdahalelerini içeren bir dizi pragmatik politikadan ibarettir.

Aslında, Osmanlı son döneminde, bir iktisadi politikalar demeti olarak devletçiliğin ilk izlerinin görülmeye başlandığı söylenebilir. Zira İttihat ve Terakki iktidarı döneminde, özellikle de 1. Dünya Savaşı sırasında, devletin ekonomik rolü önemli oranda artmış, savaş sonuna doğru bir “devlet iktisadiyatı”ndan söz edilir olmuştur.⁸⁸⁵ Ancak görelî olarak daha sistematik ve bütünsel bir politikalar demeti olarak devletçilik 1930'lu yılların, asıl olaraksa 1933-1939 yıllarının bir olgusudur.⁸⁸⁶

⁸⁸⁴ A.g.e.sy. 139.

⁸⁸⁵ Georgeon, 2000: 190.

⁸⁸⁶ Boratav, 2006: 137.

Devletçi politikalar aracılığıyla neyin nasıl başarıldığı, bir başka ifade ile, devletçiliğin toplumsal değeri ve sonuçları bir diğer tartışma başlığıdır.

1929'dan sora Türkiye, ithalat hacmini kotalar yoluyla sınırlama imkânı bulmuş, 1932-1939 döneminde Türkiye'nin ticaret bilançosu, 1938 dışındaki yıllarda fazla vermiştir. Bu dönem, imtiyazlı yabancı şirketlerin tasfiye edildiği yıllardır. Örneğin demiryolları ve belediye hizmetleri büyük ölçüde millileştirilmiştir. Devletçilik döneminde Batı sermayesine umut bağlayan bir sanayileşme modeli terk edilmek durumunda kalınmış; ülke kaynaklarıyla gerçekleştirilmeye çalışılan, bağımsız, yarı-otarşik bir gelişme modeli yüceltmeye başlanmıştır. Ülkenin emperyalist merkezlerle ekonomik bağının asgariye indiği bu dönemde sanayileşme alanında önemli hamleler yapılmıştır. Örneğin, Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası gibi iktisadi devlet teşekkülleri bu dönemde kurulmuştur.⁸⁸⁷

Bu iktisadi devlet teşekkülleri, kuruldukları 1930'lu yıllardan itibaren, özel kesim imalat sanayinin önemli bir gelişme gösterdiği 1960'lı yılların ortasına kadar geçen sürede ekonomik gelişmenin asıl temelini oluşturmuştur. Ekonominin dışa kapalı olduğu, ithalat/GSYİH oranının yüzde 5-10 arasında değiştiği bu dönemde, özel kesim, bir yandan iç pazarı tümüyle kendisi için kullanabilirken, devletçe sistematik olarak desteklenmiş ve imalat sanayi yatırımları en kârlı faaliyet alanı haline gelmiştir.⁸⁸⁸ Dolayısıyla, kapalı ekonomi

⁸⁸⁷ A.g.e.sy.161.

⁸⁸⁸ Devletçilik gerek imalat sanayinde gerek diğer alanlarda üretimin rizikosunu yaymak yoluyla kârlılığı artıran bir öge olarak da etken bir rol oynamıştır. Halktan toplanan vergilerle (kısmen de

ile birlikte devletçi politikaların, Türkiye’de özel imalat sanayinin gelişimini sağlayan temel etken olduğu söylenebilir.⁸⁸⁹

Bu dönemde devletçi iktisat politikası, devlet işletmeciliği ve iktisadi hayatın, çeşitli araç ve mekanizmalarla düzenlenmeye çalışılması olmak üzere iki şekilde yürütülmüştür.⁸⁹⁰

Devlet işletmeciliği konusunda 1923-1931 dönemindeki devlet tekellerinin imtiyazlı şirketlere devri, devletin özel teşebbüse iştirak etmesi, devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesi gibi uygulamalar son bulmuş, devlet işletmeciliği asıl olarak yeni üretken tesislerin devletçe kurulması biçimini almıştır. Zaman zaman belli faaliyet kollarında özel teşebbüsün kamulaştırılması da devletçi uygulamaların içine girmiştir. Bu dönemde, devlet işletmeciliği dışındaki kontroller de artmıştır.⁸⁹¹

Devletçi politikalar ile ülkenin altyapısı devlet tarafından kamusal kaynaklar kullanılarak oluşturulurken bunun özel kesimin gelişmesinde temel bir öge olması sağlanmıştır. Nitekim, altyapı gelişmeden tarım alanında pazar için üretimin yaygınlaşması, imalat sanayinin ve hizmetler sektörünün gelişmesi mümkün olmuyor ve/veya kârlı olamıyordu. Bu dönemde, elektrik enerjisi üretiminden sulamaya, ulaştırmadan Tekel ürünlerine, haberleşmeden

enflasyonla) karşılanan yatırım giderlerinin rizikosu bütün halka yayıldığı, tek bir firmada kalmadığı için, rizikosu yüksek alanlarda yatırımların yapılması da mümkün olabilmektedir (Kazgan, 2006: 73).

⁸⁸⁹ A.g.e.sy. 69.

⁸⁹⁰ Boratav, 2006: 139.

⁸⁹¹ A.g.e.sy.140.

çeşitlendirilen tarımsal ürünlerin pazarlanmasına, yeraltı kaynaklarının ve ormanların işlenmesinden bankacılığa uzanan bir alanda geliştirilen kamu kurumları ekonominin gelişmesini ve kendi içinde bütünleşmesini sağlamıştır.⁸⁹²

Devletçi politikalar hiçbir şekilde özel şahıslara rağmen, özel sermayenin çıkarlarına aykırı bir şekilde sürdürülmemiştir. Devletçilik daha ziyade, özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği sanayileri kurmak ve işletmek için devletin sorumluluk üstlenmesi anlamına gelmiştir. Nitekim bu dönemde kurulan fabrikalar gerek ekonomideki yerleri, gerek fiyat politikaları dolayısıyla özel sermayenin yüksek kârla çalışabilmesini sağlamış, bu firmalar zarar ettiklerinde devletin sürekli sübvansiyonundan yararlanabilmiştir. Diğer yandan, 1930'ların en belirgin boyutu çeşitli tedbirlerle işçi ücretlerinin asgaride tutulması olmuştur. Özellikle Mussolini İtalya'sından esinlenen 1935'lerin İş Kanunu her türlü işçi örgütlenmesini yasaklayarak dönem süresince reel ücretlerin düşmesini sağlamıştır. Tarımsal sektördeki küçük üreticilerin ve çalışanların da gelirleri bir önceki döneme göre düşmüştür. Aşar vergisi kaldırılmış olmasına rağmen parasal olarak toplanan arazi ve hayvan vergileri, ürün fiyatlarının düşmesiyle birlikte köylü için önemli bir yük haline gelmiştir.⁸⁹³

⁸⁹² Kazgan, 2006: 72, 73.

⁸⁹³ Keyder, 1985 : 1068 ; Zürcher, 2006: 286.

4.2.2.2.4. Savaş Ekonomisi (1939 – 1945)

Müdahaleci politikaların görece olarak sistematik ve bütünsel bir şekilde uygulandığı 1932-1939 devletçilik döneminin ardından gelen 1939-1945 yılları arası dönem devletçilikten bazı farklı özellikler göstermiştir. Bu dönemde de devlet müdahaleci politikalar söz konusudur ancak bunlar savaş ekonomisinin zorlamalarından kaynaklanmıştır.⁸⁹⁴

Savaş dönemi, özel sektörün devletçiliğin birikiminden faydalanmasını ertelemiş; bu dönemde tarımda üretim düşmüş, ithalat zorlukları ve askeri malzeme ithalatı yüzünden varolan sanayinin gelişimi sekteye uğramıştır. Bu dönemde askeri harcamalar ekonominin genel durumunu belirleyen en önemli etkidir. Türkiye savaşın dışında kalmayı başardığı halde barış zamanında 120.000 olan asker sayısını, ülkede resmen seferberlik olmadığı halde, 1,5 milyona çıkarmak durumunda kalmıştır. Bu büyük ordunun beslenmesi ve donatılması büyük bir ekonomik yük doğurmuş, 1930'lu yıllarda (1930-1938) bütçe harcamaları içinde yüzde 26-30 arasında değişen oranlarda pay ayrılan güvenlik harcamalarına, 1939-1945 döneminde % 45-48 arası pay ayrılmıştır.⁸⁹⁵

Askeri harcamaları karşılayabilmek için hükümet vergileri yükseltmiş ve Merkez Bankası'na para bastırmıştır. Bu uygulamalar ise enflasyonu yükseltmiştir. Savaş, ekonominin bütün kesimlerinde yeni bir devlet müdahalesi dalgasına neden olmuş, devlet müdahaleleri Ocak 1940'ta çıkarılan "Milli Korunma Kanunu"yla yeni bir yasal/kurumsal temel kazanmıştır. Bu yasa

⁸⁹⁴ Boratav, 2006: 137.

⁸⁹⁵ Zürcher, 2006: 289 ; Keyder, 1985 ; Kazgan, 2006 : 66.

hükümete, fiyatları saptamada, ürünlere el koymada, hatta zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmede büyük yetkiler vermiştir.⁸⁹⁶

Savaş koşulları Türkiye’de halkın büyük bölümü için yaşam seviyesinde hızlı bir düşüşünü beraberinde getirirken karaborsacılıktan ve devletin ölçsüz ve eşitsiz müdahaleciliğinden yararlanan büyük çiftçi, tüccar ve devlet görevlilerinden oluşan bir kesim hızla zenginleşmiştir. Aslında, savaş koşullarını fırsata dönüştüren kesimlere karşı duyulan tepki sonucu Kasım 1942’de çıkarıldığı söylenen “Varlık Vergi”si de, hedeflendiği söylenenin aksine, ölçsüz ve eşitsiz bir şekilde uygulanmış, başta gayri Müslim yurttaşlar olmak üzere bir kesim için büyük mağduriyetler yaratırken diğer yandan avantajlı küçük bir azınlığın zenginleşmesini sağlamıştır.⁸⁹⁷

Varlık Vergisi Kanunu kaldırıldıktan sonra, kırsal kesimde ticari mülk sahiplerinin elinde biriken yeni servetleri vergilendirmek amacıyla Toprak Mahsulleri Vergisi konulmuş ancak kırsal kesimde geçerli olan güç ilişkileri

⁸⁹⁶ Zürcher, 2006: 289.

⁸⁹⁷ Vergi matrahları, yerel hükümet memurları, belediye meclislerinin temsilcileri ve ticaret odaları temsilcilerinden oluşan yerel komisyonlar tarafından tayin edilmiştir. Sabit oran söz konusu değildir. Sonuç bu verginin hemen tamamıyla büyük kentlerdeki, özellikle İstanbul’daki tüccar tarafından, asıl olarak az sayıdaki gayrimüslim tarafından ödenmesi olmuştur. Üstelik gayrimüslimlerin taksitle ödemelerine izin verilmemiş ve sonuçta çoğunlukla bunlar ödeme yapmak için işlerini ve mülklerini Müslüman iş adamlarına satmak zorunda kalmışlardır. Ödeyemeyecek durumda olanlar ise sürülmüş veya zorunlu çalışmaya mahkum edilmiştir. Varlık Vergisi, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nden gelen eleştirilerin etkisiyle Mart 1944’te yürürlükten kaldırılmıştır (Zürcher, 2006: 290).

nedeniyle bu vergi hem yeterince etkili bir tarzda uygulanamamış hem de uygulandığı şekliyle yoksul küçük çiftçi üzerinde yeni bir yük haline gelmiştir.⁸⁹⁸

Savaş döneminde karaborsacılık ve devletin ölçsüz ve eşitsiz müdahaleleri yanında Almanya ile girilen ticari ilişkilerin yarattığı bağımlılık da önemli olumsuzluklar doğurmuştur. Almanya ile yapılan takas anlaşmaları sonucunda dış ticaretin yarısından fazlası Almanya ile yapılmaya başlanmış, Almanya'ya çok miktarda gıda ürününün satışı dolayısıyla Türkiye'deki kıtlık artmıştır.

4.3. Siyasal Gelişmeler ve Toplumsal Reformlar

İstanbul ile sınırlı bir alanda yaşamını bir süre daha devam ettirmişse de Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir devlet olarak, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Anlaşması ile ve asıl olarak da 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Anlaşması ile tarihe karıştığı söylenebilir. 1919 yılından itibaren Anadolu'da gelişen Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşması ile de yeni devletin kuruluşu resmen gerçekleşmiştir.

Yeni devletin kurulmasını sağlayan Milli Mücadele süreci başta Mustafa Kemal ve arkadaşları olmak üzere, asker ve sivil bürokrat kadroların, yerel güç ve nüfuz sahibi kesimlerin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Milli mücadelenin öncü kadroları, özellikle Anadolu'nun çeşitli bölgelerinin işgal edilmeye başlanmasıyla,

⁸⁹⁸ A.g.e.sy. 290, 291.

Müslüman tüccarın ve toprak sahiplerinin desteğini alabilmiş ve eşraf adı verilecek bu kesimlerin ve din adamlarının yardımıyla da halkı mücadeleye kazanabilmiştir.

Bu süreçte, eşrafın tavrını belirleyen temel etmenin, işgal ve işgal tehditi nedeniyle, gayri Müslim unsurların daha önce bırakmış oldukları ve kendilerinin bir ölçüde zenginleşmesine yol açan sermaye ve servetlerin yeniden el değiştirmesinden duydukları tedirginlik ve ülkede kalmış olan gayri Müslim tüccar ve mülk sahiplerinin işgalcilerle birlikte ülkeyi terk etmesiyle birlikte elde edebilecekleri ekonomik kazanımlara duydukları ilgi olduğu söylenebilir.

Milli Mücadele sürecinde kitleleri seferber eden temel düşünsel saik din ve payitahtın tehlikede olmasıdır. Bu açıdan “milli” nitemi burada Batılı bir kavram olan “ulusal”ın karşılığı değildir. Dini ve milliyetçi özelliklerin bir tür bireşimi olan “milli” kavramı Hristiyan nüfuzuna karşı şekillenmiştir. Milli Mücadele’yi yürüten kadroların mücadelenin meşruiyetini, İslami referanslar üzerinden sağlamak zorunda olmaları kaçınılmazdır. Zira, halkın duyarlıkları modern değil gelenekseldir. Öte yandan milli mücadele sürecinin tabanını oluşturacak Anadolu halkı farklı etnik topluluklardan oluşmuştur. Ancak, çokça sanıldığıının aksine mesele yalnızca bir “taktik” meselesi de değildir. Zira, Milli Mücadele’yi yürüten örgütlenmeler ve kadrolar, büyük ağırlıkla, Meşrutiyet döneminin dinle hemhal olmuş milliyetçiliğinin taşıyıcılarıdır.

Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında yaşanan süreç, savaş öncesi yapının, gerek içteki ekonomik yapı gerekse dünya sistemi ile bütünleşme biçimi açısından, yeniden inşası niteliğinde olmuştur. Bu yeniden inşa süreci iki boyut

içermektedir. Birincisi, savaş döneminde yer alan ekonomik yıkıntının giderilmesidir. İkincisi ise, milli mücadelenin sınıfsal temelini oluşturan ekonomik çıkar ilişkilerinin gerektirdiği yeni yönelimin uzantısıdır. Burada önemli olan, savaş dönemi boyunca güçlenen Müslüman kökenli tüccarın dünya sistemi ile bütünleşme işlevini o döneme kadar yürütmüş olan gayri Müslim ticaret burjuvazisinin yerini alma amacı ve yönelimidir.⁸⁹⁹

Türkiye devletinin kuruluş sürecinde Milli Mücadele'yi yöneten asker ve bürokrat kökenli kadrolar daha sonra Cumhuriyetin yöneticileri olmuştur. İlk dönemde bu kadrolar henüz Osmanlı'dan kalan iş ve sermaye çevrelerinin dolaysız çıkarlarını savunmaktan uzak, görelî olarak tarafsız bir görüntü çizmektedirler. Bu dönemde iktidarın görelî olarak tarafsız görünüşü, siyasi kadroların özerk "küçük burjuvalar"dan oluşması ile değil, devlet yeni kurulduğu için, yeni yönetici kadrolarla hakim toprak ve sermaye güçlerinin henüz ekonomik olarak girift bağlantılar kuramamış olmasıyla ilgilidir.⁹⁰⁰

Nitekim bir süre sonra, genç cumhuriyetin yöneticileri, yeni dönemde dayanacakları toplumsal zemini oluşturmak için çeşitli çalışmalar yürütürken, ülkenin en büyük ihracat-ithalat limanı olan İstanbul'un Türk/Müslüman tüccarı da, Milli Mücadele'ye karşı çekingen davranmış olmalarının Ankara'da yaratmış olduğu soğukluğu gidermek için çaba harcamaya başlamıştır. Elllerinde bulundurdıkları servet birikimi bakımından taşra zenginlerinden çok daha güçlü olan İstanbul tacirinin ülkenin dış iktisadi ilişkilerinde sahip olduğu önem

⁸⁹⁹ Gülaip, 1983: 21.

⁹⁰⁰ Boratav, 2006: 35, 36.

Kemalistleri etkilemiştir. Bu nedenle, İstanbullu ticaret çevrelerinin, yeni devletin yöneticileri ile kaynaşması fazla gecikmemiştir.⁹⁰¹

Siyasal düzeyde, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra gündeme gelen konu, merkezi otoriteyi sağlayacak olan siyasi iktidarın nasıl ve kimler tarafından inşa edileceği ve kullanılacağıdır. Bu konuda Milli Mücadele'nin öncü kadrolarını oluşturan asker ve sivil yöneticiler arasında, temel görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. TBMM içinde farklı eğilimlere sahip siyasi gruplaşmalar oluşmuş ve bunlar arasında çatışmalar bir süre yoğunlaşarak sürmüştür ancak daha sonraki dönemde muhalefet tasfiye edilmiştir. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin demokratik ve çoğulcu yapısı süreç içinde bir tek-parti iktidarına dönüşmüştür.⁹⁰²

1 Nisan 1923 tarihinde birinci TBMM'nin seçimlerin yenilenmesine karar vermiş ve görevini tamamlamıştır. Nisan'da ise Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, seçim dolayısıyla yayınladığı bildiride, 9 Umde'yi açıklamıştır. 9 Umde'de, ulusal egemenliğe bağlılık, saltanatın kaldırılması kararının değiştirilemezliği, güvenliğin sağlanması, ekonomik ve sosyal alanda kalkınma, zorunlu askerlik hizmetinin kısaltılması ve ordu mensuplarının refahının sağlanması, bürokraside reform

⁹⁰¹ Tezel, 1986: 124.

⁹⁰² Koçak, Cemil, **Siyasal Tarih(1923-1950), Türkiye Tarihi 4**, Çağdaş Türkiye 1938-1950, Ed.Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2002, İstanbul, sy.128-130

yapılması, ekonomide kişisel girişimlerden yararlanılması gibi ilkeler yer almıştır.⁹⁰³

1923 yılında yapılan seçimlerde ise, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başarılı olmuş ve yeni Meclis büyük ölçüde Cemiyet'in aday gösterdiği milletvekillerinden oluşmuştur. 11 Eylül 1924 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası resmen kurulmuştur. Yeni kurulan partinin henüz bir programı yoktur. Ancak daha önce kabul edilen nizamnamenin “umumi esaslar” kısmında partinin amaçları belirtilmiştir. Buna göre, Halk Fırkası, ulusal egemenliğin halk tarafından ve halk için uygulanmasına yol gösterecek, Türkiye'yi çağdaşlaştıracak ve hukuk devletini egemen kılacaktır. Aynı zamanda parti, sınıflar üstü bir halk tanımından yola çıkarak, her türden ayrıcalığa karşı olduğunu açıklamıştır.⁹⁰⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyimi, İzmir Suikastı Olayı ve Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra, siyasal hakimiyetin tam olarak sağlanmasıyla birlikte Mustafa Kemal hükümeti yoğun bir reform programına girişmiştir. Burada II. Meşrutiyet dönemiyle olan ilginç bir koşutluktan söz edilebilir. II. Meşrutiyet döneminde, anayasayı geri getirme mücadelesi olarak yola çıkmış olan bir hareket (1908'de) iktidara ulaşmış, bu iktidarı başkalarıyla çoğulcu ve nispeten özgür bir ortamda (1913'e kadar) belirli bir süre paylaşmış ve sonunda kendi iktidar tekeli kurmuş ve bu iktidar tekeli (1913-1918'de)

⁹⁰³ A.g.e. sy. 128-131.

⁹⁰⁴ A.g.e. sy.128-132.

kökten bir laikleştirme ve modernizasyon programını zorla ve hızla gerçekleştirmekte kullanmıştır.⁹⁰⁵

Şimdi aynı kalıp, bir ulusal egemenlik hareketinin zafere ulaşması (1922'de), çoğulcu bir aşamadan geçmesi (1925'e kadar) ve sonra bir reform programına girişmiş olan otoriter bir yönetim biçimi almasıyla kendini tekrarlamıştır. İttihatçı dönemin de Kemalist dönemin de otoriter milliyetçi aşamaları, azınlık topluluklarının, ilkinde Ermeniler'in ikincisinde Kürtler'in, bastırılışlarına sahne olmuştur.⁹⁰⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren gerçekleştirilen toplumsal ve siyasal reformlar şöyle özetlenebilir.⁹⁰⁷

- Yeni devletin kuruluş sürecinde, savaşın kazanılmasının hemen ertesinde, 1 Kasım 1922 tarihinde, saltanat kaldırılmıştır.
- 3 Mart 1924 tarihinde Hilafet kaldırılmış ve Halife Abdülmecit Efendi ve Osmanlı hanedanının diğer üyeleri yurt dışına çıkarılmıştır. Yine aynı gün kabul edilen diğer yasalarla da, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırmış ve yerlerine Başvekalete bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı kurulmuştur.
- Hilafetin kaldırıldığı gün, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu kabul edilmiştir.

⁹⁰⁵ Zürcher, 2006: 251.

⁹⁰⁶ A.g.e.sy. 252.

⁹⁰⁷ Koçak,2000:128-136, 152 – 154 ; Akyüz, 1985: 308.

- 8 Nisan'da dinsel mahkemeler kaldırılarak yargı organlarının birliğı sağlanmıştır.
- Mustafa Kemal Paşa'nın 1925 yılı Ağustos ayı sonlarında yaptığı Kastamonu gezisinde halka şapkayı tanıtması ve bizzat giymesinden sonra, önce çıkarılan bir kararname ile memurların şapka giymeleri zorunluluğı getirilmiş ve daha sonra da 25 Kasım'da şapka giyilmesi hakkında yasa kabul edilmiştir.
- Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Şark İstiklal Mahkemesi, görev alanına giren yörelerde tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermiştir. 2 Eylül 1925 tarihinde hükümet, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına, din görevlilerinin kıyafetlerine ve memurların şapka giymelerine ilişkin bir karar almıştır. 30 Kasım'da da TBMM, tekke ile zaviyelerin ve türbelerin kapatılmasını ve bir takım ünvanların kullanımının engellenmesini kararlaştırmıştır.
- 26 Aralık 1925 tarihinde uluslararası saat ve takvim kabul edilmiştir..
- 17 Şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun, aynı yıl içinde, 1 Mart'ta Türk Ceza Kanunu, 22 Nisan'da Borçlar Kanunu, 29 Mayıs'da Türk Ticaret Kanunu ve 28 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu kabul edilmiştir.
- 24 Mayıs 1928 tarihinde ise uluslararası rakamlar kabul edilmiştir.
- Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresi'nde kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde, partinin devlet ve din işlerini birbirinden ayırmak amacıyla olduğu açıklanmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiride "laik" ifadesi kullanılmıştır. 1924 Anayasası'nda yer alan ve devletin resmi dininin İslam

olduğu yolundaki hüküm, 10 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kaldırılmıştır.

- Mustafa Kemal, 8 Ağustos 1928 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul'da düzenlediğı bir toplantı sırasında ilk kez yeni Türk Harflerini açıklamıştır. 1 Kasım'da kabul edilen yasa ile Latin harfleri benimsenmiştir. Harf inkılabından sonra, geniş yığınların yeni yazıyı kolayca öğrenmelerini sağlamak amacı ile Millet Mektepleri açılmıştır.
- 9 Nisan 1929 tarihinde Ceza Muhakemeleri Usûlü Kanunu, 24 Nisan'da İcra ve İflas Kanunu, 15 Mayıs'ta da Deniz Ticaret Kanunu kabul edilmiştir.
- 3 Nisan 1930 tarihinde Türk kadınlarına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa kabul edilmiş, 26 Ekim 1933'de ise Türk kadınlarına muhtar, köy ihtiyar heyetleri seçiminde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. 5 Aralık 1934'de de, Türk kadınlarına milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa TBMM tarafından kabul edilmiştir.
- 26 Mart 1931 tarihinde Ölçüler Kanunu kabul edilmiş ve uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri benimsenmiştir.
- 1931'de Türk Tarih Kurumu ve 1932'de Türk Dil Kurumu ile 1934'te Türk Hukuk Kurumu kurulmuştur.
- 21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edilmiş, 3 Aralık'ta da bazı kisvelerin giyilemeyeceğine ilişkin yasa benimsenmiştir..
- 1937 yılında laiklik Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı okundan biri olarak anayasaya girmiştir.

Cumhuriyet dönemi boyunca (özellikle Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilanından itibaren) siyasal rejim tek parti yönetiminde şekillenmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931'deki parti kongresinde Türkiye'nin siyasal sistemi tek parti sistemi olarak resmen ilan edilmiş, 1930'daki Serbest Fırka denemesi bir kenarda bırakılırsa, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar Türkiye'de hiçbir yasal muhalefete izin verilmemiştir. Ülkede, yasadışı muhalefet olarak dile getirilebilecek, etkisiz bir sol/sosyalist muhalefet ve görece olarak etkili bir Kürt milliyetçiliği hareketi söz konusudur.⁹⁰⁸

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan 3. Büyük Kongresi siyasal bakımdan önemli kararların alındığı bir kongredir. Bu kongrede Cumhuriyet Halk Fırkası bir parti programı kabul etmiştir. 1927 yılında yapılan Kongre'de benimsenmiş olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkelerine bu kongrede Devletçilik ve İnkılapçılık ilkeleri eklenmiş, böylece Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 6 oku tamamlanmıştır.

Kongrenin hemen öncesinde, parti içinde önemli bir değişiklik yapılmıştır. 10 Mart 1931 tarihinde, daha önce de iki kez aynı görevi yürütmüş olan ve otoriter eğilimleri ile tanınan Recep Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirilmiştir. Recep Bey, partinin devlet örgütü ve hükümet üzerinde denetim kurabilecek ölçüde güçlü bir siyasal kuruluş olarak şekillendirilmesi için çalışmalar yapmıştır.⁹⁰⁹

⁹⁰⁸ Zürcher, 2006: 257.

⁹⁰⁹ Koçak, 2000 :154

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın siyasal alanda tam bir denetim kurmasına ve siyasal niteliği de olan kuruluşların parti içinde eritilmesine yönelik program, hızla uygulamaya geçirilmiştir. 24 Mart 1931 tarihinde Mustafa Kemal'in Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Fırkası ile birleşmesi yönündeki talebine karşılık olarak, 10 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakların lağvedilmesi kararlaştırılmıştır. Benzer süreçler Türk Kadınlar Birliği ve Mason Derneği için de yaşanmıştır. Mason Derneği, 10 Ekim 1935 tarihinde malvarlığının Halkevleri'ne bağışlanması suretiyle lağvedilmiş, Türk Kadınlar Birliği ise 10 Mayıs 1935 tarihinde kendini lağvetmiştir.⁹¹⁰

Türk Ocakları'nın yerine bu kez partiye bağlı olarak Halkevleri işlerlik kazanmıştır. 1940 yılından sonra ise Halk Odaları kurulmuştur. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkeleri doğrultusunda çalışacak, partili olup olmamasına bakılmaksızın herkesi çalışmalarına katacak, birleştirecek ve tanıştıracak olan ulusal kültür ve eğitim kurumları olarak tasarlanmıştır. Amacı, ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven ve ulusal ideale bağlı bir topluluk haline getirmektir. Ayrıca "Türk Devrimi"nin değerlerinin korunmasına, yayılmasına ve halk tarafından benimsenmesine de çalışacaktır. Mali kaynakları da gerek devlet bütçesinden, gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan aktarılan fonlarla karşılanan Halkevleri 1932 ve 1950 yılı arasında toplam 478 sayısına ulaşmıştır. Aynı dönemde 4322 adet Halk Odası açılmıştır.⁹¹¹

⁹¹⁰ A.g.e.sy.154

⁹¹¹ A.g.e. sy.155

Cumhuriyet Halk Partisi 4. Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935 tarihinde toplanmıştır. Bu kurultayda Genel Sekreter Recep Peker, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk parti devleti olduğunu açıklamış, yeni parti tüzüğü, partinin devlet organları ile sıkı ilişkiye geçmesini düzenlemiştir. Tüzük, parti kongrelerine mahallin en yüksek mülki idare amirinin de katılabilmesini ve bu kişilerin kongrelerde açıklamalarda bulunabilmesini öngörmüştür. Parti, parti örgütü ile devlet örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik olarak kabul etmeye başlamıştır. Parti örgütünde ilişkiler il düzeyinde il başkanları ile valiler arasında kurulacaktır. Zamanla parti ile devlet-hükümet yakınlığının ulaştığı noktada partinin bağımsız varlığına dahi gerek görülmemiş ve Cumhuriyet Halk Partisi ile devlet-hükümet aygıtı fiilen birleştirilmiştir. 13 Şubat 1937 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin 6 Ok'u Anayasaya girmiş ve böylece parti ilkeleri aynı zamanda devletin temel ilkeleri haline gelmiştir.⁹¹²

Cumhuriyet dönemi siyasal süreci, temsil sistemi, yönetsel süreçlerde rol alan kişi ve çevrelerle bunların sistem içindeki görelî ağırlıkları üzerinden değerlendirilecek olursa; kısa süren çok partili sistem “denemeleri” bir yana, tek partili bir siyasal sistemin Cumhuriyet dönemi boyunca varlığını koruduğu ve bu sistem içinde küçük bir yönetici ekibin ya da liderin hakimiyetinin söz konusu olduğu, seçimli bir sistemden söz edilmekle birlikte, gerek seçim sisteminin niteliği ve işleyişi, gerek adayların toplumsal sınıf konumu gerekse de adayların

⁹¹² A.g.e. sy.156, 157

doğrudan lider ve ekibi tarafından belirlenmeleri dolayısıyla halkın geniş yığınlarının temsil sistemi dışında kaldığı söylenebilir.

Cumhuriyet dönemi temsil sistemi ve siyaseti, mülk sahipleri ve bürokratların çıkarına işlediği gibi çok büyük ağırlıkla toplam nüfus içindeki payları oldukça küçük olan bu kesimler tarafından icra edilmiştir. 1920-1950 yılları arasında milletvekillerin %47'si Meclise girmeden önce kamu görevlisi durumundadır. Aynı dönemde kamu görevlilerinin çalışan nüfus içindeki payı ise %4 kadardır. Meclislerin %25'i de avukat, doktor gibi serbest meslek sahipleri arasından seçilmiştir. Bu serbest meslek gruplarının çalışan nüfustaki payı %1'in altındadır. Öte yandan, Meclis'e girmeden önce kamu görevlisi ve serbest meslekli olan bu milletvekillerinin üçte biri, ticaretle uğraşan ya da büyük arazi sahibi olan kişilerin çocuklarıdır. Milletvekillerinin %10'u tacir, %7'si ise büyük arazi sahibi çiftçiler arasından seçilmiştir. Tüccar ve büyük arazi sahiplerinin Meclis'te, çalışan nüfus içinde sahip oldukları payın çok üstünde temsil edilmelerine karşın, geniş köylü yığınları ve kentlerdeki emekçiler, arada bir Meclise seçilen bir iki köylü ve işçinin dışında, tek partili siyaset sahnesine temsilci olarak girememiştir.⁹¹³

4.4. Cumhuriyet Döneminde İdeolojik Yapı

Cumhuriyet döneminde egemenlik ideolojisi, farklı dönemler içinde kendi içinde görece olarak farklılaşan, Kemalist ideoloji olmuştur. Kadrocuların yapmaya

⁹¹³ Tezel, 1986: 125.

alıştıklarının aksine Kemalizm tutarlı ve her şeyi kapsayan bir ideoloji halini alamamış, daha çok bir tutum ve kanılar bütünü olarak kalmış ve bunların ayrıntılı ve bütünlüklü bir tanımı da yapılamamıştır. Ancak, özellikle 1913 yılından sonraki İttihatçı iktidar döneminde olduğu gibi, Kemalizm'in en belirgin özellikleri laiklik ve milliyetçilik olmuştur.⁹¹⁴

Laiklik ilk yıllarda dinin devletli alandan çıkarılması ve kamusal yaşamın kurum ve kurallarının dinsel referanslardan arındırılması şeklinde uygulanırken, 1930'larda, yalnızca devlet ve dinin ayrılması anlamında değil, dinin devletle birlikte toplum yaşamından çıkarılması ve kalan din kurumları üstünde devletin tam denetiminin kurulması olarak köktenci bir şekilde uygulanmıştır.⁹¹⁵

Laiklik açısından üç faaliyet alanı ayırt edilebilir. İlki, devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek, yani ulemaya, kurumlaşmış İşlam'ın geleneksel kurum ve kurallarına saldırmaktır. İkincisi, dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Batı uygarlığının simgelerini koymaktır. Üçüncüsü ise, toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerektiğinde popüler İşlam'ın üstüne gitmektir.⁹¹⁶ Cumhuriyetin kurulmasında itibaren gerçekleştirilen reformlar Osmanlı yenileşme sürecinin, devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek açısından atılan adımlarını ileriye taşımak olmuştur.

Bu dönemde, popüler İşlam'la mücadele, heteredoks dini çevrelerin dinsel kurumlarının yasaklanması, bu çevrelerin inanç ve ritüellerinin gerek

⁹¹⁴ Zürcher, 2006: 264.

⁹¹⁵ A.g.e.

⁹¹⁶ A.g.e.sy. 271, 272.

yasaklanarak gerekse toplumsal koruma ve meşruluk sınırlarının dışına çıkarılarak engellenmesi ve etkisizleştirilmesi şeklinde olmuştur. Milli Mücadele'yi yürüten ve Cumhuriyet'i kuran kadroların mücadele sırasında ve hemen sonrasında din algıları Sunni İslam olmuştur. Kemalist rejim Alevilere karşı çelişkili bir yaklaşım sergilenmiş; bir yandan Anadolu Türk otantik kültürünü taşıdığı varsayılan Alevilere sempatiyle yaklaşırken diğer yandan heteredoks İslam'ın merkezi kontrolünün sağlanması zor olabileceğinden Alevilerin ancak asimile olarak yurttaşlık dairesine girmelerine izin verilmiştir. Aslında Cumhuriyet reformları arasında sayılan tekke ve zaviyelerin kapatılması Alevilik gibi heteredoks din unsurlarını engellemeye yönelik bir girişim olarak da değerlendirilebilir.

Kemalizm'in laiklikle bağıntılı diğer temel ilkesi olan milliyetçilik, Yıldız'a göre, üç farklı dönemde üç farklı biçim almıştır. Birinci dönem 1919- 1923 yılları arasına tekabül eden Milli Mücadele dönemi milliyetçilik anlayışıdır. İkinci dönem 1924–1929 yılları arasına tekabül eden Cumhuriyetçi milliyetçilik anlayışıdır. Üçüncü dönem ise, 1929–1938 yılları arasındaki etnisist milliyetçilik anlayışıdır.⁹¹⁷

İlk dönemde milliyetçiliği belirleyen baskın bir şekilde dini öğelerdir. Bu dönemde, resmi söylemde etnik çoğulcu bir yaklaşım söz konusudur. İkinci dönem, dinin devlet alanının dışına çıkarılması, din yerine milliyet duygusunun ikame edilmesi ve etnik çoğulcu söylemin terk edilmesi ile belirlenmiştir. Bu

⁹¹⁷ Yıldız Ahmet, “**Kemalist Milliyetçilik**”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2: Kemalizm İletişim Yayınları, 2002, sy 217

dönem, batılılaşma reformlarının hızlandığı dönemdir. Üçüncü dönem ise, milli kimliğin etniklik ekseninde tanımlandığı, “anayasal Türklük” ile “hakiki Türklük” arasına mesafe konulan ve Türk milletinin etnisist bir yaklaşımla ele alındığı dönemdir.⁹¹⁸

Milli Mücadele sürecinde Mustafa Kemal’in söyleminde din ve saltanat merkezi bir yer tutmuştur. İlk TBMM’nin açılışı görkemli bir dini tören eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal, TBMM’nin açıldığı günün hemen ertesinde, 24 Nisan 1920’de yaptığı bir konuşmada etnik çoğulcu bir yaklaşımı dillendirmiştir.⁹¹⁹

Efendiler, bu hudut sırf askeri mülahazat ile çizilmiş bir hudut değildir, hudud-u millidir.

Hudud-u milli olmak üzere tesbit edilmiştir. Fakat bu hudut dâhilinde Türk vardır, Çerkez vardır ve anasır-ı saire-i İslamiye vardır. İşte bu hudut memzuç bir halde yaşayan, bütün maksatlarını bütün manasıyla tevhid etmiş olan kardeş milletlerin hudud-u millisidir.

Milli Mücadele dönemi milliyetçi yaklaşımı, bir yanıyla halktan acil destek sağlama gereksinimi ve muhalif olabilecek düşüncelerin etkisiz kılınması ile ilgilidir. Yıldız’ın ifadesi ile, “dini ve etnik grupların maddi-manevi kaynaklarını seferber edebilmek ve halife-sultan ile İstanbul hükümetine bağlılığı süren halk katında kitlesel destek ve siyasi meşruiyet kazanabilmek” amacı bu tür bir milliyetçiliği gündeme getirmiştir.⁹²⁰

⁹¹⁸ A.g.e. sy.217

⁹¹⁹ Ahmet Yıldız, **Ne mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919–1938)**, İletişim Yayınları, 2001, İstanbul, sy.98.

⁹²⁰ A.g.e.sy.99

Etnik çoğulcu anlayışın yerini Cumhuriyetçi milliyetçiliğe bıraktığı dönemde, 1924 Anayasası'nın 88. maddesi "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur (denir)" demektedir. Bu dönemde, Mustafa Kemal de "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkına Türk Milleti" dendiğini söylemiş, paylaşılan bir geçmişin, bir çıkarlar bütününün ve bir arada yaşama arzusunun, ulusun ortak paydaları olduğunu vurgulamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1927 tarihli nizamnamesinin 5. maddesinde, "Parti, yurttaşlar arasındaki en güçlü bağın dilde birlik, hissiyatta birlik ve fikirlerde birlik olduğu kanaatindedir" denmiştir.⁹²¹

Ancak, devletin kurucu hukuki metinlerinde siyasi ve hukuki olarak tanımlanmış Türklük anlayışıyla uygulamadaki Türklük-yurttaşlık anlayışı arasında daima bir aç olmuştur. 1924 Anayasası'nın 88. maddesindeki, hükme bakılarak yeni kurulan devletin milliyetçiliğinin Fransız Devrimi'nden esinlenen yurttaşlık temelli bir anlayış olduğu söylenebilir. Ancak yurttaşlık tanımı etnik bir öz de taşımıştır. Bu açıdan 1924 anayasasının gerekçesine bakıldığında, Türklüğün vatandaşlığa dayalı tanımı ile milliyet esasına dayalı tanımı arasındaki mesafe görülmektedir:⁹²²

Devletimiz bir devleti milliyedir. Beynelmilel veyahut fevkalmilel bir devlet değildir. Devlet, Türkten başka bir millet tanımaz. Memleket dâhilinde hukuku mütesaviyeyi haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırki mübaneyetlerini mânii milliyet tanımak

⁹²¹ Çağaptay, Soner, "Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye'de Göç ve Din", Vatandaşlık ve Etnik Çatışma Ulus-Devletin Sorgulanması içinde, Metis Yayınları, 2007, İstanbul, sy.89

⁹²² Yeğen, Mesut, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, 1999, İstanbul, sy. 118.

caiz olamaz. Kezalik hürriyeti vicdan musaddak olduğundan ihtilafı din de mânii milliyet addedilmemiştir.

Bu konuda bir başka örnek, İsmet İnönü'nün, 1925 yılında Şeyh Sait isyanının ardından Türk Ocakları İkinci Kurultayı'nda yaptığı konuşmadır. İnönü şöyle seslenmektedir:⁹²³

Biz açıkça milliyetçiyiz... ve milliyetçilik bizim yegane birlik unsurumuzdur. Türk ekseriyetinde diğer unsurların (etnik toplulukların) hiçbir nüfuzu yoktur. Vazifemiz Türk vatani içinde Türk olmayanları behemehal Türk yapmaktır. Türklere ve Türklüğe muhalefet edecek anasırı kesip atacağız. Ülkeye hizmet edeceklerde her şeyin üstünde aradığımız Türk olmalarıdır.

Rejimin etnisist bir tavra yönelmesi ve yer yer ırkçılığa kaçan bir milliyetçilik anlayışı benimsemesi uluslararası konjonktürün bu tür milliyetçilikler açısından oldukça uygun olduğu ve Avrupa'da ırkçı milliyetçiliklerin yükseldiği 1930'lu ve 1940'lı yıllara denk gelmiştir. Yıldız'a göre, Kemalist ideoloji 1930'lu yıllarda rejimi pekiştirme ihtiyacının gerekleriyle şekillenmiş, bunu da ancak otoriter bir kalıp içinde gerçekleştirebilmiştir. Ferdin toplum organizması içinde değer kazanabildiği “kolektif” anlayışa uygun olarak oluşturulmaya çalışılan halk birliğinin teşekkülünde, özellikle ırk sağlığı, çocuk yetiştirme ve evlilik kurumunun düzenlenmesinde öjenik kaygılar öne çıkmış ancak tüm bunlar sitemli bir yaklaşım niteliği kazanmamıştır. Dolayısıyla bu yönelim, dönemin konjonktüründen etkilenen, egemenlik sisteminin bekasını korumakla ilgili olan, araçsal bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.⁹²⁴

⁹²³ Yıldız, 2001: 155, 156.

⁹²⁴ A.g.e.sy. 170, 171

Bu dönemde tarih ve dil araştırmalarına önem verilmiş ulus için uzak tarihi kökler keşfedilmeye çalışılmış ve yüksek medeniyet hikayeleri anlatılmıştır. Milli tarih araştırmaları için, Mustafa Kemal'in girişimleriyle, 23 Nisan 1930'da toplanan Türk Ocakları kongresinde bir tarih heyetinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Heyette, Afet İnan'ın yanı sıra, Yusuf Akçura, Samih Rifat, Sadri Maksudi, Reşit Galip gibi isimler vardır. Heyetin ilk çalışması olan "Türk Tarihinin Ana Hatları",⁹²⁵ Mustafa Kemal'in metin üzerinde yaptığı kimi düzeltme ve eklemelerden sonra sadece yüz adet basılmıştır. Bu kitaptaki temel tezlerin önemli bir bölümü, 1930'lar ve 40'lar boyunca tarih kitaplarında kullanılmıştır.

Mili tarih çalışmaları yalnızca Kemalistlere özgü bir yönelim olarak değerlendirilemez. Bütün milliyetçi hareketlerde tarihsel ve ulusal topraklar, tarihsel haklar, tarihsel kökler gibi mefhumlar önem taşımıştır. Türklerle ilgili olarak yapılan bazı tarihsel araştırmalar onların Orta Asya kökenli olduklarını ortaya koyarken bu durum geçmişi öğrenirken ulusal anavatan olan topraklardan uzaklaşmak gibi bir handikap doğurmuştur. Dolayısıyla tarihsel köklere gitmekle ulusal coğrafiyada kkleşmek arasında bir tercih yapmak gerekmiştir. Mustafa Kemal yaptığı ve yaptırdığı "tarih araştırmaları" ile bu iki tercih arasında bir bireşim oluşturmayı denemiştir. Anadolu'nun eski halklarının (Hititler, Sümerler)

⁹²⁵ Türk tarih Tezi Türklerin büyük ve kadim bir ırk olduğunu iddia etmektedir. Türkler binlerce yıl önce Orta Asya'da yaşamış, bir i denizin çevresinde parlak bir uygarlık yaratmıştır. İklım değişikliklerinden ötürü bu i deniz kuruduğı için Orta Asya'yı terk etmek zorunda kalan Türkler, dört bir yana dağılarak medeniyetlerini Anadolu dahil tüm dünyaya yaymışlardır. Ayrıca bu teze göre, Anadolu, Türkler başından beri buranın yerli nüfusunu oluşturduğı için bir Türk anavatanı olmuştur (Çağaptay, 2007: 90, 91).

Türk olduklarını ileri sürmüş ve böylece Türkleri eski Anadolu'nun tarihi içinde kökleştiren bir kuram oluşturarak Türklerin geçmişiyle ulusal coğrafyasını uzlaştırmaya çalışmıştır.⁹²⁶

Kemalist ideolojinin bir diğer önemli ilkesi olan halkçılık büyük ölçüde solidarizmden (tenasütçülük) esinlenmiştir.⁹²⁷ İki dünya savaşı arası Avrupa'sında güçlenen otoriter rejimler liberal devlet ve toplum geleneğine karşı yeniden yapılandırılırken Cumhuriyet rejimi de bu yönelimin etkisine girmiş ve Türkiye'de tek parti yönetimi kurumsallaşırken liberal yaklaşımın ulus birliğini bozucu olduğunu ve toplumda sınıflaşmaya yol açtığını savunmuştur. Tek partili cumhuriyet rejiminin yaklaşımına göre, "milletçe kütleleşmek" gerekmektedir. Bu yaklaşımın etkili hale gelmesiyle Ceza kanununda değişikliklere gidilmiş ve cemiyetler kanunuyla sınıf esasına dayanan cemiyetler yasaklanmıştır.⁹²⁸

İdeolojik düzeyde halkçılığı Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ve devletin resmi ilkelerinden biri haline getiren Kemalistler'e göre, yeni Türkiye'de çıkarları birbirinden farklılaşmış insan toplulukları olarak sınıflar yoktur. Ancak uygulamada

⁹²⁶ Georgeon, 2000: 4

⁹²⁷ Kemalizmi kendine özgü (sui generis) bir doktrin olarak şekillendirmek için çaba harcayan Kadro Dergisinin kurucularından İsmail Hüsrev Tökin'e göre, solidarizm dünya ve topluma bir birlik olarak bakar. Bireyi, tek olanı, organik bir birliğin parçası olarak görür. Toplum ya da ulus, bireylerin, kurumların bir toplamı, mekanik birleşmesi sonucu ortaya çıkmış bir yekunu değildir. Tüm bu unsurların organik bir bütünüdür. Asıl olan, bireyin varlığı değil, bilakis bireylerin organik birliği olan ulusun varlığıdır. Birey, varlığını ancak ulus varlığı içinde koruyabilir. Ulus varlığı ise, ancak bireylerin sıkı birliği, dayanışmasıyla olasıdır(Toprak Zafer, **Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm**, CDTA, İletişim Yayınları, İstanbul, sy.377-381, sy.381).

⁹²⁸ A.g.e. sy.380.

siyasi iktidar ÷lkede bir sınıflaşma olduğunun farkındadır. Nitekim, 1924 ve 1932'de çeşitli İş Kanunu taslakları geliştirmiş ve sonunda 1936 taslağını benimsemiştir. Bütün bu metinlerde, toplumsal çatışmalardan sakınmak, işçi hareketini denetlemek ve Bolşevizm için verimli bir alan olabilecek bir proletaryanın oluşmasını engellemek kaygılarının izleri gör÷lmektedir. Yine aynı mantık çerçevesinde, iki savaş arasındaki sanayi yerleşimlerinin ikincil öneme sahip şehir veya kasabalarda kurulduğu dikkati çekmektedir. Bu coğrafi tercihler işçi semtleri ve toplumsal patlama riskleriyle büyük sanayi metropollerinin doğmasına yol açmama kaygısının yattığı söylenebilir.⁹²⁹

4.5. Cumhuriyet Döneminde Eğitim

Osmanlı'nın yıkılmasından sonra yeni devleti kuran ve egemenlik sistemini şekillendiren yönetici kadrolar, modern bir ulus inşa etme ve ulus-devlet kurma düşüncesi ile hareket etmiş ve bu açıdan, başta Fransa olmak üzere Batılı devletlerin tarihsel gelişimini referans almıştır. Zira, Cumhuriyetin yönetici kadroları, “yenileşmek, çağdaşlaşmak, muasır medeniyetler seviyesine erişmek” hedefini modern bir ulus-devlet kurmak ve seküler değerlere sahip, kendi içinde dil, kültür, inanç gibi konularda belirli bir homojenliği sağlamış bir ulus inşa etmekle özdeş olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla, cumhuriyet döneminde, II. Mahmut ile başlayan ıslahat çabaları laiklik ve uluslaşma-ulusçuluk temelinde köklü bir şekilde sürdür÷lmeye çalışılırken eğitim sisteminin çok boyutlu

⁹²⁹ Georgeon, 2000: 190.

gelişimini hedefleyen reformlar cumhuriyet reformları arasında özel bir anlam ve önem taşımıştır.

Cumhuriyet döneminde eğitimin asıl olarak laiklikle bağıntılı şekilde milliyetçi bir eksende Türk milleti inşası için temel bir araç olarak görüldüğü söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemde, eğitim reformunun temel eksen, geleneksel ve dini öğelerin, kurum ve kuralların eğitim sistemi dışına çıkarılması, eğitim alanında sistematik ve bütünlüklü bir idari yapılanmanın oluşturulması ve eğitim programları aracılığıyla Türk milliyetçiliği ekseninde “iyi yurttaşlar” yetiştirilmesi olmuştur. Hedeflenen yurttaş aynı zamanda kendi toplumsal çevresine uyum sağlamak ve siyasal sistemin beklentilerine yanıt vermek durumundadır.

Diğer yandan, II. Meşrutiyet döneminde de izleri görülen, eğitimle ekonomik gelişme arasındaki ilişki Cumhuriyet dönemi boyunca da eğitsel tartışmalarda ve politika metinlerinde yer bulmuş; insan sermayesi kuramının temel argümanlarında görüldüğü gibi, eğitim aracılığıyla kişilerin üretici kapasitelerinin geliştirilebileceği, bunun da bireysel ve toplumsal refah artışını sağlayabileceği varsayılmıştır. Yine eğitimle, kişilerin üretici yeterlikler kazanması ve ekonomik olarak gelişmenin bu yolla sağlanmasından öte, ağırlıkla köylü özelliği gösteren toplumun kalkınıp aydınlanabileceği düşünülmüştür.

Bir başka açıdan, Cumhuriyet döneminde yeni eğitim kurumları aracılığıyla devletin ihtiyaç duyduğu modern yönetici kadroların ve devlet personelinin yetiştirilmesi hedeflenmiş ve bu konuda bir ölçüde başarı sağlanmıştır.

Bu bölümde, savaş yıllarını da içine alacak şekilde, cumhuriyet dönemi örgün (ve bir ölçüde yaygın) eğitim sisteminin gelişimi, sırasıyla, yapı, işleyiş ve amaç boyutları üzerinden ele alınmıştır.

4.5.1. İdari Yapı, Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

20. Yüzyılın başında Osmanlı eğitim teşkilâtında örgütsel olarak bir birlikten ve bütünlükten söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde yeni tarz okullar Maarif Nezareti'ne, medreseler Meşihat makamına, sıbyan okulları Evkaf Nezareti'ne, yabancı okullar ve cemaat okulları ise (Maarif Nizamnamesi belirli bir devlet denetimi öngörmüşse de) kendi dernek ve kuruluşlarına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine bu dönemde eski okullar ile yeni okullar ve yeni okulların kendi içlerinde de birlikten söz etmek mümkün değildir.⁹³⁰

Farklı eğitim idarelerini ve eğitim kurumlarını birleştirmek ve çeşitli ikilikleri ortadan kaldırmak için ilk girişim Ziya Gökalp'in fikirlerine dayalı olarak,⁹³¹ İttihat ve Terakki Partisi tarafından yapılmıştır. Bu girişimle Osmanlı yönetimi, I. Dünya

⁹³⁰ Osmanlı son döneminde Batı örneğine göre kurulmuş yeni okullar arasında birlik olduğu söylenemez. Yüksek askeri okullar kendi liselerini (askeri idadiler) ve ortaokullarını (askeri rüştiyeler) kurmuş, bunun dışında her bakanlık kendi ihtiyacı olan kalifiye elemanları, kendi kurduğu okullarda yetiştirmiştir. Ülkedeki eğitim kurumları, Harbiye Nezareti, Maarif-i Umumîye Nezareti, Evkaf Nezareti, Ser'îye Nezareti (Ders Nezareti), Ziraat, Ticaret, Orman ve Maadin gibi nezaretler tarafından idare edilmiştir (Ergün, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara, 1982, sy.47).

⁹³¹ Gökalp'in konu ile ilgili ifadelerine göre: "Memleketimizde iki bakanlık var ki, birbiriyle işbirliği yapmadan eğitimle uğraşılıyor. Evkaf ve Eğitim Bakanlıkları. Oysa idarede ve eğitimde birlik ilkeleri Evkaf Bakanı'nın kendisine has okulları olmasına engeldir. Evkaf'ın idaresindeki okulları teftiş ve denetlemeye imkân yoktur. Çünkü devlet örgütü Eğitim Bakanlığı'na bu salâhiyeti vermemiştir"(Ergin, 1977: 1064).

Savaşı öncesinde, 29 Eylül 1914 tarihinde, bir tüzük çıkararak medreseleri düzenlemeye çalışmış, ancak bu düzenleme medrese-mektep ikiliğini ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Daha sonra, 1916 yılında toplanan İttihat ve Terakki Genel Kongresi, Evkaf'ın elindeki ilkokulların Maarif Nezareti'ne devredilmesini ve Medreselerin idaresinin "Bâb-ı Meşihat"a bırakılmasını kararlaştırmıştır.

Milli mücadele döneminde ülkede üç ayrı eğitim idaresi bulunmaktadır: Ankara'da TBMM Hükümetinin Maarif Vekâleti, İstanbul'da Osmanlı Hükümetinin Maarif Nezareti ve işgal altındaki bölgelerde Yunanlıların Anadolu Eğitim Genel Müdürlüğü. Maarif-i Umumiye Nezareti ile Maarif Vekâleti arasında Anadolu'daki eğitime hakim olma konusunda bir rekabet yaşanırken Yunanistan da Anadolu'daki eğitimi takip edecek bir Eğitim Genel Müdürü atayarak işgal ettiği topraklarda bu rekabete katılmıştır.⁹³²

Savaş dönemini de içine alacak şekilde, Cumhuriyet döneminde eğitimin idari yapılanmasına bakıldığında; 3 Mayıs 1920'de, TBMM'nin kurduğu 11 bakanlıktan biri Maarif Vekâleti'dir. Bu kuruluşun daha sonraki yıllarda adı bir kaç kez değiştirilmiştir: Kültür Bakanlığı (1935), Maarif Vekilliği (1941), Millî Eğitim Bakanlığı (1946). 3 Nisan 1926'da yürürlüğe giren 789 sayılı kanunla Talim ve Terbiye Dairesi kurulmuştur. Bu kuruluşun da birkaç kez adı değiştirilmiştir: Millî Talim ve Terbiye Dairesi (1933), Kültür Kurulu (1935), Talim ve Terbiye Dairesi (1981'e kadar).⁹³³

⁹³² Başgöz, İlhan ; Wilson, Howard E. **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, 1968, Ankara ; Ergün, 1982: 15.

⁹³³ Akyüz, 1985: 369.

1920'de TBMM'nin kurulması ve Hükümetin oluşturulmasından sonra Maarif Vekili ataması yapılmış, ancak Maarif'in teşkilâtlanması yapılamamıştır.⁹³⁴ Çünkü Maarife ait binalar, arşivler, dosyalar ve Maarif çalışanları asıl olarak İstanbul'dadır ve bu durumda her şeyi yeni baştan kurmak gerekmektedir. Bu nedenle, Maarif Vekâleti ilk aşamada yapılacak çalışmaları bir program dâhilinde belirlemeyi ve bu doğrultuda çalışmayı hedeflemiştir.

Maarif Vekâleti, bu şekilde bir yandan yapılacak çalışmaları planlarken, diğer yandan da Vekâlet'in ilk merkez örgütü dört genel müdürlük halinde kurulmuştur. Bunlar bir genel müdür ve iki kâtipten meydana gelen İlköğretim, Orta Öğretim, Hars ve İstatistik Genel Müdürlükleri'dir. Merkez örgütü üç müfettişli bir teftiş heyeti ve yedi kişilik bir program komisyonu ile tamamlanmaktadır. Ancak taşra örgütü hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan Vekâlet, yönetimi altındaki okulların ve öğretmenlerin gerçek durumu hakkında da bilgi sahibi değildir.⁹³⁵

Henüz milli mücadelenin devam ettiği süreçte, 15 Temmuz 1921'de, Ankara'da bir Maarif Kongresi toplanmıştır. Yurdun çeşitli bölgelerinden gelen 250'den fazla erkek ve kadın öğretmeni bir araya getiren bu Kongre'de ilkokul programları, orta öğretim programları, köy öğretmeni yetiştirilmesi gibi konular

⁹³⁴ TBMM açıldıktan sonra Hükümet 3 Mayıs'ta kurulmuş ve bakanlıklara, Osmanlı Hükümetinden farklı ve daha anlamlı olarak, Vekâlet adı verilmişti. Maarif Vekâletinin merkez teşkilâtı ilk kuruluşunda bir-iki oda içine yerleşmiş üç beş memurdan ibarettir (A.g.e.sy. 301).

⁹³⁵ Basgöz ve Wilson, 1968: 60.

ele alınmıştır. Kongre, çalışmalarını savaş dolayısıyla sonuca varamadan bitirmek durumunda kalmıştır.

Milli mücadelenin zaferle sonuçlanmasının ardından Maarif Vekâleti, 15 Temmuz 1923 tarihinde Ankara’da ülkenin tanınmış eğitimcilerini Birinci Heyet-i İlmiye toplantısında bir araya getirmiştir. 40 kişiden oluşan “Birinci Heyet-i İlmiye”, Milli ve İlmi Teşkilat, İlköğretim, Ortaöğretim, Yüksek Öğretim, İzcilik ve Beden Eğitimi, İcraat Encümeni olmak üzere altı başlıkta çalışmalar yürütmüştür.

Birinci Heyet-i İlmiye’nin çalışmalarının sonuçlanmasından bir gün önce, 14 Ağustos 1923’te, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde okunan İcra Vekilleri Heyeti Programı’nda eğitimde yapılacak çalışmalar şöyle ifade edilmiştir.⁹³⁶

Tahsil-i ibtida milletin bütün efradına terbiye-i umumiyeyle beraber ameli mesleklere müteveccih terbiye de temin edecektir. Müsait merkezlerde altı senelik ibtidai tahsilden sonra tedricen ziraat, sanayi ve ticarete müteveccih iki senelik ikmal sınıfları açılarak tahsil edemeyen gençlerin bu sınıflara devamları mecburi tutulacaktır. Tahsil- ibtidainin mecburiyeti tamim edilecektir.

Görüldüğü gibi, bakanlar kurulu ilköğretimin zorunlu hale getirilmesini sağlamak yanında ilköğretimle birlikte meslek eğitimi de geliştirmek gerektiğini düşünmektedir.

Cumhuriyet döneminde eğitim alanında atılan ilk adım 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı Tevhit-i Tedrisat Kanunu’nun çıkarılması ve ilgili düzenlemelerin yapılması olmuştur. Bu kanunla şu düzenlemeler yapılmıştır:⁹³⁷

⁹³⁶ Cicioğlu, Hasan. **Türkiye cumhuriyetinde ilk ve ortaöğretim: Tarihi gelişimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985, Ankara, sy.32.

Md. 1. Ülkedeki tüm bilim ve öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır.

Md. 2. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti ya da özel vakıflarınca idare edilen tüm medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır.

Md. 3. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti bütçesinde mekteplere ve medreselere ayrılan para Maarif bütçesine geçirilecektir.

Md. 4. Maarif Vekâleti yüksek din uzmanları yetiştirmek için Darülfünûn'da bir İlahiyat Fakültesi, imam ve hatip yetiştirmek için de ayrı mektepler açacaktır.

Tevhid-i Tedrisat ile başlayan eğitim düzenlemeleri, eğitimi örgütleme, eğitimin niteliğini değiştirme ve eğitimi yayma amaçlarını gerçekleştirmeye yönelmiştir. Yapılan düzenleme ile tüm eğitim ve öğretim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlanmış, böylelikle eğitim işlerinin tek elden yürütülmesi sağlanmıştır. Şeriye Vekâleti tarafından yönetilen Darülhilâfe medreseleri, Maarif Vekâleti'ne devredilmiş ve din görevlilerini yetiştirmek üzere imam-hatip okulları haline getirilmiştir. Medreseler Maarif Vekili Vasıf Çınar'ın 11 Mart 1924 tarihli bir genelgesi ile kapatılmıştır. O sırada 16 bin kadar medrese öğrencisi vardır. Bunlardan isteyenler, düzeylerine göre ilk, ortaokul, lise ve öğretmen okullarına aktarılmıştır. Medreseler kapatıldıktan sonra, Medrese-i Süleymaniye yerine İstanbul Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Kanun'la, askeri idadiler liseye çevrilmiş, buradaki öğretmen subaylardan bazılarının da lise öğretmeni olarak istihdam edilmeleri sağlanmıştır. Ancak askeri okullar 22 Nisan 1925 tarih ve 637 sayılı bir kanunla tekrar Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır.⁹³⁸

⁹³⁷ Akyüz, 1985: 307.

⁹³⁸ Başaran, 1996 ; Ergün, 1982: 54.

1924 yılında eğitim işlerini ve kültür sorunlarını görüşmek üzere Ankara'da İkinci Heyet-i İlmiye toplanmıştır. Bu toplantıda ilköğretimin süresi altı yıldan beş yıla indirilmiş,⁹³⁹ ilkokul programında ve yönetmeliğinde bazı değişiklikler yapılarak Cumhuriyet döneminin ilk müfredat programı erkek ve kız öğrenciler için ayrı ayrı olmak üzere hazırlanmıştır. 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu ile Cumhuriyet'in eğitim ve öğretim sistemi derli toplu hale getirilmiş ve yeniden düzenlenmiştir.⁹⁴⁰

491 sayılı ve 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 80. ve 87. maddeleri eğitimle ilgilidir. 80. maddeye göre, "hükümetin nezaret ve murakabesi altında her türlü tedrisat serbesttir." 87. maddeye göre ise, "İptidai tahsil bütün Türkler için mecburi ve devlet mekteplerinde meccanidir."⁹⁴¹

13 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 439 numaralı Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu ile öğretmenlik kendine özgü bir meslek olarak tanımlanmış ve öğretmenler, çalıştıkları okullara göre sınıf ve derecelere ayrılmıştır.⁹⁴²

1925 yılının sonunda 1926 yılının başında Üçüncü Heyet-i İlmiye toplanmıştır. Bu toplantıda Tâlim ve Terbiye Dairesi kurulması kararlaştırılmıştır.

22 Mart 1926'da 789 sayılı kanunun 20. ve 21. maddeleri ile, Fransız sisteminden örnek alınarak, Milli Eğitim Örgütü belirli bölgelere ayrılmış, bir veya birkaç ilden meydana gelen bölgelere "Maarif Mıntıkası" adı verilmiştir. Bu

⁹³⁹ İlköğretim süresi köylerde üç yıl olup uzun yıllar boyunca bu süre artırılamamış dolayısıyla köy okullarından mezun olan öğrenciler orta öğretim kurumlarına gidememiştir.

⁹⁴⁰ Cicioğlu, 1985: 34, 94.

⁹⁴¹ MEB, 1973: 34.

⁹⁴² Cicioğlu, 1985: 135.

mıntıkalara eğitim ve öğretim işlerini yürütmekle görevlendirilen bir “Maarif Emmini” tayin edilmiştir. Ayrıca, yine her ilde bir Maarif Müdürü ve bundan küçük idari bölümlerde bir maarif memuru olacağı düzenlenmiştir. Böylece ilk, orta ve sanat okulları tamamen maarif emminlerinin denetimine verilmiştir. Bu örgüt, 1931 yılına kadar devam etmiş, 29.06.1931 tarihli ve 1834 sayılı kanunla lağvedilmiştir. Maarif eminliklerinin kaldırılmasından sonra ortaöğretim okulları doğrudan doğruya Maarif Vekaleti Orta Tedrisat Dairesi’ne bağlanmıştır.⁹⁴³

Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında eğitim konusunda karşılaşılan temel sorun, eğitimin finansmanı olmuştur. Bu konuda başlangıçta yürürlükte olan kanun 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati’dir. Bu kanun, ilköğretimin finansmanını il özel idarelerinin bu amaçla toplayacakları gelirlere bağladığından, il özel idarelerinin durumu ilköğretimin niteliğini önemli ölçüde belirlemiştir. Tüm mali yetkiler bu kurulların elindedir ve bunların yetersizliği tüm ilköğretim sistemini olumsuz etkilemiştir. Örneğin, öğretmenlerin maaşları düzensiz ödenmiş, zaman içinde keyfi olarak alçaltılıp yükseltilmiştir. Cumhuriyet yönetimi de bu konuda hızlı ve güçlü bir değişim eğilimi içine girmemiş, 1913 tarihli yasayı kaldırmaksızın değişik zamanlarda yaptığı düzenlemelerle il özel idarelerinin yetkilerini aşama aşama kısıtlama yoluna gitmiştir.⁹⁴⁴

24 Nisan 1926 tarih ve 822 sayılı kanunla lise ve ortaokul gündüz öğrencilerinden, okuma ücreti alınmamasına karar verilmiş ve bunun

⁹⁴³ A.g.e.sy.136.

⁹⁴⁴ Tekeli, 1985: 661, 662.

uygulanmasına 1926-1927 öğretim yılında başlanmıştır.⁹⁴⁵Böylece Türkiye’de yatılı okulların dışındaki ortaöğretim parasız hale gelmiştir.⁹⁴⁶ Ancak, 1948’e kadar ilköğretim giderleri ve ilkokul öğretmenlerinin maaşları il özel idareleri bütçelerinden karşılanmaya devam etmiştir. Bu idarelerse eğitim finansmanı konusunda, yukarıda üzerinde durulduğu gibi, büyük yetersizliklerle belirlenmiştir. Bu durum, ilköğretimin bütün çabalara rağmen istenilen gelişmeyi gösterememesinin önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Ancak 1948 yılında, tüm ilköğretim giderleri genel devlet bütçesi içine alınabilmıştır.⁹⁴⁷

7 Haziran 1926’da 915 sayılı kanunla, lise ve ortaokullara alınacak yatılı ve yatısız öğrenciler yeniden belirlenmiştir. 1927–1928 öğretim yılından itibaren ilk defa “Karma Öğretim” (Muhtelit Tedrisat) yapılmaya başlanmıştır.⁹⁴⁸

Eğitim alanında önemli bir gelişme de 1928 yılında 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun’un çıkarılmasıdır. Bu kanunun birinci maddesiyle, “... Arap harfleri yerine Lâtin esasından alınan ve merbut

⁹⁴⁵ İmparatorlukta 1913 tarihli İlköğretim Kanunu ve yine aynı yıl kabul edilmiş İl İdare Kanunu’na göre, ilkokulların yönetimi ve masraflarının karşılanması, Özel İdarelere (İdare-i Hususiye) bırakılmıştı. İlkokulların idaresi ile İlk Öğrenim Kurulları görevli olup, bu kurulları da İl İdare Kurulları kontrol etmekteydi. İl İdare Kurulları, Valinin başkanlığında genellikle medrese mezunları veya eşraftan oluşmaktaydı. İlkokulların yapımı, idaresi, öğretmenlerin tayini, maaşlarının miktarı, okulların teftişi, İl Eğitim bütçelerinin hazırlanması gibi konularda bu kurullar, tam yetkiliydi (Basgöz ve Wilson, 1968: 78).

⁹⁴⁶ Cicioğlu, 1985: 136.

⁹⁴⁷ Akyüz, 1985: 328.

⁹⁴⁸ Ancak, daha sonraki yıllarda okullardaki kız öğrenci sayısının azalması nedeniyle 1929–1930 öğretim yılından itibaren “Karma Öğretim”in hızı azaltılmış, bazı karma okullar eski şekle dönüştürülmüştür. Türkiye’de ancak 1977 yılından itibaren kız meslek okulları dışındaki bütün okullar karma öğretime başlayabilmıştır (Cicioğlu, 1985: 137).

cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir ”

Bu dönemde ilki 17–19 Temmuz 1939, ikincisi 15–21 Şubat 1943 ve üçüncüsü 2–10 Aralık 1946 tarihinde olmak üzere üç Maarif Şurası toplanmıştır.

Osmanlı batılılaşmasında olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de yabancı uzmanların rolü ve katkısı önemlidir. Osmanlı döneminde yabancı uzmanlar daha çok Fransa ve Almanya’dan Cumhuriyet döneminde ise Amerika, Sovyet Rusya ve çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmiştir.

Eğitim alanı için ele alındığında, Türkiye’ye uzman olarak çağrılan ilk yabancı eğitimci Columbia Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. John Dewey olmuştur. Dewey, Türkiye’ye gelmeden önce, “Çocuk ve Mektep” ve “Mektep ve Cemiyet” adlarıyla iki kitabı Türkçe’ye çevrilmiştir. 21 Temmuz-16 Eylül 1924 tarihleri arasında Türk eğitim sistemini inceleyen Dewey, 22 Ağustos 1924’te Muallimler Birliği’nin Ankara’da yapılan kongresine katılmış ve burada Mustafa Kemal’le de görüşmüştür.⁹⁴⁹

Dewey, Maarif Vekaleti’ne inceleme sonuçlarını içeren iki rapor hazırlamıştır. Raporlardan biri bütçeye yönelik acil tahsisat üzerinedir. Diğerisi ise, maarif teşkilatı, öğretmenlerin yetiştirilmesi, eğitim-öğretim programları ve okullar üzerinedir.⁹⁵⁰ Bu ikinci rapor 1926 yılında Necati Bey döneminde eğitim sisteminde bir ölçüde etkili olmuştur.

⁹⁴⁹ Başgöz, İlhan (2005) Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, Pan Yayınları, İstanbul ; Ergün, 1982.

⁹⁵⁰ Dewey John. **Türk Maarifi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, 1939, İstanbul.

Dewey'in raporuna bakıldığında, genel olarak, eğitimde yapılacak reformlar için uzman komisyonlar kurulması; öğretmen ve idareci yetiştirme, meslek eğitimi, okul binaları, yayınlar gibi konularda uzun vadeli planlar hazırlaması, öğretmenlerin maddi durumlarının düzeltilmesi, seyyar kitap sandıkları ve her ilde sabit kitaplıklar kurulması, Avrupa'ya öğretmen ve öğrenci gönderilmesi, köy öğretmen okulları kurulması ve devlet basımevinin büyütülmesi gibi konular üzerinde durulduğu görülmektedir.⁹⁵¹

Dewey'den sonra 1925 yılında davet edilen Kerschensteiner rahatsızlığı nedeniyle gelememiş, yardımcısı Alfred Kühne gelmiştir. Almanya'da Ticaret Bakanlığı görevlilerinden biri olan Prof. Dr. Alfred Kühne aynı zamanda Berlin'de büyük bir meslek okulunun da kurucusudur. Kühne, Ankara, Bursa, İzmir ve İstanbul'da meslek okullarını incelemiş ve meslek eğitimi üzerine bir rapor hazırlamıştır. Kühne'nin raporunda, öğretmen maaşlarının yetersizliğinden, teknik ve mesleki eğitime önem verilmesi gereğinden ve ilginçtir, parasız yatılı sistem yerine masrafların veliye karşılatırılması gerektiğinden, söz edilmektedir.⁹⁵²

1927 yılında Omar Buyse Türkiye'ye davet edilmiştir. Belçika Mesleki Eğitim Müdürü olan Prof. Dr. Omar Buyse Amerika'da eğitim görmüş ve Belçika'da "İş Üniversitesi"ni kurmuştur. Buyse Türkiye'de meslek okulları konusunda Ankara, Kütahya, Konya, Adana, Mersin, İzmir, Aydın ve İstanbul gibi merkezlerde incelemeler yapmıştır. Hazırladığı rapor Talim ve Terbiye

⁹⁵¹ A.g.e.

⁹⁵² Başgöz, 2005:154, 155 ; Ergün, 1982.

Dairesi tarafından yeterli bulunmuş ve raporun uygulanması önerilmiştir. Söz konusu raporda, meslek okullarının yöre ile uyumlu olması, ustalardan öğretmen olarak yararlanılması, genel liselere üretim dersi koyulması ve mesleki eğitime ekonomik bağımsızlığın bir gereği olarak önem verilmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.⁹⁵³

1926'da ilkokullar için nazari ve uygulamalı el işleri öğretimi için Leipzig Pedagoji Enstitüsü üyelerinden Prof. Dr. G. Stiehler getirilmiştir. Stiehler "Sanat Terbiyesi Hakkında" bir rapor hazırlamıştır. Gene bu dönemde Almanya'dan davet edilen Prof. Frey "El İşleri, İş Mektebi ve Tedrisatı Hakkında Rapor" vermiştir. Fransa'dan Bay ve Bayan Ruatalet mesleki öğretim üzerine raporlar hazırlamışlardır. 1927'deki Brüksel'de Sanayi Okulu Müdürü olan Bayan Boccard mesleki eğitim üzerine bir rapor hazırlamıştır. 1925'ten itibaren Türkiye'den çeşitli yetkililer, diğer ülkelere gönderilmiş ve bunlar eğitim sistemleri hakkında raporlar hazırlamışlardır.⁹⁵⁴

4.5.2. Cumhuriyet Döneminde Eğitimin İşleyişi Üzerine

Milli mücadele döneminde Anadolu'daki eğitimin sayısal göstergeleri oldukça kötüdür. Bu dönemde Ankara Hükümeti'ne bağlı 38 il ve sancakta 2345 ilkokul bulunmaktadır. Bu okullardan 581 tanesi kapalı durumdadır. İlkokulların öğretmen sayısı 2384'ü erkek, 677'si kadın olmak üzere 3061'dir. Bunlardan ancak 875'i öğretmen okulu mezunudur. Orta öğretimde 28 sultani 50- 60 kadar

⁹⁵³ Başgöz, 2005:156 ; Ergün, 1982.

⁹⁵⁴ A.g.e.sy.142-150.

idadi ve 18 kadar öğretmen okulu bulunmaktadır. Savaş yıllarında Anadolu köylerinin % 98 'i okulsuz durumdadır.⁹⁵⁵

İşgal altındaki bölgelerde eğitimin sayısal durumu tam olarak bilinmemekle birlikte, Yunanistan Başbakanı Venizelos, Şubat 1919'da Paris gazetelerine verdiği demeçlerde, yalnızca Aydın ve Bursa illerinde 652 Rum okulu ve 91.548 öğrenci bulunduğunu iddia etmiştir. Yunanlılar, o yıllarda Anadolu'daki tüm okullarının sayısını 2.228, öğrenci sayısını 187.577, öğretmen sayısını ise 4.930 olarak göstermiştir.⁹⁵⁶

Cumhuriyet'in ilk yılında öğretmen sayılarına ve öğretmenlerin yetiştirildiği kaynaklara bakılacak olursa; 1923'te ülkede 101.02 ilkokul öğretmeni bulunmaktadır. Bunların 1081'i kadın, 9021 ise erkektir. Meslekî öğrenim görmüş olanlar, 378'i kadın, 2356'sı erkek olmak üzere toplam 2734'tür. Bunların önemli bir kısmı da medreselerin alt sınıflarından ayrılmış, yetersiz bir öğrenimle 1-2 yıllık Darülmüallimîn'lerden mezun olmuş, çoğu imamlık ve müezzinlikle de görevli olan kişilerdir. Geriye kalan 7368 öğretmenden 1357'si ancak ilköğrenim görmüş, 711'i doğrudan medreseden ayrılmış, 152'si herhangi bir düzenli öğrenim görmemiş, 2107'si ise hiçbir öğretmenlik ehliyeti taşımayan kişilerdir.⁹⁵⁷

Osmanlı döneminde orta ve yüksek öğretim kurumları büyük çoğunlukla İstanbul ve Trakya bölgelerinde açılmıştır. Anadolu'da çok az sayıda okul vardır. Cumhuriyet dönemiyle birlikte orta ve yüksek okullar Anadolu'ya kaydırılmaya

⁹⁵⁵ Başgöz ve Wilson, 1968: 59.

⁹⁵⁶ Akyüz, 1985: 303.

⁹⁵⁷ A.g.e.sy. 348.

çalışılmıştır. 1924 yılında günlük bir gazetede çıkan makalede orta dereceli okulların genellikle İstanbul'da bulunduğu belirtilerek orta öğretim kurumlarına ilişkin sayısal verilerden söz edilmiştir. Buna göre:⁹⁵⁸

Tam devreli sultani adedi 13 olup, Ankara, Adana, Erzurum, Edirne, İzmir, Bursa, Sivas, Trabzon, İstanbul Kabataş, Kastamonu, Konya, Kayseri'dedir. Kız yatı sultani sayısı üçtür. Hepsi İstanbul'da olup, Erenköy, Çamlıca ve Kandili'dir. Gündüzlü kız sultani sayısı altıdır ve bunlardan yalnız üçü Anadolu'dadır. Ankara, İzmir, Edirne, İstanbul, Bezmialem, Nişantaşı. Bir devreli erkek idadilerin sayısı 31'dir. Kız sanat okulları iki tanedir, her ikisi de İstanbul'dadır. Anadolu'da bir tane numune için bile yoktur. Erkek idadilerin sayısı 41'dir. Meslek idadilerinin sayısı üçtür.

Maarif Vekili Mustafa Necati 1926 yılında gazetecilere yaptığı açıklamada ilköğretimin durumunu şöyle ortaya koymuştur:⁹⁵⁹

İlk tedrisatta bütün Vilayetlerde mevcut olan 4770 ilk mektep, 32 İlk Yatı Mektebi, 25 Leyli Muallim Mektebi ve bunların tatbikat sınıfları mevcuttur. Bunlardan 4770 ilk mektep, Vilayetler idare-i hususiyetlerine, muallim mektepleri ile tatbikat sınıfları ve ilk yatı mektepleri de muvazene-i umumiyye merbuturlar.

4770 ilk mektep ile 32 ilk yatı mektebinde, 302.500 talebe ve bu mekteplerin mecmuunda 9062 muallim mevcuttur. Bu muallimlerden 3960, muallim mektebi mezunu olup, diğer 5120 ehliyetnameli muallimlerdir. Elimizde mevcut elveyim 25 muallim mektebi vardır. Bu mekteplerin talebe mevcudu 4200 dür. Bunlar birkaç sene zarfında muallim olarak yetişeceklerdir. Muallim mekteplerinin içinde 300'ü tecavüz eden yalnız iki, 200'ü tecavüz eden yalnız üç mektep vardır. Diğerlerinin talebe adedi muhtelif ve azdır.

⁹⁵⁸ Cicioğlu, 1985: 135.

⁹⁵⁹ **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1946, 1.Cilt sy.345-348

İlk Yatı Mektepleri de şayan-ı memnuniyet bir halde değildir. Köy çocuklarını hukuk ve vezaifini müdrik vatandaşlar olarak yetiştirmek gayesini istihdaf eden bu mektepler ekseriyet itibariyle köylerde değil kasabalarda açılmışlardır. Köy yatı mekteplerinin bazılarında talebenin büyük bir kısmı köylü değildir. 32 yatı mektebinin ancak 2500 talebesi vardır. Binaları fazla talebe almaya değil, bugünkü mevcutları bile barındırmaya müsait değildir...

Bakanın açıklamasından anlaşılacağı gibi, 1926 yılında ilköğretimin durumu oldukça kötüdür. İlkokul öğretmenleri sayıca azdır. Varolanlar iyi yetişmiş değildir. Okul binaları, ders araç ve gereçleri yetersizdir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun % 80'inden fazlası köylerde yaşamaktadır. Dolayısıyla ilköğretim sorunu asıl olarak bir köy eğitimi sorunu olarak anlaşılmaktadır. Mustafa Necati, 1927–1928 öğretim yılındaki eğitimin sayısal durumunu Cumhuriyetin ilk yıllarıyla kıyaslama yaparak, şöyle ortaya koymuştur:⁹⁶⁰

1923–1924 ders senesinde bilimum resmi ilk mekteplerimizde talebe yekûnu 337.618 idi. Bulunduğumuz 1927–1928 ders senesinde bu rakam 423.263 e baliğ olmuştur. Yani dört sene evveline nisbetle ilk mektep talebemiz %26 nisbetinde artmış bulunmaktadır. 1923–1924 senesinde resmi mekteplerimizin adedi 4770 idi. Bu sene 6060'a varmıştır. Aradaki farkı teşkil eden 1290 mektep istisgar olunmayacak bir faaliyetin şahididir. Bir taraftan da dört sene içinde milletimiz memlekette 1179 mektebi inşa ve tamir ederek hediye etmiştir...

Açıklamadan anlaşıldığı gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilköğretimde öğrenci ve okul sayısı açısından kısa sürede büyük bir artış gerçekleşmiştir. Ancak bu artış

⁹⁶⁰ **Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1946, 1.Cilt sy.407-408

oransal olarak büyük bir atılım gibi görünüyorsa da gelişmenin başladığı noktanın son derece kötü koşullarla belirlendiği göz önüne alındığında halkın eğitim ihtiyacını karşılamak açısından oldukça yetersizdir.

İsmet İnönü, 13 Mart 1934 tarihinde, CHP toplantısında, ilköğretim sorunlarını açıkça dile getiren bir konuşma yapmıştır. Milli Eğitim Bütçesi'nin yetersiz olduğunu dolayısıyla öğretmenlere yeterince ve zamanında aylık verilemediğini belirten bu konuşmada, ilköğretimin durumunu şöyle ortaya koymuştur:⁹⁶¹

(...) İlk tahsil için 13.262 muallim çalışmaktadır. Bunların şehirlerde çalışanları 6624 ve köylerde çalışanları 6638 kişidir. Bugünkü vaziyet takribi şehirde ve köyde hocaların yarı yarıya ayrılması gibi bir manzara gösteriyor. Mektep şehirde 1143, köyde 5401'dir. 6544 mektep ediyor. Talebe şehirde 257.600, köyde 313.180, hepsi 570.780, ilk mekteplerde bulunan talebenin yekûnu olarak görülüyor (...)

Şu halde beş yüzbin küsur ile ilk tahsil çağında bulunan çocuklardan ancak 1/3 mekteplerde bulunuyor demektir. Şehirlerde 257.000 çocuktan 1/5 olarak her sene 50.000 çocuk çıkması lazımdır. Köy mekteplerinde ise 313.000 çocuk bulunduğuna göre, üç sınıf olduğu için her sene bu miktarın 1/3'ü olan 100.000 talebenin mektebi bitirmesi lazımdır. Şu halde yekûn bu olduğuna göre her sene ilk tahsili bitirmiş olan çocuklar 150.000 olması gerekir. Hâlbuki rakamlara bakacak olursak çıkan talebenin yekûnu 150.000 yerine bunun yarısını görmekteyiz. Her sene köy, şehir, yatı mekteplerinden azami 75 bin talebe çıkmış bulunmaktadır(...)

İsmet İnönü'nün açıklamalarında görüldüğü gibi 1934 yılında bile ilköğretim çağ nüfusunun ancak üçte biri okullaşmıştır. Yıllık mezuniyet sayılarına bakıldığında

⁹⁶¹ **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1946, 1.Cilt sy.121

ise okul terklerinin tüm öğrencilerin yarısı gibi çok büyük bir oranı bulduğu görülmektedir. Yani çağ nüfusunun altıda biri ilköğretimden mezun olabilmektedir.

1935 yılında Kültür Bakanlığı görevine getirilen Saffet Arıkan (Bedük) o zamana kadar yeterli gelişme sağlanamamış olan ilköğretimle ilgili olarak İlköğretim Umum Müdürlüğü'ne bir rapor hazırlatmıştır. Bu raporun köy okulları ile ilgili kısmında ilköğretime dair bazı verileri içermektedir. Rapora göre:⁹⁶²

1933-1934 istatistiklerine göre şehirlerimizdeki çoğu beş, bir kısmı da dört sınıflı resmi gündüz ve yatılı ilkokullarımız (devlet bütçesinden idare edilen liselere ve öğretmen okullarına bağlı veya müstakil ilkokullar da dahil) 1192, köylerdeki çoğu üç sınıflı resmi okullar da 4999'dur. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre, 1.700.000'den çok çocuğu okutmak zorunda olduğumuz anlaşılmaktadır. 1933-1934 senesi okullardan alınan en son istatistiklere göre mecburi okuma çağında bulunan çocukların şehir ve kasabalarda yaklaşık olarak %75'i beş senelik, buna karşılık köylerde %25'i üç senelik okullarda okutulabilmektedir.

Görüldüğü gibi, ülke genelindeki ilköğretim gerçekleştirmeleri yetersizdir. Ancak köyün ilköğretim sorunu şehir ve kasabalara göre oldukça ağırdır.

Cumhuriyet döneminde eğitimi karma hale getirmek için önemli çabalar sergilenmiştir. Cumhuriyete doğru giden süreçte karma eğitim, ilk önce Üniversite düzeyinde gerçekleşmiştir. Meşrutiyet döneminde açılan Darülmuallimat –ı Âliye (Yüksek Kız Öğretmen Okulu)' na bağlı olarak 1914 sonlarında açılan İnas Darülfünûnu, derslerini Darülfünûn binasında, erkek öğrencilerden ayrı zamanlarda yapmıştır. İnas Darülfünunu, 1920'de

⁹⁶² Cicioğlu, 1985: 41.

Darülmualimat-ı Âliye'den ayrılıp Darülfünuna bağlanmış ve derslerini yine erkeklerden ayrı olarak başka saatlerde yapacağı hükme bağlanmıştır. Ancak, Fen ve Edebiyat şubelerindeki kız öğrenciler kendi sınıflarını boykot edip erkek öğrencilerin sınıflarına gitmişler ve İnas Darülfünûnu Eylül 1921'de tarihe karışmıştır. Hukuk Fakültesi 1921-1922, Tıp Fakültesi 1922-1923 öğretim yılından itibaren kız öğrenci almaya başlamıştır.⁹⁶³

Cumhuriyet döneminde karma eğitim önce ortaokullardan başlayarak yaygınlaşmıştır. Vasıf Çınar'ın 1. Maarif Vekilliği sırasında (Mart-Kasım 1924), Tekirdağ'da ilkokulu bitiren bazı kızların, ayrı kız ortaokulu bulunmadığı için, erkek ortaokuluna devam etmelerine izin verilmiştir. Orta öğretimde bu ilk karma eğitim uygulamasından sonra, bazı kentlerde daha çok memur kızlar erkek orta mekteplerine devam etmeye başlamışlardır. Öncelikle, Bursa, Bolu, Adapazarı'nda muhtelit (karma) ortaokullar oluşmuştur. 1927-1928 öğretim yılı başında ülkede 23 karma, 12 kız, 34 erkek ortaokulu bulunmaktadır. 1935-1936 öğretim yılında ise, 85 karma, 10 kız, 5 erkek ortaokulu vardır. Yine 1924 Ağustos'unda, Hükümet ilkokulların karma olacağı kararını almış ancak bu kararın uygulanması zamana bırakılmıştır. Karma eğitimin liselere yayılması ise 1930'dan sonra gerçekleşmiştir.⁹⁶⁴

Cumhuriyetle birlikte gündeme gelen hızlı ve köktenci değişiklikleri olabildiğince hızlı ve çok sayıda insana götürebilmek için (örgün eğitim sistemi yeterince gelişmemişken ve süreç içinde yetersiz kaldığında) başvurulmuş yaygın

⁹⁶³ Akyüz, 1985: 367.

⁹⁶⁴ A.g.e.sy. 367, 368.

eğitim ya da halk eğitimi çalışmalarından söz edilecek olursa; Cumhuriyet döneminin başında, 1925 - 1928 yılları arasında, öğretmenler ve onların meslekî kuruluşları kentlerde, köylerde, İrşad Heyetleri (aydınlatma toplulukları) adı altında çalışmalar yapmışlar, halka “devrimlerden” bahsetmişler ve okuma yazma öğretmişlerdir. 1928 sonlarında, Mustafa Necati'nin Bakanlığı sırasında Latin harflerinin kabul edilmesi üzerine halka okuma yazma öğretmek üzere Millet Mektepleri kurulmuştur. 1930'lardan itibaren ise, köylerde yetişkinlere okuma yazma öğretmek için Halk Okuma Odaları açılmıştır. Yine 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılması ile kurulan Halkevleri kurulmuş ve Halkevleri üzerinden çeşitli eğitsel ve kültürel çalışmalar yapılmıştır.⁹⁶⁵

Cumhuriyet döneminde, örgün ve yaygın eğitimle bağlantılandırılabilen bir çaba da dilde türdeşleşme ve sadeleşme çalışmaları bağlamında 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Sonradan Türk Dil Kurumu adını alacak olan bu kurum, özel kuruluş olmasına karşın, devletin güçlü desteğini alarak önemli işlevler görmüştür.⁹⁶⁶

1940'lardan itibaren Eğitim Bakanlığı'nın Batı klasik eserlerini Türkçe'ye çevirtip yayınlama yolundaki çabaları ve ilk yayınları İstanbul ve Ankara'da 1926 yılında başlamış ve 1938'e kadar özel teşebbüsün elinde kalmış olan radyo aracılığıyla topluma verilen eğitim de halk eğitimi kapsamında değerlendirilebilir.⁹⁶⁷

⁹⁶⁵ A.g.e

⁹⁶⁶ Tekeli, 1985: 661.

⁹⁶⁷ Akyüz, 1985: 379.

Çeşitli tür ve düzeyleriyle cumhuriyet döneminde okul sisteminin gelişimine bakıldığında; okul öncesi eğitimin Cumhuriyet döneminde yavaş bir gelişme gösterdiği ve bunun da büyük kentlerde görüldüğü söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde anaokullarının örgütsel kuruluşu 23.09.1913 tarihli “Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu”na dayanmaktadır. Bu kanunun 3. 4. ve 5. maddeleri, bu okulları ilköğretime bağlı olarak ele almış ve anaokullarının ülkenin her yerinde açılmasını emretmiştir. Bu kanun yürürlüğe girdikten iki yıl sonra, 1915’de “Ana Mektepleri Nizamnamesi” yayınlanmış ve bu yönetmelikte birlikte anaokulu ve ana sınıflarının açılmasına başlanmıştır. 1915’de ilk defa İstanbul’da sözü edilen eğitim kurumlarına öğretmen yetiştirmek için, öğretim süresi bir yıl olan “Ana Öğretmen Okulu” açılmış ve dört yıl öğretim yaptıktan sonra 1919’da kapanmıştır. Bu okulun kapanmasından sonra devletin açtığı resmi anaokulları da kapanmıştır.⁹⁶⁸

Cumhuriyet döneminde, Ankara’da, 1927–1928 öğretim yılında iki yıl süreli “Ana Öğretmen Okulu” yeniden açılmıştır. Bu okul, 1930–1931 öğretim yılında, İstanbul Kız Öğretmen Okuluna nakledilmiş, 1933 yılına kadar öğretim vermiş ve aynı yıl kapatılmıştır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, ülkede 38 ilde, 80 anaokulu bulunmakta, bu okullarda 5880 öğrenci eğitim görmektedir. Ancak, 1928 yılında “Harf İnkılabı” yapılarak okuma-yazma seferberliğine başlanması ile devlet ve il özel idarelerince anaokulu ve ana sınıflarına ayrılan ödenekler ilköğretim hizmetlerine aktarılmıştır. Böylece, kendi imkânları ile çalışmalarını

⁹⁶⁸ Cicioğlu, 1985: 21.

sürdürmek durumunda kalan anaokulları yıllar içinde gücünü yitirmiş ve 1937–1938 öğretim yılında kapanmıştır.⁹⁶⁹

22 Mart 1926 tarihli 789 sayılı “Maarif Teşkilatına Dair Kanun ” ile okul kuruluş sistemi yeni baştan düzenlenmiştir. Bu kanunun yedinci maddesine göre ortaöğretim okulları şunlardır:

- a) Liseler
- b) Orta mektepler
- c) İlk muallim mektepleri
- d) Köy muallim mektepleri

Millet Meclisi Hükümetleri döneminde “Orta Öğretim Okulları” ödeneği genel bütçeden verilen bir ve iki devreli “sultaniler”le, ödeneği il özel bütçelerine bağlı “İdadiler”den meydana gelmektedir. 1923’te 326 sayılı “İdare-i Vilayet Kanununun Tedrisat-ı İbtidaiye Karanamelerinin Tadiline Dair Kanun”un 10. ve 11. maddeleriyle o güne kadar il özel idareleri elinde gelişmediği görülen kız ve erkek öğretmen okulları ile idadiler, 1 Eylül 1923 tarihinden itibaren Maarif Vekaleti bütçesine bağlanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından önce ülkede toplam 55 ortaöğretim kurumu bulunmakta iken, bu sayı Cumhuriyetin ilanından sonra artmış; bir devreli sultanilerin sayısı 32’ye, idadilerin sayısı ise 42’ye çıkarılmıştır. 1923 yılında sultanilerin adları “lise”ye çevrildikten sonra, 72 tek devreli lise, yani ortaokul ve 23 tam devreli lise açılmıştır. Bunlara devam eden öğrenci sayısı ise 7146’dır.

⁹⁶⁹ A.g.e.sy. 21, 22.

1940-1941 öğretim yılında resmi ortaokul sayısı 142, resmi lise sayısı ise 44'e yükselmiştir. 1942–1943 öğretim yılında ise ortaokulların sayısı 153 iken her yıl yeni ortaokulların açılmasıyla 1948–1949 ders yılı başında bunların sayısı 220'ye yükselmiştir. 1942'de 45 olan lise sayısı da 1948'de 56'ya yükselmiştir⁹⁷⁰

Mesleki ve teknik eğitime bakıldığında; cumhuriyetin özellikle ilk on yılı içinde bu alanda önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Cumhuriyet döneminde mesleki ve teknik eğitim konusunda önemli adımların atılamamış olması bir yandan ülkedeki üretimin niteliği ve üretim altyapısının zayıflığı ile ilgilidir. Diğer yandan cumhuriyet döneminde eğitim politikasının önceliği ilköğretim ve okuma-yazma seferberliği olduğundan, mesleki ve teknik eğitime yeterince kaynak ayrılamadığı söylenebilir.

İstatistiklere bakıldığında, 1927–1928 öğretim yılında mesleki ve teknik öğretimde, 9 erkek sanat okulu, 2 kız sanat okulu ve 5 ticaret okulu olmak üzere 16 orta dereceli okul bulunmaktadır. 1938–1939 öğretim yılında ise bu sayının 27'ye yükseldiği görülmektedir. 1927 yılında il ve belediye yönetimlerinde bulunan bu mesleki ve teknik okullar, 1052 sayılı ve 29.05.1927 tarihli kanunla, masrafları yine il özel bütçelerince karşılanmak üzere, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1927 yılında kız sanat okullarına, “Kız Enstitüsü” adı verilmiş, 1927–1928 öğretim yılından itibaren “akşam kız sanat okulları” açılmaya başlanmıştır.⁹⁷¹

⁹⁷⁰ A.g.e.sy. 133-142.

⁹⁷¹ A.g.e.sy. 242.

Türkiye'nin sanayi planları yaparak devlet eliyle sanayileşmeye önem vermesi üzerine teknik eğitim ilk kez ciddi olarak gündeme gelmiştir. 1934 yılında sanat okullarına döner sermaye kurarak piyasaya iş yapma olanağı sağlanmıştır. 1935 yılı teknik öğretimde bir dönüm noktası olmuştur. Bölge sanat okullarının gelişmesinde denge sağlanamadığından, 2765 sayılı ve 07.03.1935 tarihli kanunla bölge sanat okulları, binaları, bütün eşya, araç ve gereçleriyle birlikte Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. O tarihe kadar il özel idarelerince karşılanan sanat okullarının masrafları, Bakanlık bütçesinden karşılanmaya başlanmıştır.⁹⁷²

II. Dünya Savaşı sürecinde dört düzeyde eğitim veren teknik ve mesleki eğitim sistemi oluşturulmuştur. En altta orta derecede ve bir devreli eğitim veren erkek sanat okulları, kız sanat okulları, orta ticaret okulları, erkek orta terzilik okulları, orta yapı okulları bulunmaktadır. İkinci düzeyde orta derecede iki devreli eğitim veren, erkek sanat enstitüleri, ticaret liseleri, yapı usta enstitüleri bulunurken üçüncü düzeyde yüksek teknik okulları (yüksek teknik okulu, motor usta okulu ve yüksek ticaret okulları) bulunmaktadır. Dördüncü düzeyde ise, öğretmen yetiştiren, Erkek Teknik Öğretmen Okulu ve Kız Teknik Öğretmen Okulu bulunmaktadır.⁹⁷³

1940-1941 yıllarında, dünya devletleri, II. Dünya Savaşının hazırlıkları içinde, bir yandan teknik gelişmelerle uğraşmakta, bir yandan savaş endüstrisini hızla geliştirmektedirler. Bu nedenle mesleki ve teknik eğitime yeni bir yön

⁹⁷² Tekeli, 1985: 664 ; Cicioğlu, 1985: 351.

⁹⁷³ Tekeli, 1985: 664.

verilmesi zorunlu görülmüş ve 4113 sayılı 22.09.1941 tarihli kanunla, Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı kurulmuştur. 1942–1943 öğretim yılından itibaren erkek sanat okulları, “erkek sanat enstitüsü” haline dönüştürülmüştür. 1945–1946 yılında ise, ilk “Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü” Ankara’da açılmıştır.

Yükseköğretim düzeyine bakıldığında; Ankara’nın başkent olarak ilan edilmesiyle birlikte bu küçük kentin gelişebilmesi ve yeni bir merkez olarak yükselebilmesi için bir yükseköğretim merkezi haline gelmesi gerektiği düşünülmüş ve milli mücadele sonrasında Ankara’da açılan ilk yüksek okul, Harp Okulu (1923) olmuştur. Bu okulu 1925 yılında kurulan Hukuk Mektebi izlemiştir. Sonraki yıllarda Ankara’daki yüksek okulların sayısı artmıştır.⁹⁷⁴

Ekim 1919 Nizamnamesi ile “ilmî muhtariyet” kazanan Darülfünûn’a 1924’te “tüzel kişilik” tanınmıştır. 1924 yılında çıkarılan 493 sayılı yasayla Darülfünun bütçesi “katma bütçe” haline getirilmiş, böylece bütçesi Maarif Vekaleti’nin bütçesinden ayrılmıştır. Bu dönemde, 1933 reformuna gelinceye kadar, Darülfünûnun kendisinden beklenen görevleri yerine getiremediği kabul edilmekte ve bu kuruma başlıca iki eleştiri yöneltilmektedir: Darülfünûn, inkılâplara karşı olumsuz tutum takınmıştır ve Darülfünûn’da, orijinal, ciddi, topluma yararlı, bilimsel çalışmalar yapılmamıştır. Kurumun ıslahı için hükümet 1932’de İsviçre’den Prof. Albert Malche’ı çağırmıştır. Malche bir rapor hazırlamıştır.⁹⁷⁵

⁹⁷⁴ A.g.e.

⁹⁷⁵ A.g.e.sy. 663 ; Akyüz, 1985: 328, 329.

31 Mayıs 1933'te 2252 sayılı yasa ile Darülfünûn kaldırılmış, Maarif Vekilliği, 1 Ağustos 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesi'ni kurmakla görevlendirilmiştir. 1933 üniversite reformu ile, özerklik kaldırılmıştır ve rektör, üniversitede Maarif Vekili'nin temsilcisi haline gelmiştir. Bu süreçte Darülfünun hocaları geniş ölçüde elenmiştir. Ayrıca dönemin özelliğine uygun bir şekilde ders programları ve araştırmalar sıkı bir denetim altına alınmıştır.⁹⁷⁶

Darülfünun İstanbul Üniversitesi'ne dönüşürken, Ankara'da da yeni yükseköğretim kurumları açılmasına devam edilmiştir. 1933 yılında Türkiye tarımının geliştirilmesinde büyük umutlar bağlanan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuş, bu enstitü, 1948'de Ankara Üniversitesi'ne bağlanarak Ziraat Fakültesi adını almıştır. 1934 yılında 2531 sayılı yasayla Milli Musiki ve Temsil Akademisi kurularak "konservatuar"ın temeli atılmıştır. 1935 yılında 2777 sayılı yasayla İstanbul'daki Mülkiye Mektebi'nin adı Siyasal Bilgiler Okulu'na çevrilmiş ve Ankara'ya taşınması kabul edilmiştir. Aynı yıl 2795 sayılı yasayla Ankara'da bir Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurulmuştur. 1925 yılında kurulan Ankara Hukuk Mektebi de Hukuk Fakültesi adını almıştır. 1943 yılında 4492 sayılı yasayla Ankara Fen Fakültesi ve 1945 yılında 4761 sayılı yasa çıktıktan sonra Ankara'da bir Tıp Fakültesi kurulmuştur.⁹⁷⁷

1946'da 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu çıkarılarak yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme ile üniversitelere özerklik ve tüzel kişilik tekrar verilmiştir. Üniversitelerin görevleri kanunda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

⁹⁷⁶ Akyüz, 1985: 329, 330.

⁹⁷⁷ Tekeli, 1985: 664.

Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirme konusundaki gelişmelere bakılacak olursa; Cumhuriyetin ilk yıllarında öğretmenliği bir meslek haline getirmek için yasal çaba harcamıştır. Örneğin 13 Mart 1924 tarihli Orta Tedrisat Muallimleri Kanununun 1. maddesine göre, “muallimlik devletin umumî hizmetlerinden talim ve terbiye vazifesini üzerine alan, müstakil sınıf ve derecelere ayrılan bir meslektir”. 22 Mart 1926 tarihli ve 789 sayılı Maarif Teşkilâtına Dair Kanuna göre de (md.12) “maarif hizmetlerinde asıl olan muallimlikdir”.

1923–1924 öğretim yılında ilkokullara öğretmen yetiştiren okulların sayısı 7’si kız, 13’ü erkek olmak üzere 20’dir. Bu okulların öğretim süreleri dörder yıldır. Heyet-i İlmiye toplantısında öğretmen okullarının Bakanlıkça ele alınması ve hızla yeniden düzenlenmesi istenerek bu okulların süresi, 1924 yılında beş yıla çıkarılmıştır. Öğretmen yetiştiren okullar Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük ölçüde II. Meşrutiyet dönemindeki programı izlemişlerdir. Sonraki yıllarda, öğretim süreleri beş ve altı yıla çıkarılırken programları da değişerek genel bilgi bakımından lise programına benzetilmiştir. Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirmek amacıyla sırasıyla şu okullar açılmıştır: Köy Muallim Mektepleri, Köy Öğretmen Okulları, Köy Enstitüleri ve İlköğretmen Okulları.⁹⁷⁸

Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ın Mayıs 1936'da TBMM'de ifade ettiğine göre, o yıllarda ilköğretmen okulları her yıl ortalama 650 mezun vermekte, fakat ölüm, emeklilik, istifa gibi nedenlerle sisteme giren öğretmen sayısı yıllık 300-

⁹⁷⁸ Akyüz, 1985 ; Cicioğlu, 1985.

350 civarında olmaktadır. Bakana göre durum böyle devam ederse 35 bin öğretmensiz köye Cumhuriyet ancak 100 yıl sonra öğretmen gönderebilecektir.⁹⁷⁹

Hasan Ali Yücel, bakanlık görevine başladığında İsmet İnönü'nün emriyle ilköğretim üzerine bir rapor hazırlamıştır. İnönü, raporu incelemiş ve ilköğretim meselesinin “kökünden” halledilmesi için direktifler vermiştir.⁹⁸⁰

Bu rapora göre, ülkede önemli bir ilköğretim sorunu vardır. Şehir ve kasabalarda ilköğretim çağındaki bulunan çocukların %40'ı, köylerde ise % 78'i okulsuzdur. Ülke nüfusuna oranla okur yazarlık oranı erkek nüfus için % 23.3, kadınlar için ise % 8,2 düzeyindedir. Halk ilköğretim hizmetlerinden şehirlerde % 60, köylerde ise yüzde % 20 oranlarında faydalanmaktadır. Bu şema karşısında, acilen otuz bin okula ve kırk bin öğretmene ihtiyaç vardır.⁹⁸¹

1940 yılında, on yedi milyon olan ülke nüfusunun dört milyonu şehirlerde, on üç milyonu köylerde yaşamaktadır. Şehirlerde yaşayan çocukların % 80'i, köylerde yaşayan çocukların ise % 25'i eğitim görebilme şansına sahiptir. Yücel'e göre, Köy Enstitülerinin amacı, köy-şehir arasındaki bu eğitim farklılığını ortadan kaldırmak olmuştur.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Akyüz, 1985: 349.

⁹⁸⁰ Yücel, Hasan Ali. Mili Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçler, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, Ankara. sy. 165

⁹⁸¹ A.g.e.sy.177 ; Sakaoğlu, Necdet. Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, 1993, İstanbul.

⁹⁸² Yücel, 1993: 45

3803 sayılı ve 17. 04. 1940 tarihli kanunla, köylere öğretmen yetiştirmek üzere, tarım işlerine elverişli arazisi bulunan köylerde, beş yıl öğretim süreli Köy Enstitüleri açılmış ve daha önce açılan Köy Öğretmen Okulları da Köy Enstitüsü biçimine dönüştürülmüştür. İlk yıllarında etkili eğitsel çalışmalar yapan bu kurumlar 6234 sayılı ve 27. 01. 1954 tarihli kanunla, “İlköğretmen Okulları” ile birleştirilmiş ve varlıkları son bulmuştur.

Yücel’in bakanlık görevinden önce ülkede 6.700 ilkokul, 13.500 öğretmen, 546 eğitmen, 864.590 öğrenci vardır. Yücel dönemi sonunda ise ilkokul sayısı 13.655’e, öğretmen sayısı 19.658’e, eğitmen sayısı 8.751’e öğrenci sayısı ise 1.360.000’e çıkmıştır.⁹⁸³

4.5.3. Cumhuriyet Dönemi Eğitim Yaklaşımı ve Politikaları

Eğitim sisteminin amaç boyutu, hükümet programları, eğitim mevzuatı, gerçekleştirilen reformlar, çıkarılan genelgeler ve yapılan açıklamalar, çeşitli tür ve düzeyleriyle okul sistemine biçilen roller, özellikle ilk ve orta öğretim okul müfredatları, ders kitapları gibi bir dizi unsur üzerinden ele alınabilir. Bu alt bölümde, Cumhuriyet dönemi eğitiminin amaç boyutu, Cumhuriyet’in eğitim politikalarının oluşturulduğu ve eğitimi de içine alacak şekilde bir dizi toplumsal ve siyasal reformun yapıldığı 1920’li yıllar ve Kemalist tek parti siyasetinin kurumsallaştığı ve altı ok biçiminde toplumsal ve siyasal yaşama nüfuz ettiği,

⁹⁸³ Sakaoğlu, 1993: 89

köylünün eğitimine dönük bir dizi politikanın uygulandığı 1930'lu yıllar olmak üzere iki başlık altında ele alınmış ve ayrıca Dünya Savaşı yıllarındaki politik üslup değişikliğinin eğitim alanına yansımaları üzerinde durulmuştur.

4.5.3.1. 1920'li Yıllarda Türkiye'de Eğitim Yaklaşımı ve Politikası

Cumhuriyet döneminde, çeşitli tür ve düzeyleri ile eğitimin amaçları mevzuat olarak belirleninceye kadar II. Meşrutiyet Dönemi'nde yapılan düzenlemeler genel olarak geçerlik taşımıştır. Örneğin, 1926 yılına kadar ilköğretimin amaçları 23 Eylül 1329(1913) tarihli "Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-u Muvakkatı"nın beşinci maddesinde belirtilen şekliyle geçerli olmuştur. Bu kanuna uygun olarak 1915 yılında çıkarılan "Mekatib-i İbtidaiyyeyi Umumiyye Talimatnamesi"ne göre ilkokulun amaçları şöyle belirlenmiştir:

İbtidai Mekteplerin hedefi, mecburiyet-i Tahsiliyyeye tabi olan çocuklara hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütedeyyim, vatanperver, üstün ve gayur birer insan olarak yetiştirmektir. İbtidai mektepler tahsil ve terbiye hususundaki vazifesini iyi bir tarzla ifa ettikçe memleket fikir, ahlak ve iktisat cihetleriyle yükselir, bu telakki ise, dini ve milli varlığımızın muhafazasında en büyük bir amildir. Mektep sıralarındaki yeni nesil, hem ananat-ı diniyeye ve milliyeyi muhafazaya, hem de şerait ve ihtiyatı hazıra ile telif-i nefise alıştırılmalıdır...

Görüldüğü gibi, bu yönetmelik, ilkokulun amacını, çocuklara hayat için gerekli bilgileri kazandırmak ve onları dinine bağlı, vatansever ve iyi ahlaklı bireyler olarak yetiştirmek şeklinde belirlemiştir.

Milli Mücadele döneminin ilk Maarif Vekili Rıza Nur'un programında, eğitime milli ve dini bir karakter kazandırılması, kendine güveni tam, üretici

bilince sahip bireyler yetiştirilmesi ve çağdaş bir eğitim için yeni programlar geliştirilmesi hedeflenmiştir. 9 Mayıs 1920 tarihinde TBMM’de okunan bu programda eğitim işleri ve müfredat programı için şöyle denilmektedir:⁹⁸⁴

Maarif işlerindeki amacımız, çocuklarımıza verilecek eğitimi her anlamı ile dini ve milli bir hale koymak, onları hayat mücadelesinde başarılı kılacak, dayanaklarını kendi benliklerinde bulduracak kudret-i teşebbüs ve kendine inanma gibi karakter verecek, üretici bir fikir ve şuur uyandıracak bir seviyeye ulaştırmak, bütün okullarımızı en ilmi ve modern olan bu temel ile sağlık kurallarına göre yeniden düzenlemek ve programlarımızı ıslah etmek, milletin karakterine, coğrafi şartlara, tarihi geleneklerimize, sosyal bünyemize uygun ilmi ders kitapları meydana getirmek, halk kütlesinden sözcükleri toplayarak dilimizin sözlüğünü yapmak, mili şuuru geliştirici tarihi, edebi ve sosyal eserleri erbabına yazdırmak, eski eserleri kütüğe geçirmek ve korumak, Batının ve Doğunun ilmi ve fenni kitaplarını dilimize çevirmek, hasılı bir milletin hayat ve varlığını muhafaza için en önemli etken olan eğitim işlerinde dikkat ve özel bir gayretle çalışmaktır. Bugün ise ilk işimiz mevcut okulları iyi bir şekilde idare etmektir.”

Görüldüğü gibi, yeni devletin ilk kuruluş yıllarında egemenlik ideolojisi, dini ve milli bir ton taşımakta, aynı zamanda çağdaşlaşmacı-bilimci bir programı savunmaktadır. Ayrıca bireysel teşebbüs gücü ve üretim faaliyetine aktif katılım gibi eğitimle ekonomik gelişme arasında kurulagelen modernist yaklaşım da henüz ilk icra vekilleri programında kendine yer bulmuştur.

Henüz milli mücadelenin sürdüğü dönemde toplanan Birinci Maarif Kongresi ülkedeki eğitimin durumu ve eğitim alanında nasıl bir yaklaşımla neler yapılması gerektiği konularında çalışmalar yürütmüş, Kongre’nin açılışına

⁹⁸⁴ Ayas, 1948.

cepheden gelerek katılan Mustafa Kemal ilerleyen yıllarda eğitim politikasına ve eğitim programlarına kaynaklık edecek önemli bir konuşma yapmıştır.

Mustafa Kemal'in konuşmasının "milli maarif"e vurgu yapılan kısmı şöyledir: ⁹⁸⁵

Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usûllerinin milletimizin tarih-i tedenniyatında (geri-leme tarihinde) en mühim bir âmil (etken) olduğu kanaatındayım. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken, eski devrin hurâfatından (batıl inançlarından) ve evsaf-ı fitriyemizle (doğuştan sahip olduğumuz özelliklerle) hiç de münasebeti (ilgisi) olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak,"seciye-ı milliye ve tarihiyemizle (millî ve tarihî özelliğimizle) mütenasip (uyumlu) bir kültür kastediyorum.

Mustafa Kemal, bu toplantıda Maarif işlerinin yeniden düzenlenmesi için alınacak tedbirlere işaret etmek yanında kurulacak yeni devletin eğitim ilkelerini özetlerken eğitim programlarına dair açıklamalarda da bulunmuştur: ⁹⁸⁶

Onlara [öğrencilere] bilhassa mevcudiyeti ile hakkı ile birliği ile tearuz eden (çatışan) bilumum yabancı anasırla (unsurlarla) mücadele lüzumu ve efkâr-ı milliyeyi (millî fikirleri) kemâl-i istiğrak ile (kendinden geçerek) her mukabil (karşı, zıt) fikre karşı şiddetle ve fedakârane müdafaa zarureti telkin edilmelidir

Rıza Nur'un ardından Maarif Vekili olan Hamdullah Suphi Bey eğitimden beklentilerinin hayata uygun, ihtiyaçları karşılayabilecek milli bir nitelikte olması ve bu doğrultuda programların yenilenmesi olduğunu belirtmiştir. Hamdullah Bey'den sonra gelen Vehbi Bey ise, eğitimin din ağırlıklı olması gerektiğini

⁹⁸⁵ Akyüz, 1985: 302.

⁹⁸⁶ A.g.e.sy. 302, 303.

belirtmiş, öğretmen sayısının arttırılmasını ve yine programların yenilenmesini hedeflemiştir.⁹⁸⁷

Milli mücadele döneminin son ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Maarif Vekili olan İsmail Safa Bey döneminde devletin eğitim alanındaki hedeflerini belirten bir Maarif Misakı oluşturulmuştur. Bu Misak'ta, yeni nesilleri milli şuur verecek şekilde yetiştirmek, okuma-yazmayı yaygınlaştırmak, yeni kuşaklara ekonomik gelişmeyi sağlayacak nitelikte eğitim vermek gibi hedefler yer almıştır. İsmail Safa Bey'e göre eğitimin amacı, "yarının fikri, hukuki ve özellikle iktisadi inançlarıyla doğacak bir uygarlığa gençleri hazırlamak ve fikren, ilmen, ahlaken sarsılmaz bir gençlik yetiştirmek" tir.⁹⁸⁸

1923'de kurulan Fethi Okyar hükümetinin programına göre;

[M]aarif siyaseti terbiye-i umumiye ve müsterekede vahdet ve terbiye-i meslekiyede ihtisas esaslarına istinad edecektir. Maarif teşkilatı milletin her ferdine istidat ve kabiliyetini azami sürette inkişaf ettirecek yolu açık bırakacaktır. Ferdin, bedeni, fikri kabiliyetleri gibi ahlaki ve içtimai kabiliyetleri de inkişaf ettirilecektir. Tahsil-i ibtidainin mecburiyeti tamim edilecektir. Kadınların tahsiline de erkeklerin tahsili kadar ehemmiyet verilecektir. Milli hars teşkilatına ehemmiyet-i mahsusa verilecek terbiye ve talimin esası milli hars ve asri medeniyete müşteneid olacaktır (...)

Görüldüğü gibi, Fethi Oktar hükümeti tarafından, birlikçi, kişilerin ilgi ve yeteneklerini gözeten, onları ahlaklı kılan, mecburi ve genel bir eğitim yaklaşımı milli kültürü ve çağdaş medeniyeti referans alarak izlenecektir.

⁹⁸⁷ Erdoğan Başar, Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960), MEB, İstanbul, 2004, sy 65, 89, 91 ; Mustafa Ergün, Atatürk Devri Türk Eğitimi, Ocak Yayınları, 1997, Ankara.

⁹⁸⁸ Başar, 2004: 96 ; Ergün, 1997: 25.

Cumhuriyetin ilanından sonra, Maarif Vekaleti'nin 19 Aralık 1923 tarihli genelgesine göre, "mektepler Cumhuriyet esaslarına sadık kalmayı telkine mecburdur" ve 8 Eylül 1924 tarihli bir başka genelgesine göre de, "çocuklarımız kalplerinde ve ruhlarında Cumhuriyet için fedakâr olmak mefkûresini taşımalıdır."⁹⁸⁹

Tevhid-i Tedrisat tasarısının TBMM'de gündeme getirilmesinde önemli rol oynayan Vasıf Bey, tasarının yasalaşmasıyla birlikte Maarif Vekaleti'nin başına getirilmiş ve vekilliği döneminde yasanın uygulanmasını gözeten politikalar izlemiştir.⁹⁹⁰ Vasıf Çınar'ın 8 Eylül 1924 tarihli genelgesinde eğitim-öğretimin nitelikleri şöyle sıralanmıştır: Eğitimin milli ve çağdaş olması, okullarda öğrencilere toplumsal hayata uygun bir eğitim verilmesi, cumhuriyetçi gençler yetiştirilmesi, öğretimin pratiğe dönük yapılması, okullardaki eğitim- öğretimin öğrenciyi kültürel ve toplumsal açıdan geliştirecek nitelikte olması, çocuğun beden ve zihin gelişimini sağlaması.⁹⁹¹

1925 yılı sonunda başladığı görevini öldüğü zamana kadar, yaklaşık 3 yıl, sürdüren Maarif Vekili Mustafa Necati'ye göre eğitimin hedefi, "...yeni nesli bedenlen ve fikren olduğu kadar seciye ve milli heyecan itibariyle de yeniden hayata ve demokrasinin icaplarına göre hazırlamak, bu suretle Türklüğe dahil bulunduğu medeniyet zümresi içinde yüksek bir mevki teminine çalışmak"tır.⁹⁹²

⁹⁸⁹ Akyüz, 1985: 308

⁹⁹⁰ Başar, 2004:127.

⁹⁹¹ Akyüz, 1985.

⁹⁹² Başar, 2004: 177.

Mayıs 1927 tarihli ve Bakan Mustafa Necati imzasını taşıyan bir genelge ile okullarda ülke gerçeklerine ve millî konulara ilişkin öğretim yapılmasına ağırlık verilmesi istenmiştir.⁹⁹³

Müdür ve muallimler gençlerin memleketimizde millî cemiyetimiz için hazırlanmaları lâzım geldiğini daima hatırlamak, tedris ve terbiyevî faaliyetlerine Türkiye'yi ve Türklüğü mihver ve merkez ittihaaz etmek mecburiyetindedirler... Her fırsatta Türk Cumhuriyetinin suret- i tesisini anlatmak ve Cumhuriyeti sevdirecek her fırsattan istifade eylemek bütün mektep müdür ve muallimlerinin müşterek vazifesidir. Bu itibarla millî bayramlardan azamî derecede istifade lâzımdır (...)

İfadelerde görüldüğü gibi egemenlik ideolojisinin tonu süreç içinde dini hassasiyetin yerine “millî” bir hassasiyete doğru dönüşmektedir. Söz konusu millî ton laikleşme ile bağıntılı olduğu kadar ülkedeki Müslüman halkları gözetlen “millî” yaklaşımdan ziyade Türk unsurunu merkeze alan bir milliyetçiliğe doğru evrilmektedir.

Örneğin Şeyh Sait kalkışmasının bastırılmasından sonra İsmet İnönü'nün 1925'te Muallimler Birliği'nde öğretmenlere yaptığı konuşmada rejimin “millî maarif” siyasetini özetlerken kullandığı ifadeler bu değişimi göstermektedir.⁹⁹⁴

Millî maarif istiyoruz bu ne demektir? Bunu zıddı ile daha açık anlarız. Bunun zıddı dini terbiye ya da beynelmilel eğitimidir. Siz öğretmenler, dinî ve beynelmilel değil, millî eğitim vereceksiniz. Dini terbiyenin millî eğitime saldırı demek olmadığını, her iki eğitimin de kendi yollarında gerçekleşebileceğini göreceğiz...Dini eğitim, bir bakıma beynelmilel eğitimidir. Bizim eğitimimiz ise kendimizin olacak ve kendimiz için olacaktır. Millî eğitimde iki kısım düşünebiliriz: Siyasal ve vatansal. Bütün bu topraklara Türk mahiyetini veren bir

⁹⁹³ Akyüz, 1985: 308.

⁹⁹⁴ Sakaoğlu, 1993: 27.

“Türk” var. Fakat bu millet henüz istediğimiz yekpare millet manzarasını gösteremiyor. Eğer bu nesil, bilinçle, ilmin ve hayatın rehberliğiyle bütün ömrünü vakfederek çalışırsa siyasi Türk milleti, kültürel, düşünsel ve sosyal tam ve olgun bir Türk milleti olabilir...Bu milliyet kütlesi içinde ayrı medeniyetler olamaz. Kendilerini başka camialara bağlı görenlere açıkça teklif ediyoruz: Türk milletiyle beraber olsunlar. Fakat “konfedere” olmuş medeniyetler halinde değil, bir tek medeniyet halinde. Bu vatan işte olan bu milletin ve milliyetindir... Bu siyaset vatanın bütün hayatıdır. Yasayacaksak yekpare bir millet kitlesi olarak yasayacağız. İşte milli terbiye dediğimiz sistemin genel hedefi.

Görüldüğü gibi, İsmet İnönü bir yandan eğitimin dini ya da uluslar arası niteliğine karşı çıkarken diğer yandan onun Türk unsuru temelinde kaynaşmış bir millet inşa etmedeki rolüne göndermede bulunmaktadır.

Mustafa Necati'nin 1929 yılında ölümü üzerine Maarif Vekaleti'ne 4 ay içinde önce vekaleten İsmet İnönü ardından asaleten ikinci defa Vasıf Çınar ve yine vekaleten Nafia Vekili Recep Peker getirilmiş yine aynı yıl içinde asaleten Cemal Hüsnü Bey atanmıştır. Maarif Vekili Cemal Hüsnü Bey göreve başlamasının ardından yayınladığı tamimde Türkiye Cumhuriyeti'nin idealleri doğrultusunda laik, cumhuriyetçi, demokrat nesiller yetiştirme ve okuma-yazmayı yaygınlaştırmanın eğitimin amacı olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁵

Cemal Hüsnü Bey yaklaşık bir buçuk yıl görev yapmış ve ardından Maarif Vekilliğine Esat Sagay getirilmiştir. Sagay da yaklaşık iki yıl görev yapabilmıştır. Milli Mücadele döneminden itibaren 1930'lu yıllara kadar 11 yıl içinde 14 vekil görev yapmıştır. Maarif Vekillerinin bu kadar kısa sürelerle görev yapmaları ve

⁹⁹⁵ Başar, 2004: 223

değiştirilmeleri, benzeri II. Meşrutiyet Dönemi'nde görülen ve yeniden yapılanma sürecinin kararsızlıklarına yorulabilecek bir gelişmedir.

Milli Mücadele döneminde ve ardından Cumhuriyetin ilk yıllarında, yeni eğitim anlayışı doğrultusunda program ve ders kitapları hazırlanıncaya kadar II. Meşrutiyet döneminin ilkokul programları kullanılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk eğitim programı 1924 yılında hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. 1924 programı ile haftalık ders saati 26 saat olarak kabul edilmiş ve Müsahabat-ı Ahlakiye dersi "Müsahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye", Ziraat dersi de "Tabiat Tetkiki, Ziraat ve Hıfzısıhha" olarak değiştirilmiştir.⁹⁹⁶

1924 programı genellikle derslerin adı, saati ve müfredatını içerirken, öğretim ve hedefler konusunda bir açıklama içermemiştir.⁹⁹⁷ II. Meşrutiyet dönemindeki, 1913 tarihli "Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı" ile 1924 tarihli eğitim programı karşılaştırıldığında genel tarih konularının her iki müfredatta benzer olduğu, daha önce 6 yıllık ilkokulun ilk dört yılında geniş yer ayrılan İslam ve Osmanlı tarihi konularının 1924 programında azaltılarak kendine yer bulduğu görülmektedir. 1924 programında İslam Tarihi'nin daha çok bir Arap tarihi şeklinde ve kısa bir şekilde anlatılması öngörülmüş, Osmanlı Tarihi ise İstanbul'un fethinden devletin yıkılışına kadar daha çok medeniyet ekseninde ele alınmıştır. Söz konusu programa göre, Cumhuriyet ideolojisini benimsetmek için "istibdadın fenalıkları, saltanatın zulümleri" anlatılmalıdır. Arap tarihi de

⁹⁹⁶ A.g.e. sy.141.

⁹⁹⁷ **İlk Mekteplerin Müfredat Programı**, Milli Matbaa, 1926, İstanbul.

Osmanlı'da Mutlakiyetten Meşrutiyete ve Cumhuriyete geçişi andıracak şekilde, “İslam'da cumhuriyet ve mutlakiyet devreleri” şeklinde ele alınacaktır. Yine 1913 müfredatında kısa şekilde değinilen “Türkler” konusu 1924 programında genişletilmiştir.⁹⁹⁸

1924 yılından itibaren Muallim Mekteplerinde, başta müfredat programları olmak üzere bir takım reformlar yapılmıştır. 1924 programından itibaren, yeni yetiştirilecek öğretmenlerin “milliyetçilik” bilinciyle yetiştirilmesi ilke olarak benimsenmiştir. 1924 Muallim Mektebi müfredat programında daha önce yedi saat olan din dersleri iki saate indirilmiştir. Yine eski programda ağırlıklı olan İslam ve Osmanlı tarihinin yerini yeni programda Türk Tarihi almıştır. Muallim Mektebindeki bu değişiklik 1926 İlkokul programına da yansıtılmıştır.⁹⁹⁹

Cumhuriyet döneminin ilk lise programı olan 1924 müfredat programında, tarih dersi üzerinde durulmuş, tarih dersi programından, saltanatla ilgili kısımlar çıkartılarak, Kurtuluş Savaşı'nın tarihi, Türkiye Devleti'nin kuruluşu, Sevr ve Lozan anlaşmaları, Cumhuriyetin ilanı, Hilafetin kaldırılması gibi konular eklenmiştir. Edebiyat şubesine, Türk Medeniyeti Tarihi dersi ve her iki şubeye içtimaiyat(sosyoloji) dersi konmuştur. Edebiyat dersi programında da özellikle edebiyat tarihi ön plana çıkarılarak yeniden düzenlenmiştir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁸ **Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı**, Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Maarif Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329, sy.16-22

⁹⁹⁹ Öztürk, Cemil. **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, Ankara, sy.249.

¹⁰⁰⁰ Cicioğlu, 1985: 197.

II. Heyet-i İlmiye toplantısında ilk mektepler için belirlenen 1924 programı kısa süre uygulandıktan sonra 1926'da yeni programa geçilmiştir. Mustafa Necati döneminde bakanlığın oluşturduğu bir komisyon ilkokul programlarını ve Rusya, Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerin programlarını incelemiş ve aldıkları kararları Talim ve Terbiye Dairesi'ne bildirmiştir. Talim ve Terbiye Dairesi ve ilköğretim müfettişleri ve öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda 1926 İlkokul Programı hazırlanmış, program, 1926-1927 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁰¹

1926 tarihli İlk Mekteplerin Müfredat Programı'nda ilkokulların amaçları, öğrencilerin çevrelerine etkin bir şekilde uyumunu sağlamak ve iyi vatandaşlar yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Programda her ders ile ne hedeflendiği ayrı ayrı belirtilmiştir. Tarih dersi ile, "Türk milletinin mazisi hakkında malumat verip onlarda milli şuur uyandırmak. Büyük şahısların hayat ve hareketleri tasvir edilerek çocuklara imtisale şayan numuneler göstermek" ; Coğrafya dersi ile, "Türk vatanını sevdirmek, vatanın muhtelif yerlerinde yaşayan insanları birbirine tanıtmak, her birinin maişet tarzlarını ve ihtiyaçlarını öğretmek ve aralarındaki rabıta ve irtibatı artırmak..." ; Yurt Bilgisi dersi ile, "gençleri mensup oldukları vatan ve millete intibak ettirerek iyi vatandaşlar yetiştirmek" ve din dersleri ile, İslam dinin esaslarını (Kimsenin dinine, inancına karışmamak. İslam dini, taassubu men eder. Batıl ve aklın kabul etmediği şeylere inanmak İslam dinine aykırıdır. Dünya işlerini kanunlar tayin eder. Bu işlerin dinle ilgisi yoktur. İslam

¹⁰⁰¹ Başar, 2005: 188.

dini, insani işlerde aklın ve ilmin hakimiyetini kabul eder. İslam dini Araplara mahsus olmadığı için her millet Allah'ına kendi dili ile hitap eder, şükür dualarını kendi diliyle eda ederse daha tesirli olur) öğretmek hedeflenmiştir. ¹⁰⁰²

Programda, 1., 2. ve 3. sınıfları teşkil eden ilk devre için Tarih, Coğrafya, Tabiat, Eşya ve Yurt Bilgisi dersleri “Hayat Bilgisi” adı altında birleştirilerek toplu öğretim esası kabul edilmiştir. Hayatilik, faaliyet ve toplu öğretim ilkeleri ilk defa 1926 programıyla müfredata girmiştir. ¹⁰⁰³

1926 programında yer alan “vatan ve millete intibak ettirmek” amacı, cumhuriyet kadrolarının okuldan bekledikleri sosyalleştirme hedefinin, başka bir anlatımla bireylerin inşa edilmek istenen yeni toplum düşüncesine uyumuna, dolayısıyla söz konusu anlayışın gerektirdiği norm ve değerlerin ve bu arada siyasal rolün geleceğin yurttaşları tarafından benimsenmesine yönelik olarak değerlendirilebilir. ¹⁰⁰⁴

1927 yılında köy ilkokulları için, köy ve kent okulları için aynı program uygulanması, “ilk tahsilin en mühim maksatlarından biri olan gençleri muhitlerine faal bir surette intibak ettirmek” esasına aykırı düşeceği için yeni bir müfredat programı düzenlenmiştir. Bu program eğitimin amacını şöyle belirlemiştir: ¹⁰⁰⁵

Tedrisattan maksat sadece malumat vermek değildir; belki çocuğun, evinde ve muhitinde ve bütün hayatında, işine yarayacak bilgiye ve itiyatlara sahip olmasını temin etmektir. Köy çocuğunu köy hayatı dahilinde ve hayata merbut olarak milli,

¹⁰⁰² İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Milli Matbaa, 1926, İstanbul.

¹⁰⁰³ Üstel, 2005: 130

¹⁰⁰⁴ A.g.e.

¹⁰⁰⁵ Köy İlkemektepler Müfredat Programı, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, sy.1-3

medeni ve insani fikir ve hislere sahip bir hale getirmek köy mualliminin en büyük mefkuresi olmalıdır. Köylerde hayat şeraitini bugünkü insanlığın yüksek miyalarile mütenasip bir dereceye çıkarmak için, bilhassa köy kızlarının, ev ve aile hayatını daha sıhhi, daha iyi ve daha mesut bir hale getirecek bilgi ve itiyatlara sahip olarak yetişmeleri lazımdır. Yurtseverlik en yakın muhite duyulan derin ve samimi alakadan başlar; binaenaleyh köy çocuklarının en yakın muhitleri olan kendi köyleri hakkında en lüzumlu bilgilere sahip olmaları ve daima köylerin refah ve saadetine hadim olmak mefkuresi ile yetiştirilmeleri lazımdır. Köy çocukları da Türk Cumhuriyetinin küçük vatandaşlarıdır. Muallimler mektebin idaresinde, çocuklarla münasebetlerinde daima bu noktayı göz önünde tutmalı ve her vesileden istifade ederek kendilerine büyük Türk inkılabının mefkurelerini telkin eylemelidir (...)

Görüldüğü gibi, programa göre, köy eğitimi işe yararlığı gözetmeli, köyün medenileşmesini, köylünün cumhuriyet değerlerini öğrenip benimsemesini sağlamalıdır. Program her ne kadar kız çocuklarının eğitimini hedeflemek açısından “ilerici” bir hedef taşıyorsa da geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini daha etkili biçimde yerine getirmeye dönük olarak (ev ve aile hayatını geliştirmek) bunu yapmış olması nedeniyle problemlidir.

1926 programında düzenlenen ilkokulların amaçları 1929’da yayımlanan “İlk Mektepler Talimatnamesi” ile yeniden düzenlenmiştir. Talimatname, verilecek eğitimle öğrencide gerçekleştirilecek davranış değişikliklerine ilişkin ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. Talimatnameye göre, “terbiyede Türklük ve Türk vatani esas mihveri teşkil etmelidir. Çocuklarda milli hislerin beslenmesi ve kuvvetlendirilmesi için her fırsattan istifade edilmelidir. Türk inkılabı ve bu

inkılabın nimetleri, bu nimetlere ermek için yapılan büyük cıdaller onlara layıkıyla anlatılmalıdır.”¹⁰⁰⁶

Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra, 1929–1930 öğretim yılından itibaren, lise müfredat programından Arapça ve Farsça dersleri çıkarılmıştır. Bu derslerin yerine ikinci bir yabancı dil dersi konulması düşünülmüş, ancak yabancı dil öğretiminde yaşanan yetersizlikler nedeniyle Bakanlık, 1932–1933 öğretim yılından itibaren bu ikinci yabancı dili programdan çıkarmıştır. Yine Latin alfabesinin kabulünden sonra, Türkçe ders programında değişiklik yapılmış ve 31 Ekim 1929 tarihinde “Orta Mektepler ve Lise Türkçe Müfredatı” adıyla yeni bir program yürürlüğe konulmuştur. Bu programla “Divan Edebiyatı”nın konuları azaltılarak, yabancı edebiyatçıların eserlerinin tanıtılmasına ağırlık verilmiştir. Arıca “Askeri Tedrisat” dersi, 1927–1928 öğretim yılından itibaren programa girmiştir.¹⁰⁰⁷

Ortaokul ve Liselerde Din ve Ahlâk derslerinin ve Arapça ile Farsça derslerinin zamanla geçirdiği değişikliğin bilinmesi de Cumhuriyet eğitiminin amaçlarının çözümlenmesi açısından önem taşımaktadır. 1924 programında ortaokullarda din dersi vardır. Fakat Liselerde yoktur. 1930 programında ortaokullardan da din dersi kaldırılmıştır. Bu programlarda ahlâk dersi de yoktur. Uzun bir süre artık bu dersler programlarda yer bulamamıştır. Arapça ve Farsça dersleri ise 1922 ortaokul programında görüldüğü halde 1924 programında

¹⁰⁰⁶ İlk Mektepler Talimatnamesi (1929), Maarif Vekaleti, Devlet Basımevi, 1938, İstanbul.

¹⁰⁰⁷ Cicioğlu, 1985: 198, 199.

yoktur. 1924 ve 1927 lise programlarında ise bu dersler yer almaktadır. Bu dersler lise programlarından 1929-1930 öğretim yılı başında çıkarılmıştır.¹⁰⁰⁸

1924 ilkokul programlarında din dersi Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri adı altında bulunmakta, birinci sınıf hariç diğer sınıflarda haftada ikişer saat olarak okutulmaktadır. Dersin amacı ve uygulaması için programda şu ifadeler kullanılmıştır:¹⁰⁰⁹

Kur'an-ı Kerim, Elif-bâsı, Kur'an-ı Kerim tedrisine başlanacak ve Amme Cüzü'ne devam olunacaktır. Muallim, bu derslerde, münasebet düştükçe Hazreti Peygamberin menâkıb-ı seniyesini (yüce ahlâkını ve hayatını) izah ederek İslâm muhabbetini çocukların kalbinde yaşatacaktır.

Bu konuda 1926 programında çok büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Artık din dersleri üçüncü sınıftan başlamakta ve haftada bir saat olarak okutulmaktadır. Dersin içeriği ise dinin öğretilmesinden ziyade seküler bir yorumla toplumsal yaşamı destekleyen bir kültürel öge olarak ele alınmasının izlerini taşımaktadır.

4.5.3.2. 1930'lu Yıllarda Türkiye'de Eğitim Yaklaşımı ve Politikası

1930'lu yıllarda Türkiye'de milli eğitim politikaları, özellikle müfredat boyutuyla Türk Tarih Tezi ve Türk dili üzerine yapılan çalışmaların etkisi ile şekillenmiştir. Bu dönemde rejimin otoriter niteliği belirgin hale gelirken egemenlik ideolojisi belirgin bir şekilde Türk milliyetçiliğidir. Bu milliyetçilik anayasal bir yurttaşlık

¹⁰⁰⁸ Akyüz, 1985: 324, 325.

¹⁰⁰⁹ A.g.e.sy. 320

çerçevesi çizmekten, belirli ülkede yaşayan insan topluluğunu kültürel ögelere göre tanımlamaktan ziyade belirgin bir şekilde etnisist bir renk kazanmıştır. Yine bu dönemde köye yönelme gereğinin egemenlik siteminin bekası açısından önemini ortaya çıkaran gelişmelerle birlikte nüfusun ağırlıklı kısmını oluşturan köylünün eğitimi sorunu milli eğitim politikalarına yön vermiştir.

Bu dönemde, 1930 tarihli Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi, öğretmenlerden, Cumhuriyet eğitimi vermek için programları ve programlar dışında her fırsatı değerlendirmelerini istemiş ve Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi, Sosyoloji, Felsefe, Cumhuriyet ve Yurttaşlık dersleri üzerinde önemle durmuştur.

1930'lu yılların ilk Maarif Vekili olan Esat Bey, 1931 tarihli genelgesinde, her dersin asıl amacının öğrencileri “millî hayata intibak ettirmek ve onları Türk milletine ve Türkiye Cumhuriyetine azamî derecede bağlı ve azamî derecede faydalı birer vatandaş haline getirmek” olduğunu ifade etmiş, bir başka genelgesinde de, “Türk mektebi, eline teslim edilmiş olan her Türk çocuğunu Cumhuriyet rejiminin psikoloji ve ideolojisini tamamiyle kavramış, Türk milleti ve Türkiye Cumhuriyeti için azamî derecede faydalı bir Türk vatandaşı haline getirmeğe mecbur” olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹⁰

İlkokul program ve talimatnamelerinin öngördüğü amaçlar doğrultusunda, Bakan Dr. Reşit Galip tarafından 1932-1933 yıllarında, ilkokullarda her sabah öğrencilerin hep bir ağızdan okumaları için bir and yazmıştır: “Türküm,

¹⁰¹⁰ Aktüz, 1985: 308.

doğruyum, çalışkanım. Yasam; küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, milletimi özümnden çok sevmektir. Ülküm; Yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına armağan olsun.” Bu metne daha sonra “Ey bugünümüzü sağlayan ulu Atatürk! Açtığın yolda, kurduğun ülküde, gösterdiğin amaçta hiç durmadan yürüyeceğime and içerim, Ne mutlu Türküm diyene?” kısmı eklenmiştir.¹⁰¹¹

1936 yılında oluşturulan İlkokul Müfredat Programı’na göre, daha önceki programla aynı şekilde, ilkokullar “genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmek” için eğitim yapacaktır. 1936 ilkokul programında ilkokulun ilk sırada sayılan amacı, “İlkokula devam eden çocukları, kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, devletçi, laik, inkılâpçı yurttaşlar olarak yetiştirmek, Türk milletini, Kamutayı, Türk Devletini sayın tutacak ve tutturacak fikirleri bütün yurttaşlara aşlamayı kendisine bir vazife bilecek talebe yetiştirmek”tir.

Bu dönemde okul müfredat programından din dersleri ve dini içerikler büyük ölçüde çıkarılmıştır. 1930 yılındaki programda ilköğretimde Din dersleri yalnızca beşinci sınıf öğrencilerine, ebeveynleri isterse, haftada yarım saat verilen bir ders haline getirilmiştir. Köy ilkokullarında Din dersleri perşembe günleri 3. sınıfta yarım saat okutulacaktır. Akyüz’e göre, köyde dersin isteğe bağlı olmadığı ve 1938-40'lara kadar okutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹² Din dersleri böylece 1930'ların başında kent ilkokullarından, sonlarında da köy

¹⁰¹¹ A.g.e.sy.319.

¹⁰¹² Akyüz, 1985: 321.

ilkokullarından kaldırılmıştır. İlkokul 4. ve 5. sınıflara Din dersi tekrar, Şubat 1949'da CHP Hükümetinin son zamanlarında, program dışı, isteğe bağlı ve haftada iki saat olarak konulacaktır.

Atatürk'ün öncülüğünde başlayan Türk tarihi ile ilgili çalışmalar 1931 yılında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıyla hareketlilik kazanmış ve bu çalışmalar sonucunda ulaşılan sonuçlar Türk Tarih Tezi'ni oluşturmuştur. Türk Tarih Tezi çerçevesinde 1932 ile 1934 yılları arasında liselerde okutulmak üzere dört ciltlik tarih ders kitapları hazırlanmıştır. Lise öğrencileri için hazırlanan resmi tarih ders kitapları tarih öncesi dönemlerden başlayarak tarihte kurulan Türk devletlerini ayrı ayrı ele almıştır. Bu kitaplarda Türklerin büyük medeniyetler kuran, insanlığın gelişmesine büyük katkıları olan eşsiz bir millet olduğu övgü dolu sözlerle anlatılmaktadır. Türklerin anayurdu Orta Asya'dan göç ederek bütün dünyaya yayıldığı ve her gittikleri yere uygarlığı götürdüklerinden bahsedilmektedir. Türk dilinin de dünyadaki en eski, en zengin dillerden biri olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰¹³ Tarih ders kitapları yanında 1930'lu yıllar boyunca Yurttaşlık Bilgisi derslerinde, 1. cildi Afet İnan tarafından tamamen Atatürk'ün fikir ve telkinleriyle, 2. cildi ise Recep Peker tarafından yazılmış olan 2 ciltlik "Vatandaş için Medenî Bilgiler" (1931) adlı kitap okutulmuştur.

¹⁰¹³ Eskicumalı, Ahmet. **Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923 -1946**, Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, Cilt 19(2), sy.15-29, 2003.

Türk Tarih Tezi'nde Türklere özgüven aşılacak, uygarlıklarının eskiliğini ve devamlılığını sergilemek, Anadolu'daki köklerini vurgulamak esas olmuştur.¹⁰¹⁴ Karal'a göre, Türk Tarih Tezi ve Türk tarihçiliğinin Atatürk devrinde gelişen bölümü bir savunma refleksinin sonucudur. Karal, Türk ve dünya tarihini açıklama, Türklerin dünya tarihindeki yeri ve rolleri hakkında görüşler içermeye iddiasındaki Türk Tarih Tezi'ni sadece geçmişten yeniden yorumlama değil aynı zamanda o zaman için Türk tarihini ve Türk kültürünü ortaya çıkararak milli benliği kuvvetlendirmenin bir yolu olarak değerlendirmiştir.¹⁰¹⁵ Ancak dışa karşı savunmacı olarak nitelenenin içe karşı saldırgan olabileceği unutulmamalıdır!

Copeaux'a göre, Türk Tarih Tezi'nin çocuklardan yetişkinlere, uzmanlardan halka kadar her kesime hitap etmesi istenmiştir. Böylece bütün halkın aynı hedefe yönlendirilmesi sağlanacaktır. Hedef ise ulusal bilinci sağlamaktır. Böylelikle ulusal bir bilinç geliştirilecek ve ulus egemenlik sistemine karşı sorumlu olacaktır.¹⁰¹⁶

Türk Tarih Tezi'nin temel unsurlarını içinde barındıran "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı kitabın girişinde tarih çalışmaları için bir gerekçe bulunmaktadır. Buna göre;¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Copeaux, Etienne. **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, İstanbul, sy.15

¹⁰¹⁵ Karal, Enver Ziya, "**Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz**", Felsefe Kurumu Seminerleri, Türk Tarih Kurumu, 1975, Ankara, sy. 255-259.

¹⁰¹⁶ Copeaux, 2002: 101.

¹⁰¹⁷ **Türk Tarihinin Ana Hatları** Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi, Kaynak Yayınları, 1999, İstanbul, sy. 25.

Şimdiye kadar ülkemizde yayımlanan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara kaynak olan Fransızca tarih kitaplarında, Türklerin dünya tarihindeki rolleri bilinçli ya da bilinçsiz küçültülmüştür. Türklerin, ataları hakkında böyle yanlış bilgi edinmesi, Türklüğün kendini tanımasında, benliğini geliştirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapta hedeflenen asıl amaç, bugün, bütün dünyada tabii mevkiini geri alan ve bu bilinçle yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların düzeltilmesine çalışmaktır. Aynı zamanda bu son büyük olaylarla ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için milli bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır. Bununla milletimizin yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve karakterinin esrarını ortaya çıkarmak, Türkün özellik ve kuvvetini kendine göstermek ve milli gelişmemizin derin ırki köklere bağlı olduğunu anlatmak istiyoruz (...)

Aslında henüz tez gündeme gelmeden yani 1930 öncesinde hatta resmi anlamda tarih çalışmaları başlamadan yani 1928 öncesinde bile ilkökul tarih ders kitaplarında tezde hedeflenen amaçlar yönünde bir içerik olduğu görülmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarih anlayışında Orta Asya ve Anadolu'ya dönüş olduğu dikkati çekmektedir. İslam-Osmanlı kimliğinden kopuş için Orta Asya'ya ve Yunan ve Ermenilerin milliyetçi söylemlerine karşı da Anadolu'daki kökleri ortaya koymak için Anadolu'ya yöneliş sözkonusudur.¹⁰¹⁸ Bu dönemde okutulan tarih ders kitaplarında Osmanlı dönemi tarih ders kitaplarından farklı olarak İslamiyet öncesi Türk tarihi yer almaya başlamıştır. Türkler kadim bir millet

¹⁰¹⁸ Copeaux, 2002: 32.

olarak bir takım üstün değerlerle tasvir edilmiştir. Kahramanlıkları övülmüş, medeniyet yaratma becerileri ve savaşçılıkları ön plana çıkarılmıştır.

1930'lu yıllarda dil çalışmaları da milli eğitim politikaları açısından önem taşımaktadır. Dil çalışmalarının 1 Kasım 1928'de, Yeni Türk harflerini kabul eden 1353 sayılı "Türk harflerini kabul ve tatbiki hakkında kanun" ile başladığı söylenebilir.

12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin nizamnamesinin isim ve amaç bölümünün değiştirilmesi suretiyle Cemiyetin ilk nizamnamesi hazırlanmıştır. Dil sorunun belirli bir amaç doğrultusunda ve inkılâpçı bir anlayışla ele alınmasını sağlamak amacıyla kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyetinin adı Üçüncü Türk Dil Kurultayında Türk Dil Kurumuna çevrilmiştir.¹⁰¹⁹

1932'de 26 Eylül - 6 Ekim arasında Birinci Türk Dili Kurultayı yapılmış ve kurultayda Türkçe'nin Özellikle Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılması üzerinde durulmuştur. İkinci Türk Dili Kurultayı ise 18–23 Ağustos 1934 tarihleri arasında yine Dolmabahçe Sarayında yapılmış ve bu kurultayda Güneş-Dil Teorisi ortaya atılmıştır.

Tarih ve dil çalışmaları Türk millî varlığını yaratarak kendine güvenme gücü kazanmış bir millet yaratmayı hedeflemiştir. Bu açıdan Atatürk'e göre,

Türkleri bütün dünyaya geri bir millet olarak tanıtan görüş, bizim içimize de girmiştir. Dört yüz çadırlık bedevi bir kabileden bir imparatorluk ve millet tarihini başlatmak suretiyle imparatorluk zamanında Türklerin görüşü de bu merkezdeydi.

¹⁰¹⁹ Tan, Nail. **Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu**, 2001, Ankara, sy. 7.

Evvela, millete tarihini asil bir millete mensup bulunduğunu, bütün medeniyetlerin anası olan ileri bir milletin çocukları olduğunu öğretmeliyiz.¹⁰²⁰

1939 yılında toplanan CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı kapsamlı bir eğitim politikası öngörmüştür. Hasan Ali Yücel tarafından yürütülecek olan eğitim politikası şu ilkelere dayanmaktadır:¹⁰²¹

- 1) Maarif siyasetimizin temel taşı, bilimsizliğin giderilmesidir. Maarifimizde nispeten daha fazla çocuk ve vatandaş okutacak ve yetiştirecek bir program takip olunacaktır.
- 2) Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı devletçi, laik ve inkılâpçı vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktasıdır. Türk milletini, Türkiye Büyük Millet Meclisini ve Türkiye Devletini sayın tutmak ve tutturmak bir vazife olarak telkin olunur.
- 3) Terbiye ve tedriste takip edilen usul, bilgiyi vatandaş için bütün hayatın safhalarında muvaffak olmayı temin eden bir cihaz haline getirmek hedeftir.
- 4) Terbiye her türlü hurafeden ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, milli, vatanperver ve modern olmalıdır.
- 5) Her tahsil ve terbiye müessesesinde talebenin teşebbüs kabiliyetini kırmamaya, şefkatle itina etmekle beraber onları hayatta kusurlu olmaktan vikaye için ciddi bir intizam ve inzibata ve samimi ahlak telakkisine alıştırmamanın mühim olduğu kanaatindeyiz.
- 6) Maarifimiz bu günün ve yarının isteyeceği tahsil derecelerini önceden gören bir tertiple planlanacak ve bütün tahsil kademeleriyle sanat ve meslek ihtiyaçları bu plana göre düzenlenecektir.

¹⁰²⁰ Kocatürk, Utkan. **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, 1999, Ankara, sy. 175.

¹⁰²¹ Taşdemirci, Ersoy. **Hasan Ali Yücel'in Türk Milli Eğitimine Hizmetleri - 100. Doğum Yıldönümünde Hasan Ali Yücel**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998, Ankara, sy. 29

Yukarıda sıralanan maddelerde görüldüğü gibi, 1930'ların sonuna gelindiğinde Kemalizm'in 6 okunu oluşturan ilkeler net bir şekilde milli eğitim sisteminin temel referansını oluşturmaktadır. Cehalet karşı girişilen mücadele sürmektedir! Ülkedeki okullaşma ve okur yazarlık oranları yeterli seviyeye çıkarılamadığı için “daha fazla çocuk ve vatandaş yetiştirecek bir program” arayışı da sürmektedir. Yurttaşın teşebbüs gücünü açığa çıkarma hedefi korunmaktadır. Bir yenilik olarak mesleki teknik eğitimin gelişimi için bir planlama yapılacağı belirtilmektedir. Nitekim 1940'lı yıllarda mesleki eğitimde nisbeten önemli adımlar atılacaktır.

1930'lu yılların sonu Dünya Savaşı'nın da etkisiyle güçlenen ekonomik ve sosyal krizin egemenlik sistemini tehdit ettiği bir dönemdir. Bu olgu eğitim alanına, eğitimle egemenlik ideolojisi arasındaki bağın güçlendirilmesi ve bir yenilik olarak ahlak eğitiminin ön plana çıkarılması üzerinden yansımıştır. Bu açıdan, 1939'da toplanan Birinci Milli Eğitim Şurasının gündemi, okullarda ahlak eğitiminin geliştirilmesi, bütün okullarda anadili çalışmalarının veriminin artırılması, Türkçülük eğitiminde tarih öğretiminin yöntem ve araçlar yönünden incelenmesinden oluşmuştur.¹⁰²²

15–23 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan İkinci Milli Eğitim Şurası'nda da, ilköğretime ilişkin gelişmeler, okullarda ahlak eğitiminin geliştirilmesi ve ilkokullarda bu ilkelerin geliştirilmesini sağlayacak tedbirlerin düşünülerek programa alınması, bütün öğretim kurumlarında anadili çalışmalarında verimin

¹⁰²² **Cumhuriyetimizin 50.Yılında Milli Eğitimimiz**, Milli Eğitim Basımevi,1973, İstanbul.

arttırılması, ilköğretim okulu mezunlarının anadili rahatlıkla okuyabilecek biçimde yetişmeleri için önlemler alınması gibi konular ele alınmıştır.¹⁰²³

şura ahlak eğitiminin amacını ve ideal Türk çocuğunun niteliklerini belirgin şekilde ortaya koymuştur. Meslek ahlakı kuvvetli öğretmenlerin yetiştirilmesi, öğretmenler için aydınlatıcı kitaplar yazılması, büyük kültür merkezlerinde "Ahlak Danışma Kolları" kurulması şurada yapılan başlıca faaliyetler arasındadır.¹⁰²⁴

1930'lu yıllara boyunca eğitimin sistemin ideolojik yeniden üretim sürecindeki rolü ön plana çıkarılırken bu döneme kadar özellikle köylünün eğitimi açısından yeterli adımlar atılamamış olması bir takım arayışları güdülemiştir. Bunlardan en önemlileri Köy Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri deneyimidir.

4.5.3.3. Cumhuriyet Döneminde Köylünün Eğitimi Politikası: Köy Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri Uygulamaları

Cumhuriyet döneminde köylünün eğitimi ilgili asıl gelişmeler 1930'lu yıllarda yaşanmış ve köylünün eğitimi bir "köycülük davası" olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde köylüyü kendi çevresine uyum sağlamasını sağlayarak köyde tutmak, egemenlik sistemi için tehdit oluşturan politik odakların desteği olmaktan çıkarmak ve rejimin temel yaklaşımına kazanmak hedeflenmiştir.

Köyde eğitime yönelik gelişmelerin hızlanmasında 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin etkili olduğu söylenebilir. Kriz ağırlıkla tarımsal üretime bağlı olan Türkiye ekonomisini sarsarken hem köylüyü

¹⁰²³ A.g.e.

¹⁰²⁴ Başar, 2004 ; Ayas, 1948.

daha üretken hale getirmek, hem de onu kendi mekansal ve sosyal bağlamı içinde tutarak genelleşen toplumsal huzursuzluğu önlemek için düşünülen çarelerden biri köylünün eğitimidir. Serbest Fırka denemesi ülkedeki huzursuzluğun boyutlarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bir yandan siyasi sistem hızla otoriterleşirken diğer yandan toplumsal rızayı örgütlenmek önemli hale gelmiştir. Eğitilen köylüler Cangızbay'ın ifadesi ile, "ideal köyün ilk köylüleri" olacaktır.

1930'lu yıllarda ülkede eğitimin sayısal göstergeleri, eğitimin işleyişi alt bölümünde ele alındığı gibi, oldukça kötüdür. Örneğin, 1935 nüfus sayımına göre okuma yazma bilen ülke nüfusu 2,517.588'dir. Bunun nüfusa oranı ise % 15,6'dır. Okuma yazma bilenlerin büyük çoğunluğu şehir ve kasabalarda yaşamaktadır. Köy nüfusunun % 89,5'i okuma yazma bilmemektedir.¹⁰²⁵

1935'li yılların Türkiye'sinde okul ve öğretmen açığı da oldukça büyüktür. Öğretmen açığının, öğretmen yetiştiren kurumlar aracılığıyla kısa zamanda kapatılması ise mümkün görünmemektedir. Zira, öğretmen okulları yılda en fazla 600 civarında mezun verebilmektedir. Göreve atanan yaklaşık 600 öğretmene karşılık çeşitli nedenlerle çok sayıda kişi görevden ayrılmaktadır. Öğretmenliğin geliri azdır, dolayısıyla öğretmenlik toplumsal statüsü düşük bir meslek olarak görülmektedir. Hele ilkokul öğretmenlerinin durumu daha kötüdür. Bunlar sıradan memurdan daha az maaş almaktadırlar. Maaşların azlığı yanında düzenli olarak ödenememesi de önemli bir sorundur. Çeşitli devlet daireleri ve

¹⁰²⁵ Gedikoğlu, 1971.

kentlerde sayısı artan ortaokullar ilkokul öğretmenleri için daha cazip bir çalışma alanı olarak görülmekte, köyün elverişsiz sosyal ve ekonomik koşullarından yılan öğretmenler kısa zamanda kentlere kaçmanın yollarını aramaktadır.¹⁰²⁶

1935 yılında Maarif Vekaleti'nin başına getirilen Saffet Arıkan'ın İlköğretim Genel Müdürlüğü görevine vekaleten atadığı¹⁰²⁷ İsmail Hakkı Tonguç'un hazırladığı rapora göre:¹⁰²⁸

"1933-1934 istatistiklerine göre kentlerdeki ilkokul sayısı 1192, öğretmen sayısı 6853, öğrenci sayısı 254.517'dir. Köylerde 4999 ilkokul 6786 öğretmen, 313.169 öğrenci vardır. Köylerde bir öğretmene 46, kentlerde 37 öğrenci düşmektedir. Okuma çağında 1.800.000 öğrencimiz vardır. Türkiye'deki 40.000 köyün, 32.000'in nüfusu 400'den azdır. Türkiye nüfusunun 8.000.000'u bu köylerde oturmaktadır. Bu köylere okul açmak ve öğretmen göndermek imkan dahilinde değildir. Buralarda "gezici öğretmen ya da yarı yıllık" gündüzlü veya yatılı bölge okulları açılabilir. 32.000 küçük köyü eğitime kavuşturabilmek için yeni yollar aramalıyız. Bu köylerin durumu keşfedilmemiş bir konu olarak ele alınıp hazırlanmak gerekir. Nüfusları 400-1200 arasında olan köy sayımız 7.000'e yakındır. Buralarda üç öğretmenli 4-5 sınıflı ilkokul açılırsa 20.000 öğretmene ihtiyaç vardır. Nüfusları 1200'den fazla olan 514 köyümüz vardır. İdeal olarak her köye 3 öğretmen verirse 1500 öğretmene ihtiyacımız vardır. Kentlerde de eğitimin sağlıklı sürdürülebilmesi için en az 1500 öğretmen gerekmektedir. Şu an Maarif Vekaleti'nin eğitimde düzeni sağlayabilmesi için ilk etapta en az 15.000 öğretmene ihtiyaç vardır. Şu an mevcut öğretmen okullarından bu ihtiyacı karşılamak yüz yıl sürebilir."

¹⁰²⁶ A.g.e.

¹⁰²⁷ Tonguç'un ataması Almanya'dan aldığı eğitsel belgelerinin yetersizliği gerekçesiyle tartışılmış ve vekaleten atanmış ancak Tonguç 3 Ağustos 1935'ten 22 Eylül 1946'ya kadar görevinin başında kalmıştır (Cavit Binbaşıoğlu, **Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri Tarihsel Bir Çerçeve**, Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, İzmir.).

¹⁰²⁸ Tonguç, İsmail Hakkı. **İlköğretim Kavramı**, İstanbul, 1946, Remzi Kitabevi, sy. 266.

Raporda görüldüğü gibi Cumhuriyet Türkiye'si asıl olarak bir köylü ülkesidir. Nüfusun yaklaşık %80'i köylerde yaşamaktadır. Köylerin ise yine %80'i nüfusu 400 kişiden az olan küçük köyler durumundadır. Bu köyler henüz eğitim ve öğretimle tanışmış değildir. Ne devlet bütçesinin imkanları ne de eğitim sisteminden yetişen öğretmenlerin sayısı köylünün eğitimini sağlayabilecek düzeydedir. Dolayısıyla hızlı bir şekilde çok sayıda öğretmen yetiştirmek ve bunu da olabildiğince ekonomik bir şekilde yapmak gerekmektedir.

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde Köy eğitime ilişkin düşünce ve yaklaşımlar 1930'lu yıllarda ortaya çıkmış değildir. Osmanlı'da ilki 1868'de İstanbul'da açılan köy öğretmen okullarından mezun olanların köylere gitmek istememeleri, gidenlerin ise köy hayatına uyum sağlayamayarak başarısız olmaları, köye göre öğretmen yetiştirilmesi yolunda fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen bu düşünceler Cumhuriyet döneminde yoğunluk kazanmıştır.¹⁰²⁹

II. Meşrutiyet döneminde köye göre bir eğitim sistemi gerektiğini ilk dile getiren kişi Ahmet Tevfik adında bir öğretmendir. Ona göre, ülkenin tek zenginlik kaynağı tarımdır ve gelecekte de böyle olacaktır. Ahmet Tevfik, öğretmen okullarının köylerde veya köy yakınlarında kurulacak çiftlik okulları içinde açılmasını ve bu okulların uygulama okulları olarak düzenlenmesini önermiştir.

¹⁰²⁹ Akyüz, Yahya. **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, 1978, Ankara, sy.302

Böylece tarımsal yöntemleri iyi bilen “çiftçi öğretmenler ve öğretmen çiftçiler” yetişmiş olacaktır.¹⁰³⁰

Yine Meşrutiyet döneminde, Selanik Öğretmen Okulu Müdürlüğü görevinde de bulunmuş olan Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi 14 Temmuz 1914'te Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada eldeki bütçe imkânları ve mevcut Darülmuallimlerin öğretmen yetiştirme kapasitesiyle köylerin ancak yüz yıl sona öğretmene kavuşabileceğini belirttikten sonra yeni bir öğretmen yetiştirme modeli önermiştir. Bu modele göre, ülkedeki yetmiş sancaktan her birinin çiftlik kurulabilecek bir yerinde, birer yatılı kız ve erkek ilkokulu açılacak ve buralarda, okul açılması planlanan köylerden toplanacak birer kız ve erkek çocuğa dört yıllık ilköğretim verilecektir. Bu dört yılda öğrencilere, köyün sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili bütün bilgi ve beceriler teorik ve pratik olarak kazandırılacaktır. Üç yıllık ikinci aşamada ise ilk öğretmen okulları programı uygulanacak ve bir yıl uygulama sonunda eğitimini tamamlayanlar köy öğretmeni olarak atanacaktır. Diğer taraftan her köy, imkanlarıyla küçük bir çiftliği bulunan birer okul ve öğretmen evi yapmaya zorunlu olacaktır. Aynı köyün çocukları olan kadın ve erkek öğretmenler birbirleriyle evlendirilerek ikişer lira maaşla köylerine gönderilecektir. Öğretmenler okulun örnek çiftliğinde üretilen ürünlerin gelirini de alacakları için aldıkları maaş geçimleri için yeterli olacaktır. Böylece Osmanlı ülkesinde öğretmensiz ve okulsuz köy kalmayacaktır.¹⁰³¹

¹⁰³⁰ Ag.e.sy. sy. 257.

¹⁰³¹ Gedikoğlu, Şevket. **Evreri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri**, İş Matbaacılık, 1971, Ankara, sy.18, 19 ; Kaya, 1984 ; Başgöz ve Wilson, 1968: 48.

Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinden Ethem Nejat da, köy eğitimi konusu üzerinde durmuştur. Ethem Nejat, “Terbiye-i İbtidaiye Islahatı” adlı eserinde, köy öğretmenleri için tarım bilgisinin gerekliliğinden söz etmiş ve öğretmen okullarının geniş araziye sahip olması ve eğitimin üretime dönük olarak örgütlenmesi gerektiğini dile getirmiştir.¹⁰³²

II. Meşrutiyet döneminde Avrupa’ya gönderilen öğrencilerden biri de Köy Eğitimleri projesinin ve Köy Enstitülerinin önemli ismi İsmail Hakkı Tonguç’tur.¹⁰³³

Köye göre öğretmen yetiştirme konusu üzerine ileri sürülen düşünceler, Cumhuriyet dönemi eğitim sistemi üzerinde etkisini ilk olarak 1-20 Mayıs 1925’te Konya’da toplanan Maarif Müfettişleri Kongresi’nde göstermiştir. Kongrede alınan kararlarda şu görüşe yer verilmiştir: “Köy mekteplerine muallim yetiştirmek üzere, ayrı bir mahrece ihtiyaç vardır. Bu mahreç müessesenin, mütevazî mâlumat ile iktifa etmesi ve talebesini bilhassa köyler hayatının ıslah ve tanzimi hususunda müessir olacak bir terbiye, ameli, mesleki bir malumat ile ihzar ve teçhiz etmesi lâzımdır...”Kongrede, öğretmen sorunu tartışılmış özellikle de köy şartlarına uygun öğretmen yetiştirilmesi üzerinde durulmuştur.¹⁰³⁴

¹⁰³² Kaya, 1984.

¹⁰³³ Türkoğlu, Pakize. **Tonguç ve Enstitüler**, Yapı Kredi Yayınları, 1997, İstanbul, sy. 46.

¹⁰³⁴ Ergün, 1997: 74; Öztürk, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu, 1996, Ankara, sy. 72, 73.

1926 yılında Mustafa Necati Bey'in, maarif vekili olmasıyla öğretmen yetiştirilmesi işine özel bir önem verilmeye başlanmıştır. Mustafa Necati döneminde "Maarif Teşkilatı Yasası" çıkmış, bu kanun ile ilkokullar; şehir ve köy okulları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böylelikle, köye uygun ders ve müfredatın uygulanması amaçlanmıştır. Daha sonraki yıllarda da ilkokul öğretmenlerinin yetiştiği muallim okulları ayrılarak "Köy Muallim Mektepleri" kurulmuştur. Mustafa Necati, öğretmen yetiştirme işini bir plana bağlamak için on yıllık bir öğretmen yetiştirme planı hazırlamıştır. Her biri altı yüz öğrenci alacak on yeni büyük ve modern öğretmen okulu açılması kararlaştırılmıştır. Böylece her yıl 3000 öğretmen yetiştirilebilecektir.¹⁰³⁵

1927-1928 öğretim yılında, biri Kayseri Zencidere'de öteki de Denizli'de olmak üzere, üçer yıl öğretim süreli iki Köy Muallim Mektebi açılmıştır. Öğrencilerini köylerden alacak bu okullar, şehir merkezlerinin dışında geniş araziler üzerine kurulmuştur. Okullarda öğleye kadar teorik dersler öğleden sonra da uygulamalı dersler verilmiştir. Okulların, uygulama için kullanılan otuz dönümlük bir tarlası, beş dönümlük bağı, arılığı, tavuk yetiştirme için fenni kümesleri bulunmaktadır. Bu iki okulda yapılan ders uygulamalarına daha sonra açılacak Köy Eğitim Kursları ve Köy Enstitüleri'nde rastlamak mümkündür. Kayseri ve Denizli'de açılan mekteplerde 1927-28 öğretim yılında tamamı erkek

¹⁰³⁵ Binbaşıoğlu, Cavit. "Eski Milli Eğitim Bakanlarından Mustafa Necati'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", 75 Yılda Eğitim, Tarih Vakfı, 1999, İstanbul, sy.121; Başgöz ve Wilson, 1968: 148

133 öğrenci öğrenim görmüştür. 1929-30 öğretim yılından itibaren kız öğrenciler de bu okullara kabul edilmiştir.¹⁰³⁶

Necati Bey zamanında, köy öğretmeni yetiştirmek için Köy Muallim Mektepleri açılırken diğer yandan da “A ve B Kursları”na başvurulmuştur. 1926-31 yılları arasında faaliyet gösteren kurslar, mevcut köy öğretmeni açığı sorununa karşı geçici bir çözüm yolu olarak düşünülmüştür.¹⁰³⁷

Mustafa Necati’nin açtığı Köy Muallim Mektepleri 1932 ve 1933 yıllarında; yönetmeliğinde belirtilen imkanların sağlanamaması, köy ve şehir çocuklarının yetiştirilmelerinde ayrı ayrı yöntemler olamayacağı, mevcut öğretmen okullarının yeniden düzenlenmesiyle öğretmen ihtiyacının karşılanabileceği ve bu yolun daha ekonomik olacağı gibi sebeplerle kapatılmıştır.¹⁰³⁸

Köy Muallim Mektepleri’nin kapatılmasından sonra köy eğitimi açısından bir süre bir şey yapılamamıştır. Bunun en önemli nedeni 1929 Ekonomik Krizi nedeniyle Milli Eğitim bütçesinin kısılmasıdır.

Köy eğitimi açısından Halkevleri’nin rolü üzerinde de durulabilir. 1931 yılında toplanan Cumhuriyet Halk Partisi kongresinde alınan kararlar doğrultusunda 19 Şubat 1932’de “toplumsal alanda geliştirmek, ulusal değerleri yaymak ve Atatürk devrimlerini yaymak, ulusal birliği güçlendirmek” gibi

¹⁰³⁶Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, 1967, Ankara, sy. 90; Ergün, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Yayını, 1982, sy.75 ; Başgöz, İlhan, **Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayını, 1995, Ankara, sy.154; Başgöz ve Wilson, 1968: 151.

¹⁰³⁷ Gediklioğlu, 1971.

¹⁰³⁸ Öztürk, 1996: 137

amaçlarla kurulan Halkevleri, yayın organı Ülkü Mecmuası aracılığıyla, köycülük meselesi üzerinde durmuştur.¹⁰³⁹

Bu dönemde Türk Ocakları'nda "köycü doktor" olarak bilinen Reşit Galip'in Milli Eğitim Bakanı olmasıyla köy eğitime dönük yeni adımlar atılmıştır. Reşit Galip, ilk iş olarak Tarım ve Sağlık Bakanlığı temsilcilerinin de katıldığı bir "Köy İşleri Komisyonu" kurmuş, komisyon hazırladığı rapora göre, "öyle bir öğretmen tipi yaratmalıyız ki o yalnız köylünün inançlarını işlemek, toplumsal kurumlarını etkilemekle kalmasın. Köyün maddi yüzünü ve ekonomik hayatını da değiştirsin."

Raporun ele aldığı öğretmen tipinden beklentileri şöyle sıralanabilir:¹⁰⁴⁰

- Köylüyü inkılâpçı, laik, cumhuriyetçi inançlarla yetiştirmek ve bunları köylüye benimsetmek.
- Köylünün sosyal hayatında etkili olup Medeni Kanunun hükümlerini köyde hakim kılmak ve modern görgü kurallarını köylüye öğretmek.
- Köylünün ekonomik hayatını etkileyip ileri tarım yöntemlerini ve Pazar ilişkilerini onlara anlatmak.
- Köyün aydını olup öğretmenlik mesleğinin bütün niteliklerini edinmiş olmak.

Köy İşleri Komisyonu raporundaki bu düşünceler, Dr. Reşit Galip'in bakanlıktan ayrılmasından sonra, İsmail Hakkı Tonguç'un ifadesiyle, "gerçekleştirilemeden tatlı ve hoş bir rüyanın izlenimleri gibi" kalmıştır. Yine de Reşit Galip'in kısa

¹⁰³⁹ Gedikoğlu, Şevket. **Türkiye'de Yaygın Eğitimden Çağdaş Halk Eğitimine**, 1991, Ankara.

¹⁰⁴⁰ Gediklioğlu, 1991: 62, 63; Koçer, 1967; Tonguç, İsmail Hakkı. **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, 1947, İstanbul, sy.419.

süren bakanlığı döneminde Ankara, İzmir, Bursa ve Adana'da köy öğretmenlerini eğitmek üzere kırk günlük hizmet içi eğitim kursları açılmıştır. ¹⁰⁴¹

Ayrıca Reşit Galip döneminde “köy yatı okulları projesi” ortaya atılmıştır. Köy yatı okulları, 8-10 okulsuz köyün çocuklarını bir köyde toplamak ve burada eğitmek esasına dayanmaktadır. Okulu bulunan köyden bir ev yatı evi olarak kullanılacak, civar köylerden çocuklar birer haftalık yiyeceklerini alarak bu evde kalacaklardı. Köy kadınlarından bilgili olanlarından biri de “yatı anası” seçilerek çocukların yiyecek, temizlik, sağlık işleriyle ilgilenecektir. Öğretmenler ise bu çocukları hem eğitecekler hem de yiyecek, sağlık ve barınma işleriyle uğraşacaklardır. Bu proje öğretmenlere fazla yük getirmesi, köylünün kız çocuklarını göndermemesi, kış mevsiminde öğrencilerin köylerine gidip gelememeleri, yiyecek sıkıntısı, yatı analarının eğitimsiz kimseler olması gibi nedenlerle uygulamada başarılı olamamıştır. ¹⁰⁴²

Bu dönemde, Türk İnkılabı ideolojisini belli ilkelere oturtmak, ona bir doktrin özelliği kazandırmak amacıyla olan Kadro Dergisi'nde, “devrim” ideolojisini yaymayı hedef alan bir eğitim düşüncesi savunulmuştur. Kadroculara göre köye yollanacak öğretmenler, modern teknolojiyi esas alan öğretmen okullarında

¹⁰⁴¹ Tonguç, 1947: 419; Tonguç, Engin. **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yayınları, 1970, İstanbul, sy. 43

¹⁰⁴² Kirby, Fay. **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, İmece Yayınları, 1961, Ankara, sy.70; Başgöz ve Wilson, 1968: 160; Gedikoğlu, 1991.

yetiştirilmeli; köyde bir yönden “devrim” ideolojisinin temsilciliğini yaparken bir yandan da modern teknik bilginin köye girmesine aracılık yapmalıdır. ¹⁰⁴³

Köy eğitimi konusundaki girişimler 1930’ların ortalarına doğru yeniden hızlanmıştır. Bu dönemde, köylerdeki eğitimin vehametini gösteren bir raporun hazırlanıp Atatürk’e sunulması ile “Köy Eğitim Kursları” tartışılmaya başlanmıştır. Kültür Bakanı Saffet Arıkan döneminde başlayan Köy öğretmenliği uygulaması ile ordudaki çavuşlardan yararlanarak köylülere eğitim vermek hedeflenmiştir. Atatürk bu kişilere “eğitmen” denilmesini istemiştir. ¹⁰⁴⁴

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1935 yılında toplanan kurultayında köy ve köy eğitimi önemli bir yer tutmuştur. Kurultayda bir eğitim komisyonu kurulmuş, bu komisyon köy ve köylünün eğitimi ile ilgili çeşitli kararlar almış ve alınan kararlar Parti programına girmiştir. Bu kararlara göre, köy çocuklarına kısa zamanda pratik hayat için gerekli bilgiyi verecek üç veya dört sömestirli köy okulları açılacaktır. Bu tip köy okullarında çocukların daha olgun yaşta okumaya başlaması ve okumanın aralıksız sürdürülmesi, bu işin askerlik borcu gibi sıkı tutulması gereklidir. Milli eğitimi köylere kadar yaymak ve köy çocuklarını hayat şartlarına uygun olarak yetiştirmek gerekmektedir.” ¹⁰⁴⁵

Köy öğretmen kurslarının açılması için uygun kişiler Yozgat, Kayseri, Çorum ve Eskişehir’in köylerinde bakanlıkça bir inceleme yaptırılarak tespit edilmeye

¹⁰⁴³ Başgöz, 1995: 159

¹⁰⁴⁴ Bayram, Feridun. **Eğitmenler, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, 1999, Ankara, sy.18.

¹⁰⁴⁵ Başar, Erdoğan. **Milli Eğitim Bakanları’nın Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, sy. 314

alışılmış ve Ankara köylerinden erler toplanarak kursa tabi tutulmuşlardır. Eğitmen adayları belirlenirken adayların okuma yazma biliyor olmaları, köyde yapacakları işler dolayısıyla karşılaşacakları güçlükleri yenecek yeterlik taşımaları, köylüye rehberlik edebilme kapasitelerinin olması ve “köyün mukadderatıyla kendi mukadderatlarının birbirine bağlı olduğuunu bilerek çalışma yeterliği göstermeleri” gibi nitelikler aranmıştır. ¹⁰⁴⁶

Köy eğitmen kursları açma düşüncesi ilk defa Saffet Arıkan tarafından, 26 Mayıs 1936’da, TBMM’de bakanlığın bütçesi görüşülürken açıklanmıştır. Buna göre, Türkiye’de nüfusu az olan köylerin ğretmen gereksinimlerini karşılamak amacıyla açılan kısa ve hızlandırılmış özel kurslarda yetiştirilen ve üç sınıflı köy okullarında ders verme yetkisi kazananlara “köy eğitmeni” adı verilecektir. İlk olarak 1936 yılında Eskişehir yakınlarındaki Mahmudiye iftliği’nde bir eğitmen kursu açılmıştır. ¹⁰⁴⁷ Deneme niteliğindeki ifteler Eğitmen Kursu’ndan başarılı sonuçlar alınması zerine Kültür Bakanlığı 1937-38 ğretim yılında eğitmen kurslarının sayısını artırmaya karar vermiştir. Eğitmen denemesinden elde edilen sonuçlara göre TBMM’de 3238 sayı ile 11 Haziran 1937’de “Köy Eğitmeni Yetiştirme Kanunu” kabul edilmiş ve 24 Haziran 1937’de bu kanun yürürlüğe girmiştir. Eğitmen kursları faaliyetlerini, köy enstitüleri kurulana kadar bağımsız, kurulduktan sonra da bu okullara bağlı olarak 1946’ya kadar sürdürmüştür. Bu kurslardan yaklaşık on yıllık sürede 8675 eğitmen yetiştirilmiştir. ¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁶ Tonguç, İsmail Hakkı. **Köyde Eğitim**, Kültür Bakanlığı Yayını, 1938, İstanbul, sy. 188,189.

¹⁰⁴⁷ Tonguç, İsmail Hakkı. **İlköğretim Kavramı**, Remzi kitabevi, 1946, İstanbul, sy.298

¹⁰⁴⁸ A.g.e.sy.513.

Eğitmen kurslarındaki eğitim öğretim faaliyetleri ilk yıllarda belli bir plan ve programa dayanmamış, okul yönetimi ve öğretim kadrosu tarafından düzenlenmiştir. Daha sonra, kurs müfredat programı hazırlanmış, gerek kursta gerekse köylerde eğitimcilerce okunacak ve kullanılacak kitaplar yazdırılmış ve öğretim kılavuzları hazırlanmıştır. 1940'lı yıllarda uygulanan Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları Müfredat Programı Taslağı'na göre, eğitimciler kurslarındaki dersler; kültür dersleri ve ziraat dersleri olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmaktadır. Bu kurslarda sade bir yaşam örgütlenmiş ve tek tip kıyafetler giyilmiştir.

Bu dönemde, eğitimciler kursları yanında 400'den fazla olan köylerin ihtiyacını karşılamak üzere, 1937'de İzmir-Kızılçullu ve Eskişehir-Mahmudiye'de, 1938'de Edirne Karaağaç'ta, 1939'da Kastamonu-Gölköy'de Köy Öğretmen Okulları açılmıştır. İzmir Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu ve Eğitimciler Kursu'na köy kadınları da alınmış ve bunlara, biçki-dikiş, el işleri, yemek pişirme gibi şeyler öğretilmiştir. Kadın eğitimcilerin çoğu, kursa gelen erkek eğitimcilerin eşleri veya kardeşleridir. İlk defa İzmir'de açılmış bulunan kadın eğitimciler kursundan, 28 kadın eğitimci mezun olmuştur.¹⁰⁴⁹

Eğitmen kursları uygulamasının önceki dönemlere göre başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim Kültür Bakanı Hasan Ali Yücel'in 1. Maarif Şurasının açılışında eğitimcilerle ilgili yaptığı konuşmaya bakılacak olursa:¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁹ Gedikoğlu, 1971.

¹⁰⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği, **I. Maarif Şurası**, 1939, sy. 8.

Şimdiye kadar ancak 4638'ine öğretmen gönderebildiğimiz 40.000 köyün hepsine, öğretmen okulundan çıkmış öğretmen göndermenin ne kadar parlak olursa olsun bugün bulunduğumuz şartlar içerisinde ancak bir hayal olduğunu takdir edersiniz. ...Üç seneden beri memleketin muhtelif yerlerinde açmış olduğumuz kurslardan yetiştirdiğimiz öğretmenlerden köylerimizde aldığımız randıman, hepimizi memnun edecek bir kıymettir. Köyden yetişmiş, köy kalkınmasının hayati ehemmiyetini içinden duymuş, çalışkan ve müteşebbis gençleri, köy çocuklarını ve köy halkını yetiştirmek için lazım olan bilgiler, maharetler, teknik vasıtalar ve bilhassa ideallerle teçhiz ediyoruz... Binlerce senelik parlak tarihinin yüksek karakterine verdiği kudretle bugün Cumhuriyet Türkiye'sinin dayandığı en sağlam temel olan Türk köylüsü, kendi elemanıyla köy kalkınmasında baş rolü almış bulunuyor. Şimdiye kadar en ücra köylere dağıttığımız öğretmenlerin bulundukları köylerin çocuklarına ve ergin halkına okuma yazma, hesap, tabiat ve sağlık bilgileri gibi umumi malumattan baksa vatandaşlık terbiyesini ve Türk inkılap esaslarını telkin etmek, yeni ziraat usullerini ameli olarak öğretmek ziraat ve sağlık sahalarında yapılması lazım gelen işleri köylüye yaptırmak, az masrafla köy okul binalarını vücuda getirmek gibi hizmetlerle köye canlı bir terakki ruhu götürdüklerini ve getirdiklerini memnuniyetle görüyoruz.

Görüldüğü gibi, Yücel'e göre, Cumhuriyet'in tüm köylere öğretmen göndermesi mümkün değildir. Dolayısıyla, köylerden alınan adaylarla, hem kolay, ucuz ve hızlı bir şekilde yetiştirilen hem de köy kalkınması açısından önemli yeterlikler taşıyan öğretmenlerin yine köylere gönderilmesi, köydeki pratik yaşamın ve köyün üretici yeterliklerinin geliştirilmesi açısından önem taşıdığı gibi rejimin siyasal değerlerinin köylüye benimsetilmesi yani köyde siyasal sosyalleşmenin sağlanması açısından da önemlidir. Tüm bu açılardan köye öğretmenleri projesi Cumhuriyet yöneticilerini memnun edecek sonuçlar yaratmıştır.

Köyler için kısa zamanda çok sayıda öğretmen yetiştirmeye yönelik olarak yürütülen çalışmalar ve sağlanan birikim, 28 Aralık 1938'de Milli Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel ile birlikte yeni bir ivme ve nitelik kazanmıştır. Yücel'in Tonguç ile birlikte geliştirdikleri Köy Enstitüleri Projesi, 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen 3803 sayılı kanunla hayata geçirilmiştir.¹⁰⁵¹ Köyü canlandıracağı ve aydınlatacağı düşünülen bu projede öğretmenin eğitim süresi, beş yıllık köy ilkokulundan sonra beş yıl olan Köy Enstitüsü ile birlikte toplam on yıl olacaktır. Kanun yürürlüğe girdikten sonra, Köy Enstitüleri'ne dönüştürülen dört Köy Öğretmen Okulu ile birlikte 1940 yılında 14, 1948 yılına kadar da 7 olmak üzere toplam 21 Köy Enstitüsü açılmıştır. Köy Enstitüleri genelde köy eğitim kurslarının bulundukları araziler üzerine kurulmuştur.¹⁰⁵²

Enstitülerin kuruluş yıllarında, eğitim ve öğretim işleri İlköğretim Genel Müdürlüğü'nün genelge ve tamimleriyle düzenlenmiştir. Bu genelgelerde, öğrencilere öğretilecek bilgilerin ve kazandırılacak yeterliklerin neler olacağı bildirilmiştir. 1943 yılında ise köy enstitüleri programı hazırlanmış ve tüm enstitülerde verilen eğitim standartlaştırılmıştır. Enstitülerde yapılan eğitim teorik ve uygulamalı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Öğrenciye bir yandan Cumhuriyet değerlerine uygun bir eğitim verilirken diğer yandan çağdaş bir yaklaşımla köylü üretimini geliştirmeye dönük üretici yeterlikler kazandırmaya

¹⁰⁵¹ Söz konusu yasaya, hiçbir milletvekilinin red oyu vermemiş, 428 milletvekilinden 278'i kabul oyu, 3 milletvekili de çekimser kalmıştır. Ancak 148 milletvekili bu oylamaya katılmamıştır. Oylamaya katılmamak tek parti iktidarı koşullarında bir düzenlemeye red oyu vermenin "olanaklı" yolu olarak sıklıkla kullanılmıştır.

¹⁰⁵² Evren, Nazif. **Köy Enstitüleri Neydi, Ne Değildi?**, Güldiken Yayınları, 1998, Ankara, sy. 28.

çalışılmıştır. Ayrıca dönemin kültür politikasına uygun olarak milli kültür ve değerlerle birlikte Batı hümanizmini içeren metinler okutulmuş, öğrencinin kültürel olarak da Batılı referanslarla yetiştirilmesi gözetilmiştir. Örneğin Köy Enstitülerinde öğrenciler bir Batılı enstürümanı çalmaya, resim yapmaya, tiyatro ile ilgilenmeye vb. etkinliklere yönlendirilmiştir.

Köy Enstitülerinin kuruluşunda İsmail Hakkı Tonguç'un düşünceleri büyük önem taşımıştır. Tonguç'a göre köy Enstitüleri hareketi, elit eğitimden halkçı eğitime geçişin denemesi niteliğindedir. Bu hareket, yalnızca çağdaş ilköğretim olanaklarını köylülere ulaştırmak değil, aynı zamanda toplumu geleneksel ortaçağ yaşantısından yeniçağa geçirmek için yapılan bir denemedir. Amaç, ekonomik toplumsal ve siyasal yönden çağdaş yaşamın eğitim aracılığı ile yaratılması olup Kemalizm'in ilkeleri ile yakından ilişkilidir.¹⁰⁵³

Enstitülerde yetişen öğretmenlerle aydınlanan köylerin ekonomik ve sosyal refahı yükselecek ve köylü şehirlere akın etmeyecektir. Köylüyü siyasal sistemin değerleri ile "aydınlatmak" yanında onu "köyünde tutmak" enstitülerin ana hedeflerindendir.¹⁰⁵⁴

Köy Enstitüleri uygulaması, kuruluşundan itibaren yaygın olarak tartışılmıştır. Kimi eleştirilere göre köylüyü kendi muhitinde tutmaya dönük bir eğitim politikası doğru değildir. Sağdan, çeşitli muhafazakar kesimlerden gelen eleştirilere göre, Köy Enstitüleri uygulaması sol/sosyalist bir uygulama olup ülke

¹⁰⁵³ Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1987, Ankara, sy. 516.

¹⁰⁵⁴ Yücel, Hasan Ali. **Mili Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, Ankara, sy. 48

değerlerine aykırı insanlar yetişmesine neden olmaktadır. Soldan gelen bir takım eleştirilere göre, Kemalist siyasal rejimin siyasetini köye taşıyarak egemenlik siteminin yeniden üretimini sağlamaya dönük bir uygulamadır. Kemalizmi solla bağlantılandıran ve Cumhuriyet uygulamalarını sosyalizm açısından bir ön aşama olarak görme eğiliminde olan kesimlere göre ise Köy Enstitüleri bir aydınlanma ve toplum kalkınması projesidir.

Bu son açıdan İsmail Hakkı Tonguç'un oğlu Engin Tonguç'a göre: "Köy Enstitüleri Sistemi, başlı başına ne bir okuma yazma kampanyası, ne bir köy kalkınması problemi, ne bir öğretmen yetiştirme çabası, ne bir okul yapma girişimiydi. Temel amacı bakımından, tarihi şartların hazırladığı bir imkandan yararlanarak iktidara katılıp elde edilen yürütme gücü ile emekçi sınıfları bilinçlendirmek ve devrimsel süreci hızlandırmak için girişilmiş bir devrim stratejisi ve taktiği idi" ¹⁰⁵⁵

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecini toplumsal yeniden üretim kavramını merkeze alarak egemenlik siteminin koşullarının bir dönemden diğerine nasıl yeniden üretildiğini ve eğitimin bu süreçte nasıl bir işlev gördüğünü çözümlemeye odaklanan bu çalışma açısından Köy Enstitüleri'nin işlevi asıl olarak, Cumhuriyet rejiminin temel değerlerini ülke nüfusunun ağırlıklı kısmının yaşadığı kırsal alanlara taşımak, böylelikle siyasal sistemin bekası açısından gerekli ideolojik yeniden üretimi gerçekleştirmektir. Bu temel işlev, devlet

¹⁰⁵⁵ Tonguç, 1970.

bütçesinin olanaklarının yetersiz olduğu ve/veya Cumhuriyet egemenlerinin eldeki bütçe olanaklarını halkın geniş yığınlarının eğitime sevk etme tercihinde isteksiz davrandığı koşullarda köyün ve köylünün imkanlarını kullanarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, köylünün üretici kapasitesinin geliştirilmesi, böylelikle köylü üretimi üzerinden el koyulan artığın artırılması da üzerinde durulabilecek bir diğer beklenti ya da işlevdir.

4.5.3.4. Türk Modernleşmesi Sürecinde Öğretmenlerin Örgütlenme

Deneyimi Üzerine

Osmanlı'da memurlara sendikal hakların tanınması genelde anayasal gelişmeler üzerinden gerçekleşmiştir. 1876 tarihli Kanun-u Esasi'de insan haklarına ilişkin bazı hak ve hürriyetlere yer verilmişse de, birleşme, dernek kurma ve toplanma, çalışma haklarına ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir. 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin bazı maddelerinin değiştirilmesiyle ortaya çıkan 1908 tarihli II. Meşrutiyet Anayasası'nın 120. maddesi dernek kurma hakkını düzenlemiştir. Böylelikle Osmanlı'da ilk kez dernek kurma özgürlüğü tanınmıştır.¹⁰⁵⁶

Konuya öğretmenler açısından bakıldığında, 1908 yılında Osmanlı'da ilk öğretmen örgütü olarak Darülfünun ve Darülmualimin okulları mezunları tarafından İstanbul'da "Encümen-i Muallim" kurulmuştur. Bu örgüt aynı zamanda ilk memur örgütü olarak değerlendirilmektedir. Bu girişimin hemen ardından yine İstanbul'da İdadi, Rüşdiye ve İptidai okullarının öğretmenleri tarafından

¹⁰⁵⁶ Kili, Suna ve Gözübüyük, Şeref. **Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifaktan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006, Ankara.

“Muhafaza-i Hukuk-u Muallimin Cemiyeti” adlı bir dernek kurulmuştur. Amacı öğretmenlerin haklarını savunmak ve halk arasında eğitimin yayılmasını sağlamak olarak belirtilen cemiyetin başkanlığını Zeki Bey adlı bir öğretmen yapmıştır.¹⁰⁵⁷

Meşrutiyet Dönemi’nde, 1908 yılındaki yaygın grevlerin ardından, Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat yayımlanmış ve bu düzenleme, küçük değişikliklerle, 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu’na dönüştürülmüştür. Bu yasa Cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalmış ve bazı maddeleri ancak 1936 yılında kabul edilen 3008 Sayılı İş Yasası ile yürürlükten kaldırılmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu ile, kamuya yönelik hizmetleri yerine getiren kurumlarda sendikalaşma yasaklanmıştır.¹⁰⁵⁸

Yine 1909’da çıkarılan Cemiyetler Kanunu’yla birlikte dernek vb. örgütlenmeler, özellikle kamu kesiminde olanlar yasaklanmıştır. Bu dönemde, “Neşr-i Maarif ve Teavün-ü Muallimin Cemiyeti” (Eğitimi Yayma ve Öğretmenler Yardımlaşma Cemiyeti) kurulmuşsa da varlığını devam ettirememiştir. 1910 ve 1914 yılları arasında öğretmenler lokal nitelik taşıyan derneklerde örgütlenmişlerdir. 1911 yılında Edirne’de kurulan Mahfel-i Muallimin Cemiyeti ve 1913’de Bursa’da kurulan Muallim Yurdu bu tür örgütlerdendir. 1918 yılında İstanbul’da ilkokul öğretmenleri bir cemiyet kurmak için çalışmalar yapmışlardır.

¹⁰⁵⁷ Akyüz, Yahya. “Türkiye’de Öğretmen Kuruluşları Hakkında Orijinal Bir Belge İle Unutulmuş Bir Kaynak”, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt III, sy.1-4, 1970, Ankara.

¹⁰⁵⁸ Koç, Yıldırım. **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Analiz Basın Yayım Dağıtım, 2003, İstanbul, sy.39

Bunun sonucunda “Muallimler Cemiyeti” adıyla yeni bir öğretmen örgütü kurulmuştur.¹⁰⁵⁹

TBMM’nin açılmasında kısa bir süre sonra, Temmuz 1920’de, Ankara’da “Muallim ve Muallimler Cemiyeti” kurulmuştur. Cemiyet 7 Mayıs 1922’de yurdun değişik bölgelerinde kurulan öğretmen derneklerinin temsilcilerinin katılımıyla “Türkiye Muallimler ve Muallimler Cemiyetleri Birliği” haline gelmiştir. Bu Birlik Türkiye’de öğretmen hareketinin ilk merkezi örgütlenmesi olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶⁰

Cumhuriyetin ilanında sonra hazırlanan 1924 Anayasası ile “cemiyet kurma hak ve hürriyetinin Türkler’in tabii hakları” arasında olduğu kabul edilirken sendika hakkı konusunda herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Osmanlı’nın son döneminde olduğu gibi, öğretmenler dışındaki kamu görevlilerinin örgütlenmelerine pek rastlanmamaktadır.¹⁰⁶¹

Cumhuriyetin ilanından sonra Ankara ve İstanbul’da öğretmen örgütleri kurulmuştur. 1924’den sonra ise Ankara’da kurulmuş bulunan Türkiye Muallimler ve Muallimler Cemiyeti Birliği güç kazanmıştır. Bunda, Birlik yöneticilerinin çoğunun aynı zamanda dönemin önde gelen politikacıları olmalarının önemli etkisi olmuştur. Birlik 1925 yılında Türkiye Muallimler Birliği adına almıştır.

¹⁰⁵⁹ Öcal, Leyla. “Türkiye’de Memur Sendikacılığı: Öğretmen Sendikacılığı Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, Ankara, sy.80, 81

¹⁰⁶⁰ Meydan, M. “Öğretmenlerin Örgütlü Mücadelesi”, *Abece Dergisi*, 9 Aralık 1986, Ankara, sy.18.

¹⁰⁶¹ Öztekin, Ali. “Türkiye’de Kamu Görevlilerinin Örgütlenme Süreci”, *Abece Dergisi*, Kasım 1989, Ankara, sy.23.

Çıkarılan bir kanunla da birliğin amacının; bütün öğretmenlerin hak ve menfaatlerinin korunması, öğretmenlik mesleğinin layık olduğu mevkiye çıkarılmasının sağlanması, öğretmenlerin fikri ve sosyal seviyelerinin yükseltilmesinin sağlanması olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Birlik “Muallimler Birliği” adıyla aylık bir dergi çıkarmıştır.¹⁰⁶²

1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu diğer örgütler gibi öğretmen örgütlerini de olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu dönemde öğretmenler de dahil olmak üzere tüm kamu görevlileri devletin ve yeni rejimin savunucusu olarak kabul edilmişler ve bu doğrultuda çaba harcamaya görevli kılınmışlardır.¹⁰⁶³

Cumhuriyet Dönemi’nde 1924 Anayasasının öngördüğü Memurin Yasası, 18 Mart 1926 tarihinde kabul edilmiş, Resmi Gazetenin 31 Mart 1926 tarih ve 336 numaralı sayısında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yasa, Osmanlı dönemindeki personel rejiminden ayrı bir düzenlemeye gitmiş ve personel rejimini genel bir statü olarak düzenlemiştir. Yasa sendika hakkı ile ilgili herhangi bir düzenlemeye yer vermemiştir. Öğretmenler ve diğer kamu görevlileri bu dönemde dernekler, yardımlaşma sandıkları, kooperatifler kurmuşlar, ama sendikalaşamamışlardır. Yine bu dönemde memurların toplu pazarlık hakkı yoktur. Grev yapmaları ise 788 Sayılı Yasa’nın 65. maddesiyle yasaklanmıştır.

¹⁰⁶² Akyüz, Yahya. **Öğretmenlerin Örgütlenmesi Türkiye, Fransa, İsviçre’de ve Uluslararası Düzeyde Kuruluşlar, Etkinlikler, Sorunlar**, A.Ü.E.F Yayınları, 1980, Ankara ; Öcal, 1998: 83.

¹⁰⁶³ Öztek, 1989: 24.

Sonraki yıllarda, 1933'te, Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle grev ve lokavt yasakları cezai müeyyidelerle desteklenmiştir. ¹⁰⁶⁴

Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında öğretmen örgütlenmesi açısından, kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Muallimler Birliği 1929'lardan sonra gücünü önemli ölçüde yitirmiş, bu durum karşısında İstanbul'daki Muallimler Birliği yeniden kurulmuş ancak, bu Birlik de etkili olamamış ve 1936 yılında kapanmıştır. Bu tarihten 1946 yılına kadar geçen süre içinde öğretmenler örgüt kuramamışlardır. ¹⁰⁶⁵

Öğretmen örgütlenmesi açısından önem taşıyan bir düzenleme de, 1938 tarihli Cemiyetler Yasası'dır. Cemiyetler Yasası'nın 9. maddesiyle, medeni yasadan doğan dernek kurma hakkı ortadan kaldırılmıştır. Bu maddeye göre, aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına dayalı cemiyetler kurulamaz. Yine yasaya göre, bir derneğin kurulabilmesi için hükümetin iznini alma şartı getirilmiş ve dernekler sürekli olarak hükümetin denetimine tabi tutulmuştur. Ayrıca, derneklerin kapatılması için hükümete geniş yetkiler verilmiştir. Sendika kurmak da söz konusu değildir. ¹⁰⁶⁶

1946 yılında, tek partili dönemden çok partili döneme geçilmesiyle birlikte 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu'nda 5 Haziran 1946 tarih ve 4919 Sayılı Kanun ile değişiklik yapılarak sınıf esasına dayanan derneklerin kurulması yasağı

¹⁰⁶⁴ Gülmez, Mesut. **Memurlar ve Sendikal Haklar (Türkiye'de ve Dünya'da)**, İmge Kitabevi, 1996, Ankara ; Serim, Bülent. **Kamu Görevlilerinin Örgütlenmesinde Hukuksal Boyut**, Öteki Yayınevi, 1995, Ankara.

¹⁰⁶⁵ Öcal, 1998.

¹⁰⁶⁶ Sülker, Kemal. **Türkiye'de Sendikacılık Tarihi**, Bilim Yayıncılık, 1987, İstanbul, sy.57.

kaldırılarak, sendika ve mesleki birliklerin kurulmasına imkan sağlanmıştır. Ancak 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndaki devlete bağlı kurumlarda hizmet karşılığı çalışan personelin sendika ve dernek kuramayacağına dair 12. madde aynen korunmuştur. Buna rağmen ülke genelinde çok sayıda öğretmen derneği kurulmuştur. Bu dernekler 15 Ağustos 1949 yılında birleşerek "Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu"nu oluşturmuşlardır. Bu örgütün, Türkiye öğretmen hareketinin ikinci merkez örgütü olduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁷ Meydan, 1986: 19.

Sonuç

Kapitalizm ve modernleşme feodal üretim tarzı ve ilişkilerinin çözülmeye başlaması ile birlikte ilk olarak Batı Avrupa'da ortaya çıkmış, asıl olarak tarım ürünleri, değerli madenler ve taşların alım satımına ve/veya yağmalanmasına dayalı olarak şekillenen merkantilist aşamadan manifaktür üretim aşamasına ve bu ekonomik yapının siyasal kurumsallaşması olarak mutlak monarşilerin egemenliğine; daha sonra ise, fabrika üretimi üzerinden gerçekleşen sanayi kapitalizmine ve bu üretim biçiminin siyasal/kurumsal üst yapısı olarak modern merkezi devletler ve/veya ulus-devletler aşamasına doğru gelişim göstermiştir.

Henüz ortaya çıkışından itibaren kapitalizm, bir dünya sistemi olarak gelişme ve şekillenme eğilimi göstermiştir. Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşu ve gelişimi dünyanın diğer bölgelerinde, hem kapitalizme geçişin niteliğini ve ritmini etkilemiş hem de sömürgecilik ve ticaret aracılığıyla yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal koşulların oluşmasına kaynaklık etmiştir. Kapitalizmin sanayi devrimleri ile bir sıçrama yaptığı dönemde, pre-kapitalist toplumsal formasyonlar çevreleşerek Batı merkezli ekonomik sisteme sömürge ve yarı sömürge olarak eklenmiştir.¹⁰⁶⁸

Dünya kapitalist sistemine hiyerarşik olarak eklenmenin bu biçimleri ise, söz konusu formasyonların, ekonomik ve toplumsal gelişme süreçleri açısından önemli sonuçlar yaratmış ve azgelişmişlik olgusunu şekillendirmiştir.

¹⁰⁶⁸ Pamuk, 1999 ; 2005.

Bu açıdan azgelişmişlik, kapitalizm, eşitsiz gelişme dinamiğinin etkisiyle, tek tek ülkelerde ve ülkeler arasında bir dizi eşitsizliği koruyarak, yeni formlarda geliştirerek ve yeni eşitsizlikler yaratarak yol alırken, kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ve geliştiği Batılı ülkeler ile pre-kapitalist toplumsal formasyonlar arasındaki eşitsiz ilişkilerin bir sonucudur.¹⁰⁶⁹

Önce ticari genişlemeyle ivme alan çevreleşme (ya da azgelişmişlik) süreci daha sonra, ticaretle birlikte, borçlanma ve doğrudan yatırımlarla sürmüştür, asıl olarak “eşitsiz değişim” mekanizması aracılığıyla Çevre ekonomilerden Merkez ekonomilere kaynak akışı üzerinden şekillenmiştir. Batı merkezli kapitalizm, pre-kapitalist toplumsal formasyonlara doğru yayılırken bu formasyonlarda sanayileşmeye dönük önemli bir gelişme yaratmamış; asıl olarak Merkez ekonomilerin ihtiyaçlarına göre şekillenen ticaret ve finans ağırlıklı bir kapitalist gelişmeye neden olmuştur. Bu gelişme, aynı zamanda, Merkez ülkelerin ve yerli egemen sınıfların çıkarına Çevre ülkelerin siyasal ve sosyo-kültürel olarak uyarlanmasını beraberinde getirmiştir.

Modernleşme kavramına Batı ve Doğu toplumlarını içine alan bir değişim süreci ve bu sürecin görüngüleri olarak yaklaşmak ve/veya modernleşmeyi Dünya kapitalist sisteminin merkezini oluşturan gelişmiş ülkelerin ekonomik, toplumsal ve siyasal özelliklerini kazanmaya çalışan “azgelişmiş” ülkelerin içine girdikleri çok boyutlu değişim süreci olarak değerlendirmek mümkündür.

¹⁰⁶⁹ Savran, 1987.

Modernleşme bir yönüyle toplumların türdeşleşmesi ve siyasal olarak merkezileşmesi anlamına gelmiş, belirli bir ulusal coğrafyada egemen siyasal kurumların gelişmesine ve bu kurumların sosyo-ekonomik yaşamın hemen her kertesini belirlemeye çalışmasını beraberinde getirmiştir.¹⁰⁷⁰

Modernleşme süreci ile birlikte toplumsal değişme hızlanmış ve eğitim alanında büyük değişiklikler gerçekleşmeye başlamıştır. Batı'da kapitalizm öncesinde ve kapitalizmin gelişiminin ilk dönemlerinde, malikane yapıları, loncalar ve dini kurumlar içinde; malikanelerde soyluluğa özgülenmiş yeterlikleri genç kuşağa kazandırmaya, loncalarda esnaf örgütü üyelerinde işin gerektirdiği düşünülen tutum ve yeterlikleri geliştirmeye ve dini kurumlarda ruhban sınıfın ve bir toplumsal ideoloji olarak dinin yeniden üretimini sağlamaya dönük olarak işlev gören ancak toplumsal alan düşünüldüğünde sınırlı bir etkinlik olarak örgütlenen eğitim, kapitalizm ve modernleşme ile birlikte programatik olarak farklılaşmış ve zaman içinde, sınıf mücadelesinin belirlediği zeminde, yaygın, kitlesel ve kamusal bir etkinlik olarak şekillenmeye başlamıştır.

Eğitimin programatik olarak farklılaşmasında Rönesans, Reform süreçlerinden Aydınlanma dönemine varan toplumsal ve düşünsel gelişmelerin büyük önemi vardır. Bu süreçte eğitim “dünyevi” referansların belirleyici olduğu yeni bir içerik kazanmaya başlamış ve bu içeriğiyle de siyasal alanda laikleşme hareketlerinin gelişimini ivmelemiş; ulus/ulusçuluk ve ulus egemenliği

¹⁰⁷⁰ Eisenstadt, 2007.

düşüncesinin gelişimi ile temsili sistemin ve onun öznesi durumundaki yurttaşın siyasal sosyalleşmesi açısından büyük önem taşımıştır.

Batı modernleşmesi sürecinde, hedefleri, içeriği ve işlevi genel hatları ile yukarıda özetlenen eğitimin, nitel ve nicel parametreler üzerinden, “gerçekleşmeler” boyutuna bakıldığında eğitim alanındaki gelişmelerin oldukça karmaşık ve yavaş bir süreç izlediği söylenebilir. Örneğin, Fransa’da devrimle birlikte temel eğitimin tüm yurttaşlara açık, zorunlu ve parasız olması gerektiği hükme bağlanmış, aynı zamanda eğitim programı halkçı ve laik bir temelde yapılandırılmıştır. Ancak farklı cumhuriyet dönemlerinde ve imparatorluk döneminde farklı eğitim yaklaşımları ön plana çıkmış,¹⁰⁷¹ geniş halk yığınlarının eğitim olanaklarına parasız olarak ulaşabilmesi ancak devrimden yaklaşık yüz yıl sonra gerçeklik kazanabilmiştir.

İngiltere’de ise, devletin rol üstlendiği, sistematik bir eğitim sisteminin yaratılması görece olarak yeni bir olgudur. Geleneksel İngiliz hayırseverliğine terk edilmiş olan İngiliz eğitimi ancak 20.Yüzyılda sistematik bir yapı ve geniş halk yığınlarının erişimine açık yaygın bir nitelik kazanmıştır. İngiltere’de modernleşmenin farklı dönemlerinde yaygın bir okul sistemi varolmuş ancak, II. Dünya Savaşı’na kadar ki dönemde kamusal nitelik gösteren, etkili bir İngiliz eğitim sistemi yaratılamamıştır.

¹⁰⁷¹ Avrupa’da “baldırı çıplaklar”ın kapitalist toplumsal düzeni tehdit eden etkili hareketleri sonrasında eğitim programlarındaki halkçı ve laik öğeler geri çekilmiştir.

Osmanlı toplumsal formasyonu bir dizi iç ve dış faktör dolayısıyla krize girmiş ve değişime zorlanmıştır. Osmanlı'nın Klasik dönemde sahip olduğu düzen, devlet güçlü olduğu ve merkeziyetçiliği sağlayabildiği sürece iyi işlemiş ve kapitalistleşme yönünde bir ihtiyaç ya da itilim de doğmamıştır. Ancak “nizam-ı alem” olarak görülen düzen, coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının değişmesi ve gitgide güçlenen Batı karşısında fetih olanaklarının hızla kapanması gibi nedenlerden dolayı hızla bozulmaya başlamıştır. Klasik Osmanlı toplumsal formasyonunun “haraca dayalı” niteliği üzerinden bu tür toplumlardaki merkez ile çevre arasındaki gerilim, bir başka ifade ile merkezi devlet iktidarı ile merkez kaç güçler arasındaki ilişki ve kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi sürecinin yarattığı ekonomik, siyasal ve askeri gelişmeler Osmanlı'nın krizini açıklayan dinamiklerdir.

Osmanlı'nın çevreleşme ya da yarı-sömürgeleşme süreci, kapitalizmin tarihinde, bitiş ve başlangıç dönemleri birbirine geçen, iki aşama içinde gerçekleşmiştir. Bunlar, 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve 1870'lerde hızını yitiren serbest rekabetçi kapitalizm aşaması ve 1860'larda belli belirsiz ortaya çıktığı görülen, 1873 büyük dünya bunalımından sonra belirginleşip, 1900-1903 bunalımıyla yaygınlaşan tekellerci kapitalizm; yani emperyalizm aşamasıdır.¹⁰⁷²

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde yaşanan çevreleşme sürecinin genel çerçevesi, özgül bir bileşik gelişme biçiminin, yarı-modern bir devlet aygıtı aracılığıyla, üreticileri kapitalist dünya pazarına zorla bağlayarak, pre-kapitalist

¹⁰⁷² Kurmuş, 1982.

ilişkiler üzerinde çözücü bir dinamiği başlatmış olması ancak sonra, emperyalist sermayenin ve “Osmanlı’daki ticaret sermayesinin uluslararası işbölümünün çıkarlarına uygun olarak, Osmanlı’daki azgelişmişliğin gelişimini belirlemiş olması ve sanayi kapitalizmine geçişi engellemesidir.¹⁰⁷³

Batı kapitalizmi sanayi devrimi ile bir sıçrama yaptığı dönemde Osmanlı ile Batı arasındaki ekonomik ilişkiler asıl olarak ticaret üzerinden gelişmiş ve bu ticaret “eşitsiz mübadele” niteliği göstermiştir. Kapitalizmin tekelci bir aşamaya evrildiği dönemde ise ticaret yanında sermaye ihracı ön plana çıkmış, borçlanma mekanizmasının sağladığı olanaklarla birlikte, Osmanlı toplumsal formasyonu ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeylerde Batı’ya uyarlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun çevreleşmesi ve/veya yarı sömürge niteliğinde azgelişmiş bir toplumsal formasyon haline gelmesi süreci ile Osmanlı modernleşmesi arasında doğrudan bir bağ vardır. Bu açıdan, söz konusu olan “yarı sömürgeleşme ve modernleşme” şeklinde iki paralel süreç değil, “yarı sömürgeleşerek modernleşmek ve modernleşerek yarı sömürgeleşmek” şeklinde tek, bütünsel ve diyalektik bir süreçtir.

Yani, modernleşme reformlarının bir boyutunu Osmanlı egemenlik sisteminin modern temellerde yeniden inşası ve/veya tahkimi diğer boyutunu ise Osmanlı’nın Batı karşısındaki bağımlılığının gelişimi ve bunun toplumsal sonuçları oluştururken, modernleşme reformları ile Osmanlı’nın Batı kapitalist sistemine eşitsiz eklemlenmesi arasında, 1838 Balta Limanı Anlaşması ve bunu

¹⁰⁷³ Savran, 1987.

izleyen diğer ticaret anlaşmaları ile Osmanlı modernleşmesinde önemli bir yeri olan Tanzimat ve Islahat Fermanları arasındaki ilişki türünden yakın bir ilişki olmuştur.

18. Yüzyıldan itibaren Batı'nın gelişmesi ve güçlenmesi karşısında önce askeri, sonra idari, daha sonra da bir bütün olarak siyasal, toplumsal ve ekonomik yetersizliklerini kavrayan Osmanlı egemenleri Batılılaşma reformlarına girişmiş ve 19. Yüzyılla birlikte Osmanlı Batılılaşması bir geç modernleşme pratiği halini almıştır. Osmanlı'nın önce restorasyon olarak ele aldığı bu süreç sonra kısmi siyasal ve toplumsal reformlarla sürmüş, özellikle Abdülhamit Dönemi ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde görece olarak köktenci ve bütünsel toplumsal reformların gerçekleştirilmesiyle geleneksel Osmanlı yapısı modern bir devlet ve toplum yapısına doğru dönüşmeye başlamıştır.

Osmanlı çevreleşmesi ve modernleşmesi, Osmanlı toplumunun sınıflara ve milletlere göre farklılaşmasında önemli değişiklikler meydana getirmiş, imparatorluğun son yüzyılında büyük siyasal çalkantılara neden olan bu gelişmeler aynı zamanda genel olarak toplumsal yeniden üretim işlevini yerine getiren eğitim kurumlarının da yeniden yapılanmasına yol açmıştır.¹⁰⁷⁴

Osmanlı'da ilk yenileşme hareketlerinden itibaren sorun algısı ve tanımı temelde değişmemiştir."Devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna verilen yanıtlar Batılılaşmanın yöntemini, içeriğini ve derecesini belirlenmiştir. İlk yenileşme dönemi reformları çoğu zaman padişah veya devletin ileri gelenlerinin güçlerine

¹⁰⁷⁴ Tekeli ve İlkin, 1999.

dayanarak yaptığı, uzmanlaşmış kadrolardan yoksun, reformcunun hayatı süresince devam etmiş ve sonradan yozlaşmış kısmi ıslahatlardan ibaret olmuştur.¹⁰⁷⁵ Bu dönemde modern eğitim olanaklarıyla desteklenmiş Avrupa tarzındaki bir ordunun ve bir bürokratik örgütün meydana getirilmesiyle, İmparatorluk üzerinde etkin bir merkezi denetimin sağlanabileceği düşünülmüştür.¹⁰⁷⁶

III. Selim zamanında askeri alandan başlayan reform girişimleri geleneksel sınıfların direnişiyle karşılaşmış ve başarısız olmuştur. III. Selim'in trajik akibeti sonrasında tahta çıkan II. Mahmut'un ilk yılında yerel güç odakları merkezi devlet iktidarını tehdit edecek düzeyde güçlenip Osmanlı toplumsal sistemi içinde "tanınma" talebi ile öne çıktıklarında padişah 1808 yılında, kendisi de daha önce bir ayan olan Osmanlı sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla, bu tanınma talebine Sened-i İttifak ile bir karşılık vermek zorunda kalmıştır. Böylelikle Osmanlı padişahının bazı yetkileri ilk defa sınırlandırılmış, iktidarın mutlak kullanımına ayanlar üzerinden bir kısıt getirilmiştir.

II. Mahmut'un iktidarının sonraki yıllarında merkezi devlet yetkilerine ayanların getirdiği kısıtlar ortadan kaldırılmış, gerek ayanların baskısına gerekse de vaktiyle Osmanlı'nın Mısır valisi olan, daha sonra Mısır'da Osmanlı otoritesi dışında merkezi bir siyasal yapı kurup Osmanlı'dan önce modernleşme reformlarını başlatan ve bir ölçüde başarı kazanan Mehmet Ali Paşa ve oğlunun

¹⁰⁷⁵ Tunaya, Tarık Zafer, "**Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar**", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1.Cilt, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1983, sy.238

¹⁰⁷⁶ Zürcher, 2001: 71.

yarattığı büyük tehlikeye karşı, Batılı büyük devletlerin desteği ile başarılı olan Osmanlı yönetimi kendini ticari alandan başlayıp boyutları artan bağımlılık ilişkileri içinde bulmuştur. Yani, Osmanlı yöneticilerinin merkezi otoriteyi tesis etme çabası, devletin yerel güç odakları karşısında ki güçsüzlüğünü ortaya çıkardığında Osmanlı yöneticileri ihtiyaç duydukları gücü Batılı büyük devletlerin desteğinde aramışlar ve buldukları desteğin sonucu olarak gerçekleşen başarının bedeli olan ticari anlaşmalarla Osmanlı'nın yarı sömürgeleşmesi sürecini başlatmışlardır.

Klasik dönemde her sınıf, halk ve her dini grup için, büyük ölçüde dini eğitimin hakim olduğu Osmanlı'da eğitim yaygın ve kitlesel bir nitelik taşımamış, Müslümanlar için medreseler ve sıbyan mekteplerinde, gayri Müslimler içinse mensup oldukları din ve/veya mezhebin eğitime özgülenmiş mekanlarında gerçekleştirilen geleneksel bir etkinlik olarak örgütlenmiştir. Bu dönemde eğitim asıl olarak geleneksel sınıf konumlarının yeniden üretilmesi işlevi ile ilgilidir.

İlk yenileşme döneminde ise, ilk batılılaşma hareketleriyle birlikte, geleneksel eğitim kurumlarına batı tipi eğitim ve öğretim yapan askeri kurumlar eklenmeye başlamıştır. Bu dönemde yeni eğitim kurumları aracılığıyla liyakat sahibi askerler ve yöneticiler yetiştirilmesi yoluyla askeri ve yönetsel alandaki sorunların çözülebileceği ve sistemin restore edilebileceği düşünülmüştür. Açılan Batı tipi okullar reform süreçlerinde etkili olabilecek bir kısım aydının ve devlet adamının yetişmesi açısından işlevsel olmuş, ancak Osmanlı'daki askeri ve idari sorunlar artarak sürmüştür.

Sultan Abdülmecid zamanında 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile geleneksel uyruk hakları tanınmış ve 1856 yılında söz konusu haklar gayri Müslimlerin haklarını geliştirecek şekilde genişletilmiş, Osmanlı'da iktidarın mutlak kullanımı gerçek anlamda ilk defa sınırlanmış ve bu dönemde Osmanlı'nın egemenlik ideolojisi Osmanlıcılık yönünde değişime uğramıştır. Bu dönemde, ticari imtiyazlar ve eşitsiz değişim üzerinden gerçekleşen ticari ilişkiler Osmanlı'nın Batı'ya bağımlılığını hızlandırmış, bu mekanizmaya 1854 Kırım yenilgisi sonrasında alınmaya başlanan borçlar eklenmiş ve sonraki yıllarda borçlanma süreci Osmanlı bütçesinin iflasına ve Abdülaziz döneminde, 1872 yılında, Düyun-u Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.¹⁰⁷⁷

Tanzimat döneminde, askeri alandan başlayan ve yönetsel alanı da içine alarak ilerleyen Osmanlı modernleşmesi, adli reforma, danışma mekanizmalarının güçlendirilmesine ve geleneksel uyruk haklarını da içine alacak şekilde, toplumsal yaşamın farklı kertelerine doğru genişlemiştir.¹⁰⁷⁸

Tanzimat döneminde egemenlik ideolojisi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaat ve milliyet farklılıklarını aşan ve tüm Osmanlı topluluklarına aynı anda hitap eden ilk ideolojik yaklaşım"¹⁰⁷⁹ olan Osmanlıcılık olmuştur. Bu dönemde, "Osmanlı milleti" yaratmak için kozmopolit bir yaklaşımla örgütlenmiş eğitimden

¹⁰⁷⁷ Eroğul, 2006.

¹⁰⁷⁸ Berkes, 2007.

¹⁰⁷⁹ Somel, S. Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, Cilt: 1, 2001, İstanbul, İletişim Yayınları, 115.

yararlanmak hedeflenmiştir. Reformcu kadroların yetiştirilmesi konusunda bir ölçüde başarı sağlanmışsa da eğitim aracılığıyla “Osmanlı milleti” yaratma yönünde bir başarı elde edilememiştir.

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı eğitim reformu, Fransa’ya öykünmek ve eğitim sistemini Fransa modeline uygun olarak merkezileşmenin bir aracı olarak değerlendirerek benzeri düzenlemeleri yapmaya çalışmaktan öte, uzunca bir dönem, Fransa’nın doğrudan etkisiyle şekillenmiştir. Örneğin, 1869 Osmanlı Maarif Nizamnamesi’nin taslağını, Victor Duruy yönetimindeki Fransız Eğitim Bakanlığı hazırlamış ve bu Nizamname 20. Yüzyıl başına kadar Osmanlı eğitim sistemini şekillendirmiştir.¹⁰⁸⁰

Bu dönemde, Osmanlı reformcuları, din adamları ve dini kurumlarla açıkça savaştıkları yerine ulemanın ve medresenin dışında yeni eğitim sistemini örgütleyerek sistemin ihtiyaç duyduğu asker ve sivil personeli ve devletin modern temellerde yeniden örgütlenmesi sürecinde işlev üstlenecek yönetici kadroları yetiştirmeye çalışmıştır.¹⁰⁸¹

Meşrutiyet ilan etme sözü ile 1876 yılında iktidara gelen II. Abdülhamit ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-u Esasi’yi ilan etmiştir. 1876 Anayasası olarak da bilinen Kanun-i Esasi, aslında padişahın egemenlik haklarına bir kısıtlama getirmemiştir. 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında Rus orduları Plevne’ye kadar geldiğinde Meclis-i Mebusan’da çok sert tartışmalar başlamış ve savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine Abdülhamit Kanun-ı Esasi’nin

¹⁰⁸⁰ Somel, 2010 ; Fortna, 2005.

¹⁰⁸¹ Ortaylı, 2006.

kendisine verdiği yetkiye dayanarak Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etmiştir. Bu tarihten sonra otoriter niteliği artan bir siyasal sistem ülkeye egemen olmuştur.

II. Abdülhamit, Tanzimat Dönemi'nden farklı olarak, modernleşme sürecinde hem devletin yaşadığı sorunlara ilişkin kavrayışı hem de sorunları çözmek için geliştirilen yöntemi değiştirmiş, yerli ve yabancı etkilerini daha dengeli bir çerçeveye oturtmak üzere hesaplar yaparak Batılılaşma sürecini ilerletmiştir.¹⁰⁸² Abdülhamit döneminde, bir yandan eğitimi Maarif Nizamnamesi'nde planlandığı şekilde Osmanlı ülkesine yaygınlaştırmak, eğitimin kitlesel ve kurumsal temelini güçlendirmek, diğer yandan ise İslamcı ve bir ölçüde Türkçü yaklaşımla hazırlanmış eğitim programları aracılığıyla devletin toplum üzerindeki gücünü tahkim etmek hedeflenmiştir. Bu dönemde, devletin eğitimden beklediği temel işlev, siyasi iktidarın belirlediği değerleri topluma taşımak ve itaat etmek kaydıyla bir ölçüde modernleşmiş bir toplum yaratmaktır.

II. Abdülhamit Dönemi'nde eğitim daha önceki hiçbir dönemde olmadığı kadar yaygınlaştırılmış ve İstanbul dışını da kapsayacak şekilde etkili bir eğitim sistemi örgütlenmiştir. Ancak, devleti tahkim ederek toplumu bir arada tutmak ve emperyalist etkilere modernleşerek karşı koymak açısından başarı sağlanamamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde, Abdülhamit döneminde özellikle yabancı sermaye yatırımları ile yeni bir hız kazanmış olan, Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmesi süreci tamamlanmış ve aynı zamanda Osmanlı modernleşmesi

¹⁰⁸² Fortna, 2005.

yeni bir ivme ve genişlik kazanmıştır. Öyle ki, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformların büyük bir kısmının ilk adımları bu dönemde atılmıştır.

Bu dönemin ilk yıllarında devlet ideolojisi ağırlıkla Osmanlıcı referanslar ile belirlenirken tramvatic toprak kayıplarının yaşandığı, ayrılıkçı hareketlerin ve emperyalist tehditin güçlendiği sonraki yıllarda egemenlik ideolojisi Türkçü ve bir ölçüde İslamcı referanslarla belirlenmeye başlanmıştır.

Osmanlıcılık ideolojisi, II. Abdülhamit döneminde İslam-Türk sentezi niteliğindedir. Bu ideolojinin ana unsuru olan “Tarih Tezi”, Türk ve İslam tarihini birleştiren bir anlayışla ele alınmıştır. II. Meşrutiyet’le birlikte bu tarih anlayışı değişerek, Türk-İslam sentezi niteliğine bürünmüştür. Bu dönemde, Osmanlıcılık ideolojisinden vazgeçilmemekle beraber milletin adı artık Türk milletidir. Benimsenen bu yeni Osmanlıcılık devletin resmi ideoloji olarak müfredat programlarında ve ders kitaplarında eskisine oranla daha çok Türklük ve Türk Tarihi vurgusu yapılmak suretiyle kendini göstermiştir.¹⁰⁸³

Bu dönemdeki eğitsel çabalar eğitimin yaygınlaştırılması ve örgütlenmesi açısından bir ölçüde başarılı olmuştur. Dönemin ağır koşulları bu konudaki çabaların yeterince başarı kazanmasını engellenmiştir.

Milli Mücadele’nin başarıya ulaşması ile kurulan yeni devletin ilk yıllarında yaşanan süreç, savaş öncesi yapının, gerek içteki ekonomik yapı gerekse dünya sistemi ile bütünleşme biçimi açısından, yeniden inşası niteliğinde olmuştur. Bu

¹⁰⁸³ Mehmet Ö.Alkan, “**Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme**”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi , Cilt 1, İletişim Yayınları, 2001, s. 394-401.

yeniden inşa süreci iki boyut içermiştir. Birincisi, savaş nedeniyle ortaya çıkan ekonomik yıkımın giderilmesidir. İkincisi ise, büyük ölçüde Milli Mücadele'nin sınıfsal temelini de oluşturan Müslüman/Türk tüccar ve eşrafın, dünya sistemi ile bütünleşme işlevini o döneme kadar yürütmüş olan Hristiyan kökenli ticaret burjuvazisinin yerini alma amacı ve yönelimidir.¹⁰⁸⁴

Cumhuriyet, kapitalist üretim tarzı ve üretim ilişkileri üzerine kurulmuş; yönetici kadrolar önce devletin himayesinden bağımsız olmayan özel sermayeye dayalı, dışa açık bir birikim rejimine yönelmiştir. 1929 Krizi ile birlikte başlayan süreçte, asıl olarak 1931'den itibaren, yine özel sermayeyi geliştirmeye dönük olarak devletin ekonomi politikasında önceki döneme göre daha sistematik roller üstlendiği, görece olarak dışa kapalı bir birikim rejimine geçilmek durumunda kalınmıştır. Bu süreçte toplum dayanışmacı (solidarist) ve halkçı politikalar üzerinden kavranmaya ve şekillendirilmeye çalışılırken siyasal sistem, kısa “deneme” dönemleri dışında, tek partili ve buyurgan bir nitelik göstermiştir.¹⁰⁸⁵

Türkiye'nin kuruluşu sürecinde Milli Mücadele'yi yöneten asker ve bürokrat kökenli kadrolar daha sonra büyük ölçüde Cumhuriyetin yöneticileri haline gelmiştir. İlk dönemde bu kadrolar henüz Osmanlı'dan kalan iş ve sermaye çevrelerinin dolaysız çıkarlarını savunmaktan uzak, görece olarak tarafsız bir görüntü çizmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda devleti yöneten kadrolar ile iş ve ticaret çevreleri arasında yakın ilişkiler olduğu gibi, Cumhuriyet yöneticilerinin pek çoğu da doğrudan sermaye sahibi olmuştur.

¹⁰⁸⁴ Gülalp, 1983: 21.

¹⁰⁸⁵ Keyder, 1989 ; Tunçay, 1985.

Yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde, Müslüman birlikteliğini ve dayanışmasını hedefleyen İslamcılık ve ülkede yaşayan farklı uyrukların ve unsurların siyasal ve toplumsal tanınırlığı ve hak eşitliğine yönelik, Osmanlıcılık benzeri, bir kozmopolit yaklaşım, bir ölçüde, etkili olmasına rağmen Cumhuriyet döneminde Türkiye’de siyasal sistem yeniden yapılandırılırken kullanılan temel yaklaşım Türk milliyetçiliği olmuştur.

İttihat ve Terakki dönemindeki politik yaklaşımlara egemen olan, ülke birliğini korumak ve egemenlik sisteminin devamlılığını sağlamak, bunun için de ciddi sosyal, ekonomik ve siyasal reformlar yapmak yönündeki yaklaşım Cumhuriyet döneminde de asıl olarak korunmuştur.

Osmanlı yenileşmesi ile Cumhuriyet dönemi reformları arasında kopuştan ziyade bir süreklilik olduğu söylenebilir. Osmanlı’nın tarihe karışmasıyla kurulan yeni devletin yöneticileri, III. Selim ve II. Mahmut reformlarıyla başlayan, önce askeri ve idari yeniliklerle mevcut egemenlik sistemini restore etmeye yönelen, daha sonra yeni bir egemenlik sistemi ve toplumsal yapı oluşturmaya dönük olarak genişleyen Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecini, modern temellerde kapitalist bir ekonomik yapı ve Batılı referanslara uygun bir toplumsal ve siyasal sistem geliştirebilmek üzere devam ettirmişlerdir. Bu açıdan, Osmanlı’nın Batı kapitalizmine eşitsiz biçimde eklemlenerek yarı sömürgeleşmesi sürecinin handikaplarına karşı siyasal bağımsızlıkçı bir politik yaklaşım ve hızlı ve “millici” bir kapitalistleşme doğrultusu geliştirmeye çalışan İttihat ve Terakki’nin ikinci

iktidar dönem politikaları ile Cumhuriyet dönemi politikaları arasında temel bir süreklilik olduğu söylenebilir.¹⁰⁸⁶

Aslında bu süreklilik, yalnızca siyasal bağımsızlıkçılık ve “milli”ci kapitalistleşme doğrultusu için değil, II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarındaki siyasal atmosfer, iktidar kurgusu ve yurttaşlık politikası ile Balkan Savaşları ile başlayan ve Dünya Savaşı ile netleşen İttihat ve Terakki’nin ikinci iktidar dönemindeki siyasal atmosfer, iktidar etme tarzı ve yurttaşlık politikası arasındaki değişim benzeri bir süreçle, milli mücadele ve yeni devletin kurulduğu dönemle Takrir-i Sükun yasasına işlerlik kazandırılması sonrasındaki dönemde yaşananlar için de geçerlidir.

Özetle ifade etmek gerekirse, Meşrutiyet’in ilk yıllarında ekonomi politikası “serbesti” ilkesi ile belirlenmekte, siyasal sistem görece olarak çoğulcu bir nitelik göstermekte ve Osmanlılık yurttaşlık politikası olarak benimsenmektedir. Yukarıda anılan gelişmelerle birlikte, ekonomi politikası olarak “serbesti”nin yerini “milli iktisat” yaklaşımı alırken¹⁰⁸⁷ “çoğulcu” siyasal sistemin yerini İttihat Terakki buyurganlığı, Osmanlıcılığın yerini ise Türkçü ve İslamcı yurttaşlık politikası almıştır. Cumhuriyet döneminde ise, ilk yıllarda “liberal” ekonomi politikası izlenmekte, siyasal sistem görece olarak çoğulcu bir nitelik göstermekte ve yurttaşlık politikası, Türkçü öğeleri de bir ölçüde içinde barındıran, İslam kardeşliği ve “dava yoldaşlığı” ile belirlenmektedir. Sonraki yıllarda, Terakki

¹⁰⁸⁶ Keyder, 1989 ; Zürcher, 2003.

¹⁰⁸⁷ “Serbesti” yaklaşımı ile “milli iktisat” arasındaki ayrımın basitçe “liberal” ve “devletçi” yaklaşımlar arasındaki ayrım olarak ifade edilmesi yanlış olacaktır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. bu çalışmanın “Osmanlı Mirası” bölümü.

Perver Cumhuriyet Fırkası deneyiminin halkın genel hoşnutsuzluğunu ortaya koyan başarısı, Şeyh Sait kalkışması ve İzmir Suikastı olayı gibi gelişmelerle birlikte “Takrir-i Sukun düzeni”¹⁰⁸⁸ne geçilmiş, siyasal sistem tek partili bir nitelik kazanmaya başlamış, yurttaşlık politikası Türk milliyetçiliği temelinde şekillendirilmiş ve nihayet Büyük Kriz sonrasında “devletçi” ekonomi politikaları izlenmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde, eğitim sistemi, önceki dönemlere kıyasla kurumsal ve kitlesel olarak güçlendirilmiş; farklı tür ve düzeylerde eğitim verilen sistematik bir okul sistemi yaratılmış, bunun yanında yaygın eğitim kurumlarına ve çalışmalarına önem verilmiştir. Ancak nüfusun ağırlıklı kısmını oluşturan köylüler başta olmak üzere halkın geniş yığınlarının eğitiminde uzun yıllar boyunca önemli sıçramalar gerçekleştirilememiştir.

Cumhuriyet döneminde, genel yurttaşlık eğitiminin bu konudaki yeri ve önemi bir yana, ülkenin kalkınması ile eğitim arasında doğrudan bir bağ kurmayı sağlayabilecek mesleki ve teknik eğitim alanında ise kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Bu alanda II. Dünya Savaşı’na gidilen dönemde bazı adımlar atılmışsa da savaş koşullarının getirdiği mali yetersizlikler bu konudaki gelişimi sınırlamıştır.

Osmanlı–Türk modernleşmesi sürecinde eğitim konusu değerlendirilirken önemli meselelerden biri nominal olanla reel olanın ya da söylemsel olanla gerçek olanın birbirinden ayırt edilmesidir.

¹⁰⁸⁸ Tunçay, 1985.

Bu açıdan genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Osmanlı'da geleneksel eğitim kurumları hiçbir zaman yaygın bir nitelik göstermemiştir. Öte yandan, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden itibaren açılan Batı tarzı eğitim kurumlarının varlığı geleneksel eğitim kurumlarının toplumsal ağırlığını ortadan kaldırmış değildir. Örneğin, Tanzimat Dönemi'nde öğretmen yetiştirmek için açılan Darülmuhallim ve Darülmühallamat okullarından ilk dönemlerde mezun olanların sayısı ancak 10'larla ifade edilmektedir. Ülkedeki okul sayıları düşünüldüğünde Meşrutiyet Dönemi'ni hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarını da kapsayacak şekilde geleneksel eğitim kurumları öğretmen yetiştirme konusunda önemli bir yer tutmuştur.

1869 Maarif Nizamname'si, tüm Osmanlı ülkesine ve tüm Osmanlı uyruklarına yönelik Batılı standartlarda bir kamu eğitimi verme hedefi taşımaktadır. Ancak Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Osmanlı eğitiminin genel çerçevesini çizen bu Nizamname'de eğitimin finansmanı yerel idarelere ve eğitim hizmetinden yararlanmak isteyenlere bırakılmış, finansman zorlukları nedeniyle Abdülhamit Dönemi'ne kadar İstanbul dışında eğitim yapısı oluşturulamamıştır. Eğitim sisteminin Osmanlı ülkesine yaygınlaştırıldığı bu dönemde de temel eğitim parasız değildir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu konuda bazı girişimlerde bulunulmuşsa da temel eğitimin yaygın ve parasız bir kamu hizmeti olarak örgütlenmesi bir ölçüde Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde de, 1948'e kadar ilköğretim giderleri ve ilkokul öğretmenlerinin maaşları il özel idareleri bütçelerinden karşılanmıştır. Bu idarelerse eğitim finansmanı konusunda, gerekli kaynağa sahip değildir. Bu

durum, ilköğretimin bütün çabalara rağmen istenilen gelişmeyi gösterememesinin önemli nedenlerinden biri olmuştur. Ancak 1948'de tüm ilköğretim giderleri genel devlet bütçesi içine alınmıştır.¹⁰⁸⁹

Yine söylemsel olarak büyük eğitim hamlelerinin yapıldığı ifade edilen Cumhuriyet Dönemi'nde uzun yıllar boyunca köyde yaşayanların nüfusa oranı yaklaşık % 80 iken 1930'lu yılların sonuna kadar köylerdeki zorunlu eğitim 3 yıl olarak belirlenmiştir. Bu aynı zamanda 5 yıllık temel eğitim üzerine devam edilebilen ortaokullar için nüfusun en az % 80'inin gözden çıkarıldığı anlamına gelmektedir. Bu dönemde büyük eğitim hamlesi olarak sunulan rakamlar, adeta bir yokluğu ifade eden başlangıç rakamlarına göre oransal olarak değerlendirildiği için büyük artış varmış izlenimi doğurmaktadır.

Osmanlı – Türk modernleşmesi sürecinde eğitim konusunun belirlenmesi açısından, modernleşmenin gerçekleştiği toplumsal düzen, bu düzen içinde tercih edilen birikim rejimi ve Dünya sistemi ile kurulan ilişkilerin niteliği ve seyri önem taşımıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne, Batı benzeri bir toplumsal düzen ve birikim rejiminin koşullarını yaratabilme düşüncesi ve pratikleri bir süreklilik taşımıştır. Bu yönelim dünya kapitalizmine eşitsiz eklemlenmenin handikaplarını süreklileştirdiği gibi verilen eğitimin egemenlik sisteminin yeniden üretimiyle sınırlı bir işlev üstlenmesini, dolayısıyla toplumu özgürleştirici eğitsel pratiklerin sınırlı olmasını beraberinde getirmiştir.

¹⁰⁸⁹ Akyüz, 1985: 328.

Bu durum birkaç nokta üzerinden değerlendirilebilir; çevreleşerek dünya kapitalist sistemine eklemlenme bir yandan devletin yaşadığı mali sorunları ağırlaştırıp eğitim alanında gelişme sağlanabilmesinin finansal ayağını sakatlarken diğer yandan Batılı büyük güçlerin çıkarına olabilecek bir eğitsel reformun teşvik edilmesini beraberinde getirmiştir. Osmanlı'daki eğitsel reformun bir yönü budur. Cumhuriyet döneminde de, Osmanlı'da olduğu gibi, geçimsel düzenin yükünü üzerinde taşıyan köylü ve emekçi kitleler için erişilebilir, kitlesel, nitelikli ve “özgürleştirici” bir eğitim gerçekleştirilememiştir.

II. Meşrutiyet döneminde de izleri görülen pozitivist/işlevselci eğitim yaklaşımı Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarına yön vermiştir. Bir yönüyle, cehalet ile savaşmak, toplumu çağdaşlaştırmak ve toplumsal bütünlüğü inşa edip süreklileştirmek olarak özetlenebilecek bu eğitsel yaklaşım, programatik özü ve niteliği bir yana, rasyonel aklı yücelterek eğitime kendi başına büyük bir toplumsal rol biçmek gibi temel bir handikapı içinde barındıran idealist bir yaklaşımdır. Zira, “yaşamı belirleyen bilinç değil bilinci belirleyen yaşamdır.” Bu açıdan Cumhuriyet'in köy eğitimi deneyimi çok şey anlatmaktadır.

Cumhuriyet döneminde, bazı çabalar olmakla birlikte, 1930'ların ortalarına kadar nüfuzun büyük kısmını oluşturan köylülerin eğitimi konusunda ciddi bir yol alınamamıştır. Bu açıdan önce köy eğitmeni kursları sonra da köy enstitüleri aracılığıyla hem köylüye eğitim götürmek hem de eğitim aracılığıyla köy yaşamını dönüştürmek ve köylüyü Cumhuriyet değerlerine uygun olarak sosyalleştirmek hedeflenmiştir. Bu konuda belirli bir mesafe de kat edilmiştir. Cumhuriyet'in köy eğitimi programının ideolojik öğeleri konusundaki tartışma bir

yana, bu uygulamalar sürdürülememiş ve elde edilen “kazanımlar” da korunamamıştır.

Bunun görünür nedeni tek parti iktidarı sonlarından itibaren, köy enstitülerinin çeşitli egemen çevrelerce sorgulanması¹⁰⁹⁰ ve çok partili siyasal sistem içinde adım adım enstitülerin programatik olarak dönüştürülmesi ve nihayet 1954 yılında diğer öğretmen yetiştiren kurumlarla birleştirilerek kapatılmasıdır. Ancak bu deneyimi de içine alacak şekilde Cumhuriyet’in köy eğitimi yaklaşımının temel handikapı bu dönemde uygulanan sosyal ve ekonomik politikalarda aranmalıdır. Dolayısıyla, “köycülük davası” ve köylünün eğitimine dönük adımlar ele alınırken dönem içinde köylünün yaşamında neyin, ne ölçüde ve nasıl değiştiğini analiz etmek büyük önem taşır. Köylünün milli gelirden aldığı pay artmış mıdır? Bununla bağıntılı bir şekilde köylü üzerindeki vergi yükü azalmış mıdır? Süreç içinde köylü gelirin ikincil dağıtım mekanizmalarından biri olan kamu hizmetlerinden daha fazla ve daha nitelikli bir şekilde yararlanabilmiş midir? Geniş köylü yığınların geleneksel mülkiyet ilişkileri içindeki konumu değişmiş midir? Köylü kendi toplumsal istemini siyasal sistem düzeyinde savunma şansı bulabilmiş, siyaset mekanizmaları aracılığıyla yönetsel süreçlere etkili bir tarzda müdahil olabilmiş midir?

¹⁰⁹⁰ Daha önce üzerinde durulduğu gibi, henüz köy enstitüleri düzenlemesinin yapıldığı süreçte egemenler kendi içinde tereddütlüdür. 148 milletvekili köy enstitüleri kanunu oylamasına bile katılmamıştır. Ki o dönemde “hayır” demenin başka bir yolu yoktur!

Ne Osmanlı son döneminde ne de Cumhuriyet Dönemi'nde mülkiyet düzenini ve ilişkilerini başta köylüler olmak üzere, halkın geniş yığınlarının çıkarına değiştirmeye yönelik politikalar izlenmiştir. Muasır medeniyetler seviyesine çıkma hedefi doğrultusunda, Batılı referanslarla şekillendirilmiş bir dizi reform aracılığıyla modernleşme yönelimi, toplumda mülkiyet ilişkilerini ve bu ilişkiler üzerinde yükselen egemenlik ilişkilerini köktenci (hiç değilse reformcu) tarzda dönüştürme niyeti olmadığı ve bu yönde politikalar izlenmediği için, geniş halk yığınları için büyük kazanımlar doğurmamış, izlenen modernleşmecî ton (Cumhuriyet laikliği ve milliyetçiliği) açısından da bir süreklilik oluşturamamıştır. Zira Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde “hiçbirşeyi değiştirmemek için her şey değiştirilmiştir!”

Sonuç olarak, Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde, eğitim reformuyla, çeşitli dönemlerde farklı öncelikler ve politikalar üzerinden hareket edilmekle birlikte asıl olarak, dönemlere göre farklılaşan çerçeveye uygun olarak, egemenlik sisteminin yeniden üretimi ve sürekliliğinin sağlanması hedeflenmiştir. Bu süreçte eğitim, kapitalist gelişme sanayileşme aşamasına yükselemediği için sistemin maddi yeniden üretiminde Batı'ya nazaran sınırlı bir işlev görmüş, asıl olarak önce merkezi devlet yapısının tahkimi, sonra modern temellerde devletin ve toplumun yeniden inşası sürecinde işlev görmüştür.

Kaynakça

Afet İnan, Ayşe (1971) **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, MEB Basımevi, İstanbul.

Ağaoğulları, Mehmet Ali (2000) **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Kitabevi, Ankara.

Ağaoğulları, Mehmet Ali ; Çulha Zabcı, Filiz ve Ergün, Reyda (2005) **Kral – Devletten Ulus Devlete**, İmge Kitabevi, Ankara.

Ahmad, Faroz (1995) **İttihat ve Terakki (1908–1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Akat, Asaf Savaş. (2004) **İdris Küçükömer'in Mirası – Makaleler 1976-1987**-İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Akçura, Yusuf (2005) **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınları, İstanbul.

Aksoy, Hüsnü (1996) **Devlet ve Demokrasi – Egemenlik – Hegemonya – İdeoloji**, Yön, Ankara.

Akşin, Sina (2001) **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara.

Akşin, Sina (2002) **“Siyasal Tarih (1789-1908)”**, Türkiye Tarihi-3, Osmanlı Devleti 1600-1908, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.

Akyıldız, Ali (1993) **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul.

Akyıldız, Ali (2004) **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Akyüz, Yahya (1970) **“Türkiye’de Öğretmen Kuruluşları Hakkında Orijinal Bir Belge İle Unutulmuş Bir Kaynak”**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt III, sy.1-4, Ankara.

Akyüz, Yahya (1978) **Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, Ankara.

Akyüz, Yahya (1980) **Öğretmenlerin Örgütlenmesi Türkiye, Fransa, İsviçre’de ve Uluslararası Düzeyde Kuruluşlar, Etkinlikler, Sorunlar**, A.Ü.E.F Yayınları, Ankara.

Akyüz, Yahya (1985) **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.

Alkan, Mehmet Ö. (2005) **“İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”**, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, sy.73 – 243, İstanbul.

Althusserl, Louis (1994) **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Altun, Fahrettin (2005), **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, Küre Yayınları, İstanbul.

Amin, Samir (1997) **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Amin, Samir (2003) “**Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı**” Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, Dünya Sistemi (İçinde), İmge Kitabevi, Ankara.

Anderson, Benedict (1995) **Hayali Cemaatler - Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul.

Aron, Raymond (1989) **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Atatürkçülük (Birinci Kitap) (1982) Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara.

Atatürkçülük (Birinci Kitap), Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982

Ateş, Toktamış, “**Kemalizm ve Özgünlüğü**”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm Cildi, s.317 – 323, İletişim Yayınları, İstanbul.

Atuf, Nafi (1932) **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Ahmed Halid Kitabevi, Ankara.

Avcioğlu, Doğan (2001) **Türkiye’nin Düzeni, Dün- Bugün- Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, Ankara.

Aydın, Suavi (2008) “**Etnisite ve Milliyetçiliğin Yanlış Kavranılmasına Dair**”, Bilim ve Gelecek, Sayı 49, Mart.

Aydın, Suavi, (2008) **Milliyetçilik nedir? Etnisite nedir?- “Etnisite ve Milliyetçiliğin Yanlış Kavranılmasına Dair**”, Bilim ve Gelecek, Sayı 49, Mart, İstanbul.

Aytaç, Kemal (1972) **Avrupa Eğitim Tarihi**, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları – 225, Ankara.

Aytaç,Kemal (1985) **Avrupa Okul Sistemlerinin Demokratlaştırılması – Mukayeseli Eğitim Araştırması**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Balibar, Etienne ve Wallerstein, Immanuel, (2000) **İrk, Ulus, Sınıf – Belirsiz Kimlikler**, Metis Yayınları, İstanbul.

Baptiste, Ian “**Education Lone Wolves: Pedagogical Implications of Human Capital Theory**,” Adult Education Quarterly, Vol. 51, No. 3, ss.184-201. 2001.pg.195.

Baskıcı, M. Murat, “**Sevr ve Lozan Antlaşmalarının Başlıca İktisadi Hükümlerinin Karşılaştırılması**,” Mülkiye, Cilt: XXVIII, Sayı: 242, Ankara.

Başar, Erdoğan (2004) **Milli Eğitim Bakanları’nın Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Başaran, İbrahim Ethem (1996) **Türkiye Eğitim Sistemi**, Kendi Yayını, Ankara.

Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri (1946) 1.Cilt, Ankara.

Başgöz, İlhan (1995) **Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.

Başgöz, İlhan ; Wilson, Howard E. (1968) **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara.

Başkaya, Fikret (1991) **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, İmge Kitabevi, Ankara.

Başkaya, Fikret (1999) **Yediyüz-Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi**, Ütopya Yayınları, Ankara.

Bayram, Feridun (1999) **Eğitmenler, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, Ankara.

Beaud, Michel (2003) **Kapitalizmin Tarihi**, Dost Yayınları, Ankara.

Belge, Murat (2004) **"Batılılaşma: Türkiye ve Rusya"**, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce – Cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık, sy.43-68. İletişim, İstanbul.

Berker, Aziz (1945) **Türkiye'de İlk Öğretim, (1839-1908)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Berkes, Niyazi (2007) **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Bilim, Cahit Yalçın (1984) **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Eskişehir.

Binbaşoğlu, Cavit (1993) **Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri Tarihsel Bir Çerçeve**, İzmir, Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.

Binbaşoğlu, Cavit (1995) **Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma**, MEB, İstanbul.

Binbaşıoğlu, Cavit (1999) **“Eski Milli Eğitim Bakanlarından Mustafa Necati’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”**, 75 Yılda Eğitim, Tarih Vakfı, İstanbul.

Boran, Behice (1962) **“Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 2”**, Osmanlı’da Mülkiyet Meselesi, Yön, Sayı 51, Aralık.

Boran, Behice (1992) Türkiye ve Sosyalizmin Sorunları, Sarmal Yayınevi, Ankara.

Boratav, Korkut (2003) **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)**, İmge Kitabevi, Ankara.

Boratav, Korkut (2006) **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara.

Bottomore, Thomas Burton (1984) **Toplumbilim Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz**, Beta Yayınları, İstanbul.

Bowles, S. & Gintis H. (2001). **“Schooling in Capitalist America Revisited, Sociology of Education”**.tex–JEP Paper (November 8). Web: <http://www.umass.edu/preferen/gintis/soced.pdf>

Boztemur, Recep (1998) **“Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kuramsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık,”** OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı:9, Sy.79-110, Ankara.

Brenner, Robert (1987) **“Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni Smith’çi Marxizmin Eleştirisi”**, 11. Tez, Sayı:3, İstanbul.

Browne G.S.ve Cramer J.F.(1982) **Çağdaş Eğitim – Milli Eğitim Sistemleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Calhoun, Craig (2007) **Milliyetçilik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Cevizci, Ahmet (2002) **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Childe, Gordon (19??) **Tarihte Neler oldu?**, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Childe, Gordon (1983) **Kendini Yaratan İnsan – İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi**, Varlık Yayınları, İstanbul.

Cicioğlu, Hasan (1982) **Türkiye cumhuriyetinde ilk ve ortaöğretim: Tarihi gelişimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

Copeaux, Etienne (2002) **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

Cubberley, Ellwood P. (2004) **Eğitim Tarihi II**, Yeryüzü Yayınevi, İstanbul.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri (1946) 1.Cilt., Ankara.

Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1987, Ankara

Cumhuriyetimizin 50.Yılında Milli Eğitimimiz, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973

Çağaptay, Soner (2007) **“Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye’de Göç ve Din”**, (Vatandaşlık ve Etnik Çatışma Ulus-Devletin Sorgulanması içinde), Metis Yayınları, İstanbul.

Çağlar, Adil (1999) “**75 Yılda Cumhuriyet’in İlköğretim Birikimi**” 75 Yılda Eğitim İçinde, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Çelik, Nur Betül (2005) **İdeolojinin Soykütüğü**, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.

Çetin, Halis (2003) **Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirme Krizleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Çulhaoğlu, Metin (1998) **İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği**, Öteki Yayınevi, Ankara.

Çulhaoğlu, Metin, (2004) “**Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu**”, , Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık, sy.170 –189, İletişim Yayınevi, İstanbul.

Derek, Heater (2007) **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara.

Detlef K. Müller, Fritz Ringer and Brian Simon (eds.) (1987) “**The State and Educational Change, 1850-1870**” **The Rise of The Modern Educational System**, Structural Change and Social Reproduction, Chabridge University Press.

Dewey, John (1939) **Türk Maarifi Hakkında Rapor**, Maarif Vekilliği, Devlet Basımevi, İstanbul.

Divitçioğlu, Sencer (1981) **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Sermet Matbaası, Kırklareli.

Doğan, İsmail (1991) **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi Üzerinde Sosyo - Pedagojik Bir Değerlendirme**, İz Yayınları, İstanbul.

Doğan, Nuri (1994) **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Dubiel, Helmut (1998) **Yeni Muhafazakarlık Nedir?**, İletişim Yayınları, Ankara.

Durkheim, Emile (1956) **Education and Sociology**, The Free Press, New York, Collier Macmillan Publishers, London.

Durkheim, Emile (1973) **Moral Education – A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education**, Free Press Paperback, Macmillan Publishing, London.

Düstur: Üçüncü Tertip. Cilt 5: 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340. - 13-357 sy., <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=249>.

Eagleton, Terry (1996) **İdeoloji**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Eisenstadt, S.N (2007) **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı, İstanbul.

Ercan, Fuat (1998) **Eğitim ve Kapitalizm: Neo-Liberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi**, Bilim Yayıncılık, Ankara.

Ercan, Fuat (vd.) (1999) **Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? Yök: Nereye?**, Ütopya Yayınları, Ankara.

Ergin, Osman Nuri (1977) **Türk Maarif Tarihi**, Cilt I-II, İstanbul.

Ergün, Mustafa (1982) **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara.

Ergün, Mustafa (1996) **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, Ocak Yayınları, Ankara.

Ergün, Mustafa. (1997) **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara.

Eroğul, Cem (1999) **Devlet Nedir?**, İmge Kitabevi, Ankara.

Eroğul, Cem (2009) **Anatüzeeye Giriş**, İmaj Yayınları, Ankara.

Erözden, Ozan (1997) **Ulus Devlet**, Dost Yayınları, Ankara.

Eskicumalı, Ahmet (2003) **“Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923 -1946”**, Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, Cilt 19(2), sy.15-29, İstanbul.

Evren, Nazif (1998) **Köy Enstitüleri Neydi, Ne Değildi?**, Güldiken Yayınları, Ankara.

Faruqhi, Suraiya, **“İktisat Tarihi (17. ve 18. yüzyıllar),”** Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti(1600–1908). Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.

Fendoğlu, H.Tahsin (2002) **“Osmanlı Modernleşmesine Giriş”**,Yeni Türkiye, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos.

Fendoğlu, Hasan Tahsin (2002) **Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri**, Beyan Yayınları, İstanbul.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, (2002) “**Osmanlı Modernleşmesine Giriş**”, Yeni Türkiye, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos, sy.145–155, İstanbul.

Fortna, Benjamin C. (2005) **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Gedikoğlu, Şevket (1971) **Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri**, İş Matbaacılık,

Gedikoğlu, Şevket (1991) **Türkiye’de Yaygın Eğitimden Çağdaş Halk Eğitime**, Ankara.

Gellner, Ernest (1992) **Uluslar ve Ulusçuluk**, İnsan Yayınları, İstanbul.

Georgeon, François (2006) **Osmanlı -Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Giddens, Anthony (2005) **Ulus-Devlet ve Şiddet**, Devin Yayınları, İstanbul.

Giddens, Anthony (2008) **Sosyoloji**, Kırmızı Yayınları, İstanbul.

Giddens, Antony (1994) **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Giebernau, Montserrat (1998) “**Ulusalçılığın Siyasal Karakteri**”, Türkiye Günlüğü, sayı 50, Mart-Nisan, Ankara.

Gilead, Tal (2011) **The Provenance of Economic Theory’s Impact on Education: French Education Thought at the end of the Ancien Regime**, Educational Theory, Volume: 61, Number 1, University of Illinois

Göçek, Fatma Müge (1999) **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çözülüşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara.

Göka, Erol (vd.) (1999) **Önce Söz Vardı: Yorumsamacılık Üzerine Bir Deneme**, Vadi, Ankara,

Gökalp, Ziya (2006a) **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul.

Gökalp, Ziya (2006b) **Türkçülüğün Esasları**, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul.

Green Andy (2005) **“Technical Education and State Formation in Nineteenth Century England and France,”** The RoutledgeFalmer Reader in History of Education, Ed.Gary McCulloch, pg.100-117, London and New York.

Gülalp, Haldun (1979) **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, Birikim Yayınları, İstanbul.

Gülalp, Haldun (1983) **Gelime Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yayınları, Ankara.

Gülmez, Mesut (1996) **Memurlar ve Sendikal haklar (Türkiye’de ve Dünya’da)**, İmge Kitabevi, Ankara.

Gürses, Fatma (2010) **“Türkiye’de Ders Kitaplarında Yurttaşlık: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarından Bugüne Kavramsal Dönüşüm”**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Güvenç, Bozkurt (1984) **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Hançerlioğlu, Orhan (2007) **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Hanioğlu, Şükrü (1968) **Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Hanioğlu, M. Şükrü (1992) “**Batılılaşma**”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Hatiboğlu, Tahir (2000) **Türkiye Üniversite Tarihi**, Selvi Yayınevi, Ankara.

Heyd, Uruel (1979) **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Hobsbawm, Eric J. (1999) **Tarih Üzerine**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Hobsbawm, Eric J. (2005) **Devrim Çağı**, Dost Yayınevi, Ankara.

Hobsbawm, Eric J. (2006) **Milletler ve Milliyetçilik – Program, Mit ve Gerçekler**, Ayrıntı, İstanbul.

Hobsbawm, Eric. J. (1998) **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Yayınevi, Ankara.

Huberman, Leo (1974), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Bilim Yayınları, İstanbul.

İlk Mekteplerin Müfredat Programı (1926) Milli Matbaa, İstanbul.

İlk Mektepler Talimatnamesi (1929) (1938) Maarif Vekaleti, Devlet Basımevi, İstanbul.

İnal, Kemal, **Eğitim Sosyolojisi’nde Yorumcu Paradigmanın Eleştirisi**, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/491/5784.pdf>.

İnal, Kemal, **Eğitim ve İktidar- Türkiye’de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler**, Ütopya Yayınevi, 2004, Ankara.

İnalcık, Halil (1999) “**Osmanlı Fetih Yöntemleri**”, Cogito, Osmanlı Özel Sayısı (Üç Aylık Düşünce Dergisi), Sayı:19, İstanbul.

İnan, Ayşe Afet (1969) **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazmaları**, Ankara.

İnan, Ayşe Afet (1971) **Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıklarım**, İstanbul.

Kaplan, İsmail (2005) **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Karal, Enver Ziya (1988) **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

Karasar, Niyazi (1986) **Bilimsel Araştırma Yöntemleri: Kavramlar, İlkeler, Teknikler**, Bilgi Yayınları, Ankara.

Karpat,H.Kemal (2002) **Osmanlı Modernleşmesi - Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**-İmge Kitabevi, Ankara

Karpat, Kemal H. (2003) **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Siyasal Özellikler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Karpat, Kemal (2004) “**Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak**”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kaya, Yahya Kemal(1984) **İnsan Yetiştirme Düzenimiz**, Ankara.

Kazgan, Gülten (1969) **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Kazgan, Gülten (2006) **Tanzimat’tan 21.Yüzyıla**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Keyder, Çağlar (1985) **İktisadi Gelişmenin Evreleri**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, sy.1065-1073, İletişim Yayınları, İstanbul.

Keyder, Çağlar (1985) **“İktisadi Gelişmenin Evreleri”**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, sy.1065-1073, İletişim Yayınları, İstanbul.

Keyder, Çağlar (1989) **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılıçbay, Mehmet Ali (1992) **Doğu’nun Devleti Batı’nın Cumhuriyeti**, Gece Yayınları, İstanbul.

Kili, Suna ve Gözübüyük, Şeref (2006) **Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifaktan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara.

Kirby, Fay (1961) **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İmece Yayınları, Ankara.

Kocatürk, Utkan (1999) **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara.

Koç, Yıldırım (2003) **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Analiz Basın Yayım Dağıtım, İstanbul

Koçak, Cemil (2002) **Siyasal Tarih(1923-1950), Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1938-1950**, Ed.Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.

Koçer, Hakkı. A. (1987) **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu 1773–1923**, Uzman Yayınları, No:1, Ankara.

Koçer, Hasan Ali (1967) **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Ankara.

Kodaman, Bayram (1991) **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kodaman, Bayram; Saydam, A.(1992) **Tanzimat Devri Eğitim Sistemi-150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Köker, Levent (2002) “**Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi,**” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm Cildi, sy.97-113, İletişim Yayınları, İstanbul.

Köy İlkemektepler Müfredat Programı (1930) İstanbul, Devlet Matbaası.

Kurmuş, Orhan (1982) **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara.

Kushner, David (1979) **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876–1908**, Kervan Yayınları, İstanbul.

Küçükömer, İdris (1994) “**Batılılaşma**” **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Larrain, j. (1993) **Marxist Düşünce Sözlüğü**, Ed. T. Bottomore, İletişim Yayınları, Ankara.

Leca Jean (1998) “**Neden Söz Ediyoruz?**”, Uluslar ve Milliyetçilikler (İçinde), Metis Yayınları, İstanbul.

Lenin, İvan İlyiç (1992) **Ne Yapmalı?**, Sol Yayınları, Ankara

Lenin, İvan İlyiç (1998) **Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Sol Yayınları, Ankara.

Lewis, Bernard (2009) **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınları, Ankara.

Löwy, Michael (1977) **Marksistler ve Ulusal Sorun**, Ocak, sayı: 23, sy.65-83, <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=-271-&dyid=4179&dergiyazi=Marksistler%20ve%20Ulusal%20Sorun>

Lynch, James, “**Myth and Reality in the History of French Education**”, p.1-19.

Mandel, Ernest (1999) **Marksizme Giriş**, Yazın Yayıncılık, İstanbul.

Marcuse, Peter (2001) “**Küreselleşmenin Dili**” Mülkiye Dergisi, Sayı:299, Ankara.

Mardin, Şerif (1995) **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (1996). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul

Mardin, Şerif (1997) **Türk Modernleşmesi, Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif (2000) **İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Marx, Karl (1996) **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Sol yayınları, Ankara.

Marx, Karl (1999) **Felsefenin Sefaleti**, Sol Yayınları, Ankara.

Marx, Karl; Engels Friedrich (1976) **Alman İdeolojisi**, Sol yayınları, Ankara.

McLellan, David (2005) **İdeoloji**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı, (1329) Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Maarif Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Meriç, Cemil (1983) “**Batılılaşma**”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, sy.234-244, İletişim Yayınları, İstanbul.

Meydan, M.(1986) “**Öğretmenlerin Örgütlü Mücadelesi**”, *Abece Dergisi*, 9 Aralık, Ankara.

Mooers, Colin (1997) **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Dost Yayınları, Ankara.

Namık Kemal (1978) “**Maarif**”, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, İstanbul.

Neuman, W. Lawrence (2006) **Toplumsal Araştırma Yöntemleri –Nitel ve Nicel yaklaşımlar** – Cilt 2, Yayın Odası, İstanbul.

O'Day, Rosemary (2007) **Social Change in the History of Education: Perspectives on the Emergence of Learned Professions in England**, c.1500-1800, History of Education, Vol.36, Nos 4-5, July-September, pp.409-428

Okumuş, Ejder, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme**, Ark Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber (1978) **Türkiye İdari Tarihi**, TODAİE, Ankara.

Ortaylı, İlber (2006) **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayıncılık, İstanbul.

Ortaylı, İlber (2007) **Gelenekten Geleceğe**, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, İstanbul

Oyan, Oğuz (1998) **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, İmaj Yayıncılık, Ankara.

Öcal, Leyla (1998) **"Türkiye'de Memur Sendikacılığı: Öğretmen Sendikacılığı Örneği"**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özalp, Reşat (1982) **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Özbudun Sibel ve Demirer Temel (1999) **"İdeolojinin Yeniden Üretimi ve Üniversiteler,"** Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? Yök: Nereye?, Ütopya Yayınları, Ankara.

Özkırımlı, Umut (1999) **Milliyetçilik Kuramları**, Sarmal Yayınevi.

Öztekin, Ali (1989) “**Türkiye’de Kamu Görevlilerinin Örgütlenme Süreci**”,
Abece Dergisi, Kasım, Ankara.

Öztürk, Cemil (1996) **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk
Tarih Kurumu, Ankara.

Pamuk Şevket (1985) **Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı**,
Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 3. Cilt, sy.718-723,
İletişim Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Şevket (1999) **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**,
Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Şevket, (2005) **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme
(1820 – 1923)**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Parlak, İsmet (2005) “**Türkiye’de İdeoloji-Eğitim İlişkisi: Erken
Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Kitapları Üzerine Bir
İnceleme**”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Ankara.

**Regional Variations in Education During the Industrial Revolution 1780-
1870** (1973) Educational Administration and History: Monograph No 1,
Museum of the History of Education University of Leeds.

Renan, Ernest (1946) “**Millet Nedir?**”, Nutuklar ve Konferanslar, Milli Eğitim
Bakanlığı Yayınları, İstanbul

Renan, Ernest (1946) “**Millet Nedir?**”, Nutuklar ve Konferanslar, MEB
Yayınları, İstanbul

Rowe, Steve E.(2010) **Education the People: Cours d'adultes and Social Stratification in France**, 1830-1870, Paedagogica Historica, VO.46, Nos.1-2, February-April 2010, 179-192.

Sadoğlu, Hüseyin (2003) **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Sakaoğlu, Necdet (1991) **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sakaoğlu, Necdet (1993) **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sancar Üşür, Serpil (2001) **İdeolojinin Serüveni – Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, İmge Kitabevi, Ankara.

Savran,Sungur (1987) **“Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”**, 11.Tez, Sayı:3, İstanbul.

Schnapper Dominique (1995) **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Kesit Yayıncılık, İstanbul.

Schultz, Theodore W. (1971) **Investment in Human Capital: The Rol of Education and of Research**, New York, Free Press.

Smith, Anthony (2002) **Küreselleşme Çağında Milliyetçilik**, Everest Yayınları.

Smith, Anthony (2002) **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Yayınları, Ankara.

Smith, Anthony (2004) **Milli Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Somel, Selçuk Akşin (2001) **The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839 – 1908**. Islamization, Autocracy and Discipline, Boston, 2001

Somel, Selçuk Akşin (2010) **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839 - 1908)** İletişim Yayınları, İstanbul.

Soydan, Tarık (2008) **“Fırsat Eşitliği”**, Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, sy.394-399, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara.

Stalin Jozef (1977) **Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu**, Sol Yayınları, Ankara.

Stalin, Jozef (1929) **Ulusal Sorun ve Leninizm**, Meşkov, Kovalçuk ve Öteki Yoldaşlara Yanıt, 18 Mart.

Sunar, İlkay(1999) **Düşün ve Toplum**, Doruk, Ankara.

Sülker, Kemal (1987) **Türkiye'de Sendikacılık Tarihi**, Bilim Yayıncılık, İstanbul.

Swingewood, Alan, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, Ankara.

Şaylan, Gencay (1994) **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Kitabevi, Ankara.

Şenel, Aleaddin (2001) **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Tan, Mine (1991) **“Eğitim Sosyolojisinde Değişik Yaklaşımlar: İşlevselci Paradigma ve Çatışmacı Paradigma**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 23 (2), sy.557-571 Ankara.

Tan, Nail (2001) **Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu**, Ankara.

Taşdemirci, Ersoy (1998) **Hasan Ali Yücel’in Türk Milli Eğitimine Hizmetleri - 100. Doğum Yıldönümünde Hasan Ali Yücel**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

Tekeli, İlhan (2004) **“Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”**, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce – Cilt 3. Modernleşme ve Batıcılık, sy.19-43, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1999) **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Tezcan, Mahmut (1993) **Eğitim Sosyolojisinde Çağdaş Kuramlar ve Türkiye**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Yayın No: 170, Ankara.

Tezcan, Mahmut (1996) **Kültürel Antropoloji**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Yayın No: 173, Ankara.

Tezel, Yahya Sezai (1986) **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yayınları, Ankara.

The History of Education in Europe (1974) Ed. T.G.Cook, Methuen & Co LTD. London.

Thobie, Jacques (1985) “**Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye**”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.

Timuçin, Afşar ve Timuçin, Ali, **50 Soruda Aydınlanma**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2010, Ankara.

Timur, Taner (1994) **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara.

Timur, Taner (1998) **Osmanlı Çalışmaları – İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine-** İmge Kitabevi, Ankara

Tolan, Barlas (1983) **Toplum Bilimlerine Giriş**, Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji, Savaş Yayınları, Ankara.

Tonguç, Engin (1970) **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yayınları, İstanbul.

Tonguç, İsmail Hakkı (1938) **Köyde Eğitim**, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul.

Tonguç, İsmail Hakkı (1946) **İlköğretim Kavramı**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Tonguç, İsmail Hakkı (1947) **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Toprak, Zafer (1982) **Türkiye’de “Milli İktisat” 1908–1918**, Yurt Yayınları, İstanbul.

Toprak, Zafer (1985) “**Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm**”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer (1983) “**Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar**”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.

Turhan, Mümtaz (1965) **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**-Sosyal Psikoloji Açısından Bir Tetkik, İstanbul.

Türer, Ali (1998) “**Uluslaşma ve Evrenselleşme Sürecinde Modernleşme Eğitim Düşüncesinin Rolü**”, Yüksel Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Türk Tarihinin Ana Hatları - Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi, Kaynak Yayınları, 1999, İstanbul

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği, **I. Maarif Şurası**, 1939

Türkoğlu, Pakize (1997) **Tonguç ve Enstitüler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Unat, Faik Reşit (1964) **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Uyanık, Ercan, “**Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı**”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, İzmir.

Ülken Hilmi Ziya (1963)**Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul Kitabevi, İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya (1948) **Millet ve Tarih Şuuru**, İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya (2005) **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul.

Ünal, Işıl L. (1996) **Eğitim ve Yetiştirme Ekonomisi**, Epar yayıncılık, Ankara.

Üstel, Füsün (1999) **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Dost Kitabevi, Ankara.

Üstel, Füsün (2004) **“Makbul Vatandaş”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim, İstanbul.

Wells, Calvin (1994) **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Wood, Ellen Meiksins (2003) **Kapitalizmin Kökeni-Geniş Bir Bakış**, Epos Yayınları, Ankara.

Yeğen, Mesut (1999) **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Ergün(2005) **Hayali Modernlik**, İz Yayıncılık, İstanbul.

Yıldız Ahmet (2002) **“Kemalist Milliyetçilik”**, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2: Kemalizm İletişim Yayınları, İstanbul.

Yıldız, Ahmet (2001) **Ne mutlu Türküm Diyebilene - Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919–1938)**, İletişim Yayınları.

Yıldız, Ahmet (2001) **Ne mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919–1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yücel, Hasan Ali (1993) **Mili Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Zürcher, Erik Jan (2003) **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özet

İlk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve başlangıçtan itibaren bir dünya sistemi olarak gelişme eğiliminde olan kapitalizmin Batı Avrupa dışına yayılması ile birlikte, önce kapitalistleşen ülkelerle pre-kapitalist toplumsal formasyon niteliği gösteren ülkeler arasında süregelen ekonomik, toplumsal ve siyasal ilişkiler hem yoğunlaşmış hem de önce kapitalistleşmiş ülkeler lehine eşitsiz ve belirlemeci bir nitelik kazanmıştır. Bu eşitsiz, belirlemeci ve yoğun ilişkilene tarzı Çevre niteliğindeki toplumsal formasyonların tarihsel ve toplumsal gelişme süreçleri açısından bir dizi çarpıklığa neden olmuş ve “azgelişmişlik” olgusunu şekillendirmiştir.

Eğitim, insanın türsel varlığından toplumsal varlığına uzanan tarihsel ve toplumsal gelişme sürecinde farklı toplumsal sistemler içinde farklı işlevler görmüş ve farklı biçimler almış toplumsal bir kurumdur. Bu niteliği ile, tarih içinde hem farklı toplumların özelliklerini yansıtan hem de bu özellikleri değiştiren ve dönüştüren bir etkinlik alanı olmuştur.

Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişimi ile birlikte ivme alan bir dizi toplumsal değişikliği karşılayan modernleşme süreci ile birlikte eğitim sistemi de bu sürecin hem etkileyeni hem de etkileneni olarak önemli bir parçasını oluşturmuştur.

18. yüzyıldan itibaren Batı’nın gelişmesi ve güçlenmesi karşısında önce askeri, sonra idari, daha sonra da bir bütün halinde toplumsal ve ekonomik olarak yetersizliklerin anlaşılması Osmanlı’da, Batılılaşma yönünde değişimi zorlamış, değişim istemi ve/veya değişim zorlaması ise bir yanıyla modern

temellerde bir devlet ve toplum yapısı oluşturmaya dönük reformları bir yanıyla da yarı sömürgeleşmiş bir sosyo-ekonomik yapıyı beraberinde getirmiştir. Bu niteliğiyle batılılaşma/modernleşme bağımlılık ilişkilerini süreklileştirdiği ölçüde Osmanlı'nın toplumsal gelişimi için bir handikapa dönüşmüştür.

Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde, eğitim reformuyla, çeşitli dönemlerde farklı öncelikler ve politikalar üzerinden hareket edilmekle birlikte, asıl olarak, dönemlere göre farklılaşan çerçeveye uygun olarak, egemenlik sisteminin yeniden üretimi ve sürekliliğinin sağlanması hedeflenmiştir. Bu süreçte eğitim, kapitalist gelişme sanayileşme aşamasına yükselemediği için sistemin maddi yeniden üretiminde Batı'ya nazaran sınırlı bir işlev görmüş, asıl olarak önce merkezi devlet yapısının tahkimi, sonra modern temellerde devletin ve toplumun yeniden inşası süreçlerinde etkili olmuştur.

Osmanlı modernleşmesi sürecinde, Osmanlı'nın bir yarı-sömürge olarak dünya ekonomisine eşitsiz eklenmesinin belirlediği zeminde, önce sistemi restore etmek, sonra da Batıcı tarzda yeni bir sistem kurmak için işlevsel bir araç olarak görülen eğitim, mülkiyet düzeninin ve egemenlik sisteminin özellikleri ile birlikte bağımlılık ilişkilerinin şekillendirdiği handikapları bünyesinde taşımıştır. Cumhuriyet dönemindeki reformlar yeni bir üretim tarzı ve toplumsal ilişkiler evreni yaratmaya dönük olmadıkları için bu olguyu özsel olarak değiştirmemiş; bu dönemde eğitim, asıl olarak laiklikle de bağıntılı şekilde milliyetçi bir eksenle Türk milleti inşası sürecinde işlevsel bir araç olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı - Türk modernleşmesinin ve bu süreçte önemli bir toplumsal kurum olarak öne çıkan eğitimin gelişimini ele almak, farklı tarihsel zamanlarda eğitim sisteminin nasıl şekillendiğini ve ne tür işlevler üstlendiğini çözümlenektir. Çalışmada, Batı'da kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi ile birlikte Batı dışı dünyada gelişen çevreleşme süreçleri üzerinden Osmanlı – Türk modernleşmesi süreci dışarıya dönük olarak “bağımlılık ilişkileri” ve içeriye dönük olarak da mülkiyet ilişkileri ve bu ilişkiler üzerinde şekillenen egemenlik ilişkileri temelinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Bağımlılık, Modernleşme.

Abstract

With the spread of capitalism, first emerging in West Europe, and that tends to develop as a global system out of West Europe, ongoing economic, social and politic relations between countries having been capitalist before and countries in the nature of pre-capitalist social formation have intensified, and also become unequal and determined in advantage of countries having become capitalist first. This unequal, determining and intensive way of associations has caused a series of distortions through the historical and social development process of social formations in the character of Periphery, and structured the fact of “underdevelopment.”

Education is a social institution which functioned in different ways and took different forms through the human's process of species being to become social being. With this particularity, it has been a field of activity both reflecting the characteristics of different societies, and changing and transforming these characteristics.

With the modernization process corresponding to a series of social changes accelerated along with the progress of capitalism, also the education system has been an essential part of this process as both effecting and being affected. As from the eighteenth century, realizing first military, then administrative, after all within an entirety of social and economic inadequacies forced the change in the direction of Westernization, and demand for change and/or force of change brought about on the one hand

reforms to build a government and a social form on modern basis, on the other hand a semi-colonized social structure in the Ottoman Empire. With this particularity, Westernization/modernization turned into a handicap for the Ottoman Empire's social development to the extent of having dependency relationships consistent.

During the Ottoman-Turkish modernization process, fundamentally, within the frame of differing terms, reconstructing of domination system and providing continuity was aimed with the education reform, while it is acted in various terms with different priorities and policies. In this process, since capitalist development couldn't reach to the level of and industrialization, education functioned restricted compared to the West with the material reproducing of system, it affected the process before fundamentally strengthening central government structure, then reconstruction of state and society on modern foundations.

In the process of Ottoman modernization, education that was taken as a functional means to restore the system at first, then to build a new system in a Western-oriented style, included handicaps embodied from the dependency relationships with the characteristics of property order and dominant system. Reforms in the Republican Era didn't change this fact inherently, due to not looked to create a new manufacturing type and a universe of social relations, in this period education was used as a functional tool to construct Turkish nation in a nationalist axis also basically related with laicism. The purpose of this study is to deal with the Ottoman-Turkish modernization, and progress of education which stands out as a social

institution within this process; analyze how the education system was formed and what kind of functions realized by that. In this study, in addition to development of capitalism as a global system, Ottoman-Turkish modernization process is dealt on the basis of relations which are “dependency relationships” outwards, and property and sovereignty relations on these inwards.

Key Words: Education, Dependency, Modernization.